OSMANLI'NIN
Sosyo-Kültürel ve İktisâdî
YAPISI

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU

Kostantin Kapıd
Sultan III. Selim
Bayram Merasin
TSM, 17/163.

OSMANLI'NIN

Sosyo-Kültürel ve İktisâdî
YAPISI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-2.5. Dizi - Sayı: 10

OSMANLI'NIN
Sosyo-Kültürel ve İktisâdî
YAPISI

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU

ANKARA, 2018

TÜRK TARİH KURUMU

Kütükoğlu, Mübahat S.
Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisâdî yapısı / Mübahat S. Kütükoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2018.

xxiv, 580 s. : plan, tablo ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2.5. Dizi-Sayı: 10)

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 3506 - 8

1.Sosyo-kültürel yapı _ Osmanlı İmparatorluğu. 2. İktisadi yapı _ Osmanlı İmparatorluğu. I. E.a. II. Dizi.

956.1015

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 26.12.2017 tarihli ve 749/ 23 sayılı kararı gereği 3000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-3506-8

İnceleyiciler Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU

423873
A.3111 / 7528,0

Baskı
Ziraat Gurup Matbaacılık A.Ş.
İstanbul Yolu Trafo Karşısı Varlık / ANKARA
Tel: (0312) 384 73 44 - 45

Sicil No: 255.7.2/18/5088
Hediye: Türk Tarih Kurumu, 2018

50.00 TL

Sevgili ninemin aziz hatırasına

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER VII
ÖNSÖZ XXI
KISALTMALAR XXIII

Birinci Bölüm
TOPLUM

A. UNSURLARI 1
1. Fert/Birey 1
a. Hür İnsanlar 1
b. Köleler/Esirler 2
2. Âile ve Ev 5
a. Âile 5
b. Ev/Hane 9
B. İSKÂN YERLERİ 18
1. Şehir/Kasaba-Mahalle 19
a. Şehir 20
b. Mahalle 22
2. Köy 25
3. İskân Yerlerinin Kuruluş ve Şenlendirilmesinde Zaviyelerin Rolü 27
C. TOPLU İSKÂNLAR (SÜRGÜNLER) 27
1. Sürgünün Mânâsı ve Sebepleri 27

2. Toplu İskânın Prensipleri 28
3. Sürgünlerden Örnekler 29
D. KONAR-GÖÇERLER 30

İkinci Bölüm
SOSYAL HAYAT VE SOSYAL KURULUŞLAR

I. SOSYAL SINIFLAR 33
A. ASKERÎLER 33
1. Seyfiye 34
2. İlmiye 34
3. Kalemiye 35
B. REAYA 36
II. SOSYAL KURULUŞLAR 37
A. ESNAF TEŞKİLÂTI 37
1. Esnafın Mânâsı 37
2. Ortaçağ Avrupası Esnaf Teşkilâtı 38
a. Esnaf Birlikleri 38
b. Esnaf Cemiyetlerinin İktisâdî ve Sosyal Prensipleri 40
c. Endüstri İşçiliğinde Mertebeler 41
d. Esnaf Cemiyetlerinde Değişiklik 45
3. Fütüvvet Teşkîlâtı 46
a. Mânâsı ve Ortaya Çıkışı 46
b. Fütüvvetin Prensipleri 48
c. Fütüvvete Kabûl Merasimi 49
d. Ahilik 50
e. Esnaflıkta Mertebeler 52
f. Esnafın Yöneticileri 53
g. Lonca Teşkilâtı 55
h. Esnaflıkta İnhisar/Gedik Sistemi 56

Kostantin Kapı
Sultan III. Selim
Bayram Merasi
TSM, 17/163.

i. Esnaflıkta Oto-kontrol Müessesesi 58
B. VAKIFLAR 60
1. Vakfın Tarifi ve Çeşitleri 60
2. Kuruluş Şekillerine Göre Vakıflar 61
a. Gayr-i Menkul Vakıfları 61
aa. Kamu Yararına Kurulanlar 61
ab. Gelir Getirenler 61
ac. Toprak Vakıfları 62
ad. Vakıfların Kiralanma Şekilleri 63
b. Menkul Vakıflar 63
ba. Kitap Vakıfları 64
bb. Diğer Menkul Vakıfları 64
3. Vakıf Gelirlerinin Kullanılış Şekilleri 65
4. Vakfın Çalışma Şekli 66
5. Vakfiye 69

Üçüncü Bölüm
SOSYAL OLAYLAR

I. ASKER AYAKLANMALARI 71
A. YAYA VE MÜSELLEMLERİN İTAATSİZLİKLERİ 71
B. KAPIKULU AYAKLANMALARI 72
1. Sikke Tağşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar 73
2. Sefer Bahşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar 74
3. Cülûs Bahşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar 74
4. Ulûfelerin Eksik Ödenmesi Dolayısıyla Ayaklanmalar 75
5. Padişahların Hal' ve Katilleriyle Sonuçlanan Hareketler 77
II. HALK HAREKETLERİ 83

1. Esnaf Hareketi 83
2. Levend Hareketleri 84
3. Eşkıyalık ve Korsanlık 86
a. Eşkıyalık 86
b. Korsanlık 87
4. Suhte Hareketleri 87
5. Celâlî İsyanları 89
6. Âyân Hareketleri 96
7. Vazifelilerin Suiistimalleri 104
D. OLAYLARIN ÖNLENMESİ İÇİN ALINAN TEDBİRLER 105
1. Vazifelilerin Uyarılması 105
2. Takviye Kuvvetler Gönderilmesi 106
3. Âsîlere Pâye Verilmesi 107

Dördüncü Bölüm
ÂDETLER VE MERASİMLER

A. KUTLAMALAR 109
1. Devlet Katındaki Kutlamalar 109
a. Ramazan Kutlamaları 110
b. Bayram Kutlamaları 110
ba. Bâbıâlî'deki Merasimler 110
bb. Saraydaki Merasimler 111
c. Yeniyıl Kutlamaları 114
B. EVLİLİK 115
1. Padişah Evlilikleri 115
2. Sultan Evlilikleri 117
a. Damat Seçimi 117
b. Sultanların Evlilik Yaşı 118

c. Çeyiz ve Evlilik Merâsimleri 120
3. Ekâbir Evlilikleri 125
a. Evliliğin Safhaları 125
aa. İlk Adım: Görücü Usûlü 125
ab. Yürüklerde Görücülük 126
b. Kız İsteme 126
c. Düğün 127
C. SÜNNET DÜĞÜNLERİ 128
1. Şehzâde Sünnetleri 129
2. Ekâbir Sünnetleri 132

Beşinci Bölüm
SOSYAL MEKÂNLAR

I. KAHVE VE KAHVEHANELER 135
A. KAHVE 135
B. KAHVEHANELER 144
II. HAMAM 149
1. İlk Hamamlar 149
2. Türk Hamamları 151

Altıncı Bölüm
GİYİM

A. KUMAŞLAR 158
1. İpekliler 158
2. Yünlüler 161
3. Pamuklular 162
a. Tülbentler 163
b. Bogasılar 164

c. Bezler 164
4. İpek-Pamuk Karışımları 164
B. KIYAFETLER 165
1. Osmanlı Öncesi Türk Kıyafetleri 165
2. Osmanlı Kıyafetleri 166
a. İç Giyim 167
b. Dış Giyim 167
c. Sokak Kıyafetleri 173
d. Serpuşlar / Başa Giyilenler 176
da. Sarılanlar 177
db. Dikilenler 178
e. Ayakkabılar 181
f. Gayr-i Müslimlerin Kıyafetleri 185

Yedinci Bölüm
HAYAT TARZI

I. İÇ MEKÂNLAR 189
MEFRUŞAT 189
1. Klâsik Devir 189
2. Tanzimat Devri 192
II. SOFRA ÂDÂBI VE MUTFAK DÜZENİ 193
A. SOFRA ÂDÂBI 193
B. MUTFAK 198
1. Saray Mutfakları 198
2. Mutfak Eşya ve Malzemeleri 202
a. Mutfak Eşyaları 202
b. Malzeme ve Yemekler 205
c. Yemek Kitapları ve Karşılıklı Tesirler 212
ca. Yemek Kitapları 212

cb. Karşılıklı Tesirler 213

Sekizinci Bölüm
TEMİZLİK VE SAĞLIK

I. ÖNCE TEMİZLİK 217
SU VE SABUN 217
1. Su 217
2. Sabun 226
II. SAĞLIK 229
TABABET VE HASTAHANELER 229
A. HİJYEN VE TABABET 229
1. Hijyen 229
2. Tababet 230
a. İlk Türk ve İslâm Devletlerinde 230
b. Osmanlılarda Tababet 232
B. HASTALIKLAR VE ÖNLEYİCİ TEDBİRLER 234
1. Salgın Hastalıklar 234
a. Veba 234
b. Kolera 238
c. Çiçek 241
2. Tahaffuzhane/Karantina 243
a. Batı'da Karantina Uygulamaları 243
b. Osmanlı Karantina Teşkilâtı 245

Dokuzuncu Bölüm
MERKEZ MALİYE TEŞKİLÂTI

I. DEFTERDARLIK MÜESSESESİ 253
1. Osmanlılardan Önce 253

2. Osmanlı Devletinde 256
A. DEFTERDARLARIN VAZİFE VE SELÂHİYETLERİ ..259
B. MALİYE KALEMLERİ 264
1. Hazineye Bağlı Kalemler 264
2. Defterdarlara Bağlı Kalemler 267

Onuncu Bölüm

HAZİNELER VE BÜTÇELER

A. HAZİNELER 271
1. Tek Hazineli Dönem 272
a. Hazine-i Âmire 272
b. İç Hazine 273
2. Çok Hazineli Dönem 275
a. Geçiş Dönemi: Darphanenin Yedek Hazine Vazifesi Görmesi 275
b. İrâd-ı Cedid Hazinesi 276
c. Zahire Hazinesi 277
d. Tersane-i Âmire Hazinesi 278
e. Mukataat / Mansûre Hazinesi 278
f. Hazine-i Âmire ile Darphane'nin Birleştirilmesi ...280
g. Hazine-i Âmire ile Mansûre Hazinesi'nin Birleştirilmesi 280
3. Tek Hazineli Döneme Geçiş 280
a. Maliye Hazinesi 280
b. Hazine-i Hassa 281
B. BÜTÇELER 282
1. Osmanlı Bütçelerinin Özellikleri 282
a. İlk Bütçeler 283
b. XVI. Yüzyıl Bütçeleri 283

c. XVII ve XVIII. Yüzyıllar Bütçeleri 286
d. Çok Hazineli Devir Bütçeleri 288
e. Tanzimat Sonrası Bütçeleri 289
2. Bazı Kaynak Eserlerde Yer Alan Bütçeler 291
a. Ayn Ali Efendi Bütçesi 291
b. Tarhuncu Bütçesi 292
c. Eyyûbî Efendi Bütçesi 293

Onbirinci Bölüm

GELİR KAYNAKLARI VE BORÇLAR

I. GELİRLER 297
1. Timar Sistemi 297
2. Mukataa Sistemi 298
3. Mâlikâne Sistemi 300
II. VERGİLER 301
A. ŞER'Î VERGİLER 301
1. Öşür 301
2. Haraç 303
a. Harac-ı Mukasem 303
b. Harac-ı Muvazzaf 304
3. Cizye 304
B. RAİYYET RÜSÛMU (SİPAHİYE ÖDENEN VERGİLER) 306
1. Müslüman Reâyadan Alınanlar 306
a. Çift Resmi 306
b. Çiftbozan Resmi 307
c. Bennâk, Kara Mücerred Resimleri 307
d. Resm-i Zemin / Dönüm Resmi 308
e. Resm-i Duhan / Tütün Resmi 308

2. Gayr-i Müslim Reâyâdan Alınanlar 308
a. İspenç Resmi 308
b. Bîve Resmi 309
3. Diğer Resimler 309
a. Resm-i Âsiyâb 309
b. Resm-i Arus 309
c. Resm-i Ağnam 309
d. Resm-i Kovan / Resm-i Küvvâre 310
e. Yâve ve Kaçkun Resmi 310
C. AVÂRIZ VERGİLERİ 310
1. Avârız Vergilerinin Dağılım Şekli ve Çeşitleri 310
2. Toplanma Şekline Göre Avârız Vergileri 311
a. Aynî Olarak Alınanlar 311
b. Hizmet Olarak Alınanlar 312
c. Bedel Olarak Alınanlar 312
D. TANZİMAT SONRASI ÖRFÎ VERGİLER 313
1. An Cemâatin Vergi 313
2. Emlâk, Arazî ve Temettü Vergilerinin Ayrılması 314
E. İSTİKRAZLAR 315
1. İç İstikrazlar 315
2. Dış İsrikrazlar 317

Onikinci Bölüm
MADENLER, PARA VE FİAT POLİTİKALARI

A. MADENLER 321
1. Kıymetli Madenler 321
2. Diğer Madenler 324
B. OSMANLI PARA POLİTİKASI 331
1. Lidyalılardan Osmanlılara Sikke 331

2. Osmanlı Sikkeleri 331
3. Kâğıt Para 335
4. Sikke Tecdîd ve Tashihleri 336
5. Osmanlı Darphaneleri 340
6. Bankalar 341
C. FİATLARIN TESBİT VE KONTROLU 344
1. Narh Müessesesi 344
2. İhtisab Müessesesi 347

Onüçüncü Bölüm
TİCARET

A. İÇ TİCARET 349
1. Ticaret Şekilleri 349
2. İç Ticarette İstanbul'un Yeri 352
3. Diğer Büyük Şehirlerdeki Ticaret 357
4. İç Ticarette Söz Sahibi Olan Tüccar 358
5. Bazı Yasak ve Tahditler 360
a. Kazanın Kapalılığı Prensibi 360
b. İnhisar Sistemi (Yed-i Vâhid) 361
B. DIŞ TİCARET 363
1. Ticaret İmtiyazları 363
a. 1838'den Önce 363
b. 1838'den Sonra 367
2. Bazı Yasak ve Tahditler 369
3. Dış Ticarette Söz Sahibi Olan Tüccar 371
C. GÜMRÜKLER 373
1. Dahilî Gümrükler 373
a. Gümrük Tipleri 374
b. Gümrük Resmi Oranları 375

2. Haricî Gümrükler 377
a. Gümrük Resmi Oranları 377
b. Gümrük Tarifeleri 378

Ondördüncü Bölüm
ULAŞTIRMA VE POSTA HİZMETLERİ

A. ULAŞIM 381
1. Kara Ulaşımı 381
a. Karayolları ve Tesisleri 381
b. Demiryolları 384
2. Deniz Ulaşımı 390
a. Deniz Yolları 390
b. Deniz Taşımacılığı 390
c. Liman ve Rıhtımlar 392
B. HABERLEŞME 396
1. Posta Teşkilâtı 396
a. Ulak-Menzil Sistemi 396
b. Osmanlı Postaları 397
c. Yabancı Postaları 399
2. Telgraf Şebekesi 401

Onbeşinci Bölüm
SANAYİ

I. AĞIR SANAYİ 405
A. TERSANE 405
1. İlk Tersaneler 405
a. Osmanlılardan Öncekiler 405
b. İlk Osmanlı Tersanesi 406

Kostantin Kapı
Sultan III. Selim
Bayram Merası
TSM, 17/163.

2. Fetihten Sonra 406
a. Tersane-i Âmire 406
b. Diğer Tersaneler 407
3. Gemi Cinsleri 408
a. Donanma Gemileri 408
b. İnce Donanma Gemileri 409
4. Tersanede Çalışan San'atkâr Grupları 409
5. Gemi Yapımında Kullanılan Malzeme 410
6. Tersanede Islahat 411
B. TOPHANE-İ ÂMİRE 413
1. Tarihçe 413
2. Top Yapımı 414
3. Tophane-i Âmire'de Dökülen Top Cinsleri 415
C. BARUTHANE-İ ÂMİRE 416
1. Tarihçe 416
2. İmalât 418
II. KÜÇÜK SANAYİ 420
1. Dokumacılık 420
a. Yünlü Kumaşlar 420
b. İpekli Kumaşlar 424
c. Pamuklu Kumaşlar 427
2. Boyacılık 430
3. Debbağlık 432
4. Saraçlık 434
5. Simkeşlik 434
6. Gıda Maddeleri/Değirmenler 436
III. XIX. YÜZYILDA SANAYİ' İ KALKINDIRMA GAYRETLERİ 439
1. Fabrikalar Kurulması 439
2. Özel Teşebbüsün Özendirilmesi: Sergiler 443

a. Milletlerarası Sergiler 443
b. Sergi-i Umûmî-i Osmânî 444
3. Islah-ı Sanayi Komisyonu 445
4. Şirketler Kurulması 446
a. Simkeşler Şirketi 446
b. Debbağlar Şirketi 447
c. Saraçlar Şirketi 448
d. Kumaşcılar Şirketi 448
e. Dökümcüler Şirketi 448
f. Demirciler Şirketi 449
5. Sanayi Mektepleri Açılması 449
Sözlük 451
Bibliyografya 459
İndeks 509

Kostantin Kap
Sultan III. Seli
Bayram Meras
TSM, 17/163.

ÖNSÖZ

Tarih, elbette sadece siyâsî ve askerî olaylardan ibaret değildir. Sosyal ve iktisâdî tarih, kültür ve medeniyet tarihi, müessese ve teşkilât tarihleri de geçmişin bilinmesi ve geleceğin yönlendirilmesi açısından son derecede mühimdir. Bu konularda Ord. Prof. Fuad Köprülü, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Tayyib Gökbilgin ve Prof. Halil İnalcık gibi büyük üstadlar önderlik ederek yolumuzu aydınlatmışlardır. Son yıllarda genç tarihçilerin de aynı konularda çalışmalar başlatmış olmaları memnuniyet vericidir. Aslında tarihin bütün bu kolları kesin sınırlarla birbirinden ayrılamaz. Çok kere birinin sonucu, diğerinin sebebi olarak ortaya çıkar. Bir kapıkulu ayaklanması, yahut Anadolu'daki bir isyan hareketi siyâsî, iktisâdî ve sosyal çalkantılara sebeb olmuştur. Tabiî âfetler, salgın hastalıklar nüfusun kırılması, hatta bir köyün tamamen ortadan kalkması gibi sonuçlar doğurmuştur. Mâlî durumun bozulması, sikke tashihleri ise asker ayaklanmalarına sebeb olmuştur.

Son yıllarda, televizyon programlarının da tesiriyle tarihe ve özellikle Osmanlı tarihine olan ilginin artması, Osmanlı sosyo-kültürel ve iktisâdî tarihini merak edenlere rehber olabileceği düşüncesiyle bu kitabın kaleme alınmasına sebeb olmuştur.

Kitabın, iktisâdî yapı ile ilgili 9-15. bölümleri, vaktiyle yayınlanmış *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* adlı eserde yer alan "İktisâdî Yapı"nın genişletilmiş şeklidir. Sosyal ve kültürel yapıya ayrılan 1-8. bölümler ise ilk defa kaleme alınmıştır.

Kitapta geçen tarihî tabirlerin, konuların yabancısı olanlar için, bir kısmı metin içinde, bir kısmı notlarda, diğerleri ise sona konulan sözlükte açıklanmaya çalışılmıştır.

Kitabın hazırlanmasında başta Ahmet Çağrı Başkurt olmak üzere Neşe Erkır, Kağan Doğan ve Nermin Genç'in yardımlarını şükranla anmak isterim.

Kitabın mizanpajı ise her zaman olduğu gibi oğlum Emre tarafından yapılmıştır. Kendisine de çalışmalarımı her zaman desteklemesi dolayısıyla teşekkürlerim sonsuzdur.

Ocak 2017 Mübahat S. Kütükoğlu

Kostantin Kapı
Sultan III. Selim
Bayram Merasi
TSM, 17/163.

KISALTMALAR

a	Arapça
a.g.a.	*adı geçen ansiklopedi*
a.g.e.	*adı geçen eser*
a.g.d.	*adı geçen defter*
a.g.m.	adı geçen makale/madde
AÜDTCF	Ankara Üniv. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Diplomatik	*Osmanlı Belgelerinin Dili*
DT	Doktora Tezi
DVİA	*Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
erm	Ermenice
f	Farsça
fr	Fransızca
Giyim Kuşam	*Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*
g	Grekçe
ICANAS	Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi
İKS	*İstanbul Kadı Sicilli*
IRCICA	Milletlerarası Tarih, Kültür ve San'at Araştırmaları Merkezi
İA	MEB *İslâm Ansiklopedisi*
İFM	*İktisat Fakültesi Mecmuası*
İSOD	*İstanbul Sanayi Odası Dergisi*
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
Kanunlar	*XV ve XVI. Asırlarda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*
M.	Milâdî
m	Moğolca

Madenler	*Türkiye Madenleri*
MTM	*Millî Tetebbular Mecmuası*
MUB	*Mecelle-i Umûr-ı Belediye*
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
Münâsebetler	*Balta Limanına Giden Yol*
Narh 1600	*1009 (1600) Tarihli Narh Defteri*
Narh 1624	1624 Sikke Tashihinin Ardından Düzenlenen Narh Defterleri
Narh 1640	*1640 Tarihli Narh Defteri*
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OT	*Karal, Osmanlı Tarihi*
OTAM	*Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*
R.	Rûmî
sr	Sırpça
TD	*Tarih Dergisi*
TED	*Tarih Enstitüsü Dergisi*
Toplum ve Vakıf	Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri ..."
Y.EE	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Evrakı
YLT	Yüksek Lisans Tezi
Zübde	*Zübde-i Vekayiât*

Birinci Bölüm

TOPLUM

A. UNSURLARI

1. Fert/Birey

Toplum yahut cemiyet fert/bireylerden meydana gelir. Günümüzde bütün insanların eşit ve hür olarak dünyaya geldikleri kabûl edilir. Ancak XIX. yüzyıl ortalarında köleliğin kaldırılışına kadar durum farklıydı.

a. Hür İnsanlar

Hür olanlar, devlet tarafından konulmuş olan kanunlara uymak şartıyla, istedikleri şeyi, istedikleri zaman yapabilen insanlardır. İdarecîler, bürokratlar, din adamları, esnaf, tüccar ve köylü hür insanlardır. Bir ticaret malı gibi alınıp satılamazlar; yine kanunların müsaade ettiği oranda diledikleri yerde yaşayabilirler, tahsil yapabilirler, istedikleri kimseyle evlenebilirlerdi. Tabiî bu husus erkekler için geçerliydi. Kadınlar, erkekler kadar şanslı değillerdi. Âilelerinin seçtiği erkekle evlenmek durumunda idiler.

Aslında istediğini yapabilme keyfiyeti, erkekler için geçerliydi. Kadınlar için böyle birşey geçerli değildi. Ancak XIX. yüzyıldaki kanunlarda kadınlarla ilgili bazı hükümler yer almıştır ki, bunlar arasında leyhte olan *1858 Arazi Kanunnâmesi*'nde miras taksiminde kadınlarla erkekler eşit kılınmıştır. Fakat bu asırda bile kadınlar, şahitlik konusunda erkekle aynı durumda değillerdi. Mahkemelerde iki erkeğin şahitliği kâfi görülürken ancak iki kadın bir erkek yerine kabûl ediliyor-

du. Eşitsizlik bu kadar da değildi. Bir mektup, telgraf veya mahkeme celbi kadının adına gelemezdi. Eşi, oğlu vs. bir erkeğin, eğer bunlar yoksa meselâ mahalle imamının adıyla yollanırdı[1].

Toprağa bağlı reayanın yer değiştirmesi ise arazinin boş kalması ve dolayısıyla verimin azalması endişesiyle kabûl edilemezdi. Buna rağmen yer değiştirenler olursa, toprağını terk eden şahıs on sene içinde bulunduğu takdirde eski yerine geri döndürülür veya iki misli vergi ödemek zorunda kalırdı[2].

Hür insanlar, mal mülk sahibi de olabilirler, servetlerinin bir kısmını vakıflar tesis etmekte de kullanabilirlerdi. Böylece servetleri nesillerinden gelenlere intikal ederdi. Ancak, idam veya suiistimalinin ortaya çıkması, yahut evlâtsız ölmesi gibi hallerde malları devletce *müsâdere* edilir, yani devlet tarafından el konularak hazineye intikal ederdi. Müsâdereden sonra vârisler ortaya çıkarsa, o şahsın neslinden geldiklerini ispat edebildikleri takdirde hazineye alınanlar iâde edilirdi.

b. Köleler/Esirler

Bütün bu haklara sahib olmayan bir grup daha vardı ki, onlar da *köle*lerdi. Daha eski çağlardan îtibâren köleliğin var olduğunu biliyoruz[3]. Gelişmemiş veya az gelişmiş ülkeler, özellikle siyah Afrika halkı Avrupalı tüccarlar tarafından zorla veya kandırılıp kaçırılmış, hele Amerika'nın keşfinden sonra boğaz tokluğuna hiçbir hak tanınmadan çalıştırılmıştır. Ama kölelik sadece bu memlekette değil, Avrupa ve Osmanlı ülkesinde de vardı. Afrika'dan başka, Kafkaslar da köle toplanan yerlerdendi. Sarayda ve büyük konaklardakilerden başka sanayi ve toprak işçisi olarak da çalıştırılanlar bulunuyordu. Ancak, Osmanlı ülkesindeki kölelere, sahipleri tarafından eziyet edilmiyor, hatta büyük konaklarda arap bacılar evin demirbaşı haline geliyor, birkaç neslin büyütülmesinde yardımcı oluyorlardı. Bütün ihtiyaçları karşılandıktan

[1] Gökçen Alpkaya, "Tanzimatın Daha Az Eşit Unsurları, Kadınlar ve Köleler", *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, I (Ankara 1990), 4-6.

[2] Tafsilât için Onbirinci Bölüm, Çiftbozan Resmi bahsine bakılabilir.

[3] Sibel Bagatur, *Osmanlı'da Kölelik*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, YLT, Kırıkkale 2011, s. 2.

başka, bir miktar nakit toplamalarına da imkân veriliyordu. Zamanla hürriyetlerini satın alabilecek hâle gelenler de vardı. Bazı köle sahipleri ise belli bir süre sonra onları âzâd ediyor veya öldüklerinde âzâd edilmeleri için vasiyette bulunuyorlardı. Böyle bir vasiyeti bulunmayan pek çok köle de sahiplerinin ölümlerinden sonra tereke içinde yazılıyor, yani her birine fiat biçiliyor[4], varisler arasında hissesine düşen miktara sayılmak sûretiyle sahip çıkılmadığı takdirde belki de esir pazarında satılıyorlardı. Herhangi bir şekilde hürriyetine kavuşan bir köle ise, diğer hür insanlar gibi muâmele görmeye başlıyordu. Meselâ Bursa'da köle olarak ipekçilikte emeklerinden faydalanılan kölelerin bir zaman sonra âzâd edilip patronluğa yükseldikleri görülmektedir[5]. Ne var ki köleler, hürriyetlerine kavuştuktan sonra da baba adlarıyla değil, "Yusuf, atik-i Mustafa" gibi eski sahiplerinin adlarıyla anılıyorlardı. Nitekim, tahrir defterlerinde bunun pek çok örneğine rastlıyoruz.

Köleler, ancak birbirleriyle evlenebilir ve bunlardan doğan çocuklar da aynı sosyal statüde olurlardı. Evlilikleri ise sahiplerinin izni ile olabilirdi. İzinsiz olarak yapılan evlilikler, sahipleri tarafından durdurulabilirdi[6].

Harplerde veya denizlerde korsanlık faaliyetleri sırasında esir alınanlar ise ya ömürlerinin tamamını veya belli bir süresini hürriyetlerini kaybetmiş olarak zindanlarda geçirirler yahut donanmada kürekçi olarak kullanılırlar veya esir pazarlarında satılırlardı.

[4] Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Âit Tereke Defterleri", TTK *Belgeler*, sayı 5-6 (Ankara 1968), çeşitli yerler.

[5] Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı; Kölelikten Patronluğa", (*Ömer Lûtfi Barkan Armağanı,* İstanbul 1980, s. 179-188) adlı makalesinde bu konuyu işlemiştir.

[6] Esra Yakut, "Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin "Fetavâ-yi Ali Efendi" Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması", *OTAM*, VII (1996), 294.

Esir ve kölelerin satıldığı özel pazarlar ve bunların satışlarıyla hayatlarını kazanan esirciler vardı. Osmanlılar, diğer konularda olduğu gibi esirciler için de belli kanun ve nizamlar koymuşlardı. Bunlar ihtisab[7] kanunnâmelerinde de yer alırdı. Esircilerin ahlâk dışı işler yapmalarına, esirleri para kazanmak uğruna bu gibi işlere âlet etmelerine asla müsaade olunmazdı. Bu husus, aynı zamanda bir ihtisab kanunnâmesi mahiyeti taşıyan bazı narh defterlerinde de zikredilmiş olup 1640 tarihli narh defteri buna örnek olarak verilebilir. Bu gibi haller tesbit edildiğinde esircinin müsaadesi iptal edilirdi.

Tanzimat devrinde, özellikle İngilizlerin tesiriyle Osmanlı ülkesinde de köleliğin kaldırılması yolunda adımlar atıldı. Bu konuda Sultan Abdülmecid saltanatında bazı fermanlar çıkartıldı. 1847'de Mısır, Trablusgarp ve Bağdat'ta zenci köle ticaretine son verilmesi emrolundu. Fermanda, emre riâyet etmeyenlerin cezalandırılacağına da işaret ediliyordu. 1857'de bu emir tekrarlanırken, Afrika içlerine kadar gitmiş olan tüccara yalnızca sekiz haftalık bir süre verildiği gibi, o tarihe kadar edinilmiş köleler bu emrin dışında bırakıldı.

Bu yasaklamalara rağmen köle ticareti ve esir pazarlarına son verilmesi mümkün olamadığından 1871'de yeni bir emirle imparatorluk topraklarında hâlâ yeni esir pazarları açıldığı, bundan böyle eski alışkanlıklarını devam ettiren şahısların bir yıldan başlamak üzere hapisle cezalandırılacakları ifade olunduğu gibi 1876'da ilân edilen Kanûn-ı Esâsî'de açıkça değilse bile köleliğin kaldırılmış olduğu imparatorluktaki herkesin şahsî hürriyetlerine sahip bulundukları belirtilmek sûretiyle ifade edilmiştir.

1891'de zenci ticaretinin yasaklanmasına dair bir kanun çıkarıldığı gibi köle ticaretinin yasaklanmasına dair olan Brüksel Anlaşması'nın imzalanmasına rağmen köle ticaretinin tam mânâsıyla kaldırılması mümkün olamadı.

---

[7] "İyiyi yapmak, kötüden sakınmak" prensibinden hareket eden ihtisab müessesesi hakkında Onikinci Bölüm İhtisab Müessesesi bahsinde bilgi verilmiştir.

Zaten, bu ticaretin yasaklanması sadece zenci köleleri hedef almakta, Kafkas menşe'li beyaz köleler kapsam dışında kalmaktaydı. Bunların da köle olarak alım satımının ve kullanılmasının yasaklanması ancak 1909'da Sultan V. Mehmed Reşad saltanatında (1909-1918) gerçekleşti. Ancak bu karar, tatbikatta bazı sıkıntıları da beraberinde getirdi. Şöyle ki, o zamana kadar efendilerinin evlerinde yaşayan ve hayatlarını kazanmak için ev dışında bir iş yapmayan insanların, efendilerinin evlerinden çıkarak kendilerine âit bir ev ve iş bulmaları gerekti; bu ise devleti, bunlara mesken ve iş bulmak gibi bazı mükellefiyetler altına soktu[8].

2. Âile ve Ev

a. Âile

Âile, aralarında akrabalık münâsebetleri olan ferdlerden meydana gelen en küçük sosyal topluluktur. Bu topluluk, sadece anne, baba ve çocuklardan meydana gelebildiği gibi torunlar, amca, hala, teyze, yeğenler gibi ikinci derecede kan veya akrabalık bağları olan kimselerden de meydana gelebilir. Birincilere *çekirdek âile*, ikincilere ise *geniş âile* adı verilir[9]. Günümüzde, özellikle büyük şehirlerde çekirdek âile tipi ağır basmaktadır. Ancak, Osmanlı asırlarında çekirdek âile ile birlikte geniş âile tipine de oldukça fazla rastlanmaktadır. 1907'de yapılan nüfus sayımında İstanbul'da her iki tipin de eşit oranlarda olduğu tesbit edilmiştir[10]. Yani, geniş veya birleşik âile denilen, bir hanede birkaç âilenin yaşadığı haneler görülür. Böylece, anne, baba, oğullar, gelinler, torunlar veya daha az olmak üzere, kızlar, damatlar ile torunların bir arada yaşadığı haneler ortaya çıkmıştır.

Çekirdek âilelere sonradan katılmış yakın akrabalarla geniş âile tipinin meydana geldiği haller de vardır. Eşlerden birinin anne veya ba-

---

[8] T. Cengiz Göncü, *Harem ve Cariyelik (19.yüzyıl)*, İstanbul 2011, s. 64 vd.

[9] M. Âkif Aydın, "Aile", *DVİA*, II (1989), 196.

[10] Alan Duben - Cem Behar, *İstanbul Haneleri. Evlilik, Âile ve Doğurganlık*, İstanbul 1996, s. 62.

basının ölümüyle hayatta kalan eşin, diğer çocuklarıyla birlikte evli olan oğul veya kızının yanında yaşamaya başladığı görülür. Meselâ, meşhur tarihçi Ahmed Cevdet Paşa âilesi böyledir[11]. Ancak bu kadar geniş âilelerin çok yaygın olduğu düşünülemez.

Geniş âile modelinin diğer bir şekli de babanın ölmesiyle, eğer aynı evde yaşıyorlarsa en büyük oğulun âile reisi olması keyfiyetidir. Ayrı yaşadıkları takdirde, eğer hayatta ise annesi, küçük çocuklarını himayesi altına almaktadır. 1830 nüfus sayımında bunun örneklerine rastlanmaktadır[12].

Âile, ikinci bir tasnife daha tâbî tutulmaktadır ki bu da *pederşâhî* veya *ataerkil* denilen erkeğin söz sahibi olduğu âile ile, *mâderşâhî* veya *anaerkil* denilen kadının söz sahibi olduğu âiledir[13]. Tarih boyunca ikinci tipe az rastlanmaktadır. Roma, Musevîlik, Hristiyanlık, Müslümanlık daima ataerkil âile tipini benimsemişlerdir. Baba otoritesine bağlı bu âile tipinde tabiî olarak evlilikte kadın ve doğacak çocuklar da babanın ad, lâkap veya soyadını taşıyacaklardır. Ancak bu, kadının âile içinde hiçbir fonksiyonu olmadığı mânâsına alınmamalıdır. Bazı eski din ve toplumlarda bir köle gibi davranılmış olsa da İslâm'da ve dolayısıyle Osmanlılarda kadın, yaygın olan kanaatin aksine, belli şartların tahakkuk etmesi durumunda kadıya müracaat edip boşanma davası açma hakkına da sahiptir. Nitekim, şer'iye sicilleri, yani kadı mahkemelerindeki kayıtlar üzerinde yapılan bazı incelemeler, boşanma davalarının çoğunun kadınlar tarafından açıldığını göstermektedir[14].

---

11 Mübahat S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 199-222.

12 Menteşe nüfus defterinden Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara 2010, s. 55.

13 Aydın, gös. yer.

14 Galip Eken, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile", *OTAM*, XI (2000), 114.

Osmanlı toplumunda erkek, âilenin reisidir ama evin hâkimi kadındır. Evdeki herkes onun sorumluluğu altındadır. Ancak, yüksek mevki sahibi veya maddî durumu iyi olan âilelerde erkek çocuklar lala veya hocalar tarafından yetiştirilmekte ve babanın sorumluluğu altında bulunmaktaydılar[15].

İslâm hukukunda evlilik akdinde erkek, kadına *mehr* adı altında nakit veya mal verirdi. Bunun muhakkak nikâh sırasında kararlaştırılması gerekirdi. Zîrâ, eşin ölümü hâlinde mehr tereke arasında yer almazdı. Bunun için kadı sicilline işlettirilmesi, yani bulunulan yerin mahkemesince tasdik edilmesi lâzımdı. Mehr iki kısımda ödenirdi. *Mehr-i muaccel* –yahut meselâ Antep'te olduğu gibi *mehr-i mukaddem*– denilen kısmı evlenirken, *mehr-i müeccel* –yahut *mehr-i muahhar*[16]– denilen kısmı ise eşin ölümü veya boşanma hâlinde verilirdi[17]. Mehr aslında, kadının istikbalinin garantiye alınması düşünülerek ve doğrudan kadına verilmek üzere konmuş bir şeydir. Mehr, kadı huzûrunda tarafların isim, yaşadıkları yer, kızın bulûğa ermiş veya ermemiş, yahut dul olduğu ve verilecek mehrin miktarı şahitler önünde tesbit edilirdi[18]. Mehr nakit olabildiği gibi mücevher, gayr-i menkul, hatta cariye bile olabilirdi[19].

---

15 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, I, İstanbul 1995, s. 55-58.

16 Eken, s. 113.

17 *Kur'an-ı Kerim*'de Nisâ Sûresi, 24 ve 25. âyetlerde mehrden bahsedilmektedir. Ayrıca bkz. Mehmet Âkif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 31-32.

18 Saim Savaş, "Fetvâ ve Şer'iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s. 510-511'den naklen Yakut, a.g.m., s. 290.

19 İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), 33-36; Yakut, a.g.m., s. 300.

Kostantin Kap
Sultan III. Seli
Bayram Meras
TSM, 17/163.

Bir de *kalın* veya hâlen bazı bölgelerde *başlık* denilen evlenecek kızın babasına verilen bir meblâğ vardır ki bu, erkeğin kızın çeyizine yardım etmesi fikrinden kaynaklanmaktadır. Günümüzdeki başlık ise bunun dejenere edilmiş şeklidir denilebilir.

Osmanlı kadını, şahsî olarak servet sahibi ise, Avrupalı kadınlardan farklı olarak hukuken bunu, kendisi idare etmek hakkına sahipti[20].

Evlilikte tek eşlilik (monogami) ve çok eşlilik (poligami) söz konusudur. İslâm'da erkek dört kadına kadar evlenme hakkına sahipse de Osmanlı'da bu pek tatbik edilmiş değildir. İki eşli erkeklere rastlanmakla beraber ekseriyet tek eşlidir. Her ne kadar *Kur'an-ı Kerim*'de dört eşe kadar cevaz verilmişse de bunun bir de bütün eşlere aynı şekilde bakabilecek maddî güce sahib olmak gibi bir şartı vardır[21]. Osmanlı toplumunda genellikle tek eşliliğin geçerli olduğuna, Batı ile kıyaslayan, yabancı bir tarihçi Robert Mantran da temas etmektedir[22].

Tereke defterlerinde yapılan incelemeler de bunu ispatlamaktadır. Bursa kassam defterlerinde yapılan bir inceleme iki ve üstündeki evliliklerin %5-12 oranlarında kaldığını göstermektedir. Türk toplumunda neslin devamı için çocuk sahibi olmak esastır. Fakat sadece çocuk sahibi olmak da yeterli görünmemektedir. Âile adının devamı için erkek evlât sahibi olunması gerekmektedir. Çok eşliliğin en mühim sebebi budur. İlk evlilikten evlât sahibi olunamadığı takdirde ikinci ve üçüncü evlilikler yapılmıştır. Fakat, çok eşliliklerin hepsinde, istenilen sonuca ulaşılamadığı yine tereke defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

---

[20] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2014, s. 128.

[21] *Kur'an-ı Kerim*, Nisa sûresi, 129. âyet.

[22] Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, İstanbul 1991, s. 155.

Kostantin Kapı
Sultan III. Seli
Bayram Meras
TSM, 17/163.

Kırsal kesimde ise fazla işgücüne ihtiyaç olduğundan bunun âile içinden sağlanması düşüncesiyle birden fazla evlilik yapıldığı düşünülmektedir[23].

Evlilikte yeni çift ya müstakil ev açar yahut erkeğin âilesiyle oturur. Kızın, erkeğin evinde oturması daha fazla gibi görünmekle beraber "iç güveysi" denilen erkeğin kızın evine gitmesi keyfiyetine de bilhassa büyük şehirlerde daha çok rastlanır. Mevki sahibi kimseler, maiyyetlerindeki çalışkan, dürüst, güvenilir gençleri kızlarıyla evlendirmeği, bu delikanlılar da belki rahat yaşamak, belki de daha kolay mevki sahibi olmak için âmirlerinin kızlarıyla evlenmeyi tercih etmişlerdir.

Buna karşılık erkeğin güçlü olduğu hallerde daima kız, erkek evine gelin gitmiş ise de Anadolu'dan Yunanistan'a göç etmiş Rumlar arasında bunun tam aksi durumlara da rastlanmaktadır. Damat, daima kızın evine gelmekte ve ebeyveynin odası yeni evlilere tahsis edilmekte, anne-baba daha küçük bir odaya geçmektedir. Eğer kız evlât sayısı birden fazla ise her defasında anne baba odalarını terketmekte ve nihayet bahçedeki bir yapıda karar kılmaktadırlar[24].

b. Ev/Hane

Âilelerin içinde yaşadığı mekâna, "ev" veya "hane" denir. Onun için de âile reisi aynı zamanda *hane reisi*, ev halkı da *hane halkı* olarak adlandırılır. Prof. Tuncer Baykara, eski tarihlerde de Türklerin çadırda değil, *topak ev* de denilen taşınabilir evlerde yaşadıklarını, bunların içinde *göz* denilen bölmeler olduğunu yazar[25]. Göz tabiri hâlâ bazı yerlerde kullanılmakta olup, oda sayısı söyleneceği zaman "üç/beş göz oda" denilir ki, bu ifade topak evden geçmiş olmalıdır.

---

[23] Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, XXIII (2008), 91-92.

[24] Renée Hirschon, *Mübadele Çocukları*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000, s. 109 vd.

[25] Tuncer Baykara, "Türk Evi'nin Günümüze Ulaşan Tarihi Esasları", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri (25-26 Mayıs 1998)*, İstanbul 2000, s. 226.

Prof. Nejat Diyarbekirli, Orta Asya'da Türklerin *yurd* denilen çadırlarda yaşadıklarını, bu tip yurdların bugün de Anadolu'nun bazı yerlerinde mevcut olduğunu yazar. Bunlar, çatısı kubbe şeklinde, *kerege* denilen ahşap kanatların bir silindir meydana getirecek şekilde yanyana dizilmesiyle 15-20 dakikada yapılabilen son derecede dayanıklı ve kolay taşınabilir çadırlardır. Ahşap direkler kolanlarla sarıldıktan sonra dış ve içi birkaç kat keçe ile kaplanır. Sadece dikdörtgen şeklindeki kapı yeri açık olup, bu da kışın keçe veya halı ile örtülür. İstenildiğinde bu örtü, bugün cami kapılarında olduğu gibi, rulo şeklinde üst tarafta toplanabilir. Tepede ise dumanın çıkması için bir açıklık bırakılmıştır. Gerekli eşyalar heybelerle duvar ve direklere asılır. Orta yerde bir ocak vardır ve burada herkesin oturacağı yer, mertebe sırasına göre bellidir, değiştirilemez. Yerde yaygılar veya halılar üzerinde oturulur, sandıklardan başka eşya da görülmez[26].

Osmanlılarda ise, tek odalıdan birkaç katlı ev ve konaklara varıncaya kadar değişik büyüklükte hanelere rastlanır. Eski devirlerde Osmanlı hanesinin nasıl olduğunu çok iyi bilemiyorsak da günümüze ulaşan birkaç asırlık yapılar ve bazı vakıf defterlerindeki kayıtlarla XIX. yüzyılda gazetelere verilen satılık ilânları, bunlar hakkında fikir edinmemize imkân veriyor.

Aslında evler, gerek yapı malzemeleri, gerekse plânları bakımından hem bölgeden bölgeye, hem de zaman içinde bazı değişiklikler göstermiştir. Gerçekten Karadeniz'in ahşap yapıları; özellikle köy ve kasabaların kerpiç; Akdeniz Bölgesi'nin kübik taş evleri, Mardin ve Bitlis gibi Güney-Doğu Anadolu ile kısmen de Orta Anadolu'nun taş evleri ve Batı Anadolu kıyıları ile İç Ege'den Toroslar'a ve Sivas'a kadar olan bölgede alt katları genelde taş, üst katları "hımış" denilen ahşap çatmaların arası kerpiçle doldurulan evleri, yapı tekniği bakımından, birbirlerinden farklı karakterdedir[27].

---

[26] Tafsilât için bkz. Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 47 vd.

[27] Doğan Kuban, *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul 1975, s. 193-194.

Kısaca, binalar, taş, ahşap veya kerpiçten yapılırdı. Taş ocakları yakınında bulunan ve ahşap malzemenin uzaktan getirildiği yerlerde binalar taş, yalnız kapı, pencere, tavan gibi doğramalar ahşap olurdu. Çoğu binalar ise hem daha ucuza mâl edilmesi, hem de kolay ve çabuk inşa edilmesi dolayısıyla, taş temel üzerine ahşaptan yapılıyordu. Bunların bütün Osmanlı ülkesindeki binalara oranı %80 idi[28]. Ahşap çatkıların arası kerpiçle dolduruluyor, üzerleri sıvandıktan sonra badana sürülüyordu. Bu malzemenin kolay yanabilir olması şehirlerde sık sık yangınların çıkması ve sadece bir mahallenin değil, şehrin büyük bir kısmının yanmasına sebeb olabiliyordu. Bu yüzden İstanbul çok büyük yangınlar geçirmiştir ki bunlardan bazıları 1510 (Balat-Bahçekapı yangını), Aralık 1569, 2 Eylül 1633, 1660 (Büyük İstanbul ve Galata Yangını), 1690 (Çarşı-yı Kebîr/Kapalıçarşı), 7 Haziran 1693, 17 Temmuz 1718, 1729 (Fenerkapısı-Ayvansaray), 1756 (Cibali), 1782 (Sultan Selim Camii-Karagümrük-Hırka-i Şerîf), 1812 (Tekfursarayı-Balat Hamamı-Ayvansaray-Eyüp), 2 Ağustos 1826, 31 Ağustos 1833, 19 Eylül 1865, 1870 (Beyoğlu-Galata-Karaköy) yangınlarıdır[29]. 1918 yangını ise İstanbul'un Cibali'den Samatya (bugünkü Kocamustafapaşa) arasındaki bölgenin kül olmasıyla sonuçlanmıştı. XX. yüzyıl başlarındaki büyük İstanbul yangınlarının yaptığı tahribatı gösteren harita[30] felâketlerin büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

Bu asırlarda sadece İstanbul'da değil, diğer şehirlerdeki bazı yangınlar da büyük tahribat yapmıştır. Bunlara âit haritaları da arşivlerde bulmak mümkün olmaktadır[31].

---

[28] Metin Sözen, *Türklerde Ev Kültürü*, İstanbul 2001, s. 62.

[29] Necdet Sakaoğlu, "Yangınlar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1994), 427-438; Halil İnalcık, "İstanbul–Türk Devri", *DVİA*, XXIII (2001), 231.

[30] Aslı İstanbul Tapu Kadastro Başmüdürlüğü'nde bulunan bu *İstanbul Yangın Yerleri Haritası (1911-1918)*, Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 395'de neşredilmiştir.

[31] Bunlara örnek olarak 1268 (1852) İzmir yangını için yapılan harita (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade tasnifi-Dahiliye, nr. 16128) verilebilir. Bu bilgi İzmir yangınları üzerinde yüksek lisans tezi hazırlamakta olan Neş'e Esirkış'dan alınmıştır.

Gerek arşiv kayıtlarında, gerekse vekayinüvislerin eserleri ve XIX. yüzyıl gazetelerinde pek çok yangın haberine rastlanmaktadır. Bunların çoğu elektriğin hayatımıza girmediği yıllarda kullanılan petrol lâmbalarının devrilmesi veya kızartma yapılırken bir kıvılcım sıçraması sonucu çıkmışlardır. Yangınlar, rüzgârın sert estiği saatlerde daha kolay yayılmaktadır. Ahşap yapılarda kullanılan çiviler de yangınların sür'atle yayılması sebeplerindendir. Zîrâ, kor hâline gelen çiviler fırlayarak yakınlarındaki diğer binaları tutuşturmakta ve yangın böylece büyük boyutlara varabilmekteydi[32]. Modern itfaiye teşkilâtının bulunmaması, yangınların tulumbacıların taşıdıkları suyla söndürülmesinin de rolü vardı. Bunun için devlet, binaların kerpiç olması konusunda bazı mecburiyetler getirmişse de ahşap inşaatın önü alınamamıştır. Maamafih bütün binalar tamamen ahşap da değildi.

Devlet ileri gelenleri, maddî durumu iyi olanlar, taşrada mahallî ağalar vs. taş ve kerpiçle yapılmış konaklarda ikâmet ederlerdi. Bunların haremlik ve selâmlık kısımları, hizmetliler için ayrı bölümleri, hayvanların barınacağı ahır veya arabalıklar gibi müştemilâtı vardı. XIX. yüzyılda satış veya kiralanacak bazı evlerin gazetelerde çıkan ilânları da bunlar hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.

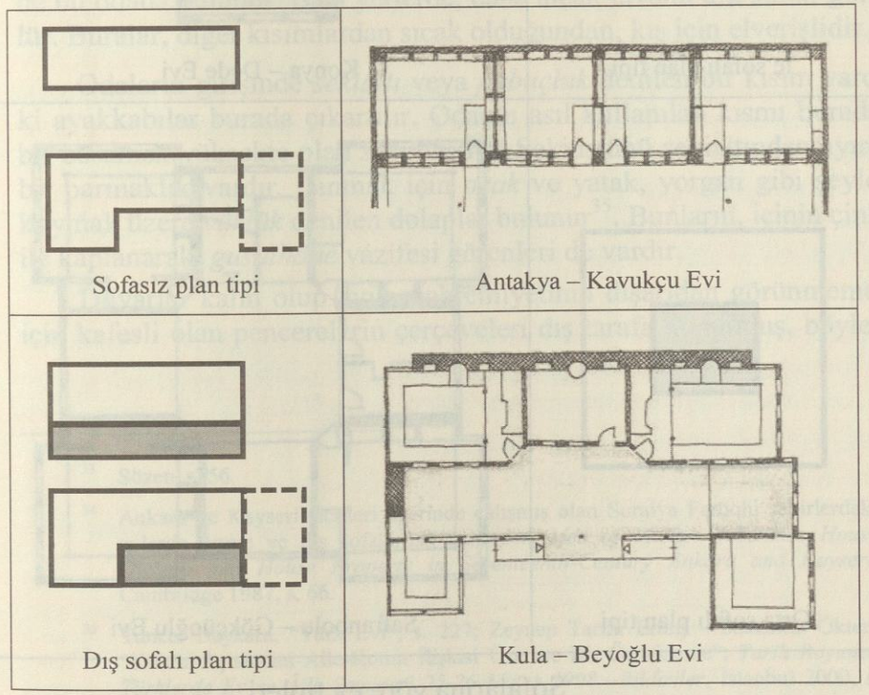
Görüldüğü gibi, geleneksel Türk evinin yapıldığı malzeme için tek bir tip çizmek mümkün değildir. Ancak, belli unsurlar arasında benzerlikler de vardır. Geleneksel Türk evi, Suriye ve Fustat sarayları ve Maverâünnehir evleri gibi yapılarla benzerlik gösterir ki Araplar bu ev tipine *beit* adını verirler. İran'ın *talar* adı verilen yapı tiplerinin plânları da bunları andırır. Kat sayısı ile birlikte oda sayıları da, tabiî olarak artar. Çok odalı olanlarda, odaların kullanımı açısından farklılık görülmez.

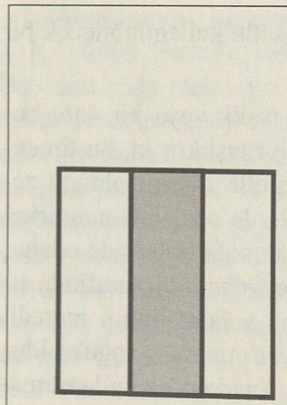
---

32 Gazeteler taranarak İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde yapılmış iki mezuniyet tezi bu konuda fikir vermektedir. Havane Dırağ, *İstanbul Yangınları (1831-1900)*, İstanbul 1977; Şefika Sürücü, *İstanbul Yangınları (1900-1923)*, İstanbul 1978.

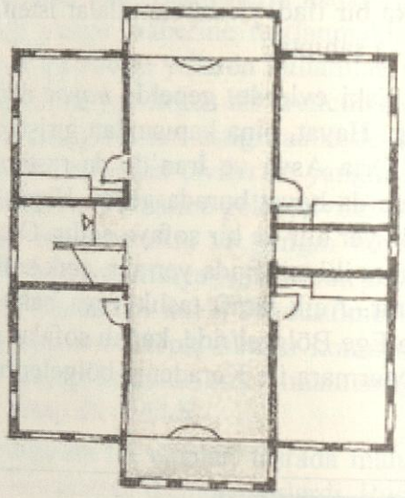
Başka bir ifadeyle bütün odalar istenilen maksatla kullanılabilecek bir yapıya sahiptir.

Eski evlerde, genelde *hayat* denilen bir taşlık veya bir *sofa* bulunur. Hayat, bina kapısından girişte genişçe bir taşlıktır ki, bu tip evlere Orta Asya ve İran'da da rastlanır. Mevsimin müsait olduğu zamanlarda hayat burada geçer. Hayat bulunanlarda odalar bunun arkasında yer alır ve bir sofaya açılır. Orta ve kapalı sofa tiplerinde odalar, sofanın iki tarafında yer alır, açık sofalarda ise sofanın bir tarafında sıralanır. Açık tarafı taşlık veya bahçeye bakan sofalar iklimi mutedil olan Ege Bölgesi'nde, kapalı sofalar ise kış aylarının daha soğuk olduğu Marmara ile Karadeniz bölgelerinde ve İç Anadolu'da kullanılmıştır.

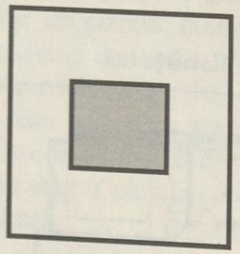

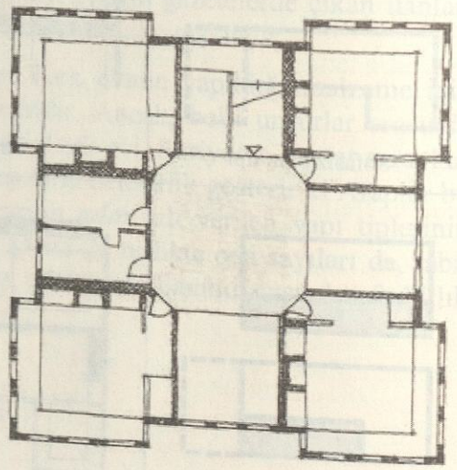
İç sofalı plan tipi

Konya – Dede Evi

Orta sofalı plan tipi

Safranbolu – Gökçüoğlu Evi

Sofalarına göre ev tipleri

Doğu Anadolu'da ise sofalar küçülürken adı da *dîvânhâne* olmuştur[33].

Oda sayısının artması durumunda sofaların "L" veya "U" şeklini aldığı görülür. Sofalar açık veya kapalı olabildiği gibi[34] aynı katta birden fazla sofa da bulunabilir; ya bir dik açı çizer veya odaların arasında da yahut kenarında yer alır. Üst kat sofaya bir veya iki yandan merdivenle çıkılır, odalar arasında bir eyvan* yer alır. Sofanın iki yanındaki *sekilik*lerden* birinde *çıralık* denilen bir aydınlatma kısmı da vardır. Sekilerin zaman içinde genişlemesiyle sofaların aleyhine *köşk* denilen mekânlar oluşmuştur.

Üst katlar, genelde sokağa doğru bir çıkma ile genişletilmiştir. *Cumba*lara da sıkça rastlanmaktadır. Çok odalı olanlarda üst katta bir *başoda* bulunur ki, ahırın üzerinde de yer alabilen bu oda selâmlık kısmında misafirlerin kabûl edildiği yerdir ve evde tek ocak olması hâlinde bu odada bulunur. Bazı yerlerde, daha alçak tavanlı ara katlar görülür. Buralar, diğer kısımlardan sıcak olduğundan, kış için elverişlidir.

Odaların girişinde *sekialtı* veya *pabuçluk* denilen bir kısım vardır ki ayakkabılar burada çıkartılır. Odanın asıl kullanılan kısmı buradan bir basamak yüksekte olan *sekiüstü*dür. Sekiüstünü sekialtından ayıran bir parmaklık vardır. Isınmak için *ocak* ve yatak, yorgan gibi şeyleri koymak üzere *yüklük* denilen dolaplar bulunur[35]. Bunların, içinin çinko ile kaplanarak, *gusulhâne* vazifesi görenleri de vardır.

Duvarlar kalın olup evin mahremiyetinin dışarıdan görünmemesi için kafesli olan pencerelerin çerçeveleri dış tarafa konulmuş, böylece

---

33 Sözen, s. 56.

34 Ankara ve Kayseri sicilleri üzerinde çalışmış olan Suraiya Faroqhi şehirlerdeki evlerde örtme ve dış sofalardan bahseder. *Men of Modest Substance House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987, s. 66.

35 Tuncer Baykara, "Türk Evi", s. 227; Zeynep Tarım Ertuğ – Saadettin Ökten, "Kültür Açısından Aile-Konut İlişkisi Üzerine Bir Örnekleme", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri 25-26 Mayıs 1998 –Bildiriler*, İstanbul 2000, s. 252-253.

Kostantin Kap
Sultan III. Seli
Bayram Meras
TSM, 17/163.

içte kullanılabilecek bir alan yaratılmıştı[36]. Kalın olan iç duvarlarda *niş* denilen oyuklar vardır. Ocak üzerinde bir raf ve daha yukarıda bu defa çepeçevre diğer bir raf bulunurdu ki buna *terek* adı verilirdi. Tavanlar, kapılar, merdiven korkulukları vs. yerlere ahşap süslemeler, bazan da duvarlara kalem işleri* yapılırdı[37].

Büyük konakların sokağa bakan kısımlarında hayli yüksek bir seviyeye kadar sağır bir duvar bulunur. Üst kattaki çıkma bunun üzerindedir. XVII. yüzyılda çıkmalar yapılırken sokak tarafındaki pencerelerin sayıları arttığı gibi XVIII. yüzyılda çatma dolgunun bütün duvarlarda tatbiki ile pencere sayısı daha da fazlalaşmıştır.

Bu asırda barok san'atın tesiri duvar süslemelerinde kendini hissettirmiş ve kalem işiyle yapılan resimler oda duvarlarını süslemeye başlamıştır. Ahşap kısımlarda ise Edirnekârî adı verilen yağlıboya resimler görülür[38]. Zemindeki odaların sadece bahçe tarafına pencereleri vardır.

Mutfak, fırın, helâ ve varsa hamam ile odunluk ve ahır odalardan biraz uzakta yer almıştır. Bazı yazarlar, vakıf defterlerindeki evlerin tavsifine dayanarak XVI. yüzyılda İstanbul'da bile bütün evlerde helâ bulunmadığını kayd ederler[39]. Bazı evlerde ise bir oda hem mutfak, hem oturma mekânı olarak kullanılırdı. Büyük evlerde ve konaklarda yaşayanlar maddî durumu iyi olan âilelerdi ve bu evlerde âile fertlerin-

---

36 Önder Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde TÜRK EVİ (Turkish House in Search of Spatial Identity)*, İstanbul 2007, s. 110.

37 Sözen, s. 49 vd.

38 Sözen, s. 49.

39 Stefanos Yerasimos, "16. Yüzyılda İstanbul Evleri", *Soframız Nur, Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, İstanbul 2006, s. 315; Uğur Tanyeli, "Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (16.-18. yüzyıl), *Soframız Nur, Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, İstanbul 2006, s. 336-337; Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi taraflarından yayınlanan *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Târihli*, (İstanbul 1970)'de bütün evlerde "kenîf" kaydına rastlanmadığı için bu hükme varmışlardır.

den başka hizmetliler de bulunurdu. Bunlar, bazı evlerde, bahçe içindeki *müştemilât* denilen binalarda yaşarlardı. Bahçede bulunan diğer bir şey de kuyu idi. Evlerde akar suyun bulunmadığı devirlerde su ihtiyacı ya bahçedeki kuyudan veya sakalar vasıtasıyle mahalledeki çeşmeden temin edilirdi[40].

Bütün evlerde mutfak olarak ayrılmış bir mekân görülmüyor. 1856-1860 tarihlerinde gazete ilânlarıyla satılık ve kiralık olan konak, yalı ve evlerin ancak %69'unda mutfak vardır.

Konak, Yalı ve Evlerdeki Mutfak Sayıları (1856-1860)

	Adet	Mutfaklı olanlar	Mutfaklı oranı
Konak	168	125	%74
Yalı	32	22	%68
Ev	177	116	%65
Toplam	377	263	%69

Yemekler, ya bahçedeki fırında veya oda içinde pişiriliyordu ki, kışın ısınmak üzere yanan bir ocağın aynı zamanda pişirme vazifesi görmesi de pek normaldir.

İstanbul'da vükelâ ve küberâ âileleri bu konakları kışın kullanırlar, yazın ise genelde Boğaz'daki yalılara taşınırlardı. Ancak, bu taşınmalar, sadârete müracaatla alınacak iradeden sonra gerçekleşebilirdi[41].

Abdülaziz Bey, İstanbul'da genellikle belli semtlerde belli sınıflara mensup kimselerin yaşadığını yazar. Topkapı Sarayı ile Beyazıt arasında sağlı sollu saraylar, vezir, ricâl ve kibar âilelere âit büyük ko-

---

40 Bu konuda tafsilât için Temizlik ve Sağlık Bölümü, su bahsine bkz.

41 Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2011, s. 352.

naklar bulunduğunu belirtir. Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey de, konakların Nefs-i İstanbul denilen suriçinde inşa edildiklerini kaydeder[42].

Yine Abdülaziz Bey, Şehzâdebaşı ile Fatih arasında orta hâlli rical ile memurlar, Süleymaniye ile Vefa'da bazı rical ile zengin tüccarların konakları; Beyazıt'tan Aksaray'a kadar esnaf ile resmî dairelerde çalışan memurların, Aksaray-Cerrahpaşa arasında mülkiye sınıfının, Kumkapı-Yedikule arasında daha çok Ermeni, Cibali-Fener civarında Rum, Balat-Defterdar arasında Musevîlerin evleri olduğunu, halkın ise güney-batı ile güney-doğu arasındaki yerlerle surdışındaki mahallelerde yaşadığını yazar. Buralardaki evlerin altında bakkal, attar; işlek sokakların bazılarında ise manav dükkânları yer alırdı. Çoğunlukla esnafın yaşadığı bu mahallelerde evler 2-6 odalı arasında değişirdi. XIX. yüzyılda artık evlerde mekânlar, fonksiyonlarına göre ayrılmış olduğundan bunlarda genellikle kapıdan girilince bir mutfak bulunurdu. Kışın daha sıcak olduğu için bu kattaki odada oturulurdu. Üst katlarda ise yatak, misafir ve sandık odaları yer alırdı[43].

B. İSKÂN YERLERİ

Modern asayiş teşkilâtı ve vasıtalarının olmadığı devirlerde dışardan gelecek tehlikelere karşı iskân yerlerinin seçiminde bazı hususların dikkate alındığı muhakkaktır. Korunması gereken yerlerde kaleler inşa edilmiş, iç kale bir garnizon, dış kale ise iskân sahası olarak kullanılmıştır. Bu kaleler, sahillerde deniz kenarında, içerlerde ise yüksek yerlerde bina olunmuştur. Meselâ, Kal'a-yı Sultâniye, Kilidü'l-bahr, Nara, Foça, Çeşme, İzmir Körfezi'nin girişindeki Sancak Kalesi ile bugün mevcud olmayan Liman Kalesi ve Bodrum gibi sahil şehirlerindeki kaleler deniz kenarındadır. Ancak, bu kalelerin Çeşme Kalesi gibi bazıları sahilden başlamakla beraber sırtlarını bir tepeye dayamışlardır. Alanya Kalesi ise sahilde, fakat sarp bir kaya üzerindedir. İç kısımlardaki Ankara, Afyon, Muğla, Van, Erzurum, Kars, İzmir'in Kadifekalesi vs. ise tepelerde inşa edilmiş kalelerdendir. Tavas Kalesi ise etrafı tabiî bir hendekle çevrilmiş tepe üzerindedir. Son iki tip kalelerde halk varoşlarda yaşar, fakat tarla, bağ ve bostan gibi zıraat arazileri aşağıda ovada bulunurdu. Köyler de, aynı böyle saldırılardan korunmak için tepelerde kurulmuşlar, zamanla asayişin daha iyi sağlanmasıyla eski yerleşim yerleri terk edilerek ovalara taşınmışlardır. Bu durum özellikle denize yakın yerlerde daha bâriz olarak görülür. Denizlerde emniyetin sağlanamaması, korsan saldırılarına her an uğrama ihtimalinin bulunması böyle bir tedbir alınmasını zarûrî kılmıştır. O kadar ki, eşkıya baskınlarına uğramamak için sabah hayvanların otlatılmak üzere kale dışına çıkarılmasından evvel emir veya beyin önce etrafı yokladığı İbn-i Batuta'nın meşhur eserinde söz konusu edilmiştir[44]. Korsanlık ve eşkıyalığın zamanla azalıp son bulması ile köyler de yavaş yavaş ovalara inmiştir.

[42] Balıkhane Nâzırı, s. 351.

[43] Abdülaziz Bey, I, 155, 157-158.

1. Şehir/Kasaba-Mahalle

Şehir, kasaba ve köy için alt ve üst nüfus miktarını kesin olarak söylemek kābil olmamakla birlikte günümüzde genelde 2.000-20.000 arası kasaba, bundan kalabalık olan yerler ise şehir addedilmektedir[45]. Fakat, bu kıstas memleketten memlekete değişmektedir. Günümüz nüfusları ile XV-XIX. yüzyıllar nüfusları arasında ise büyük farklar vardır. Günümüzde 20 milyonluk İstanbul'un nüfusu XX. yüzyıl başlarında ancak 600.000'e ulaşıyordu[46].

Şehir ve kasabalar köylere nazaran kalabalık nüfusun barındığı yerlerdir.

[44] İbn Batuta, *Tuhfetü'l-nuzzar fi Garibi'l-emsar ve Acibi'l-esfâr* (Seyahatnâme-i İbn Batuta), terc. Mehmed Şerif, I, İstanbul 1333/35, s. 320-321 ve ondan naklen M. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İstanbul 2002, s. 8.

[45] Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul 1984[2], s. 7.

[46] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003, s. 62.

a. Şehir

Şehir, köyden farklı olarak ticârî ve sanayî faaliyetlerin bulunduğu bir yerdir ve çok kere anayolların güzergâhı üzerinde kurulmuştur. Ulaşımın kervanlarla yapıldığı devirlerde yolcu ve iş erbâbının gecelemeleri için kervansaraylar, ticârî faaliyetlerin yürütülmesi için hanlar yapılmıştır[47]. Evlerde akar suyun bulunmadığı şehirlerde sokaklardaki çeşme ve sebiller büyük rol oynar ki meselâ İstanbul'da XVI. yüzyılda akar su, cami, mektep, medrese, imârethane gibi umûma açık tesislerle saraylar ve büyük konaklarda bulunurdu. Buna karşılık Bursa'da akar su olan ev sayısı hayli fazla idi[48].

Şehirler aynı zamanda birer idârî merkez durumunda idiler. Sancak merkezinde bir sancakbeyi, eyâlet merkezinde beylerbeyi bulunurdu[49]. Beylerbeyi, bütün sancakbeylerinin üstünde olmasına rağmen selâhiyetleri sınırlıydı. Umûmî teftişlerde sancakları kontrol eder ve sancakbeyinin ihtiyaç göstermesi halinde meseleye el koyardı. Bu idarecilerin ihtiyaç olmaksızın reâyâ üzerine gidip bazı adlarla aynî ve nakdî taleplerde bulunmaları devlet tarafından kesin olarak yasaklanmıştı. Aykırı hareketler Dîvân-ı Humâyûn'a aksettiğinde bunları yapanların araştırılması ve önüne geçilmesiyle kadılar vazifelendirilirdi[50].

Beylerbeyileri timar[51] tevcihlerinde ise söz sahibiydiler ve 5.000 akçeye kadar olan timarları da "beylerbeyi beratı"* ile tevcih edebilirlerdi.

---

47 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1994, s. 59 vd.

48 Sekizinci Bölüm Su bahsine bkz.

49 Eyalet hakkında tafsilât için bkz. Halil İnalcık, "Eyalet", *DVİA*, XI (1989), 548-550.

50 Bu konuda hayli hüküm vardır. Biri de 17 Şevval 1026 (18 Eylül 1617) tarihiyle İvrindi ve Balıkesir kadılarına gönderilmiştir. *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım*, Ankara 2000, s. 7/358.

51 Tafsilât için Onbirinci Bölüm Timar Sistemi bahsine bkz.

Şehirlerde inzibatı temin eden *subaşı*, *asesbaşı* gibi vazifeliler vardı. Kadı, hem adlî, hem beledî işlerden sorumluydu. Ayrıca bugünkü noterin gördüğü işler de kadının vazifeleri arasındaydı. Kazalarda ise kadı bu sayılanlar dışında idârî işleri de yürütürdü[52].

Şehirliler, idareciler dışında, daha çok esnaflık ve ticaretle geçinirlerdi ki, XVI. yüzyıl *tahrir* ve XIX. yüzyıl nüfus ve vergi tesbiti için gelir sayımlarını ihtiva eden *temettü* defterlerinde çok kere bunlara işaret edilmiştir. Küçük şehir ve kasabalarda şehrin çevresindeki arazide zıraat da yapılırdı. Ancak, kasaba veya şehir büyüdükçe zıraatla uğraşanların azaldığı, onun yerine halkın geçimini esnaflıkla kazanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Meselâ, bugün İzmir'in kazası olan Seferihisar XVI. yüzyılda bir kasaba idi. 1528'de bir mahallesindeki sakinlerin neredeyse tamamı zıraatla uğraştıkları hâlde yarım asır sonra durum tersine dönmüştü.

Vakıfların çoğu da şehirlerde kurulurdu. Külliyeler buralardaydı[53].

Şehirler, eski devirlerde bile yiyecek, giyecek, yakacak gibi ihtiyaçlarını çok kere kendi sınırları içinden temin etmezlerdi. Bunun için de önce yakın, sonra derece derece daha uzak çevresine bağımlıydı. Özellikle İstanbul, Memleketeyn'den Mısır'a, Girit'ten Erzurum'a kadar pek çok yerden gelen mahsûl ve mamûllerin pazar bulduğu bir şehirdi. Mısır'dan kahve, pirinç, Girit'ten bal, Erzurum'dan ve Memleketeyn'den kasaplık hayvan, İzmir'den üzüm, incir, Ankara'dan sof, Selânik'ten çuka, Bursa, Şam ve Halep'ten ipekli kumaşlar gelirdi. Avrupa tezgâhlarında dokunan bazı ipekliler ile kaliteli çukalar İngiltere, Fransa, Holanda, Venedik; kadife cinsleri ise yine Venedik'ten Avrupalı tüccarlar tarafından getirilip her birine âit hanlarda satışa sunulurdu.

---

52 İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s. 25 vd.; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 79 vd.

53 Bu konuda, İkinci Bölüm Vakıflar bahsine bkz.

İthal malları sadece Avrupa menşe'li değildi. Hindistan'ın Masulipatam, Bihar gibi çeşitli tülbentleri, Çin'in porselenleri, âbâdî gibi Doğu menşe'li kâğıtlar ki bunlar Batı menşe'lilere nazaran çok daha kaliteli idiler, hep imparatorluk topraklarında ve özellikle de İstanbul'da alıcı buluyorlardı.

Ancak, birçok maddenin dışardan gelmesi, bu şehirde hiçbir üretim yapılmadığı mânâsını taşımaz. Dokumasında çeşitli ipeklerden başka altın ve gümüş de bulunan çok kıymetli bir kumaş olan en mükemmel seraserler ile ipek ve altın veya gümüş kılabdanla dokunan kemha tezgâhları İstanbul'da idi. Süt ve mamûlleri ise Çekmeceler'deki mandıralardan gelirdi. Sur içinde bile bahçe ve bostanlar bulunuyordu. XIX. yüzyıldaki İstanbul haritasında dahi bunlar tesbit edilebilmektedir[54].

Anadolu şehirlerine gelince: Özellikle yiyecek ihtiyaçlarını daha çok yakın çevrelerinden temin ederlerdi.

Reayanın yer değiştirmesindeki zorluklara rağmen şehirlerdeki nüfusun tamamı aynı yerde doğup büyümüş kimselerden meydana gelmezdi. Günümüzde bu husus daha bâriz görülürse de Osmanlı şehirlerinde de başka yerlerden göç etmiş veya ettirilmiş olanlara rastlanır. Daha sonra da temas edileceği gibi bunların devlet kararıyla yapılanları *sürgün* olarak adlandırılır.

Şehirlerde, nüfusun fazlalığı dolayısıyla evlerin yapılma düzeni de köylerden farklı ve bitişik nizamdadır. Bu nüfus yoğunluğu, mahallelerin ayrı birer birim olarak ortaya çıkmasını doğurmuştur.

Kasaba, nüfus ve kapladığı alan bakımınlarından şehirden küçük olan, esnaflık ve ticaret yönlerinden şehir kadar olmasa bile ona yaklaşan ve mahalle teşkilâtı bulunan yerleşme yerleridir.

b. Mahalle

Şehirler ve kasabalarla bazı büyük köylerde en küçük idârî birim olan mahalle, kelime olarak "konak yeri, yerleşme yeri" mânâlarını

[54] *19. Asırda İstanbul Haritası*, yay. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul 1958.

ifade eder ve "hall" kökünden gelir. Müslüman-Türk mahalleleri, bir cami veya mescit etrafında, gayrimüslim mahalleleri ise kilise veya havranın etrafında teşekkül etmişlerdir[55]. Cami, ibâdethane olduğu kadar mahallelinin toplandığı bir mekândır. Buraya devam edenlerin "cemaat" adıyla anılması da önemini ortaya koymaktadır.

Mahallede camiden başka, sâkinlerinin hayatlarını devam ettirmek için zarûrî olan yiyecek ve ihtiyaç maddelerini temin edecekleri, bakkal, kasap, berber, kalaycı gibi bir iki dükkân, öğretim için bir sıbyan mektebi ve evlerde akar suyun bulunmadığı devirlerde, kuyu olmayan evlerin su ihtiyacını karşılamak üzere içme ve temizlik için su alacakları çeşme, yıkanmaları için ise bir hamam ve genellikle bir kahvehane bulunurdu[56].

Bir mahalledeki hane sayısı tahdid edilmiş değildi. Her ne kadar bazı yazarlar 50-100 gibi rakamlar verirlerse de bunların altında ve üstünde haneden oluşan mahalleler de vardı. Meselâ, İzmir'de 1528'de en fazla haneye sahip mahallede 52, en az olanda ise 18[57]; aynı tarihte Seferihisar'da en fazla 58, en az 18 hane vardı[58].

XIX. yüzyıla kadar mahalleden sorumlu olan şahıs imamdı. 1829'dan îtibâren muhtarlık teşkilâtının kurulmasıyla imamlar mahallenin dînî liderliğiyle yetinmişlerdir. Ne var ki, bazı konulardaki sorumlulukları yine de bitmiş değildir. Meselâ, Tanzimat devrinde düzenlenen temettü sayımlarına âit defterlerde muhtarlarla birlikte imam-

[55] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, V, İstanbul 1335, s. 43-52; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 69; Halil İnalcık, "İstanbul –Türk Devri", *DVİA*, XXIII (2001), 229.

[56] Bu konularda, Sosyal Mekânlar Bölümüne bkz.

[57] Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000, s. 25.

[58] Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Ankara 2010, s. 59.

ların mühürleri de vardır ki bu, onlara hâlâ –bir noter gibi– tasdik makamı olarak değer verildiğini göstermektedir.

Mahalleli sadece devlete karşı sorumlu değildi. Onlar, içlerinde de birbirlerini koruyup gözetmeyi bir insanlık borcu olarak görüyorlardı. Birinin derdi, felâketi veya sevinci hepsini kederlendiriyor veya sevindiriyordu. Mahallede huzursuzluk çıkaran, ahlâk kurallarını çiğneyen kimseler barındırılmaz, böyle bir durumla karşılaşıldığında o şahsın mahalleden ihracı için müracaatta bulunulurdu[59]. Bu, mahallede hatırı sayılır biri, hatta bir din adamı olsa bile durum değişmezdi.

Mahallelerde fakir ve zengin haneleri yan yana idi. Zenginler, maddî durumları pek de iyi olmayanları koruyup gözetirlerdi. Özellikle ramazanlarda büyük konakların sofraları misafirlerle dolup taşardı. Bundan medrese talebeleri de nasiplerini alırlardı. Hatta dönerlerken bir de *diş kirası* denilen hediye verilirdi[60].

Vergilerin ödenmesi husûsunda da birlik ve beraberlik içinde idiler. Avârız vergilerini ödeyemeyecek durumda olanların sıkıntıya düşmelerini önlemek üzere "avârız vakıfları" kurulmuştu[61].

Mahallelinin maddî bakımdan birbirlerine destek olduğu başka hususlar da vardı. Meselâ, mahalledeki cami, mektep, çeşme gibi yapıların bakım ve tamirleri, gerektiğinde buralardaki vazifelilerin ücretlerinin ödenmesi bu cümledendi[62].

Osmanlı şehir ve kasabalarında Müslümanlarla gayr-i müslim ve yabancıların mahalleleri genellikle ayrıydı. Hatta XV ve XVI. yüzyıllar tahrir defterlerinde Hıristiyanlar, Müslümanlardan ayrı olarak "cemaat-i gebran" şeklinde yazılmışlardır. Ama bu Müslüman mahallelerinde hiç gayr-i müslim yaşamadığı mânâsına gelmemelidir. Zaman zaman her iki cemaatin birlikte yaşadığı mahalleler de az değildir.

59 Ergenç, "Mahalle", s. 74.

60 Abdülaziz Bey, I, 253.

61 Bu konuda İkinci Bölüm Vakıflar bahsine bkz.

62 Ergenç, "Mahalle", s. 76.

Hatta birbirlerine ev satışı da yaparlardı[63]. Özellikle XIX. yüzyılda bunun giderek arttığı görülmektedir. Bu durum, Ege şehir ve köylerinde Rum nüfusun ve bunlara âit gayr-i menkullerin artması sonucunu doğurmuş, ancak Lozan'dan sonra 1924 nüfus mübadelesi ile durum tersine döndürülebilmiştir.

Mahallelerde bekâr erkeklerin yalnız yaşamaları hoş karşılanmazdı. Onlar "bekâr odaları" denilen, oda oda kiralanan ayrı binalar veya hanlarda yaşarlardı. Hatta, gayr-i kanûnî ve gayr-i ahlâkî işlerin yapılıp yapılmadığını kontrol etmek ve önlemek üzere zaman zaman bekâr nüfusun yaşadığı yerlerde tahrirler de yapılırdı[64].

2. Köy

Köy, kırlık alandaki yerleşme yeridir. Köylerde, kasaba ve şehirlerdeki mahallelerin aksine evler bitişik değil, dağınıktır. Genellikle evlerin ön veya arkalarında bahçe bulunur. Evler tek katlı ve daha basit malzeme ile yapılmıştır. Bazı köylerde geçim tamamen zıraate dayanır. Bazılarında ise zıraat da yapılmakla beraber ağırlık hayvancılıktadır. Bundan dolayı da köy çevresinde tarla, bağ ve bostanlarla mer'alar bulunur. Anadolu köylerinde buğday ve arpa zıraati daima önde gelir. Onu, yerine göre diğer hububat çeşitleriyle çeltik, pamuk vs. zıraati takib eder. İklim ve arazi şartlarının uygun olduğu bölgelerde zeytinlik, narenciye ve diğer meyve bahçeleri görülür.

Traktör, biçer döğer gibi âletlerin zıraat hayatına girişinden önce tarlaların sürülmesi, harman yapılması için öküzler tarafından çekilen saban ve pulluk kullanılıyordu. Bunun için de bu hayvan, köylünün en mühim varlığıydı denilebilir. Köylü, normalde bir çift öküz sahibiydi ama XIX. yüzyıl ortalarında düzenlenmiş temettü defterlerinde tek veya üç, dört öküz sahibi olanlara da rastlanır. Gerek bunlar, gerekse hemen bütün köylülerin sahib olduğu merkep ve küçükbaş hayvanlar ev-

63 Ergenç (a.g.m., s. 70-71) bu konuda Ankara sicillerinden çeşitli örnekler de vermektedir.

64 BOA'da bu sayımlarla ilgili bazı defterler bulunmaktadır.

lerin yanlarındaki "dam" da denilen ahırlarda barınırlardı. Hatta bazı yerlerde evin odasından buraya bir geçiş de olurdu. Kümes hayvanları ise bahçenin bir köşesinde kendileri için ayrılmış kümeslerde barınır, güzel havalarda ise bahçeye salınırlar ve besinlerinden bir kısmını oradan temin ederlerdi.

Büyük köylerde bir cami veya mescit ve köy sâkinlerinin su ihtiyaçlarını temin ettikleri bir çeşme olurdu. Bu köylerde imam, mahallede olduğu gibi bir fonksiyon icra ederdi.

Bir yerin köy olarak kurulmuş olması, onun gelişmesine engel değildi. Bu gelişme, meselâ kervan ve ticaret yolları üzerinde olması, yani mevki'inden kaynaklanabileceği gibi oradan yetişip mühim bir mevki'e gelmiş bir şahsın doğup büyüdüğü yeri kalkındırmak için tesis ettiği vakıflar dolayısıyla da olabilirdi.

Bugün bir vilâyet merkezi olan Nevşehir ve kasaba olan Gülşehri buna misal olarak verilebilir. Birincisi Muşkara adında Ürgüb'e bağlı bir köy iken Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (1718-1730) vakıfları sâyesinde kalkınarak bugün, eskiden tâbî olduğu kazanın vilâyet merkezi hâline gelmiştir[65]. İkincisi, Karavezir Silâhdar Mehmed Paşa'nın (1779-1781) burada cami, medrese, mahkeme, çeşmeler, evler, dükkânlar bina etmesi ile gelişmiş ve adı da Arabsun'dan Gülşehri'ne çevrilmiştir[66]. Böylece bu köy de kalkınarak zamanla bir kasaba hâline gelmiştir. Yine XVI. yüzyılda bir köy olan Yarangüme zamanla gelişerek vaktiyle tâbî olduğu Tavas'ın adını da alarak XIX.

[65] Mustafa Oflaz, "Ürgüp", *DVİA*, XLII (2012), 360.

[66] Tufan Gündüz, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu'nun Hikayesi", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001–Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 173. Cevat Hakkı Tarım (*Tarihte Kırşehri-Gülşehri. Babailer-Ahiler-Bektaşiler*, İstanbul 1948, s. 18) Gülşehri adının Kırşehr'in diğer adı olduğunu yazar.

yüzyılda bir kaza merkezi haline gelmiş, hatta eski kaza merkezi nahiye olarak buraya bağlanmıştır[67].

3. İskân Yerlerinin Kuruluş ve Şenlendirilmesinde Zaviyelerin Rolü

Anadolu'nun iskânında anayurttan göç eden unsurlar arasında dervişlerin kurdukları zaviyelerin de büyük rolü vardır. Genellikle derbendler, kimsenin tapulu mülkü olmayan, tahrirlerde defter harici kalmış boş ve hâlî yerlerde kurulan zaviyeler, hem o bölgenin emniyetini sağlamışlar, hem de gelen geçenlere yiyecek ve yatacak yer temin etmek sûretiyle bir nevi imâret vazifesi görmüşlerdir. Bunlar, etraflarındaki boş arazileri ekip biçerek tarla, bağ ve bahçeler kurup mahsûller yetiştirmiş ve padişah hükmüyle sadece yetiştirdikleri mahsûlün öşrünü vermiş, diğer vergi ve resimlerden muaf kılınmışlardır.

Zaviyeler, birer vakıf tesisidir ve vakfı tesis edenin devam ettirecek gücü kalmadığı takdirde bazı kimseler tarafından desteklenmiş; böylece giderek sahalarını genişletmiş, hatta defter harici kalan reayanın bu civara yerleşmesiyle zamanla yeni köyler kurulmuştur[68].

C. TOPLU İSKÂNLAR (SÜRGÜNLER)

1. Sürgünün Mânâsı ve Sebepleri

Sürgün sözü, sadece cezâî bir terim olarak değil toplu iskânlar için de kullanılmıştır.

a. Yeni iskân edilen bir yerin şenlendirilmesi;

b. Yeni fethedilen bir şehir veya kalenin Türk ve Müslüman unsurlarla takviyesi;

[67] Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas*, s. 12 vd.

[68] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 2 (1942), 279-304.

c. Yeni yapılan bir kale veya hisarın varoşlarının iskânı;

d. Asayişin temini için huzûru bozan grupların bölgeden uzaklaştırılması yoluna gidilmiş; bunun için önce yakın yerlerden olmak üzere Devlet tarafından hane göçleri yaptırılmıştır.

Sürgün, ilk def'a Osmanlılar tarafından tatbik edilen bir usûl değildir. Devletler, otoritelerini güçlendirmek için her devirde sürgün yapmağa ihtiyaç duymuşlardır. Büyük Türk devletlerinde ve Bizans'ta da sürgünlere rastlanmaktadır. Bizans İmparatoru II. Justinianos ve halefleri devirlerinde askerî ve iktisâdî bakımlardan devletin kuvvetini arttırmak üzere Balkanlardan Anadolu'ya büyük sürgünler yapılmıştır. Selçuklular devrinde de Haçlı ve Bizans orduları taraflarından tahrib edilen yerlerin şenlendirilmesi için toplu sürgünler yapılmış; sürgüne tâbî tutulanların refahlarının sağlanması için ise bazı vergi muafiyetleri getirilmiştir. Bu arada bölgede huzursuzluk yaratan bazı şahısların da yerleri değiştirilmiştir. Amanos bölgesindeki Martoitlerin Araplarla Devlet aleyhine ittifak içine girmelerine son vermek üzere de Anadolu'nun çeşitli yerlerine ve adalara sürgün edildikleri bilinmektedir[69].

2. Toplu İskânın Prensipleri

Hane sürgünlerinde sürgünler ekseriya maddî durumu iyi olanlardan seçiliyor, onlar da yerlerini bırakıp gitmek istemiyorlardı. Bunun için toprağı olmayıp başkasının toprağında ücretle çalışan veya verimsiz topraklarda yaşayan reaya ile vilâyet tahririnde yazılmayanlara rahat yaşayabilecekleri yerler bulmak yahut etrafta huzursuzluk yaratanları bulundukları yerden uzaklaştırmak, sürgüne tâbî olmakta rol oynuyordu.

Sürgünler eski tarihlerde verilmiş fevkalâde hizmetler, salgunlar* vs. muafiyeti olmayanlardan her köy veya kasabanın büyüklüğüne göre on hanede bir hane hesabıyla seçiliyordu. Ayrıca sürgüne tâbî tutulacaklar, sadece bir bölgeden değil, memleketin her tarafından seçiliyor; böylece, çeşitli menşe'lerden insanların kaynaşmasına da imkân sağlanıyordu.

[69] Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2007, s. 24.

Sürgün keyfiyeti, Osmanlılar tarafından belli temeller üzerine oturtulmuştu. Şöyle ki, sürgüne karar verildiğinde ilgili yerlerin kadılarına fermanlar gönderilerek sürgün için seçileceklerde aranacak vasıflar ve sürgünün hangi kıstaslar dahilinde yapılacağı bildirilirdi. Merkezden bu iş için gönderilen memurlar, kadılar yardımıyla sürgüne tâbi tutulacak âileleri seçerek gidecekleri yerlere sevk ederlerdi. Sürgüne tâbi tutulanların, eski yerleriyle ilgilerinin kesilmesi, geri dönme ümitlerinin kalmaması için mal, mülk sahiplerinin tarla, bağ, bahçe gibi gayr-i menkullerini satmaları istenirdi. Ancak, mallarını yok bahasına satarak mağdur olmalarını önlemek üzere, sürgünle vazifelendirilen şahıslar bunların satışlarında yardımcı olurlardı. Ayrıca, sürülenlerin hepsi kefile bağlanırdı. Bu, sürgünlerin kaçmaları durumunda kaçanın yerine kefilin sürgün edilmesine imkân veriyordu. Kaçanın yakalanması hâlinde ise cezası idamdı. Sürgünleri, gittikleri yerlerde yüksek kademelerdeki memurlar teslim alarak imzalı defterlerini merkeze yollarlardı[70].

3. Sürgünlerden Örnekler

Bir yerin şenlendirilmesi için yakın veya uzak bölgelerden sürgün yapılabiliyordu. Nitekim, İstanbul'un fethinden sonra Karaman, Aksaray, Maçka, Bosna gibi yerlerden buraya toplu sürgünler yapılmıştı. Bugün, hâlâ İstanbul'da buralardan getirilenlerin adlarıyla anılan semtler bulunmaktadır. Rumeli'nin fethinden sonra Anadolu'dan buralara hane sürgünleri olmuştur. Kıbrıs ve Rumeli'ne yapılan sürgünler bunlardandır[71].

[70] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, yay. haz. Hüseyin Özdeğer, I, İstanbul 2000, s. 509-606.

[71] Barkan, a.g.m.de tafsilâtlı bilgi bulunmaktadır.

Sürgünlerin yakın yerlerden, hatta aynı kaza içinden yapılması keyfiyetine de rastlanmaktadır. Buna örnek olarak Sığacık'da yapılan hisarpeçe[72]'ye kaza içinden yapılan sürgün gösterilebilir.

D. KONAR-GÖÇERLER

Osmanlı topraklarında yaşayan Türkmen toplulukları, Asya'da Siriderya havzasında yaşayan Oğuzların, bir taraftan coğrâfî şartlar, diğer taraftan komşularıyla olan huzursuzluklar dolayısıyla yurtlarını terk edip batıya göç eden topluluklar ve bunların soyundan gelenlerdir. XI. yüzyıldan önce Anadolu içlerine girmeye başlayan bu Oğuz boyları, Malazgirt Savaşı (1071) ve özellikle Moğol istilâsından (1243) sonra büyük gruplar hâlinde doğudan batıya akın etmişler ve bütün Anadolu, Suriye, Irak'ta hatta kitle hâlinde Rumeli'ye geçmiş ve Balkanlar'da yayılmışlar, Balkanlar'a geçenler Doğu Balkan sıra dağları ile Rodop Dağları arasındaki bölge ile Dobruca taraflarında yurt edinmişlerdir[73]. Zamanla, Anadolu'nun doğusunda yurt edinenler *Türkmen*, batısındakiler ise *Yürük/Yörük* adıyla anılır olmuşlardır.

Oğuzlar 22-24 *boy*a ayrılmakta, her boy da kendi içinde *cemaat*, *tîr* vs. adlarıyla daha küçük topluluklara bölünmekteydi. Bunların özellikleri, hayvancılıkla geçinmeleri ve dolayısıyla mevsimlere göre yer değiştirmeleriydi. Bunun için de yılın daha büyük bir kısmını geçirdikleri kış aylarında oturdukları yerlere *kışlak*, hayvanlarına daha iyi otlak bulmak üzere yazın çıktıkları yüksek yerlere de *yaylak* adı verilmiştir. Bu yaylak ve kışlaklar büyük çoğunlukla aynı sancak içinde olur; bunun için de konar-göçer gruplar o sancağa bağlı kabûl edilirlerdi. Ayrıca yaşadıkları toprakların timar veya vakıf rejimine tâbî olması bunların da o statüde olmalarını gerektirirdi. Konar-göçer topluluklar da diğer reaya gibi, vergilerini tâbî oldukları yerde öderler ve yine reaya gibi Devlete yaptıkları taşımacılık gibi hizmetler karşılığında bazı vergilerden muaf tutulurlardı. Bunların da başlarında, diğer müesseselerde de olduğu gibi bir *kethuda* bulunur, bu şahıs, cemaat mensupları arasından seçimle başa getirilir ve kethudalık, genellikle babadan oğula geçerdi. Tabiî olarak, seçilen kethudanın resmîlik kazanması için kadı tarafından merkeze bildirilip tasdik edilmesi gerekliydi. Kalabalık cemaatlarda birden fazla kethuda olabildiği gibi, küçük olanlarda da iki cemaatın bir kethudası bulunabilirdi.

Kethudaların, cemaat içinde âsâyişin temini, cemaata âit işlerin yerine getirilmesi, vergilerin toplanması gibi vazifeleri vardı.

Konar-göçer toplulukların bir kısmı kendiliklerinden, bir kısmı da Devletin siyâseti icabı zamanla yerleşik hale geçmişlerdir. Anadolu'daki özellikle kırsal kesimdeki yer adlarının incelenmesi bunu pek açık bir biçimde ortaya koymamaktadır. Kayı, Bayındır, Çepni, Döğer/Düğer gibi Oğuz boylarına âit yer adları yanında Karakeçili, Barza, Emirdoğanlu, Kamanlu gibi yer adları bunun en güzel delilidir.

Bazı büyük boy ve cemaatların Anadolu'da müstakil birer kaza olarak da teşkilâtlandığı bilinmektedir.

Konar-göçerlerin kendi hür iradeleriyle yerleşik hayata geçenleri yanında özellikle XVII. yüzyıl sonlarından îtibâren harplerden veya isyanlardan harab olan yerlerin şenlendirilmesi yahut kışlak yaylak arasındaki gidiş gelişlerde hayvan sürülerinin ekili yerlere zarar vermesi gibi sebeplerle Devlet tarafından da yerleşik hayata mecbur edildikleri görülmektedir ki bu iskân faaliyeti müteâkıp asırlarda da devam etmiştir[74].

---

[72] "Siperli kaleönü" de denilen *hisarpeçe*, kapı veya köprü gibi bir yapıyı koruyan kule manasındadır. Semavi Eyice, "Kale", *DVİA*, XXIV (2001), 235'den naklen Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 205.

[73] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev. Halil Berktay, I, İstanbul 2000, s. 72-73.

[74] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963 ve Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

İkinci Bölüm

SOSYAL HAYAT VE SOSYAL KURULUŞLAR

I. SOSYAL SINIFLAR

Osmanlılarda ne Batıdaki gibi feodalite ve serf rejimi, ne de Hindistan'daki gibi kast rejimi vardı. Ancak askerîler ve reaya olarak bir ayırım mevcuttu.

A. ASKERÎLER

Bunlar, devlet hizmetindeki şahıslar olarak tarif edilebilir. Bir ferman, kimlerin askerî sınıf mensûbu olduklarına açıklık getirmiştir. Bunlar, yeniçeri, sipah, süvarî gibi kapıkulu askeri ile eş, çocuk, köle ve cariyeleri; yeniçeriliğin kuruluşundan önce muharip sınıf olup, sonra geri hizmetlerde çalıştırılan *yaya*lar ile *müsellem* denilen atlı sınıf; kadı, müderris, imam, hatib, müezzin gibi ilmiye sınıfı mensupları; idareci, kâtip gibi memurlar; madencilik, derbendcilik, tuzculuk, doğancılık gibi hizmetleri görenlerdi.

Askerîler bazı imtiyazlara sahipti. Vergiden muaf oldukları gibi davaları da kadı mahkemesinde değil, kazasker mahkemesinde görülürdü. Ancak bir reaya ile davalı olduklarında askerî olan şahıs aksi istekte bulunmazsa davaya kadı bakabilirdi. Ölümleri halinde ise terekelerinin taksimi *askerî kassam* tarafından yapılırdı[1]. Askerî sınıf da kendi içinde *seyfiye*, *ilmiye* ve *kalemiye* olmak üzere üçe ayrılmıştı.

---

[1] Bu konuda, Barkan, "Tereke Defterleri"nde pek çok örnek vardır.

1. Seyfiye

Ehl-i örf[2] olarak da adlandırılan seyfiye ricâli, içoğlanları mektepleri (ki bunlar, Galata Sarayı[3], İbrahim Paşa Sarayı ve Edirne Sarayı'ndaki mekteplerdi) ve Enderun'da[4] yetişip sadrazamlığa kadar uzanan çeşitli devlet müesseselerinde hizmet veren elemanlardı. Seyfiye ricâli, harplere bilfiil katılan muharip sınıflar olarak da tarif edilebilir.

2. İlmiye

Medrese tahsili yapmış olanlar, şeyhülislâmdan en alt kademedeki kadı ve müderrislere kadar ilmiye mensûbu kabûl olunurdu. Bunlar da *kaza* ve *tedris* olmak üzere ayrılırlardı. Bir gruptan diğerine geçmek mümkün olabildiği gibi ilmiyeden mülkiyeye de geçiş yapılabiliyordu ki bunun en güzel misâli, ilmiyeden mülkiyeye geçen meşhur tarihçimiz Ahmed Cevdet Paşa'dır.

Medreseden mezun olanlar, İstanbul ruusuna kayd olarak sıralarını beklerlerdi. Tabiî ki en alt kademeden başlanırdı. Kadılıkların en üst mertebesi İstanbul kadılığı idi. Bundan sonra Anadolu ve Rumeli kadıasker/kazaskerlikleri gelirdi[5]. Buralara ulaşabilmek için üstün bir başarı göstermek gerekirdi.

Kadılar, bulundukları yerin sadece adalet işleriyle değil kazanın idaresi, çarşı pazarda fiatlarla hijyen kurallarına uyulup uyulmadığını kontrol ederek belediye ve merkeze gönderilecek her türlü evrakın aslına uygun olup olmadığını kontrol, şahısların aralarındaki anlaşmaların tasdiki gibi noterlik vazifelerini de görürlerdi[6].

Tedris yolunu seçenler ise yine en alt kademeden başlamak üzere medreselerde hocalık yaparlardı. Her iki grup da günlük istihkaklarına, yani aldıkları akçe olarak nakde göre, otuzlu, kırklı, ellili şeklinde adlandırılırlardı. Bunların da en üst kademesi Süleymaniye müderrisliği idi[7].

3. Kalemiye

Kalemiye, kalem erbâbı, yani bürokratlar için kullanılan bir tâbirdir. Başta, *nişancı* olmak üzere *reisülküttab* ve maiyyetindeki Dîvân-ı Humâyûn kâtipleri, maliye ve defterhane kâtipleri bu sınıf içinde yer alırlardı[8]. XV. yüzyıla âit *Fatih Kanunnâmesi*'nde kalemiye mensupları ayrı ayrı sayılmakla beraber sınıf adı olarak kalemiyeye ancak XVI. yüzyılda rastlanmaktadır.

Gerçekten bu asırda Dîvân ve Maliye kalemleri ayrıldığı gibi kalemiye mensupları da devlet idaresinde önemli bir yer edinmişlerdir.

Kalemiye erbâbı sadece Dîvân-ı Humâyûn'un toplandığı *Kubbealtı* bürolarında vazife görenlerden ibâret değildir. Merkez ve taşra idarecilerinin hizmetlerine girerek tecrübeli kalemiye mensuplarının yanında yetişip ilerleyenler de pek çoktur. Zaten, başlangıçta kalemiye mensuplarının çoğu medrese tahsili yapmış şahıslardan iken giderek intisap yolu açılmış, böylece usta-çırak münâsebeti içinde yetişir olmuşlardır. Tanzimat sonrasında ise kalemiye mensupları artık yeni kurulan Mekteb-i Maarif-i Adliye (1839), Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi

---

2 Örf, hükümdarın koyduğu nizam demektir. Ehl-i örf tâbirine XVI. yüzyıl kaynaklarında rastlanır. Tafsilât için bkz. Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DVİA*, X (1994), 519-520.

3 Mehmet İpşirli, "Galata Sarayı", *DVİA*, XIII (1996), 322-323.

4 Enderun, Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda yer alan ve devşirmelerin içinden seçilerek ayrılanların eğitim gördükleri odalar için kullanılan bir tabirdir. Tafsilât için bkz. Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984, s. 6-7.

5 Kazaskerlik müessesesi için bkz. Mehmet İpşirli, "Kazasker", *DVİA*, XXV (2002), 140-143.

6 Ortaylı, *Kadı*, s. 4; ayn. yzr., "Kadı", *DVİA*, XXIV (2001), 73.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 36-38; Mehmet İpşirli, "İlmiye", *DVİA*, XXII (2000), 142-143.

8 Nejat Göyünç, "Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22 (1967), 20 vd.

(1868) ve Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye (1876) gibi okullardan yetişmeye başlamışlardır[9].

Dîvân-ı Humâyûn'un iki kalemiye mensûbu nişancı ve reisülküttabın özel ve mühim yerleri vardır. Nişancı sadece Dîvân'da tuğra çeken bir vazifeli değildir. Bütün arazî kanunlarını çok iyi bilen ve bu konuda alınan kararlarda fikir ve bilgisine müracaat edilen bir kalemiye mensûbu, aynı zamanda Dîvân üyesidir[10].

Reisülküttâba gelince: Dîvân-ı Humâyûn kâtiplerinin reisi durumunda olup sefirlerle konuşmaları idare ettiği gibi sulh müzâkerelerinin yürütülmesini de üstlenmiş ve Sultan II. Mahmud devrinde (1808-1839) müessese Hariciye Nezâreti'ne dönüşmüştür (1836). Dîvân-ı Humâyûn'da alınan kararların, yazılan hükümlerin sûretlerini ihtiva eden *Mühimme* defterlerinde başlangıçtan îtibâren her sadrazam ve reisülküttap değişikliğinde bunların isimlerinin kaydedilmiş olması da mevki'in önemini gösterir. Kalemiyeden yetişen şahsiyetler arasında tarik değiştirerek seyfiyeye geçen ve burada sadrazamlığa kadar yükselenler olmuştur. Bunlardan Râmi Mehmed Paşa (sad. Ocak-Ağustos 1703), Yirmisekiz Çelebizâde Mehmed Said Paşa (sad. 1755-56), Koca Ragıb Paşa (sad. 1757-1763), Hamza Hamid Paşa (sad. Nisan-Ekim 1763) gibi mühim şahsiyetler de vardır[11].

B. REAYA

Reaya, seyfiye, ilmiye ve kalemiye ricâli dışında kalanlar, yani köylü, esnaf ve tüccar için kullanılan bir tâbirdi. Başlangıçta hem Müslüman, hem de gayr-i müslimler reaya olarak adlandırıldıkları halde zamanla reaya ile gayr-i müslimler kasdedilmeye başlanmış, Müslü-

[9] Mehmet İpşirli, "Kalemiye", *DVİA*, XXIV (2001), 248.

[10] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 214 vd.; Erhan Afyoncu, "Nişancı", *DVİA*, XXXIII (2007), 156-158.

[11] Bu müessese, Recep Ahıshalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttaplık*, İstanbul 2001'de incelenmiştir.

manlar için ise *beraya* tâbiri kullanılmıştır. Köylünün izinsiz olarak toprağını terk etmesi yasaklanmıştı ama bu, bağlı bulunduğu sipahinin kölesi gibi muâmele gördüğü mânâsı taşımaz. Zaten timar rejiminde[12] de bir timarın bütününün bir şahıs elinde devamlı kalması bahis konusu değildi. Köylünün yer değiştirmesinin engellenmesinden kasıt, toprağın boş kalması, dolayısıyla mahsûl rekoltesinde düşüş olması ve sipahinin gelirinin düşmesini önlemekti. Buna rağmen yer değiştirmelerin tamamiyle engellendiği de söylenemez. Nitekim, bu konuya kanunnâmelerde de yer verilmiş, toprağını terk eden reâyânın on yıl içinde bulunması hâlinde eski yerine geri getirilmesi, on yıldan sonra ise eski ve yeni sipahilerine vergi vermesi usûlü benimsenmişti. Bunun dışında köylü, vergisini verdikten sonra elinde kalan mahsûlün, kendi ihtiyacından fazla olan kısmını pazara götürüp satabilir ve kazancını, diğer ihtiyaçları için istediği gibi harcayabilirdi. Tapu ile tasarruf ettiği toprak ise ölümünde evlâtlarına intikal ederdi. Ancak, toprakların çok bölünmesi, yani bir âilenin geçimini sağlayamayacak hâle gelmesi istenmediğinden bir çiftlik ancak ikiye bölünebilirdi[13].

II. SOSYAL KURULUŞLAR

A. ESNAF TEŞKİLÂTI

1. Esnafın Mânâsı

Esnaf kelimesinin lûgat mânâsı "sınıflar"dır. Başlangıçta, bir mesleği icra edenler için, o mesleğin ismiyle birlikte "esnaf-ı çukacıyân", "esnaf-ı çizmeciyân" şekillerinde kullanılırken zamanla bütün ticaret ve zena'atla uğraşan zümreye verilen ad hâline gelmiştir.

Zena'at, san'at ve ticaret ehli için *esnaf-ı hırfet*, *erbâb-ı hırfet*, *ashab-ı hırfet* ve *ehl-i hırfet* tâbirleri kullanıldığı gibi *esnaf-ı san'at*, *erbâb-ı san'at*, *ashâb-ı san'at*, *ehl-i san'at* tâbirleri de kullanılırdı.

[12] Onbirinci Bölüm Timar Sistemi bahsine bkz.

[13] Tafsilât için bkz. Mehmet Öz, "Reâyâ", *DVİA*, XXXIV (2007), 490-493.

Hırfet, "hem san'at, hem kâr, bir meslekte bulunanların her biri" şeklinde tarif edilebilir.

Bir şirket mensuplarına "*şerîk*" denildiği gibi bir hırfetin mensublarına da *harîf* (حريف) denilmekteydi. Fakat kelime zamanla "herif" şekline dönüşmüş ve gerçek mânâsı dışında kullanılır olmuştur. Bunun da sebebini imparatorluk devrinde silâh ehline verilen önemde aramak yanlış olmasa gerektir.

Gerçekten, daima genişleme meylinde olan Osmanlı Devleti'nde askerlik ön plânda tutulmuş, zena'at ve husûsiyle ticaret ikinci plâna itilmiş ve hatta daha çok gayr-i müslimlerin geçim vasıtası hâline gelmiştir. Bunun içindir ki hırfet erbabını ifade eden "harîf" de gitgide aşağılayıcı bir mânâda kullanılır olmuştur. Ancak bu, ticaretle uğraşanların hepsinin gayr-i müslim olduğu, Müslümanların ticaret yapmadığı gibi anlaşılmamalıdır. Gümrük defterleri incelendiğinde pek çok Müslüman tüccar adına da rastlanır[14].

San'ata gelince: "صنع" (san') kökünden gelmekte olup bu ise "kasd ve niyyet ile güzel işlemek" mânâsını ifade etmektedir. Eliyle güzel işler çıkaran kimseye *sâni'* (صانع) ve sâni'in işine *san'at*, sâni'in hırfetine de *sınâ'at* (صناعت) denir. Sınâ'atın ise *sınâ'ât* (صناعات) ve *sınâi'* "صنائع" olmak üzere iki çoğulu bulunur. Bir de daha ziyade güzel san'atları ifade eden san'at "صنعت" vardır. Bizim konumuz *zenâ'at* şeklini almış olan birincisidir.

Osmanlı esnafına geçmeden önce dayandığı temeller ve benzerlikleri ortaya koyma açısından Ortaçağ Avrupası esnaf teşkilâtı hakkında bilgi edinilmesinde fayda vardır.

2. Ortaçağ Avrupası Esnaf Teşkilâtı

a. Esnaf Birlikleri

Roma'da çok eskiden beri siyasî parti veya dinî tarîkatların yanında hukûkî mevcûdiyetleri resmen tanınmış bir takım esnaf cemiyetleri

[14] Bu konular Onüçüncü Bölümde incelenmiştir.

mevcuttu. Bunlara *Corpora Officum Collegia* veya *artes* adı veriliyordu. Çiçeron (M.Ö. 106-43) zamanında gelişerek sosyal bir rol oynamaya başlayan bu teşekküller, başlangıçta husûsî mahiyette iken gitgide Roma idarî teşkilâtı içine girdi. Fakat, bu durumun arz ettiği tehlike dolayısıyla cemiyetlerin zaman zaman kapatıldığı da oldu. İmparatorluğun son zamanlarına doğru ağır vergiler altında ezilen tebaa, bu yükten kurtulmak için işlerini bırakıp şehirlerdeki işsiz kalabalığına karıştılar. Bu şehirlerde, hububat ticareti, kasaplık, fırıncılıkla uğraşanlar yarı resmî cemiyetler hâlinde teşkilâtlanmağa mecbur tutuldular. Bu cemiyetlerden her birinin ayrı toplantı ve merasim salonları, üyeleri arasında hiyerarşik bir nizâmı, husûsî kıyafetleri, âyin ve ziyâfet günleri ile her birinin ayrı ayrı koruyucu ilâhları vardı.

Cemiyetin üyeleri birbirine yardıma mecburdular; bilhassa meslekten olanların düşkünleri ile dul ve yetimlerini korumak, cenâzelerinde bulunmak, âyinler ve ziyâfetler tertiplemek cemiyetlerin vazifesi idi.

Ortaçağ'da, Batı Avrupa'da rastlanılan *corporation*lar, bir nazariyeye göre Roma'daki bu *collegia*ların devamıdır. Corporation, muayyen bir yerde geçimlerini aynı zena'atla temin eden kimseler arasındaki karşılıklı koruma ve yardım cemiyeti mânâsını taşır. Ortaçağ Avrupa'sındaki corporationlar, bir diğer nazariyeye göre eski Germen memleketlerindeki dinî, mistik ve yarı askerî "dostluk" ve "kardeşlik" cemiyetlerinin devamı gibidir.

Gerçekten de bu iki teşekkül arasında merâsim şekilleri ve âdetler bakımından hayli yakınlık mevcuttur. Ancak, aynı âdetlerin Germen tesirinden uzak yerlerde de bulunması, Ortaçağ Avrupası esnaf teşkilâtlarının eski Germen dostluk cemiyetlerinden örnek alınarak kurulmuş olduğu fikrini kabûl etmemize imkân vermemektedir.

Bu konudaki üçüncü nazariye, *mâlikâne hukuku* adı verilen îzâh tarzıdır. Avrupa'da iktisâdî kapanma ve boğulma devrinde senyör mâlikânesinde husûsî atölyelerde sıkı bir disiplin altında çalışan işçilerin, şehirlerin teşekküllerinden sonra aynı teşkilâtı koruyarak halk için ça-

lışma izni almaları ve hür işçilerin de kendilerine katılmalarıyla Ortaçağ esnaf cemiyetlerinin ortaya çıkmış olduğu kabûl edilmektedir.

b. Esnaf Cemiyetlerinin İktisâdî ve Sosyal Prensipleri

• Her meslek grubunun bir cemiyeti vardır. Bakkal, kasap ve fırıncılar haricinde diğerleri bir dükkâna bağlı olarak zena'atlarını icra ederlerdi. Her grup şehrin muayyen bir yerinde toplu olarak bulunurlardı. Kuyumcular, saraçlar vs. birbirlerinden uzak yerde dükkân açamazlardı.

• Her şehirde, ora esnafı bakımından koruyucu bir sistem mevcuttu. Şöyle ki, şehirde icra edilen bir zena'at koluna âit mallar, başka bir yerden getirilemeyeceği gibi, o şehir dışından gelen bir san'atkâr da çalıştırılamazdı. Yani şehir piyasası, yerli esnafın inhisarında bulunurdu.

• Her zena'atın icrâsı, yalnız o zena'at kolunda çalışmakta olanlara âitti. Faaliyet sahaları birbirine yakın olan zena'at kollarında dahi birbirinin işine müdahale müsamaha ile karşılanmazdı. Bu sûretle her zena'at kolu, diğerlerinin rekabetinden korunmuş oluyordu.

• Bir zena'at kolunun üyeleri arasında da rekabetin önlenmesi için tedbirler alınmıştı. Ham maddenin satın alınışından mamûl malların satışına kadar esnafın faaliyeti, yönetmeliklerle tesbit edilmiş olup, hiçbir esnaf bunların dışına çıkamazdı.

• Ortaçağ esnafı, ham maddeyi, o maddeye âit pazar yerinden ve başlarında cemiyet idarecileri olduğu halde satın alırlardı. Hiçbir üyenin ihtiyacından fazlasını alarak diğer meslekdaşlarını zarara sokmasına veya ilerideki bir kıtlık ihtimalini göz önünde bulundurarak malı depo etmesine müsâade olunmazdı.

• Bir malın imâlinin çeşitli safhaları ve bunun için kullanılacak âletler de tesbit edilmiş olup esnaf imâlâtı artırmak gâyesiyle bunlarda değişiklik yapamazdı.

• Esnafın çalışma saatlarıyla çalıştıracağı kalfa ve çırak sayısı da tesbit edilmişti. Böylece hem işçiler korunmuş oluyor, hem de rekabete mânî olunmağa çalışılıyordu.

• Dükkânlar, sabah güneşin doğmasından sonra bir dua ile açılır ve akşam gün batımından önce kapanırdı. Bu suretle her mevsim esnafın çalışma saatleri değişirdi. Kışın, günler kısaldığında 6-7 saate inen çalışma, yazın 15-16 saati bulurdu. Hava kardıktan sonra hiç bir üye mum ışığında çalışamayacağı gibi sabahleyin de diğer meslekdaşlarından önce dükkânı açamazdı.

• Aynı şartlar altında, aynı âlet ve malzemenin kullanılmasıyla yapılan mallar standarttı ve imâl edenin damgasını taşırdı.

• Esnafın, satışta da eşit şartlarda hareket etmesi mecbûrî idi. İlân, reklâm gibi şeyler ve dükkânın, müşterinin dikkatini çekecek şekilde düzenlenmesi yasaktı. Hattâ dükkân sahibinin, müşteri geçerken öksürmesi veya dikkatini çekecek herhangi bir harekette bulunması dahi yasaklanmıştı. Bu kâidelere uymayanlar şiddetle cezalandırılırdı.

• Esnaf, imâl ettiği malın fiatını da istediği gibi tesbit edemezdi. Fiat, cemiyet idarecilerinin hazır bulunduğu bir toplantıda ve esnafa belli bir kâr bırakacak şekilde tesbit edilirdi.

• Esnaf, mesleğini icra ederken, herkesin görebileceği bir yerde meselâ, pencere önünde, çalışmağa gayret ederdi.

• Ayrıca, şehrin dağınık yerlerinde çalışan esnaf da birbirlerini kontrol ederek yolsuzlukları önlemeğe çalışırlardı.

• Esnafın hile yapması asla hoşgörü ile karşılanamazdı. İstenmeden yapılan bir kötü hareket dahi mamûlün imhası, fiatının düşürülmesi veya para cezasını gerektirebilirdi.

c. Endüstri İşçiliğinde Mertebeler

Esnaf teşkilâtında üç grup mevcuttu. Bunlar yukarıdan aşağıya olmak üzere ustalar, kalfalar ve çıraklardı.

Ustalar: Bir küçük iktisâdî işletmeye sahib olan usta, kullandığı âlet ve malzemenin sahibi bir müteşebbis ve işletme şefi olup işletmenin kâr ve zararı kendisine âitti. Kalfa ve çırakların ücretlerini de işletme sahibi sıfatıyla kendisi öderdi. Dükkânı, hem atölye, hem de satış yeriydi.

Gerçekten imâl edilen malları, pazar yerlerindeki sergilerde veya sokaklarda dolaştırarak satan yahut müşterinin evinde, onun malzemesine şekil veren esnaf pek azdı ve kāide olarak mamûl madde, imâl eden ustanın dükkânında satılırdı. Bu suretle aracıya ihtiyaç kalmamakta ve imâlâtçı ile müşteri daima karşı karşıya gelmekteydiler.

Bir ustada aranan şartlara gelince: İcrâ edeceği zena'at kolunda hakîkaten ihtisâsı bulunması, bunun için de aynı zena'at kolunda çıraklık ve kalfalık devrelerini tamamlayarak esnaf cemiyetinin ileri gelenleri önünde usûlüne uygun bir şekilde imtihanını vermiş olması gerekmekteydi ki, bu imtihan da mesleğin husûsiyetlerine göre idi. İmtihan bazı zena'at kollarında aylarca sürerdi. Kuyumculuk gibi bazılarında, usta olacak şahsın âdetâ bir şâheser vücûda getirmesi istenirdi. Bazı şehirlerde en ehemmiyetsiz mesleklerde bile okuma-yazma aranırdı.

Başlangıçta üzerinde durulmadığı hâlde zamanla, usta olacak şahsın o şehirde oturan burjuvalardan olması ve bir ustanın meşrû evlâdı bulunması gibi şartlar, meslekte inhisarcılık zihniyetinin kuvvet kazanmasından sonra, aranır oldu.

Ustalığa namzet olan kimsenin birikmiş parası bulunması da gerekliydi. Zîrâ, esnaf cemiyetine veya senyöre haklar ödemesi, hediyeler vermesi ve meslekdaşları için ziyâfetler tertib etmesi lâzım geliyordu. Bu masrafları karşılayabilmek için ya daha evvel bir miktar para biriktirmiş olmak veya varlıklı bir âilenin evlâdı bulunmak icâb ediyordu. Yani maddî bakımdan durumu müsâit olmayan şahsın usta olabilmesi zordu.

İflâs etmiş olan usta, çırak tutamaz ve kalfalara ücret ödeyemediğinden unvanını kaybetmiş sayılırdı. Yalnız serbestçe çalışabilir, fakat kalfa sınıfına inerdi.

Kalfalar: Çıraklık müddetini bitirip o zena'at kolunun ileri gelenleri önünde ehliyetini isbât edenler kalfalığa yükselirdi. Kalfalık müddetini tamamlayan ve sermâyesi mevcût herkesin kendi adına dükkân açması mümkündü. Ancak, şehirlerdeki dükkân sayısının artması, bir takım tahditlerin konmasına yol açtı. Bu hakkın, öncelikle usta oğullarına tanınması için dükkân açmadan evvel birkaç sene kalfa olarak çalışmak mecburiyeti kondu. O kadar ki, bazı yerlerde 2-3 senelik staj mecburiyeti yanında, başka ustaların da yanında çalışması ve onlardan yeni usûller ve sırlar öğrenmesi âdeti kondu. Gitgide bu durumdaki kalfaların sayısı arttığı gibi bazıları da ömürleri boyunca kalfa olarak kalmağa mecbur oldular.

Bu kalfa işçiler, iş bulmak için muayyen bir yerde toplanırlar ve patronları olan ustalarla aralarındaki bağ muayyen nizamlara göre ayarlanırdı.

Bir mukavele ile kalfa işçi çalıştıracak şahsın, mesleğinde hakikaten usta olması gerekirdi.

Devamlı olarak bir ustanın yanında çalışan kalfalardan başka, muayyen bir müddet için bir ustanın yanında çalışan kalfalar da vardı ki bunların da belli vasıfları hâiz olmaları gerekiyordu.

Çıraklık safhasını usûlüne uygun olarak tamamlamamış bulunan veya yanında çalıştığı ustalardan iyi hizmet sertifikası almamış olan işçilere iş verilmezdi. Bunun gibi daha evvel çalıştığı şehirden kötü bir davranışı yüzünden kovulmuş olan, gayr-i meşrû bir hayat yaşayan, hırsızlık veya katillik gibi bir suç işlemiş olanlara da iş verilmesi yasaktı.

Mukavelenin teferruâtı, karşılıklı pazarlıkla tayin edilmekle beraber, iki tarafın da daima riâyet etmekle mükellef oldukları şartlar vardı. Asgarî ücretin altında ödeme yapılması, hileli yollara sapılarak, ücretin bir kısmının aynî olarak ödenmek istenmesi de yasaklanabiliyordu.

Kalfanın ekseriyetle ayrı bir evi bulunmakla beraber, muayyen bir müddet için mukavele ile bağlanmış olanlar, ücretlerinden bir kısmı kesilmek suretiyle, ustanın evinde kalabiliyordu.

Kalfalar, ustalarıyla beraber, aynı esnaf cemiyetinin üyesi olabilirlerdi. Hatta bazı yerlerde umûmî toplantılar ve nizamnâme değişikliklerinde söz hakkı verilir, bazı yerlerde ise, cemiyet idâre heyetlerine dahi girebilirlerdi. İdâre heyetlerinde, ustalarla kalfaların yarı yarıya bulunduğu cemiyetler de mevcuttu.

XIII. yüzyılın sonundan îtibâren usta olabilmek için lüzûmlu mâlî şartların gittikçe ağırlaşması, kalfaların ayrı cemiyetler hâlinde teşkilâtlanmasına ve patronlarla mücadele etmeğe başlamasına sebeb oldu.

Çıraklar: Zena'at koluna göre, uzun veya kısa bir süre, bir ustaya hizmet ederek ondan zena'atın sırlarını öğrenmeden ve bu süre sonunda usûlüne uygun bir imtihan geçirmeden hiç kimse bir zena'atı icrâ edemezdi. İş terbiyesi bakımından olduğu kadar, ahlâkî ve sosyal formasyon îtibâriyle de çıraklık devri büyük bir önem taşıyordu.

Bir çocuğun çırak olabilmesi için, usta ile çırağın velisi arasında mukavele yapılırdı. Mukavele şartları ve ustanın ehliyetinin ise esnaf cemiyeti idare hey'eti tarafından tasdiki gerekirdi.

Ustaların çalıştıracağı çırak sayısı sınırlandırılmış olup ekseriya bir çıraktan fazlasına izin verilmezdi. Bu sınırlama bir bakıma, kalfa ve usta sayısının lüzûmundan fazla artarak ileride bir işsizliğe meydan verilmesini önlemek, bir taraftan da ustanın tek çırakla uğraşması hâlinde çırağın daha iyi yetişmesini temin etmek endişesinden kaynaklanıyordu. Ancak çırak sayısındaki sınırlamalar her devirde aynı olmamış, iktisâdî şartlara göre zaman zaman çoğaltılıp, azaltılmıştır.

Çıraklık süresi de zaman ve zena'atın cinsine göre değişmiştir. Kuyumculuk gibi zor mesleklerde bu müddet 10-12 seneye kadar çıkardı.

Çıraklık süresi boyunca çırak, ustanın evinde kalır, bayramlar da dâhil ustanın izni olmadıkça kendi evine gidemezdi.

Çırağın her türlü ihtiyacı ustası tarafından temin edilirdi. Bu yüzden de çıraklık mukavelelerine bir de tazminat şartı eklenirdi.

Çırak, öğreneceği zena'atta ustaya yardım etmekle kalmaz, dükkânı açıp kapatmak, temizlemek, âletleri yerli yerinde bulundurmak, kalfa ve ustanın sofrasını hazırlamakla da vazifelendirilirdi. Bazı çıraklık mukavelelerinde ustanın evinde bulaşık yıkamak, çocuğuna bakmak gibi işlerden muaf tutulacağının kaydedilmiş bulunması, çıraktan bu nev'i işlerin de istendiğini göstermektedir.

Çırak, ustasına hürmet eder ve emirlerini yerine getirirdi. Çırağın uygun olmayan bir hareketini usta cezalandırabilir, hatta icâbında dayak dahi atabilirdi. Ancak, bu ceza haddi aşarsa, esnaf cemiyeti ustayı, hapis veya tazminat ödemeye mahkûm edebilirdi. Bazı hâllerde ise çırağına kötü muâmele eden ustaların bir süre için çırak almaları yasaklanırdı.

Çırağın, ustasının yanından kaçması hâlinde usta hemen yeni bir çırak alamaz, geri dönmesi ihtimali düşünülerek muayyen bir müddet –bir sene bir gün– beklerdi. Bu süre içinde dönen çırak ustaya tazminat ödemekten kurtulurdu. Ayrıca, muayyen bir süre çırak almadan beklemesi zarûrî olan ustalar, kaçmamaları için çıraklarına iyi muamele etmek mecbûriyetinde kalırlardı.

Bir meslekdaşın çırağını kandırmak veya kaçmış bir çırağı almak yasaktı. Fakat çırak, hey'et huzûrunda bir ustadan diğerine geçebilirdi. Usta oğulları, yeğenleri, amcazâdeler çıraklık için aranan şartlara tâbî değillerdi. Yani, zena'atın âile içinde devamı normal kabûl edilirdi.

Her esnaf cemiyetinde nezâretçiler vardı. Bunların vazife süreleri 6 ay ile 3 yıl arasında değişmekle beraber ekseriya bir yıl süre ile iş görürlerdi. Vazifeleri ise, çırakların kabûlüne bakmak, ustaları kabûl etmek, zena'ata âit vergileri toplamak ve bekçilik yapmak gibi işlerdi.

d. Esnaf Cemiyetlerinde Değişiklik

Esnaf cemiyetleri Avrupa'da ilk defa İngiltere'de değişikliğe uğradı. İngiltere'de sistemin çöküşü XVI. ve XVII. yüzyıllara rastlar. Bu çöküşün sebebi kısmen şahsî teşebbüsü engelleyen müsamaha noksanlığı ise de esas faktör, esnaf cemiyeti üyelerinin, fiatları yüksek tutma ve çırakların yetişmesi ile iyi işçi standartlarının korunmasından çok, rekabeti önleme husûsunda takib ettikleri siyasettir. Sonuçta, hükûmet ve müşterilerin cemiyetlere karşı hoşgörüsü git gide azalmış, buna karşılık, inhisarı kırmak isteyen zena'atkâr ve tüccarlara olan sempati artmıştır.

Usta olmak için maddî şartların ağırlaşması, kalfaların kendi aralarında cemiyetler kurmalarına sebeb olmuştur ki bunu, modern tüccar birliklerinin başlangıcı olarak kabûl etmek mümkündür.

Fazladan işçi çalıştırılmasıyla daha büyük alım satım imkânlarının ortaya çıkması, müteşebbis patronları çok zengin etmiştir. Londra'da bunlar, esnaf cemiyetleri yerine yeni bir takım kumpanyalar (livery companies) kurmuşlardır ki bunların üyeleri eskiden olduğu gibi birer zena'atkâr olarak çalışmaktan vazgeçip, bunu işçilerine bırakarak alım satıma yönelmişlerdir.

Son merhale ise XVIII. yüzyılda meydana gelmiştir. Dürüst bir insan, mesleği ne olursa olsun bu kumpanyalara kabûle başlanmıştır. Zamanla esnaf cemiyetlerinin ticareti tanzim husûsundaki kuvvetleri kayb olmuş, fakat XIX. yüzyıla kadar Londra başta olmak üzere birçok şehirler mahallî hükûmetleri kontrol altında tutabilmişlerdir. İngiltere'de kömür madeni, demir yapımı ve pamuklu sanayii gibi yeni sanayi kollarında da esnaf cemiyetleri rol oynayamamışlardır[15].

3. Fütüvvet Teşkîlâtı

a. Mânâsı ve Ortaya Çıkışı

Esnaf arasında yakın zamanlara kadar kullanılan, hatta belki de hâlâ kalıntılarına rastlanan bazı merasim ve tâbirler mevcuttu. Meselâ, bazı dükkânlarda görülen "Her seherde besmeleyle açılır dükkânımız, Hazret-i ....."dır pîrimiz, üstâdımız" şeklindeki levhalar, *peştemallık*, *çırak çıkarmak* gibi bazı tâbirler vaktiyle esnafın mensub olduğu ve *fütüvvet* adı verilen bir teşkîlâtın âdet ve an'aneleriyle alâkalıdır.

Fütüvvetin kelime mânâsı, "gençlik", "yiğitlik" ve "cömertlik"tir. Fütüvvet ile adamlık ve erlik mânâlarını ifade eden "mürüvvet" aslında tasavvufa dayanmakla beraber, esnaf teşekküllerini de teşkîlâtlandırmaları bakımından sosyal ve iktisâdî bir teşkîlâtı da ifade eden daha geniş mânâlı bir terim olarak kullanılmıştır.

---

[15] Ömer Lütfi Barkan, *İktisat Tarihi (Ders Notları) Kitap: II*, İstanbul 1957, s. 147-156.

Fütüvvet ehline Arapçada feta, fityan, Farscada ise fütüvvetdâr, cüvan-merd adı verilir. Mevcut bilgilere dayanarak, fütüvvet teşkilâtının, VIII. yüzyılda var olduğunu söyleyebiliriz. Franz Taeschner (1888-1967) "İslam Ortaçağı'nda Futuvva Teşkilâtı" adlı makalesinde[16] fütüvvet teşkilâtının menşe'inin Arabistan değil, fakat Araplar tarafından fethedilen ülkelerde olduğunu ve Fransız tarihçi Louis Masignon (1883-1962)'a dayanarak da eski Sâsânî İmparatorluğu içine giren (Kafkaslardan Arabistan'a, Doğu Anadolu'dan Afganistan'a kadar olan) topraklarda aranması gerektiğini yazmaktadır. Abdülbâki Gölpınarlı (1900-1982) ise "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları" adlı makalesinde[17] Cüneyd'in "Fütüvvet Şam'da, fesâhat Irak'da, doğruluk Horosan'dadır" sözüne dayanarak H. III. yüzyılda fütüvvet ehlinin Irak'ta toplandığı neticesine varmaktadır.

Fütüvvet teşkilâtı, Abbasi halifesi Nâsır li-Dînillâh (1180-1225) tarafından benimsenmiş ve halife, kendisi de fütüvvet libası olan şalvarı giymiştir. Nâsır li-Dînillah, müstakil hareket eden fütüvvet teşkilâtlarını lağvedip fütüvveti ıslah yoluna giderek yeniden kurmuştur denilebilir.

Nâsır li-Dînillâh'ın fütüvvet teşkilâtına girmesinin siyâsî sebeblere bağlı olabileceği, yani bu sûretle siyâsî bakımdan kuvvet kazanmak istemiş olacağı düşünülebilir. Fakat, Moğol istilâsı karşısında her şey tesirsiz kalmış, hatta bundan fütüvvet teşkilâtı da müteessir olmuştur. Bununla beraber yayıldığı hiçbir yerde tamamen sönmemiş olduğu da görülmektedir. Ancak zamanla esnaflıkla birleşmek ve loncaların teşekkül ve prensiplerinin ortaya konmasında büyük rol oynamıştır.

Fütüvvetin, diğer İslâm memleketlerinde değişiklikten sonra aldığı şekiller tam olarak bilinmemekle beraber, Anadolu'daki şekli hakkında hayli bilgi bulunmaktadır.

---

[16] *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIV/1-4 (İstanbul 1955), 1-32.

[17] *İFM*, XI/1-4, 7 vd.; *MUB*, I, 518 vd.

Selçuklu Anadolusu'nda fütüvvet teşkilâtının reisine "ahi" denildiğinden, fütüvvetin Anadolu'daki bu husûsî şekline de "Ahilik" adı verilmektedir.

b. Fütüvvetin Prensipleri

Fütüvvet ehlinde aranan şartların neler olduğunu, *Fütüvvetnâme* adı verilen eserlerden öğreniyoruz. İstanbul kütübhanelerinde mevcut Burgazî, Tosyalı Şeyh Hacı İbrahim-oğlu, Seyyid Muhammed ve Seyyid Hüseyin'in fütüvvetnâmeleri gibi çeşitli fütüvvetnâmelerden bir kısmı umûmî mahiyette, bazıları ise papuççular, saraçlar, terziler gibi muayyen bir zena'at ehline âittir.

Fütüvvetnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre, her fütüvvet ehli için müşterek olan hususlar şöyle sıralanabilir:

- Fütüvvet iyi huylardır. Herkese iyilikte bulunmak, cömert olmak, misafire saygı göstermek, fark gözetmeksizin bütün insanları sevmek, herkesi bir görüp kendini herkesten aşağı tutmak.
- Bir zena'at sahibi olmak da fütüvvetin şartlarındandır[18].
- Fütüvvet üç kısımdır: *Kavlî*, *seyfî*, *şürbî*. Yalnız, muahhar fütüvvetnâmelerde "seyfî" yokdur.
- Fütüvvet libası şalvar ve şeddir.
- Fütüvvet nisbeti "ahi"den "ahi"ye Hz. Muhammed'e kadar uzanır.
- Fütüvvet ehli arasında çok sıkı bir birlik ve dayanışma vardır. Bir ahiden şedd bağlananlar, birbirlerinin kardeşi addedildikleri gibi, bütün fütüvvet ehli de kardeş kabûl olunur.
- Şarap içen, yalan söyleyen, hile yapan, iftira eden, kötü fiillerde bulunanlar fütüvvetten düşerler.
- Bazı kimselere ise fütüvvet verilmez. Kâfir, münâfık, kâhin (gece gündüz halka yalan söyler), içkiye düşkün, dellâk, (hamamda

[18] Fütüvvet ile esnaf arasındaki münasebetler için bkz. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul 1981, s. 87 vd.; ayn. yzr., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1981, s. 78 vd.

Müslümanla kâfir birdir), tellâl (halkın malını satarken cefâda bulunur), kasap, çulha (halka yalan vaadlerde bulunur), cerrah (düşüncesi yara beredir), avcı, vergi memuru, muhtekir.

Üç sınıfa ayrılan fütüvvet ehlinden *kavlî*ler, asker olmayanlar, doğruluk, vefa ve sebat dolayısıyla fütüvvet ehli arasına katılmış olanlar, yani fütüvvete sevgi besleyenler, dost olanlardır.

*Seyfî*ler, görünüşte kâfirlerle, gerçekte nefisleriyle savaşan erlerdir. Fütüvvet erkânına alınırlar, şerbet içerler.

*Şürbî*ler, ise şerbet içenlerdir.

Fütüvvet ehlinin merâsimleri esnasında tuzlu su içmeye şerbet içme adı verilir. Her üç sınıfa mensub olanlar da şerbet içerler. Şerbet içmekle fütüvvet yoluna gidileceği, şalvar giymekle de tekmil makamına varılacağı kabûl edilmiştir. Yani fütüvvet libası şalvardır, şedd ise bele bağlanan kuşaktır. Giyilecek şalvarların rengi de bellidir. Şeyhler gök mavisi, müderris, kadı ve halifeler yeşil, hatip, hafız ve kalem ehli olanlar beyaz giyecekler, fakat kumaşı ipek olmayacaktı. Kırmızı ve sarı giyilmesi fütüvvetten düşme sebebiydi. Fütüvvet ehli altın yüzük de takamazlardı. Sarıklarının uzunluğu da belli olup yedi veya dokuz arşın olmalıydı[19].

c. Fütüvvete Kabûl Merasimi

Fütüvvetin şartlarından biri de *şedd* bağlamaktır. Şedd, bir nev'i kuşaktır. Şeddin bağlandığı şahsın mesleğine göre, bağlanış şekli de değişmekteydi. Meselâ, meddahlara elifî (ا), sakalara lamelîfî (لا), gazâ ehline kavsî ( ) vs. şedd bağlanırdı.

Şedd bağlama merasiminde herkes sırayla oturur, yalnız ahinin yardımcısı olan nakîbler ayakta kalırlar ve şedd kuşanmak isteyenleri kapıya götürürlerdi. Tâlib denilen namzet, bir yol atası ve iki yol kardeşi seçer; daha sonra nakîb, bir kuşağı şeyhe, o da üstada verir; kuşağı, tâlibin beline üstadı bağlardı. Bu sûretle, tâlib, sâhib-i tarîk olurdu.

[19] *Burgazî Fütüvvetnâmesi*'nden naklen İlhan Tarus, *Ahiler*, Ankara 1974, s. 40.

Bundan sonra şeyh dua eder ve nakîbin veya tâlibin üstadının getirdiği terazi ve tarikat erbabının giydikleri kolsuz ve yakasız birşey olan tennüreyi "kimsenin hakkına tama' etmemesi, kimseye hakkından eksik vermemesi" tavsiyesiyle teslim ederdi.

Pîr tutmak isteyenler nakîbe müracaat eder ve onun tarafından şeyhin huzûruna çıkarılır; şeyhin verdiği öğütü müteâkıp tâlib, nakîb tarafından tıraş edilirdi. Tıraştan sonra herkesin elini öper, bu arada her zena'at ehline zena'atına uygun bir şeyler verilirdi. Terzilere makas, iğne; kasaplara bıçak, masat; dülgerlere testere, çekiç gibi...

Fütüvvete giriş merasimleri içinde helva pişirme de ayrıca bir yer işgal ederdi.

Her zena'at sınıfı, belki de îtibârını arttırabilmek için, geçimlerini temin ettikleri zena'atı, ilk defa kim icra etmişse, onu kendilerine pîr kabûl etmişlerdi. Gerçekten, büyük peygamberlerin hemen hepsi, bir zena'at veya ticaretle geçimlerini temin ederlerdi. Bu yüzden de Âdem, ekincilerin; Şit, gazzaz (kazzaz, ipekçi) ve hallaçların; İdris, terzi ve yazıcıların; Nuh, neccarların (marangoz); Hud, bazergânların (tacir); Salih, devecilerin; İbrahim, sütçü ve dülgerlerin (doğramacı); İsmail, avcı; Yusuf, saatçı; Lut, müverrih (tarih yazan); Aziz, bağcı; İlyas, çulha (dokumacı); Lokman, hekim; Yunus, balıkçı; İsa, seyyah; Hz. Muhammed, tüccarların pîri olarak kabul olunurdu. Hz. Muhammed zamanında mevcut olmayan veya icrası İslâmiyet tarafından yasaklanan bazı zena'atlar, meselâ ressamlık da pîrsiz kalmışlardır.

d. Ahilik

Fütüvvet ehlinin reislerine ahi denmesi, bu teşkilâtın, ahilik adıyla tanınmasına sebeb olmuştur. Fütüvvetin Anadolu'daki şekli kabûl edilebilecek[20] olan ve Ahi Evran tarafından kurulmuş bulunan tasavvufî cereyana *ahi/ahilik* adı verilir; başlarında bulunan şeyh ise *ahi/ahıbaba*

[20] Yusuf Ekinci (*Ahilik*, İstanbul 2001, s. 61-62) ahiliği, fütüvvetin tam bir uzantısı gibi görmemekte, "fütüvvetin, daha kişisel erdemlere ve askerî niteliklere önem verdiği halde; ahî birliklerinin, bugünkü anlamda tam bir sivil toplum kuruluşu" olduğunu yazmaktadır.

adıyla anılırdı. Ahı kelimesinin menşe'ine gelince: Bir görüşe göre ahı, Türkçe "eli açık ve cömert" mânâlarına gelen *akı* kelimesinin halk ağzında bozulmuş şeklidir. Anadolu'da bugün hâlâ "ق" (kaf) sesinin "h" şeklinde telaffuzuna rastlanması, buna delil olarak gösterilmektedir. Ancak Arapça'da da "kardeşim" mânâsına gelen "ahı" kelimesi mevcuttur. Fütüvvet ehlinin birbirlerini kardeş saydıkları göz önüne alınırsa kelimenin Arapça'dan geldiği de düşünülebilir[21].

Diğer tarikatlarda olduğu gibi, ahiler de bir zâviyenin üyeleridirler. Ahi zâviyesi, fütüvvet ehlinin toplandıkları, icabında misafir edildikleri bir yerdi. Fütüvvet teşkilâtının, iktisâdî hüviyeti dolayısıyla ahi zâviyesi, aynı zamanda, bir lonca merkezi olarak da kabûl edilebilir.

Ahiler, Anadolu tarihinde, Selçuklulardan îtibâren rol oynamışlardır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve sür'atle yükselmesinde dahi, Ahi teşkilâtının tesirinden bahsedilir. H.A. Gibbons'un *The Foundatin of the Ottoman Empire* (1916) adlı eserinde Osman Bey'in, kayınpederi Şeyh Edebalı'nın, silâh arkadaşları, oğulları Orhan ve Alâeddin Paşa'nın Ahi teşkilâtına mensub oldukları, Osmanlı Devleti'nin kurulmasında bu teşkilâtı yardımcı olarak kullandıkları, Osmanlı Devleti'nin ilk askerî teşkilâtı olan yayaların kıyafetlerinin ahi kıyafetlerinin bir taklidi olduğu, Sultan I. Murad zamanında kurulan yeniçerilere giydirilen serpuşun dahi ahi serpuşu olduğu iddia edilmiştir. Fuad Köprülü de gerek "Anadolu'da İslamiyet" adlı makalesinde, gerekse *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adlı eserinde ahilerin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda rol oynadığını ve bektaşilerle birlikte yeniçeri teşkilâtının kuruluşuna tesir etmiş olduklarını ifade etmektedir[22].

[21] Neclâ Pekolcay, "İslâmî Türk Edebiyatı Metinlerinde Ahî Kelimesinin Yeri", *Türk Kültürü ve Ahilik. XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri. 13-15 Eylül 1985*, İstanbul 1986, s. 73-76.

[22] Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet", *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/5 (İstanbul 1922), 386-389; Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 2003, s. 110-113.

A. Gölpınarlı, bir vakfiyeye dayanarak, Sultan I. Murad'ın da ahi olduğu, bir ahiye zaviye verme salâhiyetini hâiz olması dolayısıyla da ahilerin reisi bulunması gerektiği üzerinde durmakta, Sultan Yıldırım Bayezid zamanında da ahi nüfuz ve kudretinin devamına işaret etmektedir. İlhan Tarus ve ondan naklen Gölpınarlı, Sultan Yıldırım Bayezid zamanında Ankara ahilerinin, ticaret husûsunda istedikleri bir hakkın verilmemesi üzerine, dükkânlarını kapattıkları ve yirmi günlük grevden sonra, istekleri yerine getirilince, işlerinin başına döndüklerini yazmaktadırlar[23].

e. Esnaflıkta Mertebeler

Osmanlı esnaf teşkilâtında da çıraklıktan, ustalığa kadar uzanan mertebeler vardı. Bazı eserlerde çıraklıktan önce bir de *yamak*lık bulunduğuna rastlanmaktadır. Buna göre, işe devamının babası veya velisi tarafından sağlanması şart olan yamağın on yaşından küçük olmaması gerekiyordu ve iki sene süreyle bir ustanın yanında parasız çalıştıktan sonra çıraklığa yükselirdi. Bu yükseliş, bir merasimle olurdu. Çırak olacak gencin ustası, kalfa veya kalfaları ve velisi sabah namazından sonra, esnaf başkanı olan şahsın dükkânında toplanırlar; üstad, yamağın işe bağlılığını anlatır, bundan sonra velisi, esnaf vakfına bir bakır sahan veya kepçe hediye ederdi. Şeyh, yamağın, ustası ve dükkânına vefa göstermesi yolunda nasihatta bulunurdu. Yamak, çırak olunca, ustası, kendisine muayyen bir haftalık bağlar, çırak da iki haftalık ücretini esnaf sandığına bırakırdı[24].

Kalfa: Çırak üç sene çalıştıktan sonra, kalfalığa yükselme hakkını elde ederdi. Ancak sürenin sonunda herkes usta olamazdı. Ustalığa yükselebilmek için bazı şartlar aranırdı. Şöyle ki, kalfalık süresinde, kendisi hakkında hiç şikâyette bulunulmamış olması, ustasının verdiği vazifeleri özenle yerine getirmiş, diğer kalfalarla iyi geçinmiş ve çıraklara gerekli ilgi ve titizliği göstermiş olması, müşteriyle münasebetleri-

[23] İlhan Tarus, *Ahiler*, s. 42 ve ondan naklen Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İFM*, XI (1952), 81.

[24] Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974, s. 153-156.

nin muntazam olması; kısacası, iyi ahlâklı, dürüst ve geçimli bir insan olduğunu isbat etmesi; ayrıca, bir dükkân açabilecek sermayeye sahip bulunması gerekliydi.

Ustalığa kabûl merasimleri ilkbaharda yapılır ve kabûl kararı kalfaya en az bir ay öncesinden haber verilirdi. Kalfa, bundan sonra dükkân arar ve bulunca da, ustası vasıtasıyla kethudâya, bildirirdi. Merasim günü, dükkânın bulunuşundan sonra kararlaştırılırdı. Merasimde, bütün esnaf kethudaları, müftü, kadı, cami imam ve hatipleri hazır bulunurlardı.

Kethuda, usta namzedini önüne alır, peygamberlerin hangisinin, hangi zena'atın pîri olduğunu, esnafın silsilesini anlatır, zena'at ve ticarette doğru ve dürüst olmanın, müşteriye saygılı davranmanın, mala hile karıştırmamanın ve hiç kimsenin zararına çalışmamanın esnaflığın ilk şartlarından olduğunu anlatırdı. Bundan sonra, namzedin ustası söz alır ve kendisinin her hâlinden memnun olduğunu bildirir, nihayet, belindeki kalfalık peştemalını çıkarıp ustalık peştemalını kuşatırdı. Müteâkıben, yeni usta, orada bulunanların hepsinin ellerini öper ve önce, kendi ustası, sonra müftü, kadı ve nihayet sırayla kalfa, çıraklar tarafından tebrik edilirdi[25].

f. Esnafın Yöneticileri

Fütüvvet teşkilâtının esnafa hâkim olduğu devirlerde, esnafın başlıca yöneticileri *şeyh* ve *nakîb*di. Daha sonra bunların yerlerini *kethuda* ve *yiğitbaşı* aldı. Zamanla *çavuş*, *kolbaşı*, *bölükbaşı*, *pazarbaşı* gibi bazı vazifelilerin de ortaya çıktığı görüldü. Bundan başka çeşitli esnaf grupları içinde kendilerine has olmak üzere bazı âmirlere de rastlanmaktadır. Meselâ, debbağ ve saraçlarda *ahibaba*, şişecilerde *nâzır* bunlar arasındadır.

*Şeyh, e*snaf teşkilâtında mühim mevki sahibi bir kimse olup esnafın üzerinde tam bir otoritesi vardı. Esnaf tarafından, kendi içlerinde

[25] Çağatay, *a.g.e.*, s. 154-156.

bilgili ve dindar bilinenler arasından seçilirdi. Esnafla devlet arasındaki meseleleri şeyh tanzim ve hâllederdi. Ayrıca,

- Merasimlerde, esnafa riyâset eder;
- Kendisine aks ettirilen suçlarda *ehl-i hibre*nin (bilirkişi) de fikrini alarak cezalar verir;
- Başında bulunduğu esnafın, zena'atlarının icrası için ihtiyacı olan maddeleri temin ederdi.

Esnaf teşkilâtında bir de *seb'a şeyhi* denilen şeyhler vardı ki bunlar, hacca gidecek esnafı uğurlama ve karşılama için teşekkül edecek hey'etlere başkanlık ederler ve İstanbul'dan başka, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunurlardı.

Nakîb, bir cemaatin işlerine bakan şahısdır ve esnaf cemiyetinde şeyhin temsilcisi gibidir. Esnaf arasından seçimle iş başına getirilen nakîb,

- Şeyhle esnaf arasındaki münâsebetleri tanzim eder;
- Zaviyenin işlerini görür;
- Esnafı kontrol eder;
- Merâsimlerde vazife alır;
- Peştemal kuşatırdı.

Her esnaf, kendi içinde teşkilâtlanmakla beraber, hepsinin de birinci derecede âmirleri kadı ve *muhtesib*[26] idi.

Kethuda: (كد) ked=hâne, huda (خدا)=sâhib kelimelerinden meydana gelmiş bir isim olup ekseriya esnaf teşkilâtı tarafından, o zena'at veya ticaretten anlayanlar arasından seçilirdi. Seçimin *kadı* tarafından tasdik edilmesi şarttı.

Kethuda,

- Esnaf ile hükûmet arasında irtibat kuran yarı resmî bir memurdu. Ayrıca,

[26] Onikinci Bölüm, İhtisab Müessesesi bahsine bkz.

- Esnafa ham madde temini;
- Esnaf arasındaki anlaşmazlıklarda ehl-i hibrenin de fikrini alarak ceza vermek;
- İleriki tarihlerde *gedik* intikalleriyle ilgili işleri yapmak gibi vazife ve selâhiyetlere sahipti. Başka bir ifadeyle, zaviyelerden loncalara geçildikten sonra şeyhin vazifelerini gören idareciydi.

Yiğitbaşı, esnafın zâviyelerde toplandığı zamanlarda nakîbin gördüğü işi gören vazifeliydi. *Yiğit*, fütüvvetteki *fetâ* karşılığı olup teşkilât mensupları için kullanılırdı. Yiğitbaşı, esnafın iç işlerinin sorumlusu idi.

- Esnafla kethuda arasındaki münâsebetleri düzenler;
- Ham maddeyi paylaştırır;
- Loncanın işleriyle ilgilenir;
- Peştemal kuşanma merâsimlerini idare eder;
- Ustalar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine çalışır, ancak, halledemediği meseleleri kethudaya götürürdü.

Bu iki mühim idareciden başka teşkilât içinde, tecrübeli ustalardan oluşan ve adına *ihtiyarlar* denilen bir hey'et bulunurdu. Narh verilmesinde vazife gören, ölçü ve tartı âletlerinin damgalanmasına bakan ve esnafa ceza verilmek gerektiğinde fikrine müracaat edilen *ehl-i vukuf / ehl-i hibre* denilen bilirkişiler de her hâlde bunlar arasından seçilmekteydi[27].

g. Lonca Teşkilâtı

Zena'at sahiplerinin çoğunun fütüvvet teşkilâtına girmeleri esnaflıkla fütüvveti birbirinden ayrılamaz iki unsur haline getirmişti. Hatta, esnaf, zâviyelerden uzaklaşıp gayr-i müslimleri de içine alan esnaf te-

[27] H.A.R. Gibb - Harold Bowen, *Islamic Society and the West A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, I/1, London 1950, s. 284.

şekküllerini kurmalarından sonra dahi fütüvvet geleneklerine bağlı kalmışlardı.

Gerçekten, fütüvvet ehlinde aranan doğruluk, vefa, cömertlik, elinin bol, sofrasının açık olması gibi şartlar, ilerleyen asırlarda da esnafın uymaya çalıştıkları prensiplerdir. Ancak, bir taraftan şartların giderek bazı esnaf için ağır gelmeğe başlaması, diğer taraftan Müslüman ve gayr-i müslim esnafın bir arada yaşama ve teşkilâtlanma ihtiyacı duymaları, bütün esnafın toplanabilecekleri yerlere ihtiyaç göstermiş; böylece esnaf yavaş yavaş zâviyelerden uzaklaşarak loncalarda teşkilâtlanmağa başlamışlardır.

Aynı esnaf kolunda çalışan müslim ve gayr-i müslim esnaf bir arada çalışmaya başladıktan sonra esnaf kethudaları hangi grup çoğunluktaysa ondan seçilmeğe başlanmıştır. Fakat, XVIII. yüzyılda, bazı ihtilâflar dolayısıyla müslim ve gayr-i müslim esnafın loncalarının ayrılmasında zarûret hâsıl olmuştur.

h. Esnaflıkta İnhisar / Gedik Sistemi

Bir Osmanlı şehir veya kasabasında mevcut esnaf gruplarının her birinin dükkân ve usta sayısı —aynı Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi— ihtiyaca göre tesbit edilmişti. İktisadî şartların daha fazla dükkâna ihtiyaç duyduğu anlaşılıncaya kadar bu sayıların artması, ne teşkilât mensupları, ne de resmî makamlarca müsamaha ile karşılanırdı. Maamafih, bu tavır nizamların çiğnenmesine her zaman mânî olamıyordu. Zaman zaman, tesbit edilenin çok üstünde dükkân ve tezgâh sayısına ulaşıldığı; bozulan düzenin düzeltilebilmesi için, ihtiyaç duyulan yakın branşlara kaydırmalar yapıldığı olurdu. Meselâ, XVI. yüzyılda İstanbul'da, çeşitli ipekler, altın ve gümüşle dokunan *serâser* denilen kumaş tezgâhlarının sayısının ihtiyacın iki mislinin üstüne çıkması ve dolayısıyla çok fazla gümüş ziyan olması üzerine, fazladan açılanların kapatılması husûsunda Dîvân-ı Humâyûn'da karar alınmıştı[28]. Yine bu yüzyılın sonunda çiçekçi dükkânları sayısı normalin çok üstüne çıktığından sonradan açılanların kapatılması için emir çıkmıştı[29]. XVII. yüzyıl başında, sirkecilerden başka, bakkal, ağdacı ve helvacıların da sirke imâl ve satışına başlamalarına göz yumulmamış; imalât ve satışa yasak getirilmişti[30].

[28] Ahmed Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935, s. 108, 115.

Aslında bunlar, münferit vak'alar olmayıp, benzerlerine sık sık rastlanmakta ve zaman içinde de giderek artmakta idi. Muhtemelen bu gibi olayların önüne geçilmek için XVIII. yüzyılda *gedik* sahibi olmadıkca kimsenin dükkân açıp zena'at icra edememesi usûlü getirildi. Arşiv belgelerinde bir zena'atın icrası için gerekli "*âlât-ı lâzıme-i mâlûme*" olarak tarif edilen gediğin içinde zımnen "zena'atın icrası selâhiyeti" de bulunmaktadır. Gedik sahibi olmayan kimse dükkân açmak ve esnaflık yapmak hakkına sahip değildi. Gedikler —tam veya 1/2, 1/4, 1/8 gibi tamın parçaları olarak— alınıp satılır, gediğin itibârına tüccardan mal alınır, ipotek yapılarak borçlanılabilinir, borçlu ölen bir kimsenin gediği satılarak borcu ödenirdi.

Gedik intikal ve satışlarının yapılabileceği kimseler belliydi. İlk hak esnafın kendi oğluna tanınmıştı. Oğlu olmadığı takdirde o branşta yetişmiş kalfa, münhal gediği satın alabilirdi.

Gedikler, genellikle içinde bulundukları dükkâna bağlı olup yer değiştirmeleri için bazı formaliteler gerekliydi. *Müstakar gedik* adı verilen bu tür gediklerin yer değiştirmeleri, yeni gedik verilir gibi tahkikat sonucunda mümkün olabiliyordu. *Havâî gedik*ler ise bir dükkâna değil şahsa bağlıydı ve bu tür gediğe sahib olanlar da istedikleri yerde "icra-yı faaliyet" edebiliyor, yani çalışabiliyorlardı. Bir branştaki ihtiyacın artması ile gedik sayısı arttırılabildiği gibi, azalması ile de bazı gedikler bağlı oldukları hazineye geri verilir veya aynı daldaki diğer gediklerle birleştirilebilir yahut da müsaade alınarak başka bir branşa devredilebilirdi[31].

[29] Ahmed Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1931, s. 18-19.

[30] Ahmed Refik, *Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, s. 45.

[31] Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul 1325, s. 21; Çağatay, *a.g.e.*, s. 125-132.

Esnafın bu derecede sıkı kaidelere bağlanmış olmasına rağmen, XVIII. yüzyıl sonlarında sadece başlangıçta Osmanlı tebaası iken yabancı tâbiiyetine girenler değil, yabancılar da esnaflığa el atmağa başlamışlardı. Başlangıçta bunlar, münferit vak'alar olması dolayısıyla, nisbeten müsamaha ile karşılanmış; şikâyet olmadıkca üzerlerine gidilmemiş; fakat zamanla sayılarının artması ve Osmanlı esnafıyla ortaya çıkan çatışma sadece zarar gören esnafı değil Devleti de zaman zaman müşkil durumlara düşürmüştür. Tanzimat'ın arefesine kadar bunlarla kısmen mücadele edilebilmişse de 1838 Balta Limanı Muâhedesi'ndeki[32] "her türlü ticaret" ibâresi durumu daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirmiş; 1861 Kanlıca Muâhedeleri'nden[33] sonra ise esnaflıkta inhisar kaldırılarak yerli ve yabancı her isteyenin istediği branşta çalışması mümkün olmuştur.

i. Esnaflıkta Oto-kontrol Müessesesi

Osmanlı esnafı, idarecilerinin kontrolundan, dükkân sayısına, kaliteli mal üretilmesi, narha riâyet, birbirlerinin haklarına saygıya kadar her konuda kendi içlerinde işleyen bir kontrol mekanizması kurmuşlardı. Teşkilât idarecilerinin, diğerlerinin zararlarına olmak üzere, içlerinden bir üye veya gruba öncelik tanıması yahut başka bir yolsuz harekette bulunması ve uyarılara rağmen davranışını değiştirmemesi, esnafın, kadıya müracaatla bu idarecinin değiştirilmesi talebinde bulunmaları için yeterli sebepti. Böyle bir durumda kadı, şikâyeti haklı görürse idareciyi görevden alabilirdi.

Osmanlı esnafı mal kalitesini düşürmemek ve resmî makamlarca tayin edilen narhın üstünde satış yapmamak, haksız rekabette bulunmamak gibi hususlarda birbirlerine kefil oluyorlar; dolayısıyla bu şartlara riâyet etmeyenlere ikazda bulunmak, dinlemeyenleri kadı huzûruna çıkarmak hakkını kazanıyorlardı ki, kadıların kayıt defterleri olan *şer'iyye sicilleri*nde bunlara dair pek çok örnek vardır. Osmanlı esnafı

---

[32] Balta Limanı Muâhedesi hakkında tafsilât için Onüçüncü Bölüm ticaret imtiyazları bahsine bakılabilir.

[33] Kanlıca Muâhedeleri için Onüçüncü Bölümde bilgi bulunmaktadır.

her ne kadar belli ham maddeyi işleyerek standart ürünler çıkarıyor idiyse de diğer meslekdaşlarından üstün kabiliyeti olan ve daha üstün kalitede veya farklı evsafta imalât yapanların hakkı da korunuyordu. Sikke tashihlerinin ardından verilen narhları ihtiva eden defterlerle esnaf meseleleriyle ilgili diğer bazı sicillerde bunun güzel örneklerine rastlanmaktadır. Bu gibi hâllerde malın kalitesine göre ya fiat, farklı olarak tesbit ediliyor veya o evsafta mal yapma hakkı sadece buluş sahibi olan ustaya veriliyordu[34]. Esnafın ahlâk, dürüstlük, birbirine saygı gibi vazgeçilemez prensiplerine aykırı hareket eden üyeler de teşkilât içinde hoş görülmez; gerekli ikazlarda bulunulurdu.

Esnafın oto-kontrolü sadece lonca içinde değildi. Loncalar arası münâsebetlerde de aynı mekanizma çalıştırılırdı. Ortaçağ Avrupa esnaf teşkilâtında olduğu gibi Osmanlı esnafında da inhisar olduğu husûsuna daha önce temas edilmişti. Birbirinden uzak coğrafyalardaki esnaf teşkilâtları arasındaki bu benzerlik, Haçlı seferleri sırasında Doğu'ya gelen Avrupalıların, Türklerdeki esnaf teşkilâtından etkilendikleri, hatta bunları benimsedikleri görüşünün ortaya çıkmasına sebeb olmuştur[35].

İnhisar sistemi, bir bakıma usta olmayanların zena'at icra etmeğe kalkmalarına, bir bakıma da ihtiyaçtan fazla üretim yapılarak, her ustanın payına düşecek kazancın azalmasına, dolayısıyla kalitenin düşmesi ve esnafın za'fa uğramasına mânî olunmak üzere alınmış bir tedbirdi. Bu bakımdan özellikle birbirine yakın zena'atları icra edenlerin, diğerinin işine müdahalesi yasaktı ve riâyet etmeyenler için de yine oto-kontrol müessesesi çalıştırılıyordu. Birbirine iş yapan esnaf ise belli şartların yerine getirilmesi hâlinde devam eden anlaşmalar yaparlardı. Belli bir esnaf grubunun kullandığı âletler, yine aradaki anlaşmaya da-

---

[34] 1640'da devat (divit = yazı takımı), mühür, bakır işçiliği, yünlük ve saatta bazı ustaların imâl ettiği mallara özel fiatlar verildiği gibi (*Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 107-18, 222-223, 231) XVIII. yüzyıl başlarında, ağır kesme dokumalı seccade kilimi ve lâl mürekkebi imâli hususunda, bunları yapan ustalara patent verildiği görülmektedir: İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi, *İstanbul Sicilli*, nr. 24, vr. 60b, 173a.

[35] Çağatay, *a.g.e.*, s. 83-84

yanılarak başka bir esnaf tarafından yapılırdı. Fakat, kalite düşürüldüğü an, resmî müsaade alınarak, aynı şeyi imâl edecek diğer bir grubun devreye sokulması mümkündü[36].

C. VAKIFLAR

1. Vakfın Tarifi ve Çeşitleri

Vakıf, bir kimsenin Allah'a yakın olmak için menkul (taşınır) veya gayr-i menkul (taşınmaz) mal veya mülkünü dînî yahut sosyal bir amaca tahsis etmesidir[37]. Vakıflar, *vâkıf*, yani vakfı tesis eden şahısların hür iradeleri ile kurulup, onların belirledikleri esaslara göre idare edilirler ve mevcudiyetleri süresince hukukun teminatı altındadırlar. Dînî (cami, mescit, zaviye), eğitim-öğretim (medrese, dârülhadis, mektep, muallimhane) ve halkın su ihtiyaçları (çeşme, sebil, suyolları, köprüler), fakirlerin yiyecek ve tedavî (imâret, dârüşşifâ, bîmarhane), yardıma muhtac olanların ihtiyaçlarını karşılamak vs. gibi konularda çok çeşitli vakıflar kurulmuştur[38]. Bunların devamı maksadıyla gerekli nakdin sağlanması için de gelir kaynakları tahsis edilmiştir. Gelir kaynakları, nakit olabileceği gibi ev, han, hamam, dükkân, tarla, bağ, bahçe gibi gayr-i menkuller, hatta bir yahut birkaç köyün geliri de olabilirdi. Bunlar, ya daha önce vakıf yapan şahsın mülkü bulunabilir veya böyle bir vakfın tesisine karar verildiğinde orası mülk hâline getirilirdi[39].

---

36 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul 1986, s. 53-130'de bu konu, örnekleriyle açıklanmıştır.

37 Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 28.

38 Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, I, Ankara 1962, s. XI.

39 Furuzan Selçuk, "Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar)", *VD*, sayı 6 (1965), 22.

2. Kuruluş Şekillerine Göre Vakıflar

Osmanlı vakıfları kuruluş şekillerine göre birkaç gruba ayrılır.

Daha önceki Türk-İslâm devletlerince kurulmuş olup Osmanlılara intikal eden vakıflara *evkaf-ı kadîme* denir. Mîrî arazinin mülk haline getirilmesinden sonra yapılan vakıflar *evkaf-ı irsâdiye,* Osmanlı tebaasının kendi mülklerinden vakıf hâline getirdiklerine ise *evkaf-ı lâzıme-i sahîha* adı verilir.

a. Gayr-i Menkul Vakıfları

aa. Kamu Yararına Kurulanlar

Gayr-i menkul vakıfları iki kısma ayrılabilir. Bunlardan ilki cami, medrese, dârülhadis, sıbyan mektebi, dârüşşifa, bîmarhane, muvakkithane, imâret, kütüphane, tekke, zâviye, çeşme, sebil, suyolu, köprü vs. halka bedelsiz olarak hizmet veren müesseselerdir.

ab. Gelir Getirenler

Kamu yararına kurulan vakıfların hizmet vermesi, orada çalışacak imam, müezzin, hatip, müderris, hekim, ferraş, kayyum, bevvap vs. vazifelilerin bulunmasını gerektirdiğinden, bunların ve eğitim müesseselerinde öğrencilerin geçimlerini sağlayacakları gelir kaynaklarına gerek vardır. Ayrıca, yapıların temizliği, aydınlatılması, ısıtılması, bakım, tamir vs. masraflarının karşılanması da gereklidir. Bunun için vâkıf, böyle bir vakıf tesis ederken mülkü olan ev, dükkân, bağ, bahçe, hamam, dalyan, iskele, hatta bazan bir köy veya köyler topluluğunun gelirlerini de vakfederdi ki, bunun pek çok örneği olup biri Sultan Kanûnî Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'daki vakıfları[40]; bir diğeri İstanbul'daki Şehzâde Külliyesi vakıflarıdır[41]. Üzerinde vakıf

---

40 *Defter-i Evkaf-ı Vâlide Sultan der-Manisa* (Tapu Kadastro Genel Md. Kuyudu Kadime Arşivi, nr. 57, vr. 1b-12a) için bkz. Kütükoğlu, *İzmir*, s. 81.

41 Sadi Bayram, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Oğlu Şehzade Mehmed'in Vakfiyesi ile Hudud-Namesi ve Türk Süsleme Sanatındaki Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara 1999, s. 1023-1027.

binaları inşa edilecek arazîlerin vâkıfın mülkü olması gerekir. İslâm hukukuna göre bu tür vakıflara *vakf-ı sahih* denir. Bunun için vakıf yapılacak arazi vakıf tesis etmek isteyenin mülkü değil ise önce mülk hâline getirilirdi. Tatbikatta ise, bazan mülk hâline getirilmemiş mîrî topraklar üzerinde de vakıf tesis edildiğine rastlanmakta, hatta bunlar, evlâda da intikal etmekteydi. Bunlara da *vakf-ı irsâlî* denmiştir.

ac. Toprak vakıfları

XVI. yüzyıl başlarında bütün Osmanlı topraklarının 1/5'ini kaplayan vakıf arazîleri üç gruba ayrılmaktadır.

ı. Bunlar, sipahilerin mülkü olan veya şenlendirilmek üzere Türk dervişlerine sınır boyları ve derbentler gibi Devlet tarafından satılmış veya mülk olarak verilmiş toprakların vakıf haline konulmasıyla oluşmuştur. Vâkıflar, bunları kendileri işletebildikleri gibi kiraya da verebilirlerdi. İkinci halde, vâkıf sadece kira isteme hakkına sahipti.

ıı. Daha çok Doğu Anadolu'da rastlanan ve Osmanlı'dan önceki devirlerden intikal etmiş bulunan *mâlikâne-dîvânî*[42] sisteminde vakfedilen şey, yalnız *mâlikâne* hissesi idi ki, bu da toprağın kuru mülkiyet hakkı olup mahsûlden 1/10, 1/7 veya 1/5'i oranlarında alınan vergi idi. Bunun dışındaki bütün vergiler Devlete âitti.

ııı. Bu grubta şer'î hukuk ve örfî resimlerle serbest olarak, daha ziyade padişah ve vezirler taraflarından vakfedilen topraklar bulunur. Buralara hariçten müdahale edilemez. Başka yerlerden nüfus getirilerek yeni köyler kurma hakları da vardır. Bu tür toprak vakıfları, "mîrî âidatı bir hayır cihetine tahsis edilmiş ve müstakil bir bütçe ile, muhtar bir hukukî şahsiyet haline sokulmuş tesisler"dir[43]. Devlet hiçbir şekilde bu tür vakıf topraklarına müdahale edemez idi. Zaten sahiplerine de

[42] Ömer Lütfi Barkan, "Malikâne-Divanî Sistemi", *Toplu Eserler I, Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 154.

[43] Ömer Lütfi Barkan, "Toprak Vakıflarının İdarî-Malî Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (Ankara 1944), 19.

bu husûsu belirten muafnâmeler verilirdi. Bu muafiyet, suçlu kaçakların buralara sığınmalarına yol açtığı gibi bir sipahiye kayıtlı köylülerin de muafiyetlerden faydalanmak üzere buralara göç etmeye çalışmalarına sebeb oluyordu[44].

ad. Vakıfların Kiralanma Şekilleri

Vakıfların kiralanma şekillerinde zaman içinde değişiklikler oldu. Başlangıçta kiralar tek defada ödenirken harabiyete yüz tutanların kalkındırılmasını sağlamak üzere bir kısmı peşin, bir kısmı da sonradan ödenmek üzere kiraya verilmeye başlandı. Peşin ödeme *icâre-i muaccele* ile vakfın canlandırılması sağlanmış, *icâre-i müeccele* denilen kısım da taksitler hâlinde ödenmiştir ki, bu ikili kiralama sistemi *icâreteyn* olarak adlandırılmıştır. İcâreteyn başlangıçta özel bir durum için çıkartılmasına rağmen zamanla genelleşmiş, hatta mülkiyet hakları bile varislerine intikal eder olmuştur.

b. Menkul Vakıflar

Bazı görüşlere göre, nakit vakf edilemez ise de Osmanlılar bu görüşü benimsememişlerdi. Nitekim, Osmanlıda, menkul vakıflar içinde en büyük pay nakit vakıflara âitti.

En geç XV. yüzyılın ilk yarısından îtibâren rastlanan nakit vakıfları Sultan Kanûnî Süleyman saltanatında 1538'de yasaklanmışsa da 1548'de yasak kaldırılmıştı. Nakit vakıflarıyla ilgili münakaşa 1537'de Anadolu Kazaskeri Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ile Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi arasında başlamıştır[45]; Çivizâde'nin telkiniyle nakit vakfı 1538'de yasaklanmışsa da[46] Ebussuud Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde 1548'de yasak kaldırılmıştır. Nitekim, Bursa'da 100 yıldan fazla yaşayan vakıflar arasında en büyük pay %79 ile

[44] BOA, *Tapu Tahrir Defteri*, nr. 537, s. 107-108.

[45] Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DVİA*, X (1994), 368.

[46] Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", Ankara Üniversitesi *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), 81.

nakit vakıflarına âitti[47]. Vakıf tahrir defterlerinde de para vakıflarına sıkca rastlanmaktadır ki, bu da Osmanlıda yasaklamanın sadece kısa bir süre devam ettiği, onun dışında her devirde nakit vakıfları yapıldığını göstermektedir[48].

Bilindiği gibi İslâmiyette faiz haramdır. Fakat, Osmanlılar, "hile-i şer'iyye" ile fâiz alınmasını mubah hale getirmişler; böylece vakfedilen bu meblâğlardan ihtiyacı olanlara, kefil alınmak şartıyla %10-15 arasında faizle borç verebilmişlerdir. Borçlunun borcunu ödeyememesi hâlinde, dava açılarak, borç verilen miktar kefilinden alınmıştır.

ba. Kitap Vakıfları

Menkul vakıflara diğer bir örnek kitaptır. Medreselerde talebenin, cami, tekke, türbe ve imâret gibi müesseselerde halkın faydalanması için vakıf kütüphaneler kurulmuştu. İlk vakıf kütübhane Bursa Eyne Bey Medresesi'nde idi. Sultan II. Bayezid, Fatih Külliyesi'nin kütüphanesini genişletmiş, Edirne'de yaptırttığı külliyede ise bir de kütüphane kurmuştur. Daha sonra yapılan külliyelerin hepsinde kütüphane de bulunmaktadır. Bazı şahıslar ise sadece vakıf kütüphane tesis etmişlerdir ki, Lâleli'de uzun süredir kapalı olan Koca Ragıp Paşa, Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakl edilen Âşir Efendi ve Vefa'daki Âtıf Efendi kütüphaneleri böyledir[49].

bb. Diğer Menkul Vakıfları

Menkul vakıflarda bunlardan başka dul, yetim ve ihtiyarlarla, borçlu vs. kimselere veya âilelerine yardım etmek üzere kurulmuş olanlar da vardır. Başlangıçta olağanüstü durumlarda toplanan, fakat

47 Çiftçi, s. 81.

48 Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXXI'de buna dair örnekler vardır.

49 Tafsilât için İsmail Erünsal'ın, "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri" (*Türk Dünyası Kültür Atlası Osmanlı Dönemi*, III, İstanbul 2000, 226-260) adlı makalesiyle *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008 adlı eserine bakılabilir.

TÜPV TAPIII KURUMU KÜTÜPHANESİ

XVII. yüzyıldan başlayarak devamlı bir şekil alan avârız vergilerini ödeyemeyecek olanlara yardım için de *avârız vakıfları* kurulmuştur.

3. Vakıf Gelirlerinin Kullanılış Şekilleri

Vakıf gelirleri çeşitli şekillerde kullanılmış olup bunlar *hayrî*, *ehlî* ve *yarı âile* vakıfları olarak tasnif edilir. Geliri, halkın hizmetine sunulmuş olanlar hayrî vakıflar olarak adlandırılır.

Vâkıfın, hayatta bulunduğu sürece kendisi ve evlâtlarının, ölümünden sonra yine evlâtlarıyla vakfiyesinde belirttiği diğer bazı yakınlarının, gelirinden faydalandıkları vakıflar *ehlî* vakıflardır. Bunlara *evlâtlık* yahut *zürriyet* vakfı da denilmiştir[50]. Bu husus, gelirinin âilede kalması, yahut ileride yapılması ihtimal dahilinde olan müsâdere düşüncesinden değil, daha çok vakfın evlâtlar arasında bölünüp zamanla ortadan kalkması ihtimaline karşı alınmış bir tedbirdi[51]. Vâkıfın soyundan gelen kimse kalmaması durumunda, vakfiyede buna dair bir şart[52] olmasa dahi –ki, bazı vakfiyelerde bu husûsa işaret edilmiştir– otomatik olarak hayrî vakıf haline dönüşürdü[53].

Gelirinin sosyal ve dînî müesseselerle vâkıfın âilesi arasında paylaşılması ise *yarı âile* vakfı olarak adlandırılır.

50 Ömer Lütfi Barkan, "Türk İslam Toprak Hukuku Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Toplu Eserleri I, Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 211 vd.

51 Barkan, "Evlatlık Vakıflar", s. 212; Halim Baki Kunter, müsâdere fikrini vakıflara lâyık bir yorum olarak görmez. "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, sayı 1 (1938), 106.

52 Barkan, "Evlatlık Vakıflar", s. 213.

53 Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV (Ankara 1982), 26.

4. Vakfın Çalışma Şekli

Vakıf tesis edilirken *mütevellî* denen bir şahsa teslim edilirdi. Padişahlar, hanedan mensupları, vezirler ve üst düzey yöneticilerin tesis ettikleri vakıflarda mütevellîden başka kâtib, *câbî* denilen bir tahsildâr, müfettiş gibi vazifeliler de bulunurdu. Âile vakıflarında ise, vâkıf, çok kere kendisi mütevellî olur, ölümünden sonra bu vazifenin evlâtları veya kölesi, yahut diğer yakınları tarafından yürütülmesini şart koşardı.

Vakıflarda mütevellînin üzerinde bir de *nâzır* vardı. Padişah ve vezirler gibi devlet ileri gelenleri genellikle mütevelliliği evlâtlarına bırakırken nâzırlığa da sadrâzam, şeyhülislâm, İstanbul kadısı ve dârüssaade ağalarını getirirlerdi[54].

Haremeyn vakıfları denilen Mekke ve Medine'deki vakıfların nezâretine dârüssaade ağaları getiriliyordu. Padişah ve devlet büyüklerinin vakıfları Haremeyn evkafına bağlı olduğundan Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukataası ve Haremeyn Müfettişliği adlarını taşıyan kalemler kurulmasını gerektirmişti.

Vakıflarla ilgili davalara üç büyük şehir hariç, mahallî kadılar bakarlardı[55].

Sultan I. Abdülhamid devrinden (1774-1789) başlamak üzere vakıfların bünyesinde yavaş yavaş gelişen bir değişiklik ortaya çıktı. Sultan I. Abdülhamid, Ocak 1775'deki vakfiyesinde değişiklik yaptı ve üç ayrı kalem kurarak vakfın idaresini bunların başlarındaki şahıslara verdi. *Mütevellî kaymakamlığı* vakfı müstakil olarak idare edecek, *evkaf kitâbeti* gelir ve giderleri kayıt ve kontrol edecek ve *ruznamçe kitabeti* de günlük masrafları kayd ile vekilharcı denetleyecekti. Bu değişikliğe

[54] Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 145.

[55] Yediyıldız, "Vakıf", MEB *İslâm Ansiklopedisi*, XIII (1986), 162.

rağmen, mütevellî kaymakamları dârüssaâde ağalarının arzıyla tayin edilmeye devam ettiler[56].

Sultan I. Abdülhamid'den sonra Hamidiye Vakıfları Kaymakamlığı Mütevelliliği ile Sultan III. Mustafa tarafından tesis edilmiş olan Lâleli Vakıfları Mütevelliliği birleştirildiği[57] gibi, Sultan II. Mahmud da kendi vakıflarını Sultan Abdülhamid vakıflarına kattı. Bu iki vakfın mülhaklarıyla birlikte sayısı elliye ulaştığında Darbhane-i Âmire Nezâreti emrine verildiler. Böylece, Darbhane nâzırları bu iki vakfın mütevellî kaymakamlığı görevini de üstlenmiş oldular. Yeniçeriliğin kaldırılışından (1826) sonra, vaktiyle yeniçeri ağası ve sekbanbaşı nezâretinde bulunan vakıflar da Evkaf-ı Hamidiye ve Mahmudiye'yle birleştirildiler. Ekim 1826'da çıkan bir irade ile *Evkaf-ı Humâyûn Nezâreti* kurulunca vakıflar Darbhane'den ayrılarak buraya bağlandılar.

Bu değişiklikten sonra taşrada da nezarete bağlı evkaf müdürlükleri kuruldu. 1826-1834 arasında diğer vakıflar da nezâretin bünyesinde toplandılar[58]. Vakıfların hepsinin bir araya toplanmasıyla bütün vakıf işleri burada görülmeye başlandı. Nâzırın hükûmet içinde yer alması ise 1838'i buldu[59]. Nezâretin işleri artınca teşkilâtta bazı yenilikler yapılmasına ihtiyaç duyuldu. Zamanla vakıfların gelir getiren parçalarının Rumeli'de olduğu gibi elden çıkması veya harab olması, gelirlerini azalttığından tamir ve bakımlarında güçlüklerle karşılaşıldı. Bu gibi

[56] İbnülemin Mahmud Kemal İnal-Hüseyin Hüsameddin, *Evkaf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 19-20.

[57] *Tarihçe*, s. 22-23.

[58] *Tarihçe*, s. 26 vd.

[59] Nazif Öztürk, "Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti", *DVİA*, XI (1995), 523; Nazif Öztürk, "Osmanlılar'da Vakıfların Merkezi Otoriteye Bağlanması ve Sonuçları", *Le Waqf dans le Monde Musulman Contemporain (XIXe-XXe siecles) Fonctions sociales, economicques et politiques, Actes de la Table Ronde d'Istanbul 13-14 novembre 1992*, İstanbul 1994, s. 21-23; Osman Nuri Ergin ise *Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 59'da Evkaf Nezâreti'nin kuruluşunu 1836 olarak göstermektedir.

zarûrî masrafların zaman zaman Evkaf Nezâreti'ne borçlanarak karşılanabildiği de oldu[60]. Diğer taraftan Tanzimat'tan sonra tek hazine yoluna gidildiğinden Evkaf ve Haremeyn hazineleri de Maliye Hazinesi'ne katıldılar[61].

1835'de vakıfların mâlî işleriyle ferağ ve intikal muâmelelerine bakmak üzere kurulmuş olan muaccelât nezâretleri birleştirilerek vilâyetlerle mühim sancaklarda muaccelât müdürlükleri kuruldu[62]. Evkaf müdürlükleri ise 1845'de yeni bir şekil aldı.

Evkaf Nezâreti'nin adı 1921'de *Evkaf ve Şer'iye Vekâleti*'ne, 1924'de *Vakıflar Umum Müdürlüğü*'ne çevrildi[63]. Nihayet "umum" kelimesi de "genel" yapılarak bugünkü adını aldı.

20/2/2008 tarih ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nda[64] kurulma sebepleri dışında kullanılan hayratın, Vakıflar İdare Meclisi'nin teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun kararıyla kuruluş gāyesine uygun olan diğer hayrata tahsis edilmesi[65] veya para yahut mal ile değiştirilmesi prensibi benimsendi.

---

60 Bu konuda BOA, Evkaf Nezâreti dosyalarında pek çok belge bulunmaktadır. İki örnek için bkz. Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, s. 102, 131.

61 Akyıldız, *Reform*, s. 157.

62 *Tarihçe*, s. 35; Mustafa Alkan, "Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", AÜDTCF *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 19 (2006), 15.

63 Nazif Öztürk, a.g.m., s. 524.

64 www.vgm.gov.tr/001_Menu/02_Mevzuat/01_Kanun/5737.cfm

65 Çeşme'de Samut Baba zâviyelerinin gelirleri, daha XVIII. yüzyılda padişah fermanı ile, İstanbul'da Yenibahçe yakınında bulunan Bayramiye tarikatından Himmet Efendi Dergâhı fukarasının yiyecek paralarıyla mescidin kandil vs. ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere zamanın şeyhülislâmının işaretiyle 1710'da tahsis edilmişti. Kuyudu Kadime Arşivi, nr. 571'deki vassale. Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 204-205.

5. Vakfiye

Vakıf, vakf edilen şey veya şeylerin vasıfları ve vakf edilme şartlarının sayıldığı, kazaskerler veya kadılar taraflarından tasdikli bir vakfiyenin düzenlenmesi, yani vakıf tasarrufunun bir senede bağlanmasıyla hükmî bir şahsiyet kazanırdı.

Vakıf yapabilmek için hür, aklı başında ve ergin olmak, herhangi bir borç yüzünden malını kullanmaktan alıkonulmamış bulunulmak gerekirdi. Diğer taraftan vakfın gelir kaynağı olarak gösterilen şeylerin vâkıfın tam mülkiyeti altında bulunması yanında devamlı olması da şarttı. Bu şartların bulunması halinde *vâkıf* denilen vakıf sahibi, vakfettiği şeylerin bir dökümü ile gerekli şartlarını teferruatıyla kayd ettirdiği bir *vakfiye / vakıfnâme*[66] düzenletirdi.

Vakfiyelerin başında bazan bir, bazan da iki kazasker ve iki kadının tasdiki bulunurdu. Farklı zamanlarda farklı kadılar taraflarından tasdik edilmiş vakfiyelere de rastlanır. Genellikle padişah ve hanedan mensuplarına âit olanlarda kazaskerlerin tasdikleri görülür. Padişah vakıflarının vakfiyelerinde metnin üstünde tuğra, onun altında tasdik ibaresi bulunur. Hanedan mensuplarının vakfiyelerinde ise metnin üstünde padişahın *unvânına hatt-ı humâyûn* denilen vakfiyenin şartlarının yerine getirilmesini ifade eden, padişah hattı ile yazılmış çeşitli klişelere rastlanır[67].

Diğer belgelerde olduğu gibi vakfiyelerde de Allah'a hamd ve bazan Hz. Muhammed'e salât u selâm ihtiva eden *davet* rüknü bulunur. Ancak bu kısım, esas vakfiye metninden değildir[68].

Metinde önce vakıf sahibinin tanıtımı yapılır, yaşadığı yer (şehir, kasaba ve mahallesi yahut köyü) ile vazifesi, adı, baba adı ve varsa sıfatı yahut lâkabı yazıldıktan sonra vakfiyenin nerede düzenlendiği kay-

---

66 Vakfiyeler hakkında tafsilât ve örnekler için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Ankara 2013, s. 359-372.

67 Örnekler için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 613-615.

68 M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 92.

dolunur ve *mütevelli* denilen vakfın idarecisi belirtilip vakfın tescili için mütevelli önündeki ikrara yer verilirdi. Daha sonra *mevkuf* denilen vakf edilen şey, cinsi ve yeri, çevresi tam olarak belirtilmek üzere kaydedilir, müteâkıben sıra vakıftaki vazifelilerin sayılmasına ve her birine ödenecek ücret ile vakfın ısınma, aydınlanma, bakım, tamir vs. masrafları için ayrılacak meblâğa yer verilir; gelir kaynakları ve yerleri ile her birinden gelecek miktara da işaret olunurdu. Eğer vakf edilen şeyler birden fazla ise sıra ile her biri ayrı ayrı yazılırdı. Vakf edilen şey nakit ise miktarı, kitap ise, tek tek isimleri kaydolunurdu.

Vâkıfın ölümünden sonra vârislerinin vakfı bozdurmalarına mânî olmak üzere de vâkıf vakıftan caymış gibi gösterilir, ancak mütevellînin itirazı üzerine vakıf hukukî bir mahiyet kazanırdı. Vakfiyenin sonunda ise olaya şahit olanların, yani vakfiyenin düzenlenmesi sırasında hazır bulunanların imzaları (isimleri) yer alırdı.

Vakfiyelerin bir kısmı tek bir kâğıda yazılırlardı. Fazla teferruatlı olmayanlar için bir kâğıt kâfi geldiği halde, uzun olanlar ya birkaç kâğıt birbirine eklenerek yazılır veya Sultan Fatih Mehmed'in Emir Sultan Vakfiyesi[69], Sultan II. Bayezid[70], Sultan I. Abdülhamid, III. Selim[71] ve vakfiyelerinde olduğu gibi defter şeklinde kaleme alınır ve tezhip yapılırdı. Kâğtların eklenmesi hâlinde bunların düzenlenme sırasında yapıldığı, sonradan ilâve edilmemiş olduğunun ifadesi olarak ek yerlerine –diğer belgelerde de olduğu gibi– *sahhü'l-vasl* ibaresi konurdu. Padişahlara âit vakfiyelerde tuğra bulunurdu. Bunlar son derecede îtinalı olarak yazılırlardı. Bunun yanında çok basit ve sade olan vakfiyeler de vardır ki bunlar daha küçük vakıflara âittir.

Vakıf müessesesi, bazı şartlara bağlı olarak günümüzde de devam etmektedir.

---

[69] Halim Baki Kunter, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 4 (Ankara 1958), vakfiye fotoğrafları.

[70] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. E. 7789.

[71] İbrahim Ateş, "Vakfiyelerde Dua ve Beddualar", *Vakıflar Dergisi*, XVII (1983), 41.

Üçüncü Bölüm

SOSYAL OLAYLAR

Osmanlı tarihi boyunca, gerek asker, gerekse belli gruplar tarafından huzuru bozan pek çok olaya rastlanmaktadır. Burada, bunların belli başlılarına kısaca temas edilecektir.

I. ASKER AYAKLANMALARI

A. YAYA VE MÜSELLEMLERİN İTAATSİZLİKLERİ

Osmanlıların ilk ordusu, Orhan Bey zamanında kurulan *yaya / piyade*lerle *müsellem* denilen atlı askerlerdir. Bunlar, harp zamanında sefere katılır, sulh zamanlarında ise çiftliklerinde zıraatla uğraşırlardı. Ancak kapıkulu ocaklarının kuruluşundan sonra zamanla ikinci plâna itilmiş; kale ve köprü yapımı, nakliyat, vakıf eserlerin tamirleri ve madenlerde çalışma gibi geri hizmetlerde kullanılır olmuşlardır. Yaya ve müsellemler, kendilerine verilen çiftliklerde ekip biçtikleri için zamanla rahata alışmışlar ve vazifeye çağırıldıklarında, daha önce başka bir vazife verildiği gibi bir mazeret göstererek veya gelip yoklamada göründükten sonra kaçma yolunu tutmaya yahut da hiç gelmemeye başlamışlardı. Aslında, kanunnâmelerde bunların vazifeden kaçmaları hâlinde verilecek cezalar hayli ağır olarak görünmektedir. İlk kaçışta burnun yarılacağı veya kulağın kesileceği, tekrarlandığı takdirde idam

olunacağı[1] kayıtlı ise de hiçbir zaman bu cezaların tatbikine gidilmemiş, sadece kaçakların bulunup getirilmesi veya mazeret gösterenlerin yerlerine bedel (vekil) göndermelerinin istenmesi ile yetinilmiştir.

B. KAPIKULU AYAKLANMALARI

Kapıkulu ocakları devşirme sistemine dayanır. Gayr-i müslim tebaadan –ki Poturoğulları denilen Müslüman Bosnalılar kendi istekleri ile devşirildiklerinden bu kāidenin dışında kalmaktaydılar– belli şartlara bağlı olarak toplanan çocuklar İstanbul'a getirilir, gösterişli ve kabiliyetli olanlar Saray için ayrıldıktan sonra diğerleri Türkçe öğrenmek ve Türk âdet ve an'aneleriyle İslâm akidelerine göre yetiştirilmek üzere, "Türk üzerine vermek" denilen Türk âilelerin yanlarına verilirler, yetiştikten sonra önce Acemi Ocağı'na, sonra kapıkulu ocaklarından birine ve daha çok da Yeniçeri Ocağı'na alınırlardı[2]. XVI. yüzyıl sonlarına kadar bu askerle zaferler kazanılmakla beraber daha XV. yüzyılda bazı baş kaldırmalarına da rastlanmaktadır. XVI. yüzyıl sonlarından îtibâren ocak nizamı bozulmaya başlamış ve kapukulları, özellikle yeniçeri ve sipahiler çeşitli bahanelerle ayaklanmış, defterdarlar ve sadrâzamların başlarını almayınca durulmamışlar, hatta padişahları bile tahttan indirir hâle gelmişlerdi.

Kapıkulu ayaklanmalarının çoğu iktisâdî bir sebebe dayanır. Cülûs veya sefer bahşişinin verilmemesi, yahut geç verilmesi, hazinede kâfî nakit olmadığı için, ulûfelerin[3] tamamının ödenmemesi veya *züyûf*

---

1 "Kanunnâme-i Âl-i Osman (Sultan Süleyman Kanunnâmesi)", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ilâvesi, İstanbul 1329, s. 48-49.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I, Ankara 1943, s. 16 vd.; Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DVİA*, IX (1994), 254-257.

3 Kapıkulunun ulûfe denilen maaşları üç ayda bir ödenir ve hicrî takvime göre bunlar *masar* (مصر) (**m**uharrem, **s**afer, **r**ebi'ül-evvel), *recec* (رجج) (**r**ebi'ül-âhır, **c**emâzıyelevvel, **c**emâzıyelâhır), *reşen* (ر ش ن) (**r**eceb, **ş**a'ban, ramaza**n**) ve lezez (لذذ) (**ş**evva**l**, zilka'de, zilhicce) adlarıyla anılırdı.

/ *mağşuş* akçe denilen ayarı düşük akçe ile ödenmesi bunlardandır. Devletin kudretli olduğu zamanlarda asker için sefer bir bakıma ganimet demektir, bunun için seferlerin aralarının uzaması da huzursuzluk sebeplerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Hareketlerin sokaklara taşması ise, bunların sosyal bir nitelik kazanmalarına sebeb olmuştur.

Kapıkulu ayaklanmaları İstanbul halkını da tedirgin etmiş, zaman zaman bazı gruplar da tahriklere kapılarak olaylara karışmışlar, yağmalama olaylarının da görülmesi esnafın kepenk indirmesine bile sebeb olmuştur. Dolayısıyla kapıkulu ayaklanmaları sadece askerî birer hareket olmamış, sosyal birer boyut kazanmıştır.

1. Sikke Tağşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar

Osmanlıların para birimi gümüş akçe idi ve zaman zaman bunun ayarı ile oynanır, yani 100 dirhem (320 gr.) gümüşten kesilen akçe miktarı arttırılır, başka bir ifadeyle *tağşiş* yapılarak *mağşuş akçe* denilen ayarı düşük para basılır; kapıkulunun *ulûfe* denilen üç aylıkları bununla ödenmek istenirdi ki bu durum, askerin ayaklanmasına sebeb olurdu. Sultan II. Mehmed, ilk saltanatında paranın ayarında bir oynama yaptığında esnaf ve tüccar gibi kapıkulları da hoşnut olmamışlardı. Diğer taraftan devşirmelikten yetişenlerle Türk asıllı bazı devlet ileri gelenleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve rekābet bunların da askeri tahrik etmelerine sebeb olmuştu. Genç padişahın aleyhlerine döndürülmeye çalışıldığını gören Veziriâzam Çandarlı Halil Paşa ve diğerleri Sultan II. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için harekete geçmişler; Macarlar ile yapılan Segedin Muâhedesi'ni (1444) karşı tarafın feshetmesi üzerine, diğer başka sebepler ile birlikte sikkenin tağşişini de bahane ederek askeri tahrik etmişler ve böylece, 1444'deki ilk yeniçeri ayaklanması vuku' bulmuştu. Aslında, hoşnutsuzluk başlayınca askerin ulûfelerine yarım akçe zam yapılmıştı ama bunu yetersiz bulan yeniçeriler Edirne'de ayaklanmış ve Sultan II. Mehmed'i bir emr-i vâki' ile tahttan indirerek Sultan II. Murad'ın tekrar tahta geçmesini

sağlamışlardı. İsyanın, yarım akçe yüzünden çıktığı düşünülüp olayın cereyan ettiği yere sonradan "Buçuktepe" adı verilmişti[4].

1589'da yine bir tağşişe gidilmesi ise sipahilerin ayaklanmasına sebeb olmuştu. Ayarı düşük akçeyi esnaf kabûl etmeyince sipahiler önce şeyhülislâma gidip, bunun câiz olmadığı karşılığını alınca, sadrazama başvurmuşlar, sikke tashihinin[5] Rumeli beylerbeyi tarafından yapıldığını öğrenince de Mehmed Paşa ile Defterdar Mahmud Paşa'nın başlarını istemişler ve almadan da sükûn bulmamışlardı. Ancak olay, bu kadarla kapanmamış, sadrazam ve şeyhülislâm azl edilmişlerdi[6].

2. Sefer Bahşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar

İstanbul'un fethinden sonra Sultan Fatih Mehmed'in ilk seferi olan Karaman seferi sırasında ise yeniçeriler sefer bahşişi istemek bahanesiyle ayaklanmaya teşebbüs etmişlerse de olay büyümeden bastırılmıştı.

3. Cülûs Bahşişi Dolayısıyla Ayaklanmalar

Kapıkulunun ayaklanma sebeplerinden biri de –yukarıda da işaret edildiği gibi– cülûs bahşişleridir. Cülûslarda kapıkuluna bahşiş ve maaşlarına zam demek olan *terakkî* verilmesinin bizzat padişah tarafından bildirilmesi Sultan Fatih Mehmed zamanından beri kanun hük-

---

4 Abdülkadir Özcan, "Buçuktepe Vak'ası", *DVİA*, VI (1992), 343-344.

5 Tafsilât için Onikici Bölüm Sikke tecdid ve tashihleri bahsine bkz.

6 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, yay. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, I, 209-212 ve ondan naklen Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşidli Mal ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978), 7; Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1297, s. 613; Suraiya Faroqhi ("Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, çev. Ayşe Berktay, Süphan Andıç, Serdar Alper, II, İstanbul 2006, s. 563) bu hareketi, yanlış olarak, bir yeniçeri isyanı olarak göstermektedir.

mündeydi. Ancak Sultan Kanûnî Süleyman'ın sefer sırasında ölümü ve Sultan II. Selim'in cülûsunda, Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın, Padişaha bir arîza vererek bu kanûnu hatırlatmasına rağmen, şehzâdeliğinden beri yanında olan hocası, lalası ve musahibi gibi şahısların telkinleriyle Belgrad'da, babasının cenaze namazını kılmasından sonra böyle bir emir vermemiş olması, askerin huzursuzluğuna sebeb olmuştu. Askerin bu tutumu karşısında Sultan Selim bölük halkına biner, yeniçerilere ikişer bin akçe verilmesini emr etmiş, fakat asker cülûs bahşişinin 3.000 akçe olduğu, biner akçe de sefer bahşişi almaları gerektiği üzerinde ısrar etmiş; ancak hazinede bunu karşılayacak miktar olmadığı için kalanının dönüşte ödeneceği hakkında teminat verilerek asker sakinleştirilebilmişti. Dönüşte ise, Padişahın, kalan bahşişlerin ödeneceğini bizzat söylemeden saraya girmesi mümkün olmamıştı[7].

Sultan I. Ahmed'den (1603-1617) sonra kısa fasılalarla Sultan I. Mustafa (1617-1618), II. Osman (1618-1622), tekrar Mustafa (1622-1623) ve nihayet IV. Murad'ın (1623-1640) cülûslarında her defasında kapıkuluna bahşiş verilmek mecburiyetinde kalınması hazinenin boşalmasına sebeb olmuştu. Sultan IV. Murad, böyle sıkışık bir durumda tahta çıktığında, asker önceden verdiği bahşiş istememe sözünden, zabitlerinin tahriklerine kapılarak vazgeçince, saraydaki altın ve gümüş eşyanın eritilerek sikke bastırılması zorunda kalınmıştı[8].

4. Ulûfelerin Eksik Ödenmesi Dolayısıyla Ayaklanmalar

Ulûfelerin eksik ödenmesi de ayaklanma sebeplerindendi. Nitekim 1593 yılının ocak ayında masar (muharrem-safer-rebi'ülevvel) ulûfelerinin eksik ödenmesi de bazı eski sipahileri galeyana getirmiş, hiçbir şekilde teskin edilmeleri mümkün olmamış, Sadrazam Siyavuş Paşa, başdefterdar ve kethuda kadın'ın başları verilmedikçe iç hazineden padişahın emriyle çıkarılan akçeyi de kabûl etmeye yanaşmamış-

---

7 Selânikî, I, 51.

8 Naîmâ, II, 514.

lardı. Sonuçta isyan, saray halkının müdahalesiyle bastırılmış ve isyancılar yok edilmiş; ama üç defterdar da mevkilerinden olmuşlardı.

1595'de sipahilerin yeni bir isyanıyla karşılaşıldı. Bu tarihte Yanık Kalesi'nin fethinde bulunan sipahilerden bir kısmına İstanbul'da cülûs bahşişleriyle terakkîleri verilmiş, diğerlerinin ise tekrar harp sahasına gittikleri takdirde bahşiş, terakkî ve ulûfelerini orada alabilecekleri bildirilmişti. Bu tatbikat ikincileri harekete geçirmiş sarayda olaylar çıkarmış, hatta bazı vezirlerin yaralanmasına sebeb olmuşlardı. İsyancılar yeniçerilerin müdahalesiyle susturulabilmişti[9].

Sipahilerin 1603'deki isyanında da yeniçeriler sipahilere karşı mücadele verdiler. Bu defa isyan sadaret kaymakamı Mahmud Paşa'nın, sipahileri Macaristan seferinden dönen Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa[10] aleyhine kışkırtmasıyla meydana gelmişti. Sipahiler, Müfti Sunullah Efendi'den fetva aldıkları gibi Rumeli kazaskerinin de desteğini sağlamayı başararak Hasan Paşa'nın başını istemişlerdi ama, padişah sadrazamının arkasındaydı. Hasan Paşa, Ağa Kapısı'na gidip yeniçerilerden yardım istedi ve diğer bölüklere de buyuruldular göndererek sipahi hareketini bastırmalarını bildirdi. Böylece isyancılar yok edildiği gibi şeyhülislâmlığa da Anadolu kazaskeri getirildi[11].

1631 sonbaharında Sadrâzam Hüsrev Paşa Diyarbekir'de kışladığı sırada azl edilerek mühür, Hâfız Ahmed Paşa'ya verilmişti. Sadarete kendisinin getirileceğini sanan ikinci vezir Receb Paşa'nın tahrikiyle sipâhiler ayaklanıp Hâfız Ahmed Paşa da dahil on yedi kişinin başlarını istemişler ve Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusuna kadar gelerek Padişahı ayak dîvânına davet etmişler, iknâ edilemeyince hareme girmeye bile teşebbüs etmişlerdi. Durumun ciddiyet kazanması üzerine ikinci bir ayak dîvânı yapılarak devleti kurtarmak için Hâfız Ahmed Paşa isyancılara teslim edilmiş ve Paşa, fecî şekilde öldürülmüştü. Ancak

[9] Selânikî, II, 468 vd.

[10] Biyografisi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Hasan Paşa, Yemişçi", *DVİA*, XVI (1997), 342-343.

[11] Naîmâ, I, 225 vd.

zorbalar bununla yetinmemişler, Defterdar Mustafa Paşa, Yeniçeri Ağası Hasan Halîfe ve nihayet Receb Paşa'nın entrikasıyla Musâhib Mûsa Çelebi'yi de öldürmüşlerdi. Bu olaylar sırasında İstanbul'da huzursuzluk yaşanmış; esnaf üç gün dükkânlarını kapatmış, şehirde istenmeyen bir takım olaylar yaşanmıştı[12].

5. Padişahların Hal' ve Katilleriyle Sonuçlanan Hareketler

XVII. yüzyılda kapıkulu sadece devlet ileri gelenlerinin değil Sultan II. Osman ve Sultan İbrahim'in, XVIII. yüzyılda Sultan III. Ahmed, XIX. yüzyılda ise Sultan III. Selim'in de hayatlarını söndürdü. 1618'de tahta çıkan ve "Genç Osman" olarak tarihe geçen Sultan II. Osman, enerjik bir padişahtı. 1621'de çıktığı Lehistan seferinde İshakçı'da mevcut askere 1.000'er akçe in'amda bulunmuş, sonradan gelenlere ise ancak harpte kelle getirdikleri takdirde bahşiş verileceği bildirilmiş, verilen miktar, asker tarafından "bayram bahşişi" gibi az görülmüştü. Bu ve diğer bazı olaylarla Padişahın şiddetli hareketleri gerek asker gerekse halk arasında memnuniyetsizlik yaratmakta idi. Sultan Osman ise devlet otoritesine karşı gelen kapıkulunu ortadan kaldırıp yeni bir ordu kurmayı plânlamış ve hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçip buradan sekban ve Türkmenlerle Mısır'dan cündî* toplama hazırlıklarına başlamış, hatta tuğ ve otağ-ı humâyûn ile mehterhâne Üsküdar'a geçirilmek üzere kadırgalara yüklenmişti. Bunu haber alan asker hisar kapılarını kapatarak kadırgaların Boğaz'ın karşı tarafına geçmesini engellemiş, 18 Mayıs 1622 çarşanba günü yeniçeri ve sipahiler harekete geçerek Süleymaniye'ye yürümüşler, halk da bunlara katılırken esnaf kepenk indirmişti. İkinci merhale olan Fatih Cami'i'nde toplandıklarında aşağı pâyeli ulema da bunlara katılmış ve birlikte Et Meydanı'nda (Aksaray) Yeni Odalar'a ve oradan At Meydanı'na (Sultanahmet) doğru yürümüşlerdi. Padişah hocası Ömer Efendi ve Sadrazam aracılığıyla Sultan Osman'a hacdan vazgeçmesi için haber göndermeye teşebbüs etmişlerse de, Ömer Efendi korkup kaçmış, sadrazamın adamları ise gelenlerin kötü niyetli olduklarını düşündüklerin-

[12] Naîmâ, III, 699 vd.

den ateş açarak bazı yeniçeri ve sipahileri öldürmüşler, bunun üzerine isyancılar silâhlanmak için Sipahiler Çarşısı'na gitmiş, fakat bu arada akşam olduğu için ertesi günü buluşmak üzere ayrılmışlardı. Bu arada Padişah, gördüğü bir rüya üzerine gerçekten hacca gitmeye karar vermiş ve Üsküdar'a geçmek üzere hazırlıklara başlamıştı. Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin padişahların hacca gitmelerinin farz olmadığı, bunun yerine reayaya âdil davranılmasının uygun olduğu yolundaki fetvasını da yırtmaktan çekinmeyen Sultan Osman, vezirlerin ikazlarına rağmen kararından dönmemişti.

19 Mayıs'ta yine At Meydanı'nda toplanan isyancılar, Padişahın hacdan vazgeçmesi ve Hoca Ömer Efendi, Sadrazam Dilâver Paşa başta olmak üzere altı kişinin katlini istemişlerdi. Padişah, hacdan vazgeçmişse de adı geçen şahısları isyancılara teslimi kesinlikle reddetmişti. Bu durumda âsîler, Saraya yürümekten başka çare kalmadığına karar vermiş, ancak başlangıçta bostancıların silâhlanarak avluda beklediklerini sandıkları için hemen harekete geçmemişler, fakat karşı çıkacak kimse olmadığını öğrenince Bâb-ı Humâyûn'dan içeri girerek Bâbüssaade'ye kadar gelmiş, bu kapı kapalı olduğundan kırarak üçüncü avluya geçmişler, burada bir Has Odalı'nın Şehzâde Mustafa'nın yaşadığı odanın yerini göstermesi üzerine çatıya çıkarak odanın kubbesinden delik açıp sarkarak Şehzâde Mustafa'yı aynı yollan çıkarıp Arz Odası önüne götürmüşler ve Sultan Osman henüz padişah olduğu hâlde, kendileri biat* ettikten sonra ulemâyı da zorla biat ettirmişlerdi. Ancak, yeni padişahın Topkapı'da kalmasını uygun bulmayarak Eski Saray'a ve oradan da Orta Cami'ye götürmüşler ve yeniçeri ağasını da getirterek zorla biat ettirmişlerdi.

Sultan Osman, bostancılar Sarayı terk ettiklerinden, korumasız kalmış, yanında olan ikinci vezir ve bostancıbaşının Ağa Kapısı'na sığınma teklifini güçlükle kabûl etmiş, oraya vardıktan sonra, Orta Cami'den dönen yeniçeri ağası ikna edilerek yeni odalara gidip odabaşılarla konuşarak durumu lehine çevirmek için askere dağıtılmak üzere bir miktar flori verilerek gönderilmiş, ancak sipahiler tarafından ihanetle suçlanarak katledilmişti.

Bu esnada Sultan Mustafa eniştesi dördüncü veziri sadarete getirmiş, Sultan Osman'ın da en kısa sürede camiye getirilmesini emretmesi üzerine sipah ve yeniçerilerden bir grup Ağa Kapısı'na gitmişlerdi. Burada kendilerine nasihatte bulunmak isteyen Sultan Osman'ın sadarete yeni getirdiği ikinci vezir Derviş Paşa'yı katl etmiş, Sultan Osman'ı da hakaretler içerisinde Orta Cami'ye getirmiş, oradan da bir pazar arabasına bindirerek Yedikule'ye götürüp kementle boğmuşlardır. O gün cuma olduğu halde cuma namazı kılınamamış, fakat hutbe Sultan Mustafa adına okunmuş. Sultan Mustafa Topkapı Sarayı'na götürülerek burada tahta oturtulmuş, Sultan Osman'ın naaşı ise ertesi günü Saray'a getirilerek cenaze merasimi gerçekleştirilmiş ve babası Sultan I. Ahmed'in türbesine defn edilmişti[13].

Ancak Sultan Mustafa'nın bu ikinci saltanatı da pek uzun sürmemiş, Sultan IV. Murad'ın tahta geçmesiyle yeni bir devir açılmıştı.

Sultan İbrahim'in tahttan indirilip IV. Mehmed'in cülûsu da yine bir kapıkulu ayaklanması sonucu olmuştur. 1647'de sadarete getirilen Ahmed Paşa, bazı yeniçeri ağalarını ortadan kaldırmak için kızının düğün merâsimini bahane etmek düşüncesinde iken ağaların, Ahmed Paşa'nın adamlarından biri tarafından uyarılması sonucu durum tersine döndü. Yeniçeriler önce ulemayı sonra sipahileri de yanlarına alarak Ahmed Paşa'nın azli ve katli husûsunda Sultan İbrahim'i zorladılar; Padişah, azil kararını vererek isyancıların isteği üzerine Sofu Mehmed Paşa'yı sadarete getirdi. Bu arada Ahmed Paşa katledileceğini bildiğinden kaçıp saklanmak istediyse de ihbar üzerine yakalanıp boğduruldu ve cesedi Sultanahmed'de Çınaraltı'na atıldı, sonra da isyancılar tarafından parçalandı. "Hezarpâre" olarak anılması bundan dolayıdır. Ancak isyancılar Ahmed Paşa'nın katliyle yetinmediler. Sultan İbrahim'in annesi Kösem lâkablı Mahpeyker Sultan'la irtibat kurarak Padişahı tahttan indirip yerine 7 yaşındaki Şehzâde Mehmed'i çıkardılar. Birkaç gün sonra da Sultan İbrahim hapsedildiği yerden alınarak öldü-

---

[13] Hüseyin Tugi, *Musîbetnâme*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2010, s. 7 vd.

rüldü[14]. Bu olaylar İstanbul'da yine bir kargaşa ve huzursuzluğa sebeb oldu, esnaf kepenk indirdi.

Sultan III. Ahmed saltanatında (1703-1730) sosyal ve iktisâdî durumun halk üzerindeki menfi tesirleri sonucunda Patrona Halil'in başlattığı bir isyan saltanat değişikliğine sebeb oldu.

Gerçekten, Avusturya ve İran'la yapılan harplerin mağlubiyetle sonuçlanması dolayısıyla hazine boşalmış, harp zamanında alınan *imdâd-ı seferiyye* de açıkların kapatılmasına yetmemişti. Yeni bir takım vergilerin konulması ve maaşlarda kısıntı yapılması yanında akçe tağşişine de gidilmişti. Bu durum, sadece kapıkullarını değil, ayarı düşük sikkeleri almak istemeyen esnafı da huzursuz etti. Köylünün durumu da ödemek zorunda kaldıkları aynî ve nakdî vergiler dolayısıyla gittikçe kötüleşmiş, fakirleşen köylüler, topraklarını terkederek şehirlere akın etmeye başlamışlardı. Bunun sonucu olarak bir taraftan üretim düşerken diğer taraftan şehirlerde gıda ve ihtiyaç maddelerinin de sıkıntısı çekilmeye başlanmış; işsizlik ise giderek artmıştı.

Halk bu sıkıntılarla mücadele ederken sadarete gelen Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Padişaha, Çırağan eğlenceleriyle durumu unutturmaya çalışması huzursuzluğun artmasına sebeb olmuştu. Bu sosyal ve iktisâdî çalkantılar yanında sadrazamın damadı ve o sırada kaymakam bulunan Mustafa Paşa'nın iktidar hırsı da isyanı körükledi. Vaktiyle gemilerde levendlik yaptığı için "patrona" olarak anılan yeniçeri ocağının 17. bölüğünden ve Mustafa Paşa'nın hâmisi bulunduğu Halil, bazıları ilmiye mensubu olan gayr-i memnunların da desteğiyle isyanı başlattı[15]. Esnaf bayrak altında toplanarak üç koldan çarşıya girdiler, daha sonra bunlara yeniçeriler ve nihayet sipahiler de katıldılar.

İsyanın başladığı sırada Üsküdar'da Hadice Sultan Sarayı'nda bulunan Padişah ve Sadrazam İstanbul'a geçtilerse de Padişah âsîlere karşı şiddet kullanılmasına taraftar olmadı. Bu tutum ise âsîlere cesaret

[14] Naîmâ, IV, 1168.

[15] Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*, İstanbul 1958, s. 1-2.

verdi, Patrona Halil, yeniçeri ve sipah ağalarını değiştirdi. Sultan Ahmed hâlâ âsîlerle anlaşılabileceği ümidiyle haseki ağayı Et Meydanı'na gönderdi, gelen cevap, başta sadrazam olmak üzere 35 kişinin kendilerine teslimi şeklindeydi. Bu cevap üzerine Sultan Ahmed, orta kapıya sancak çıkartılarak altında toplanılması ve âsîlere karşı harekete geçilmesini emrettiyse de faydası olmadı. Âsiler, tersaneyi de ele geçirdiklerinden isteklerini yerine getirmekten başka çare kalmadı ve sadrazam, sadaret kethudası ve kaymakam idam edilerek cesetleri âsîlere teslim edildi; ilmiyeden olanlar ise sürgüne gönderildi.

İsyan bununla da son bulmadı, şimdi Sultan Ahmed'in tahttan indirilmesine sıra gelmişti. Nihayet 2 Ekim 1730'da Padişah yeğeni Şehzâde Mahmud lehine tahttan feragat etti. Fakat âsiler, yine de hızlarını alamadılar, dükkânlar yağma edildi, esnaf kepenk indirdi ve ortalık bir müddet sonra sükûnet bulunca dükkânlar tekrar açılıp şehir yavaş yavaş normal hayatına dönmeye başladı. Ancak, âsîler idarede söz sahibi olmak sevdasındaydılar ve İran harbi ile alâkalı plânlar yapıyorlardı. Bunlara karşı Sarayda sessiz ve derinden bir hareket plânlandı. Sözde harble alâkalı görüş alış verişinde bulunulmak üzere âsîler Saraya davet edildiler. Gelen kalabalığın bir kısmı birinci, bir kısmı da ikinci avluda alıkonuldu, üçüncü avluya sadece Patrona Halil ve 4-5 kişi geçirilerek Sünnet Odası'na götürüldüler, burada sözde mevkiler verilerek hil'atler giydirildi. Arkadan yüklük ve dolablarla Revan Köşkü'ne saklanmış 30 kadar kişi sadrazamın işareti üzerine fırlayarak âsî liderlerini öldürdüler. Daha sonra ikinci avludakiler de öldürüldüyse de birinci avludakiler kaçtı ve şehirde yağma ve fesat yeniden başladı. Bunun üzerine sancak-ı şerif çıkarılarak altında toplanan halk, âsîleri yok ettiler; böylece bu gâile de son bulmuş oldu[16].

Topkapı Sarayı, XIX. yüzyılın başında yine bir isyanla hal' ve katl olayına sahne oldu. 1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim (1789-1807) bozulan yeniçeri teşkilâtının yanında *Nizâm-ı Cedid* adıyla yeni

[16] Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *DVİA*, XXXII (2007), 189-192'de isyanın safhaları ve karışanlar bulunabilir.

bir ordu kurduğunda memnuniyetsizlik başgöstermişti. 1805'de ise Prusya askerî teşkilâtını örnek alarak 20-25 yaş arasına mecbûrî askerlik koyması memnuniyetsizliği arttırınca bir süre için tatbikattan vazgeçtiyse de ertesi sene bu defa Anadolu ile birlikte Rumeli'de de bunun tatbikine girişildi. Fakat, muhalif olanların kışkırtmaları üzerine asker yazımı ile vazifelendirilmiş olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın beraberinde giden nizâm-ı cedid askeriyle halk arasında çarpışmalar başladı ve bu durum büyüyerek Edirne Vak'asıyla sonuçlandı. Bunun üzerine Padişah sadrazamı azl ederek sürgüne gönderdi ve yenilik taraftarı olan şeyhülislâmın yerine tam aksi fikirdeki Topal Ataullah Efendi'yi, sadrazam olarak da yeniçeri ağasını getirerek mağlubiyeti kabûl etmiş oldu. Bu olaylar, Sultan Selim'in otoritesini sarsmışken, İngilizlerin Çanakkale Boğazı'nı ablukası İstanbul'un iâşesi konusunda sıkıntılara yol açtı. O sırada halk arasında çıkan İngilizlerin yenilik taraftarlarınca çağırılmış olduğu söylentisi huzursuzluğun son raddeye varmasına sebeb oldu. İngiliz donanması çekildi ama bu defa da patlak veren Rus harbi (1806-1812) dolayısıyla sadrazamın ordu ile sefere gitmesini fırsat bilen kaymakam ve şeyhülislâm Boğaz yamaklarını tahrik ederek isyanı başlattılar. Kabakçı Mustafa'nın önderliğindeki isyan sonunda Mayıs 1807'de Sultan Selim yaptığı yeniliklerden feragat etmesine rağmen tahtını muhafaza edemeyerek yerini yeğeni Sultan IV. Mustafa'ya bıraktı[17].

Yeni padişah tahta geçtikten sonra, kendilerinden hesap sorulmayacağı teminatı verilerek, isyanın tertipcileri ve elebaşılarının devlet işlerine karışmayacaklarına dair ellerinden hüccet aldıysa da istenilen sonuç elde edilemedi. İsyancılar, istediklerini yaptırtmak için faaliyete geçtiler. O kadar ki, Sultan Selim devri aranmaya başlandı.

Diğer taraftan devam eden Rus harbi askerin itaatsizliği sebebiyle kötü gitmeye başladığından bir yıllık bir ateşkes antlaşması yapıldı.

İstanbul'da durumun giderek kötüleşmesi dolayısıyla Ruscuk âyânı Alemdar Mustafa Paşa, emrindeki askerle İstanbul'a yürüyerek

[17] Kemal Beydilli, "Selim III", *DVİA*, XXXVI (2009), 424.

Kabakçı Mustafa'yı öldürttü, isyanda parmağı olanları sürdürdü ve asâyişi sağlamayı başardı. Görünüşte Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul'da âsayişi temin ettikten sonra geri dönecekti ama hakiki maksat Sultan Selim'i tekrar tahta çıkartmaktı. Bunu öğrenen sadrâzam, sarayı durumdan haberdar ettiyse de başlangıçta inanılmadı. Fakat sadrazamın tutumunu fark eden Alemdar, ordusuyla şehre girip Bâbıâlî'yi bastı ve mührü aldıktan sonra Saray'a girdi. Şeyhülislâmı Sultan Mustafa'ya göndererek tahttan çekilerek yerini amcası Selim'e bırakmasını bildirdi; lâkin, Sultan Mustafa bu haberi getiren şeyhülislâmı hakaretlerle kovduktan sonra Bâbüssaade'nin iç kapısı kapatıldı ve Sultan Mustafa, gerek Selim'in, gerekse tahtın tek varisi olarak kalan Şehzâde Mahmud'un öldürülmeleri için emir verdi. Emir, Selim'in feci ölümüyle sonuçlandıysa da 8 yaşındaki Şehzâde Mahmud lalası tarafından kaçırılarak kurtarıldı. Uzun süre içeriden haber gelmemesi üzerine bir adamını kubbeye çıkararak Bâbüssaade'yi içerden açtıran Alemdar Mustafa Paşa, Sultan Selim'in feci âkıbetini öğrendi. Diğer taraftan Şehzâde Mahmud lalası tarafından kuşhane* kubbesinden indirilerek Arz Odası önüne getirildi. Daha sonra hazineden altın taht çıkarılıp Arz Odası önüne konarak biat edildi. Böylece Sultan II. Mahmud 28 Temmuz 1808'de tahta oturmuş oldu. Alemdar ise aynı gün sadrazamlığa getirildi. Şehirde sükûneti sağlamak için giriştiği hareketler, aleyhdarlarını arttırdığından dört ay gibi pek de uzun sürmeyen bir sadaretten sonra öldürüldü[18].

II. HALK HAREKETLERİ

1. Esnaf Hareketi

Esnaf hareketine misâl olarak XVII. yüzyılda Melek Ahmed Paşa'nın sadaretinde (1640-1651) yaşanan olay verilebilir. Mâlî durumun bozuk olması sadrazamı bazı tedbirler almaya mecbur bırakmıştır.

[18] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Ankara 2010, s. 19 vd; Kemal Beydilli, "Mustafa IV", *DVİA*, XXXI (2006), 284.

Önce *bedel-i timar* ve *ordu akçesi* adıyla vergiler koyduğu gibi tayinler sırasında verilen câizelerin* hazineye kaydı için *Bahşişler Muhasebesi* adlı bir kalem kurmuş ve İstanbul'da tahrir, yani bir sayım yaptırarak, has gelirlerinin iki yıllığına hazineye alınmasını kararlaştırmıştı. Bu tedbirler, hoş karşılanmazken bir de Bosna ve Belgrad'da bastırılan ve meyhanelerden toplanan ayarı düşük akçelerin 120 yerine 118'inin bir altına değiştirilmesi kararı esnafı zor durumda bıraktığından kepenk kapatılması kararı almışlar ve şehirli ayaklanması adıyla bir direniş başlatmışlardı. Bu olay sadrazamın sadâretten ayrılmasıyla sonuçlanmıştı[19].

2. Levend Hareketleri

XVI. yüzyılın sonuna kadar olan devir Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığı, edebiyat, san'at ve kültürün zirveye eriştiği bir asırdır. Fakat aynı asırda Osmanlı topraklarında yaşayan halkın sosyal bir takım rahatsızlıkları da ortaya çıkmıştır.

Rumeli ve daha çok da Anadolu, huzur bozucu olaylara sahne olmuştur. Yol kesmek, soygun yapmak, halkı tâciz etmek nev'inden olan olayların elebaşılarının bir kısmı âdî eşkıya, bir kısmı ise suhtelerdir. Belgelerde "eşkıya" ve "suhte"den başka "haramî", "ehl-i fesad" ve "levend" tabirlerine de rastlanır. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* adlı eserinde İbn Kemal'den naklen[20] "levend" tabiriyle kapıkulu süvarisi ve timarlı sipahi dışındaki başıboş süvarilerin kasdedildiği görüşündedir[21]. Sultan Fatih Mehmed devrinde ise "levend oğlanları" tabiri, doğancı ve müsellem gibi vazifeliler için kullanılmış olmalıdır. Mustafa Cezar, bunların da timar sahipleri olması ve Fatih devrinde bu ismi taşıyan bir teşkilât bulunması ihtimalinden bahseder;

---

19 Naîmâ, V, 1319-1324; Fikret Sarıcaoğlu, "Melek Ahmed Paşa", *DVİA*, XXIX (2004), 43.

20 İbn Kemal, *Tevarîh-i Âl-i Osman, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 261, 268, 531.

21 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 3-4.

bunların daha sonraki başıboş davranışları dolayısıyla kaldırıldıkları, fakat tabirin kullanılmakta devam ettiğini yazar[22]. Tabir, XVI. yüzyılda çift bozanlarla, bir beyin etrafında toplananlar ve eşkıya mânâlarında da kullanılmıştır. Levendler, devlet hizmetindeki *mîrî* levendler, beylerbeyi, sancakbeyi gibi bir beyin etrafında toplanmış *kapılı* levendler ve *başıboş* levendler olarak ayrılabilir[23].

Mustafa Akdağ, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak topraksız köylülerin, bulundukları yerleri terk ederek beylerbeyi, sancakbeyi gibi idarecilerin etraflarında toplandıklarını, başka bir ifadeyle onların "kapı halkı"nı oluşturduklarını, bir kısmının ise devlet tarafından kalelere azap ve yeniçeri olarak gönderildiklerini yazar[24]. Ancak levendler içinde böyle bir imkân bulamayanlar da vardır; bunlar, başıboş levendler olarak İstanbul, Edirne, Bursa, Bağdat gibi şehirlerde huzursuzluklar çıkartıyor, hırsızlık ve soygunculuktan başka cinayetler de işliyorlardı. Issız yerlerde ise bu fiillerini yol kesmek sûretiyle yapıyorlardı. Halkın şikâyetleri sadece o yerin kadısına yapılmakla kalmıyor, İstanbul'a kadar ulaşıyordu.

Levendlerin başlattıkları olaylara zaman zaman yeniçeri ve acemioğlanları da karışıyordu. Bazan da kapıkullarının kıyafetine girerek halkı huzursuz ediyorlardı.

Bu levendlerin faaliyet gösterdikleri sahalar daima kendi iskân sahalarından uzaktaydı. Doğu Anadolu'nun başıboş levendleri batı şehirlerinde, hatta Rumeli'de yol kesip ev basıyor ve soygunlarda bulunuyorlardı. Levendler yalnız Anadolu menşe'li değillerdi. Arnavud levendler de Anadolu tarafına geçerek çiftliklerde çobanlık ve ırgatlık yaparken huzursuzluklar yaratıyorlardı. Her iki grubun da diğer yakaya geçmelerini önlemek üzere alınan tedbirler bu gibilerin Boğaz'da

---

22 M. Cezar, *a.g.e.*, s. 189 vd.

23 Kütükoğlu, *İzmir*, s. 197.

24 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara 1975, s. 16, 70.

bir taraftan diğerine taşınmaması için gönderilen emirlere rağmen ne geçişlerin ne de hareketlerin sonu alınabiliyordu.

Levendler arasında bir beylerbeyi veya sancakbeyine intisab edenler de vardı ki bunlar *yevmli* levendler olarak anılıyorlardı[25]. Bunlar arasında şehzâde isyanları sırasında başkaldıran şehzâde safında yer alanlar da oluyor, fakat şehzâdenin mağlub olması halinde tekrar levendliğe dönüyorlardı. Meselâ saltanatın, kardeşi Selim'in değil de kendi hakkı olduğu iddiasında olan Sultan II. Bâyezid'in oğlu Şehzâde Ahmed böyle çiftbozan levendleri yevmli yazarak silahlandırmış[26], Sultan Kanûnî Süleyman'ın oğlu Bâyezid de babasına karşı yine böyle yevmlilerden mürekkep bir ordu kurmuştu[27].

3. Eşkıyalık ve Korsanlık

a. Eşkıyalık

Bu adla anılanlar çok kere 3-5 kişiden meydana gelmiş yol kesip adam soyan kimselerdir. Bunlar, sadece halkı değil, zaman zaman kendilerine katılmış olanları da öldürerek silâh, at ve paralarını alabiliyorlardı[28]. Mühimme defterlerinde bu tip olaylara rastlanıyor. Doğu Anadolu'da Pir Ahmed, Adana civarında Arap Hacı gibi eşkıyalar bunlardandır. Batı Anadolu da eşkıya saldırılarından masun kalamamıştır[29]. Ancak bunların akıbeti hep yakalanıp öldürülmek oluyordu.

---

25 M. Cezar, *a.g.e.*, s. 30.

26 M. Cezar, *a.g.e.*, s. 31-34.

27 Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 85-87; M. Cezar, *a.g.e.*, s. 34-40.

28 Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları*, s. 125-126'da Kızıl Ali ve çetesinin cinayet ve soygunlarını Bursa Şer'iye sicillerinden naklen anlatılmıştır.

29 Kütükoğlu, *İzmir*, s. 200-207; ayn. yzr., *Tavas*, s. 26-31; ayn. yzr., *Çeşme*, s. 206-215.

b. Korsanlık

Gemi soyanlar için *harâmî* ve *korsan*, bazan da levend tabiri kullanılmıştır. Gerçekten, halkı huzursuz eden olaylardan biri de denizdeki levend hareketleriydi. Özelikle Ege Denizi sahillerinde İzmir, Çeşme, Menteşe sahillerinde bu gibi olaylara sık sık rastlanıyordu.

Kara eşkıyası içinde firkate[30] edinip topladıkları adamlarla birlikte denize açılarak gemileri vuran, içindekileri Müslüman, gayr-i müslim bakmaksızın katledip mallarını yağmalayanlar da oluyordu. Ancak, bunların kendi aralarında ganimetlerin paylaşılması dolayısıyla anlaşmazlıklar çıktığı, bu yüzden birbirlerinin canına kıydıkları da görülmektedir. Korsanlar, bazan karada da soygun ve kaçırma olaylarını düzenliyor, fakat sonunda yakalanıyor ve zaman zaman daha önceki bazı hareketlerin de failleri olduklarını itiraf edebiliyorlardı[31].

4. Suhte Hareketleri

Osmanlı topraklarında Anadolu'nun Ankara istisna edilirse Giresun'dan Toroslara çizilen hattın batısında kalan kısmında, Rumeli'de ise Türklerin yaşadıkları Bulgaristan ve Trakya'da suhte denilen medrese talebeleri olaylarına rastlanır ki bunlar, *medreseli isyanları* veya *suhte hareketleri* olarak adlandırılır. Anadolu'daki hareketler, medreselerin çok olduğu yerler ve daha ziyade kırlık arazide, buna karşılık Rumeli'dekiler medreselerin olduğu Türk ve Müslümanlarla meskûn şehirlerde görülür. Gümülcine ve Edirne ile İstanbul arasındaki köylerde de bu hareketlere rastlanır.

Levend hareketlerinin aksine suhteler kendi bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir[32]. Belki de bunda kendilerine karşı girişilen saldırılar karşısında kolay sığınacakları yerler bulma endişesi vardır. Anadolu suhtelerinin mağlub oldukları takdirde Rumeli'ye geçip oradaki yandaşlarına sığındıkları da görülmüştür.

---

30 *Firkate*, kadırga türü, kürekli hafif savaş gemisidir.

31 Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 211.

32 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, s. 72 vd.

Suhte hareketlerinin başlaması XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar indirilebilir[33]. Sebeplerine gelince: Zamanla medreselerin artmasıyla mezunların iş bulamaması veya geleceklerinden emin olamamalarından kaynaklanmaktadır. Aslında suhte hareketlerinin hepsinin hakikaten medrese talebesi tarafından çıkartılmadığı, bazılarının "suhte adıyla" hareket ettikleri belgelerden anlaşılmaktadır[34]. Ancak, bazı belgelerde ikisi birden geçtiği için suhte olanlarla suhte gibi hareket edenlerin ayrılmaları pek kolay değildir. Bunlar *cerr*[35], *kurban* ve *nezr*[36] adına, zor kullanarak halkın malları ve koyunlarını alıyor, evlerini basıp öldürüyor veya yaralıyor, mallarını yağmalıyorlar, hatta daha da ileri giderek kız, kadın ve oğullarını kaçırıyorlardı. Yalnızca, sade vatandaşlara tecavüzde bulunmakla kalmıyor, zaman zaman devlet görevlilerine de saldırabiliyorlardı. Bu cümleden olarak mütesellimler bunların tecavüzlerine uğruyor, kılıç, raht gibi kıymetli eşyalarından başka mülteziminkiyle birlikte mîrîye âit paralar ve kayıt defterlerini de gasb ediyorlardı[37]. Eşkıya ve harâmîler gibi, suhteler de soygunlar için harp halini fırsat biliyor, sancakbeyleri ve sipahilerin seferde olmalarından faydalanarak toplanıp ayaklanıyor, türlü ahlâk dışı hareketlerde bulunuyorlar, zaman zaman eşkıyalar da bunlara katılıyorlardı. XVI. yüzyılın ortalarında Anadolu ve Trakya'daki medreseli ayaklanmaları artmıştı. Hatta levendlerin de katıldıkları hareketler halkın, bunların zulmünden kurtulmak üzere göç etmeye başlamalarına sebeb ol-

[33] Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanları", *İFM*, XI/1-4 (1950), 361.

[34] Kütükoğlu, *İzmir*, s. 202-204.

[35] Medrese talebelerinin yaz aylarında köylere giderek, imamlık, müezzinlik yapmak, halkı dînî konularda bilgilendirmek karşılığı nakit ve erzak toplamalarına *cerre çıkma* denirdi.

[36] *Nezr*, adak.

[37] *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) Özet ve Transkripsiyon*, Ankara 1993, s. 185/411, 476/1074; *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-79/1570-72) Özet ve Transkripsiyon ve İndeks*, II, Ankara 1996, s. 193/1059.

muştu. Kıbrıs seferi sırasında (1570-71) da Anadolu'da bu tip hareketlere rastlanmaktadır.

Diğer taraftan, köylerde ve özellikle serbest timar[38] toprakları içinde bulunan yerlerdeki bazı şahıslar, suhteleri evlerinde saklayarak yataklık yapıyor, karşılığında da onları kiralık kātil olarak kullanmak gibi bazı kötü emellerine âlet etmeye çalışıyorlardı.

Olaylar, merkezde duyulunca bir taraftan bazı sipahiler bölgenin âsâyişini korumakla vazifelendirilirken diğer taraftan da soyguncuların yakalanıp cezalandırılması için emir veriliyordu.

Suhte hareketleri, aslında celâli adı verilen hareketlerden farklı olarak gelişmiş, hatta bu gibiler, zaman zaman celâlilere karşı şehir ve kasabalılara yardım etmek sûretiyle destek olmuşlardır. Nitekim 1590'lara doğru suhte hareketlerinin şiddetlerini kaybettiği ve celâlîlere karşı mücadeleye başladıklarından devlet tarafından eşkıyâlara karşı silahlandırıldıkları görülmektedir[39].

5. Celâlî İsyanları

İmparatorluğun Rumeli'den ziyade Anadolu topraklarında görülen Celâlî hareketleri, Prof. Akdağ'a göre, devlete veya hanedana karşı ortaya çıkmış bir hareket olmayıp iktisâdî ve sosyal durumun halk için tahammül edilebilir olmaktan çıkmasından kaynaklanmıştır. Bunlar arasında, beylerbeyilerinden nâiplere kadar vazifelilerin kanûnî olmayan yollarla, köylünün altından kalkamayacağı bazı resimler koymaları da vardır. Ancak celâlî hareketlerini sadece iktisâdî sıkıntılara bağlamak doğru olmasa gerektir. Bu hareketlerin bir de siyâsî tarafı vardır. Dahilde makamını kaybeden beylerbeyi, voyvoda gibi vazifeliler –ileride görüleceği üzere– fırsat bulduklarında baş kaldırmışlar veya âsîlere katılmışlardır. Şiî eğilimli Türkmenler arasında ise İranlı

[38] Serbest timarlara devlet görevlileri giremiyorlardı. Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, XII (1972), 310. Serbest olan ve olmayan timarlarla ilgili olarak Onbirinci Bölüm Timar Sistemi bahsine bkz.

[39] Akdağ, *Celâlî İsyanları*, s. 281-282.

ajanların, Osmanlı Devleti'ni za'fa uğratmak için giriştiği faaliyetlerin de rolü olmuştur[40]. Anadolu'daki bu isyanların çoğunun, ordunun Batı'da seferde olduğu zamana rastlaması da tesadüf değildir. Bu tip isyanlar, ilk zamanlarda Rumeli'de sadece Vardar boylarıyla Bulgaristan'da görülmüşken giderek hemen bütün Anadolu'ya da sıçramış, Sultan III. Murad saltanatında (1574-1595) Rumeli'de hızını almışsa da Anadolu'da müteâkip asırda da devam etmiş, hatta bunlar içinde büyük kuvvetler toplayarak Osmanlı kapıkulu ordusu tarzında bir kuvvet kurup üzerlerine gelen devlet kuvvetlerini perişan edenler de çıkmıştır. İsyancılarla, kuvvet kullanılarak başedilemeyince, genellikle bir beylerbeyilik verilip isyanın önüne geçilmeğe çalışılmışsa da âsîler, çok kere bir müddet sonra eski alışkanlıklarını devam ettirmeye başladıklarından devlet yeni bir gâile ile karşı karşıya gelmiştir. Maamafih, âsîlerin muharebe meydanına sürülerek bir kısmının yok edildiği, kalanların da bir şekilde ortadan kaldırıldıkları da vâki'dir.

Bu hareketlere "Celâlî" adının verilmesi Sultan Yavuz Selim saltanatında[41] Bozoklu Celâl adında birinin kendini Mehdî gibi göstererek etrafına 20.000 kadar taraftar toplayarak başkaldırmasına dayanır. Hareket, kızılbaş olduğu söylenen Şeyh Celâl'in Tokat civarına gelmesiyle başlar; büyümesi üzerine de bastırılması için İstanbul'dan Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa gönderilirken Dulkadır Beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey de ona yardımla vazifelendirilir. İki taraftan sıkıştırılan celâlîler Erzincan Akşehri'ne doğru kaçarlarsa da Şehsuvaroğlu Ali Bey arkalarından gider ve Celâl yakalanarak öldürülür; böylece hareket de son bulur. Ancak bundan sonra bu tür hareketler hep "celâlî" adıyla anılır ki bunların en belli başlıları Kalenderoğlu (Kalender Şah), Karayazıcı Abdülhalim, kardeşi Deli Hasan, XVII. yüzyılda Tavil Ahmed, Kalenderoğlu Mehmed, Canpoladoğlu, Abaza Mehmed Paşa ve Abaza Hasan isyanlarıdır.

[40] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 237-240.

[41] Hareketin tarihi Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından (*Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1949, s. 283-284) 1518; Prof. Mücteba İlgürel tarafından ise ("Celâlî İsyanları", *DVİA*, VII, 1993, 252) 1519 olarak gösterilmiştir.

Sultan Kanûnî Süleyman devrindeki ilk hareket 1526 Mohaç seferi sırasında Bozok bölgesinin nüfus ve arazi sayımı ve bunlara göre alınacak vergilerin tesbiti demek olan *tahrir* sırasında, tahriri yapanların yanlış hareketleri dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Türkmen Süğlün Koca ve oğlu önce tahriri yapanları öldürerek 15-20 kişi ile başlattıkları isyanı, diğer Türkmenlerin de katılmalarıyla büyütmüşler ve üzerlerine gelen kuvvetleri mağlub etmişlerdir. Padişahın seferden dönmesinden sonra Dulkadır, Maraş, Rum, Diyarbekir, vs. kuvvetleri üzerlerine gönderilerek bertaraf edilmeleri mümkün olmuştur (1527).

Ancak, bu hareketin bastırılmasıyla doğudaki huzursuzluk son bulmadı; aynı yıl diğer bazı olaylar daha oldu ki, bunlardan biri de Kalenderoğlu/Kalender Şah isyanıdır. Birçok isyanda olduğu gibi bunda da iktisâdî ve dînî faktörler mevcuttur. Yeni yapılan tahrirde bazı verimli timarlar *hass-ı humâyûn* denilen padişah hasları içine katılmış[42], bu da özellikle Dulkadırlı Türkmenleri arasında memnuniyetsizlik yaratmıştır. Diğer taraftan Türkmenler arasında şiî eğilimlerin yayılması da isyanda rol oynamıştır.

Kalenderoğlu etrafında toplanan kuvvetlerin 30.000'i bulması ve büyüme eğilimi göstermesi dolayısıyla bastırılmasına Sadrazam Makbûl –ki bu sıfat sonradan "maktul"a çevrilecektir– İbrahim Paşa memur edilmiştir. İbrahim Paşa, timarlı Dulkadır sipahilerine, alınan timarlarını geri vermek sûretiyle isyancı bazı Türkmen gruplarından ayırmayı başarmış ve böylece isyanı bastırmıştır (1527)[43].

[42] Timar rejiminde prensip olarak geliri yüksek olan timar toprakları, padişah hasları içine alınırdı.

[43] Akdağ, *Celâlî İsyanları*, s. 119-120; Mücteba İlgürel, "Kalender Şah", *DVİA*, XXIV (2001), 249.

Ancak, hareketlerin arkası kesilmemiştir, Seydî ve İnciryemez adlarındaki şahısların kızılbaşlık iddialarıyla başlayan hareketleri de mağlubiyetleriyle sonuçlanmıştır[44].

İkinci Kalenderoğlu isyanı XVII. yüzyıl başlarında Sultan I. Ahmed (1603-1617) saltanatındadır. Ankara'nın bir köyünden olan Kalenderoğlu Mehmed eşkıyalık yaparken Karayazıcı Abdülhalim'le birlikte affedilmiş, fakat, kendisine sancakbeyiliği vaad edildiği halde verilmediğini ileri sürüp isyan ederek yağma hareketlerine girişmiş ve celâlîlerle anlaşarak, Aydın ve Manisa civarlarında yağmalamaya devam etmiş, gönderilen kuvvetleri yendikten sonra Ankara önlerine gelerek şehri ele geçirmek istemişse de halkın direnişi dolayısıyla çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Kuyucu Murad Paşa serdar olarak tayin edilip yola çıkmış, Konya'ya vardığında ilk hedef olarak Kalenderoğlu'nu bertaraf etmek için Ankara Sancakbeyiliği verildiğini bildirerek onu Ankara'ya çekip yok etmeyi düşünmüştü. Bu mektuba inanan Kalenderoğlu Ankara önlerine gelince bir süre şehrin kadısı tarafından oyalanmaya çalışılmış, ancak, Kuyucu Murad Paşa'nın, Ankara'ya ulaşıncaya kadar Kalenderoğlu'nun oyalanmakta devam edilmesi hakkındaki mektubunun âsî lider tarafından ele geçirilmesi, plânı bozmuştu[45]. Bunun üzerine Kalenderoğlu şehri kuşatmışsa da kalenin iyi tahkim edilmiş olması dolayısıyla ele geçiremeyerek geri dönüp bu defa Bursa havalisine yönelmiş, fakat şehri alamamış, ancak Biga ve civarını ele geçirmeyi başarmıştı. Bu hareketler Batı Anadolu halkını fazlasıyla huzursuz ettiğinden, âsîler üzerine kuvvetler gönderilmişse de Kalenderoğlu, onları mağlub ettikten sonra yağma ve katillerini arttırarak Manisa, Aydın, Hamit'ten geçip Karaman'a ulaşmıştı. Kuyucu Murad Paşa'nın Halep'ten gönderdiği hazineyi yağmalaması bardağı taşıran son damla olmuş ve Murad

[44] İlgürel, "Celâlî", *DVİA*, VII (1993), 256.

[45] Mücteba İlgürel, "Kalenderoğlu Mehmed", *DVİA*, XXIV (2001), 256-257.

Paşa tarafından önce Maraş civarındaki Göksun Boğazı'nda, sonra Bayburt'ta mağlub edilmesi üzerine Kalenderoğlu İran'a kaçmıştı[46].

Ordunun seferde olduğu sırada görülen diğer bir celâlî isyanı Karayazıcı Abdülhalim'indir. Abdülhalim, sekban yazıcısı olmasından dolayı bu lâkapla anılmış olup kapıkulu süvari bölüklüğü verilmesinden sonra bir sancakbeyine vekil tayin edilmiş, fakat sancakbeyinin değişmesiyle yerinden ayrılmak durumunda kalınca teşkilâtlandırdığı levend kuvvetlerine dayanarak yeni sancakbeyini öldürmek sûretiyle isyanı başlatmıştır. Etrafına gayr-ı memnunların da toplanmasıyla büyüyen kuvvetleri beslemek güçleşince halkı bîzar edecek hareketlere başlamış, Malatya, Maraş ve Harput beylerinin müşterek hareketleri sonuç vermeyince Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa, kapıkulu askeri seferde olduğu için, küçük bir kuvvetle üzerine gönderilmişse de Karayazıcı'nın önce Urfa'nın dış, sonra da iç kalesini alması önlenememiştir. İsyanın önü alınamayınca Karayazıcı önce Amasya, sonra Çorum Sancakbeyliği'ne tayin edilmiş, fakat celâlîlikten vazgeçmeyen hareketlerde bulunması üzerine Bağdat Valisi Sokollu-zâde Hasan Paşa tenkile memur edilmiştir. Yapılan çarpışmada Karayazıcı mağlub olarak kaçmış, bir süre sonra da ölmüştür (1602). Böylece bir ara padişah gibi tuğra çekmek cür'etini gösteren celâlî reisinin isyanı da bertaraf edilmiştir[47]. Celâlî karışıklıkları bununla son bulmamıştır. Bu defa da kardeşi Deli Hasan celâlî şeflerinin başına geçmiş, isyancılar, önce Tokat taraflarında ciddî tahribat yapmışlar, bir müddet sonra diğer celâlîlerden bazıları ayrılarak Anadolu'ya yayılmışlar, Deli Hasan da Batı Anadolu'ya doğru harekete geçmiştir. Halkın bîzar durumda kalması üzerine medrese talebelerinin silâhlandırılması isteği kabûl edilmiştir. Bir müddet sonra Deli Hasan kendisine bir mevki verilmesi talebiyle af dileyince Bosna beylerbeyliğine tayin olunmuştur. O sırada henüz 1606 Zitvotorok Muâhedesiyle son bulacak olan Avusturya harbi ile uğraşıldığından celâlî kuvvetleri de harp sahasına sürülmüş ve bir kısmı orada telef olmuştur. Ancak celâlîler Rumeli'de de alışkanlıklarını

[46] Ömer İşbilir, "Kuyucu Murad Paşa", *DVİA*, XXVI (2002), 507-508.

[47] Mücteba İlgürel, "Karayazıcı Abdülhalim", *DVİA*, XXIV (2001), 482-483.

sürdürdüklerinden halkı huzursuz etmeğe başlamışlar ve sonuçta bu davranışlarını hayatlarıyla ödemişlerdir[48].

XVII. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı ordusu Avusturya ve İran cephelerinde savaşırken Anadolu'da celâlî grupları yine faaliyet gösteriyordu ki bunlardan biri de Tavil Ahmed idi. Üzerine gönderilen Anadolu Beylerbeyi Gezdehan Ali Paşa ile Anadolu muhafızı Sinan Paşa kuvvetlerini Bolvadin Köprüsü'nde mağlub etmesi üzerine genç Padişah Sultan I. Ahmed Bursa'ya gitmişse de birşey yapamadan dönmüş (1605); bu durum karşısında yine bilinen usûle baş vurularak Tavil'e Şehrizor Eyâleti verilmiş, buna rağmen hareket, devam etmişti. Fakat, bu defa kuşattığı Harput Kalesi'ni almayı başaramamıştı[49].

Devlete hizmet eden âileler içinden de isyancılar çıkabiliyordu. Bunlardan biri Canpoladoğlu Ali Paşa idi. Amcası Hüseyin Paşa'nın, İran seferine gitmek üzere Serdar Cigalazâde Sinan Paşa ordusuna katılması gerekirken[50] ağırdan alması mağlûbiyete sebeb olarak görüldüğünden Sinan Paşa tarafından öldürülmesinden sonra yeğeni Ali Paşa intikam hırsıyla Trablusşam ve Haleb'i almış, Halep hazinesine el koymuş, Osmanlı yaya ve atlı askeri tarzında düzenli bir ordu kurmayı başarmış, hatta daha da ileri giderek siyâsî desteklerini almak karşılığı Floransalılara geniş kapsamlı ticârî imtiyazlar vermeyi de vaad etmiş[51] ve Devlete savaş açmıştı. Anadolu'da arkası kesilmeyen bu hareketlere son verilmesi ve sükûnetin sağlanması için Sadrazam Kuyucu Murad Paşa vazifelendirildi. Canpoladoğlu üzerine yürüyen Murad Paşa, kurulan tuzağa düşmedi ve Oruç Ovası'nda Canpoladoğlu'yla karşılaştı, önce bozulur gibi olan Osmanlı kuvvetleri Murad ve Tiryaki Hasan

---

48 Akdağ, *Celâlî İsyanları*, s. 400-405.

49 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara 1951, s. 106.

50 Bekir Kütükoğlu, *İran Münâsebetleri*, s. 137'de Canpoladoğlu'nun Cığalazâde emrine verildiğini kaydeder.

51 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", s. 565.

Paşaların mahirâne hareketleri sâyesinde Canpoladoğu'nu mağlub etmeyi başardılar (1607). Haleb'e kaçan âsî lider burada uzun zaman barınamayarak Anadolu'ya geçti ve padişahtan affını istedi. İsteği kabûl olunarak Tımışvar Beylerbeyiliğine tayin edildi, burada yeniçeriler ve halkla anlaşamadığı için kaçtığı Belgrad'da Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle öldürüldü.

XVII. yüzyılda devlet iki abazanın isyanı ile de uğraşmak zorunda kalmıştır.

Canpuladoğlu'nun yanında olan Abaza Mehmed Paşa muharebede esir düşmüş, ancak, ileride sadaret verilecek olan o devrin yeniçeri ağası Halil Ağa'nın şefaatiyle kurtulmuş, derya beyliği, Halep ve Erzurum beylerbeyiliklerinde bulunmuş, burada kaleden yeniçerileri çıkarttığı için şikâyet olunması üzerine Sivas'a tayin edilmişti. Fakat Mehmed Paşa bu tayini kabûl etmemiş ve o sırada Sultan II. Osman'ın yeniçeriler tarafından katlini bahane ederek etrafına toplanan sekban bölükleriyle, rastladığı kapıkulu ocakları mensuplarını katlederek Şebinkarahisar, sonra da Sivas taraflarına yürümüş; etrafa haberler göndererek kendisine iltihak edilmesi talebinde bulunmuş ve Ankara'ya kadar gelmişti. Fakat Ankara Kalesi'ni alamayıp Niğde taraflarına kaçmıştı. Nihayet, Şah Abbas'ın Bağdad'ı zaptı üzerine sadarete getirilen Çerkes Mehmed Paşa önce Abaza isyanını halledip sonra İran üzerine yürümeği tercih etmiş ve Abaza'yı mağlub etmeyi başarmıştı.

Abaza Mehmed Paşa bu mağlubiyet üzerine af dilemiş, isteği kabûl edilerek yeniçerilere olan düşmanlığından vazgeçmesi şartıyla Erzurum valililiğinde kalmasına izin verilmişti (1624)[52].

Şaki Haydaroğlu'nun yakalanmasında hizmeti geçen Abaza Hasan Ağa'ya Sadrazam Sofu Mehmed Paşa tarafından Yeniil voyvodalığı verilmişken sadâretteki değişiklikte bu vazifeden alınması üzerine Ağa, devletin kendisine borçlu olduğu iddiasıyla tazminat istedi. Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın huzûrunda, uğradığı haksızlığı anlattı, fakat kullandığı dil aşırı bulunarak İstanbul'u terketmesi hakkında bu-

---

52 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 155-157.

yuruldu çıktı. Ocak ağaları ve Gadde Kethuda'nın kendisini öldürtmek niyetinde olduklarını anladığından hemen Üsküdar'a geçerek kendisi gibi gayr-i memnun sipahilerle birleşti ve yerine getirilen voyvoda ile diğer bazı kimselerin başlarını istedi. Talebi olan 60.000 kuruşun yarısı verildi. Ancak, "Anadolu'ya geçsin de isterse tamamını yaksın" gibi bir ifade kullanılması üzerine beraberindekilerle birlikte hareket ederek soygunculuğa başladı. Önce, üzerine İpşir Paşa'nın tayin edilmesi düşünüldüyse de Paşa'nın, Abaza'nın hemşehrisi olduğu düşünülerek karardan vazgeçilip serdarlığa Katırcıoğlu Mehmed Paşa getirildi. Kararda isabet olduğu İpşir Paşa'nın Abaza'ya iltihakı ile ortaya çıktı. Siyavuş Paşa'nın sadaretinde (1651) olaylar devam ettiyse de İpşir Paşa'ya Halep, Hasan Ağa'ya ise Türkmen ağalığı verilerek isyan bertaraf edildi (1651). Ancak iki sene sonra Hasan Ağa'nın yandaşlarından olan birinin voyvodalığının, süresi dolmadan başka birine tevcihi yeni bir hareketin başlamasına sebeb oldu. Hasan Ağa, üzerine gelen kuvvetleri mağlub ettikten sonra İpşir Paşa'dan yardım istedi ve Paşa'nın kendisine iltihak etmesini sağladı. Birlikte Ankara ve Eskişehir'e girerek ileri gelenleri öldürüp yeni tayinler yaptılar.

1654 sonlarında İpşir Paşa'ya sadaret tevcih edildiğinde önce bunun bir tuzak olduğu düşüncesiyle İstanbul'a gitmek istemediyse de ikna edilince Abaza ve maiyyeti ile birlikte İstanbul'a ulaştı. Fakat aldığı tedbirler ve muhaliflerini ortadan kaldırma faaliyetleri memnuniyetsizliği arttırdı, altı aylık bir sadaretten sonra azl ve katl edildi (1655)[53]. Hasan Ağa ise önce Diyarbekir, sonra Halep valiliğine tayin edildi, fakat Erdel seferine (1658) gitmeyi reddetmesi üzerine başlattığı hareket sonunda öldürüldü (1659)[54].

6. Âyân Hareketleri

Âyân, bir yerleşme yerinde maddî bakımdan kuvvetli, sözü geçen kimseler için kullanılırdı. Bu mânâda "memleket âyânı" şeklinde de

[53] M. Münir Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa", *DVİA*, XXII (2000), 376.

[54] Mücteba İlgürel, "Abaza Hasan", *DVİA*, I (1988), 10-11.

geçer. Daha XVI. yüzyılda bu mânâda âyân kelimesine rastlanır. Hatta, meselâ İstanbul dışındaki yerlerde narh verilirken kadı, muhtesib ve esnaf temsilcilerinden başka "âyân ve eşraf"ın da bulunduğu görülür. Âyânlar, XVI. yüzyıl sonlarından îtibâren kuvvet kazanmaya başlarlar. Devlet otoritesinin zayıflamaya yüz tuttuğu XVII. yüzyıldan îtibâren ise taşrada bazı şahıs ve âilelerin sivrilmeye başladığı görüldü; özellikle iltizam[55] usûlünde yapılan değişiklikten (1695) sonra daha da güçlenmeye başlarlar. Bunda, timar rejiminin bozulmasının da rolü vardır. Maddî bakımdan zayıflayan köylüler, ellerindeki toprakları sattıkça âyânlar bunları alarak güç ve servet sahibi olmaya başlamış ve gün geçtikçe daha fazla kuvvetlenerek çevrelerinde sözleri geçer duruma gelmişlerdir[56].

Gerçekten 1695'e kadar üç veya altı yıllığına arttırma ile satışa çıkarılan mukataaların satışında *mâlikâne sistemi*ne[57] geçilmesi, yani *muaccele* (peşin) ve *müeccele* (yıllık taksitler) ile *kayd-ı hayat* şartıyla yani ömür boyu verilmesiyle bunları alan servet sahiplerinin daha da zenginleşerek bulundukları bölgelerde otorite haline geldikleri ve zaman zaman da devlete baş kaldırdıkları görülür[58]. Devlet, artık taşrada sözü geçen bu gruptan faydalanmak yoluna gitmiş ve 1726'dan îtibâren âyânlar resmen devlet tarafından tayin edilir olmuşlardır[59]. Bunların bir kısmı devlet hizmetinde çalışan çavuş, kapıcıbaşı gibi şahıslar,

[55] *İltizam*, bir gelirin en fazla fiat verene ihalesidir. Tafsilât için Onbirinci Bölüm Mukataa Sistemi bahsine bkz.

[56] Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*, Ankara 1977, s. 22-25.

[57] Onbirinci Bölüm Mâlikâne Sistemi bahsinde bilgi verilmiştir. Bu konudaki müstakil bir araştırma Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar. 8-10 Haziran 1973*, s. 231-296'da bulunmaktadır.

[58] Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Belleten*, XLII/168 (1978), 667-669.

[59] Özkaya, *a.g.e.*, s. 29.

hatta müderris ve imam gibi ilmiye ricali kimselerin evlâtlarıdır. Meselâ, Ankara âyânından Müderriszâde Ahmed eski kadılardandı. Bunlar, voyvodalık[60], mutasarrıflık[61] ve mütesellimlik[62] gibi vazifeleri yürütürken görevlerini kötüye kullanarak servet sahibi oluyorlardı. Meselâ, devlet adına topladıkları *imdâd-ı seferiyye*[63], *imdâd-ı hazeriyye*[64] gibi vergilere ilâve olarak kendileri için, nizâmî olan dışında da, bir miktar ekliyorlardı. Bu gibi suiistimaller, zaman zaman beylerbeyilerden başlayarak alt kademelerdeki vazifelilere kadar yapılabiliyordu. Devlet, bu yolsuzlukları önlemek için ara ara *adâlet fermânı* denilen, halktan kanuna aykırı vergi alınmaması hakkında fermanlar gönderiyordu[65]. Buna rağmen, halkın şikâyetleri bir türlü bitmiyordu. Bu şahısların haklarında tahkikat açılıyor, bazan işten el çektiriliyor, hatta bazı hallerde sürgüne gönderiliyor; fakat sonra bir şekilde kendilerini temize çıkartarak tekrar iş başına gelmeyi başarıyorlardı.

Diğer taraftan Devlet, bu zümreden vergi toplanması dışında da faydalanmak yoluna gitmeyi tercih etmeye başlamıştı. Eşkıyalık hareketlerinin bastırılması, topladıkları kuvvetlerle sefere katılmaları veya kıyıların korunmasını sağlamaları, gemi inşası, ordunun ve vazifelilerin geçeceği yollarda gerekli maddelerin hazır bulundurulması, maden işletilmesi, kereste temini gibi konularda bunlara vazifeler veriliyordu.

---

60 Voyvoda, bir bölgenin vergi tahsildarı vazifesini gören şahıslar için kullanılırdı.

61 Mutasarrıf, Tanzîmat'dan sonra bir sancağın en büyük idare âmiri idi.

62 Mütesellim, sancakbeyinin vekili durumundaki vazifeliler için kullanılan bir tabirdir.

63 *İmdâd-ı seferiyye*, sefer zamanında alınan olağanüstü bir vergidir.

64 *İmdâd-ı hazeriyye*, sulh zamanında alınan olağanüstü bir vergidir.

65 Bazı adâlet fermanları Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", TTK *Belgeler*, II/3-4 (1967), 49-145+14 (adâletnâmelerden örnekler) ve Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adâlet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", TTK *Belleten*, sayı 151 (1974), 445-491+7 taraflarından yayınlanmıştır.

Ancak çok kere gönderilen emirler tesirsiz kalmakta ve verilen vazifenin yerine getirilmesi için emirleri tekrarlayan "te'kid" ve emrin sür'atle yerine getirilmesi için "isticâl" hükümleri gönderilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Âyânlar içinde devlete baş kaldıranlar, yahut da halkı, daha çok da kendilerine bağlı olanları tahrik ederek bölgede isyan çıkaranlar da oluyordu.

Belli başlı âyânlar arasında Ankara'da Müderrisoğlu, Kastamonu'da Tahmiscioğlu, Ruscuk'ta Tirsinikli[66], Rize'de Tuzcuoğulları[67], Bozok ve Sivas'da Çaparoğlu/Çapanoğlu[68] bunlardandı.

Çapar/Çapanoğulları "Kahraman, muharip, postacı" gibi mânâları olan *çapar* kelimesi zamanla *çapan* haline gelmiştir. Bazı kaynaklarda *cebbar* olarak da geçen bu âile, Bozok'tan başka Çorum, Sivas, Niğde, Tokat, Kastamonu, Karaman'a kadar olan bölgede hakimiyet kurmuş olup bunlardan Ahmed Ağa, XVIII. yüzyıl ortalarında Bozok Sancağı'na mâlikâne olarak tasarruf etmesini müteâkip zulmünden de şikâyetler başlamış, buna rağmen bir müddet sonra Yeniil voyvodalığını almağı başarmıştı. Ahmed Ağa'nın ilerlemesi bundan sonra da devam etmiş ve Sivas valiliğinden sonra Çorum ve Niğde de arpalık olarak kendisine tevcih edilmişti. Bu bölgelerde nüfuzunu arttırması daha cesur davranışlarda bulunmasına yol açtığı gibi rakiplerinin de aleyhindeki faaliyetlerini arttırmalarına sebeb olmuş, nihayet 1765'de idam edilmişti[69].

Bundan üç sene sonra Ahmed Ağa'nın oğullarından Mustafa Bey Bozok, ertesi yıl ise Süleyman Bey Sivas mütesellimliğine getirildiler.

---

66 Tafsilât için bkz. Uzunçarşılı, *Rumeli Âyanları*, s. 8-32.

67 M. Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *TD*, III/5-6 (1953), 21-52.

68 Tafsilât için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", TTK *Belleten*, XXXVIII/150 (1974), 215-261; Özcan Mert, *Çapan Oğulları*, Ankara 1980, s. 21-22.

69 Mert, *a.g.e.*, s. 28 vd.

Mustafa Bey, gönderilen emirlere pek aldırmadan, kısa zamanda o mıntakada nüfuzunu arttırdı ve 1777'de muhassıllığa getirildi. Ancak, bundan da kuvvet alarak halka zulme başladı, Bafra üzerine yürüyerek mağlub ettiği Hacı Ali Paşa'yı kaçmak zorunda bıraktı, fakat kendi adamlarını da hoş tutmadığından onlar tarafından öldürüldü (1782).

Süleyman Bey'e gelince: Halkın kendisinden memnun kalmamasına rağmen devletle iyi münâsebetler kurmuş, 1788 Rusya ve Avusturya ile yapılan harpte önce asker göndermiş, sonra da ikinci bir kuvvetle kendisi de orduya katılmak üzere İstanbul'a gelmiş; Napoléon'un Mısır'ı işgali üzerine de Anadolu sancaklarından topladığı askeri yolladığı gibi Samsun Valisinin isyanının bastırılması için de yardımcı kuvvet göndermiştir.

Oğlu Abdülfettah Bey, ilmiyeye intisab ettikten sonra kazaskerlik pâyesini de almıştır. Bu âileden gelenlerin daha sonra ilmiye ve mülkiyede çeşitli hizmetlerde bulundukları görülmektedir[70].

Rize'deki **Tuzcuoğulları** da bölgede hakimiyet kurmuş ve servet edinmiş âilelerdendi. Bunlardan, Ruslar tarafından kuşatılan Faş Kalesi'nin kurtarılmasındaki yardımlarından dolayı kapıcıbaşılık pâyesi verilerek Faş ve Batum muhafızlıklarına getirilen Memiş Ağa, borç para verdiği köylülerin çiftliklerine el koymak suretiyle servetini arttırmış; hatta Trabzon Valisi Hazinedar Süleyman Paşa dahi kendisinden birkaç defa borç almıştı. Paşa'nın, bunları ödemeden istediği borç reddedilince, Memiş Ağa'nın aleyhinde bulunması üzerine idamı için ferman çıkmış, bunu anlayan Memiş Ağa Trabzon üzerine yürüyüp Süleyman Paşa'nın gönderdiği kuvvetleri mağlûb ederek limandaki seyr ü seferi engellemiş ve malları yağmalatmıştı. Durumun, vahim bir hale geldiğini gören Süleyman Paşa, İstanbul'dan yardım istenilmişse de Memiş Ağa daha atik davranarak Trabzon'un önce dış, sonra da iç kalesini ele geçirmeyi başarmıştı (Ağustos 1816)[71].

---

[70] Uzunçarşılı, "Çapan Oğulları", s. 253 vd.

[71] Aktepe, "Tuzcuoğulları", s. 25-27.

İstanbul'dan gönderilen gemiler ve yeni kuvvetlerle Trabzon deniz ve karadan abluka edilerek isyancılar mağlub edilmiş, Memiş Ağa ise Rize'ye kaçmıştı. Gönderilen kuvvetlerin o mıntakaya girmekten çekinmesi, Rus tehlikesi ile meşgul olan devletin Memiş Ağa'nın affını düşünmesine yol açmışsa da, teklife cevap gelmediğinden daha büyük kuvvetler sevkedilerek Memiş Ağa mağlub edilip başı kesilmiş ve malları da müsadere olunmuştu.

İsyanın bastırılmasından sonra Süleyman Paşa Alâiye Sancağı'na tayin edilirken yerine Kaptan-ı Derya Husrev Paşa getirildi. Bunu takiben Memiş Ağa'nın Sürmene'de ikâmete memur edilen damadı Kalcıoğlu Osman Bey'in 4.000-5.000 kişilik maiyyeti ile Trabzon'da oturma teklifi Husrev Paşa tarafından reddedilince yeni bir isyan emareleri görüldü. Husrev Paşa'nın, âsî elebaşılarını birbirlerine kırdırmak için yaptığı plân işe yaramadı ve Eynesil âyânından Dedezâde Süleyman'nın harekete geçmesiyle ayaklanma fiilen başlamış oldu.

Devletin o sırada bir taraftan Mora isyanı ile uğraşması, diğer taraftan İran'la münâsebetlerin bozulması, Bâbıâlî'nin, bu şartlar altında kendi halkını birbirine kırdırmak istememesi isyancılara cesaret verdi ve Memiş Ağa'nın oğlu Ahmed Ağa da eniştesi safında yer aldı. Trabzon Mütesellimi Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın Trabzon civarında takib ettiği siyaset dolayısıyla halk sükûnete kavuştu (1822).

On seneye yakın bir süre sonra Memiş Ağa'nın yeğenleri gâile yarattılar. Vali Osman Paşa'nın bu âile ile iyi geçinme gayretleri bir süre netice verir gibi olduysa da Mısır seferi için Paşa'nın hareketini müteâkıp ayaklandılar. Bir ara hareket durulur gibi oldu, lâkin bir müddet sonra Batum civarında Gönye'de mütesellim konağı muhasara edildiğinden yeniden alevlendi. Osman Paşa kuvvetli bir orduyla hareket ederken Batum civarına da asker ve gemi sevkedilerek Tuzcuoğlu'nun mukavemeti kırıldı. Âsiler, önce Rize'ye, oradan da Of civarına ve nihayet Bayburt'a kaçtılar, fakat sonunda ele geçirdiler. Abdülkadir Ağa'nın başı vuruldu, diğerleri ise affedilerek Ruscuk ve Varna havalisine yerleştirildiler (1834).

Bir taraftan devlet kuvvetlerinde yer alırken diğer taraftan güç kazanarak hükmü altına aldığı sahaları genişletmeye çalışan âyânlardan biri de Tirsinikli İsmail Ağa'dır. 1791'de kardeşi ile birlikte öldürülmek istenmişse de kaçarak kurtulmayı başardıktan sonra kurduğu çete ile Ziştovi, Hezargrad, Lofça gibi yerlerde eşkıyalık yapmış, ancak Eflâk Voyvodasının araya girmesiyle, Ruscuk'ta ikāmet etmesi şartıyla affedilmişti (1795). Ancak, bir müddet sonra alışkanlıklarını devam ettirmeye başlamış, Tuna ile Balkanlar arasındaki bölgede söz sahibi haline gelmişti. Daha sonra Pazvandoğlu isyanının bastırılmasındaki faaliyetleri dolayısıyla Sultan III. Selim'in teveccühünü kazanmayı başardığından 1797'de kapıcıbaşılık pâyesi verilerek mükâfatlandırılmıştı.

Bundan sonra kuvvetini arttıran ve merkezden gönderilen emirlere riâyet etmeyen İsmail Ağa, Karadeniz'e kadar olan bölgeyi nüfûzu altına alarak âyânlar tayin etmeye başladı. Bir taraftan da eşkıyalık hareketlerinin bastırılmasında faal rol oynuyordu. Bu arada Pazbandoğlu'nun ikinci defa isyanı ile Manav İsmail isyanlarını da bastırdı. Bütün bu hareketler, kuvvetini arttırdığından Edirne'ye kadar olan yerleri hükmü altına alması, Rumeli'den gelen İstanbul iâşesi yollarını tehlikeye düşürdü. Diğer taraftan Nizâm-ı Cedid gibi bir ordu kurmaya teşebbüs etmesi de kendisine olan güveni sarstı. 1806'da Kadı Abdurrahman Paşa idaresindeki Osmanlı kuvvetleriyle çarpıştıysa da Nizâm-ı Cedid aleyhinde olan sadrazamla gizliden anlaşması sonunda vuku' bulan Edirne Vak'asıyla yenilik hareketleri baltalanmış oldu ama, bir müddet sonra da Tirsinikli'nin, sebebi kesin olarak bilinemeyen, ölüm haberi geldi[72].

Tavaslızâdeler[73] gibi bazıları da itâatkâr gibi görünerek alttan alta tahriklerde bulunuyorlardı.

---

[72] Uzunçarşılı, *Rumeli Âyanları*, s. 15 vd.; Kemal Beydilli, "Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa", *DVİA*, XLI (2012), 204-205.

[73] Mübahat S. Kütükoğlu, "Bir Âyân Âilesi. Tavaslızâdeler", *Belleten*, sayı 273 (2011), 447-469+7.

Bu âile XVIII. yüzyılda ismini duyurmağa başlamıştı. Âilenin en meşhur şahsı, Sultan III. Selim devrinde Menteşe mütesellimi olan Seyyid Ömer Ağa'nın oğlu Osman Ağa'dır. Daha Denizli voyvodası iken verilen Çeşme muhafızlığı vazifesine güçlükle gitmiş, Menteşe mütesellimliği sırasında da emirleri, birkaç defa tekrar edilmeden yerine getirmemiştir. Meselâ, Paspanoğlu üzerine gönderilmek için asker istendiğinde türlü mazeretler ileri sürerek asker isteğini paraya çevirtmeyi başarmış, Denizli voyvodası olduğu sırada çıkan Mora isyanı, Ege ve adalara da sıçramış, özellikle Ayvalık ve civarında büyük boyutlara varmıştı. Bunun bastırılmasıyla vazifelendirilenlerden biri olan Osman Ağa, ancak üst üste gönderilen emirlerden sonra vazife yerine gitmişti.

Osman Ağa sadece verilen emirleri yerine getirmede gecikmekle kalmış değildir. 1828'de Denizli hassından Çanakkale Boğazı muhafazası için asker ve İstanbul için rayiciyle zahire istenmesi üzerine Ezine-i Lâzkıye'nin Kadıköyü'nde çıkan isyanın onun tarafından plânlandığı da anlaşılmıştır. Osman Ağa'nın, devlete itâatkâr gibi görünmek ve her vesileyle bunu tekrarlamakla birlikte mahallî ayaklanmaları da adamları vasıtasıyla organize ettiği muhakkaktır. Nitekim, bunlardan biri de 1829'da zeybek eşkıyasının isyanlarının bastırılması emri verilen Tavas'da başgösteren ayaklanmadır. Faillerinin idamını sürgüne çevirtebilmiş, bir müddet sonra da aflarını sağlamıştır ki, bu hareketin de Osman Ağa'dan kaynaklandığı açıktır. Menteşe mütesellimliğine getirilen Ağa, oğlu ve kardeşleriyle hemen bütün bölgeye hükmeder duruma gelmiştir.

1842'de Menteşe kaymakamlığına getirilen Osman Ağa'nın, zabtiye neferleri maaşlarının ödendiği gösterilen mikdarının hemen yarısını zimmetine geçirdiği anlaşıldığından Rodos'a sürülmüşse de bir süre sonra affedilerek Menteşe muhassıllığına getirilmişti.

1848'de münâvebe usûlüne göre asker yazılmasındaki suiistimali dolayısıyla ise Tavas'daki çiftliklerinden birinde ikāmete mecbur tutulmuştu.

Tavaslızâdenin diğer bazı âyânlardan farkı, devlete açıktan açığa değil, el altından isyan etmesidir. Onun dışında Bodrum'da kalyon inşası, Çeşme Kalesi'nin tamir ve teçhizi, zeybek eşkıyasının isyanını bastırması ve İstanbul'da tahaffuzhane (karantina binası) inşası gibi konularda hizmetlerde de bulunmuştur.

Kendisinden sonra oğlu da babasının yerine geçmek istemişse de müsaade olunmamış, hatta, Tavas'a uzak bir yerde ikāmete mecbur tutulmuştur.

7. Vazifelilerin Suiistimalleri

Memleketteki huzursuzluk sadece eşkıya, suhte, celâlî ve âyânlar tarafından çıkarılmıyordu. Beylerbeyiler ve sancakbeyilerinin adamları, subaşılar, sipahiler, voyvodalar, nâipler vs. vazifeliler çeşitli gayr-i kanûnî işler yaparak halka zulm ediyorlardı. Beylerbeyi, voyvoda, sancakbeyi, subaşı, mülk, vakıf ve paşmaklık* köylerin zabitleri, emin, âmil, emval mübâşirlerinin daima 10-15 atlı ile il üzerine çıkıp köylünün ürettiği mallarından ve sığır, koyun, kuzu, tavuk gibi hayvanlar, vs. den kanûna aykırı olarak ve zorla aldıkları; *cerîme*lerin* miktarını keyfî olarak arttırdıkları, hububat öşrünü harman üzerinde iken fazla keşfettikleri; çift, bennâk, cürm ü cinayet, ağnam vs. resimleri[74] kanûnun emr ettiği ve defterlerde yazılı olduğu şekilde almayıp fazla aldıkları; kızları ve oğlanlarına el koydukları, köylülerin kızlarını kendi istedikleri kimselerle evlendirdikleri, hatta eşlerini boşattırarak kendi istedikleri ile evlendirdikleri; bazı kimselerin, dâvâları satın alıp yalancı şahit kullanarak kazanç temin ettikleri Dîvân-ı Humâyûn'a yapılan şikâyetlerden tesbit edilmekteydi. Bu şikâyetler gönderilen adâletnâmelere rağmen sürdüğünden merkezden idarecileri ikaz eden hükümler yollanmaya devam olunmuştur. Âsâyişi sağlamakla görevli şahısların suiistimalleri, hem ehl-i fesat ve eşkıyanın cür'etini arttırıyor; hem de

[74] Bu resimler hakkında Onbirinci Bölüm vergiler bahsine bkz.

halkı bîzar ederek fakirleşmeleri ve hatta bazılarının yerlerini terk etmelerine, yani çiftbozanlığın[75] artmasına sebeb oluyordu.

Bundan başka beylerbeyiliğe kadar yükselmiş olanlar içinde meselâ, kendisine hakkı olan bir mevki verilmediği için devlete karşı gelen, hatta Hüseyin Paşa gibi celâlîlere iltihak edenler de oluyor, fakat bu hareketlerini hayatlarıyla ödüyorlardı.

D. OLAYLARIN ÖNLENMESİ İÇİN ALINAN TEDBİRLER

1. Vazifelilerin Uyarılması

Dîvân-ı Humâyûn'a akseden her olaydan sonra, olayların mahiyetine göre, bölgedeki beyler ve kadılara fermanlar gönderiliyordu. Eşkıya veya suhte olayı ise emirler, suçluların yakalanıp dâvâlarının şer'le görülmesi hakkında oluyordu. Ancak olayları önlemek ve suçluları yakalamakla görevlendirilenler vazifelerini her zaman lâyıkıyla yapmıyorlardı. Bu, vazifenin ihmali şeklinde olduğu gibi –yukarıda da işâret edildiği üzere– âsayişi temin edecek kuvvetlerin, vazifelerini suiistimal etmeleri şeklinde de ortaya çıkabiliyordu. Birinci halde beylerbeyleri, sancakbeyleri gibi idareciler, âsâyişin sağlanması husûsundaki vazifelerini aksatmayıp, lâyıkıyla yerine getirmeleri, suçluları korumamaları konusunda uyarılıyorlardı. Suç işleyenler kim olursa olsunlar dâvâlarının, mahallinde dâvâlılar muvacehesinde şerîata göre görülüp ölüm veya bir uzvunun kesilmesi, gerekenlerin lâyık oldukları şekilde cezalandırılmaları emr ediliyor; timarlarda yazılı olmayıp dışarıdan gelerek fesat çıkaranların korunmayıp, sancakbeylerinin subaşılarına îtirazsız teslim edilmeleri gerektiği, timarların yazılı reayasının fesat ve şekāvete karışmaları halinde ise cezalarının ora kadısı tarafından verilmesi üzerinde duruluyordu. Şakîlerin uygun bir şekilde getirilip dâvâcılarla yüzleştirilerek yargılanmaları, suçlarının tesbit edilmesi halinde şer' ile

[75] *Çiftbozan*, tapu ile toprak tasarruf eden reayanın toprağını bırakıp başka yere göç etmesidir.

gereği gibi cezalandırılmaları husûsunda emir gönderiliyor; ancak suçsuzların cezalandırılmasından ve fesat çıkaranların himâyesinden sakınılması husûsunda da dikkat çekiliyordu. Suç işleyenlerin sipahi, yeniçeri ve acemi oğlanı olması halinde suçu tescil edilip sûretinin, yani eşkâlinin, merkeze gönderilmesi gerekiyordu.

Vazifelilerin emirleri yerine getirmeleri ve halka âdil davranmaları da çok mühimdi. Bunun temini için adâletnâmeler gönderilerek beylerbeyilerinden başlayarak resmî hüviyeti olan şahıslara vazifeleri hatırlatılıyordu. İdarecilerin, halkın huzûrunun bozulmasına müsaade etmemeleri üzerinde özellikle duruluyordu. Bunun sağlanması için de kanûnnâmeler, şerîat ve padişah emirlerine uyulması gerektiği belirtiliyor, vezirlerin voyvodaları; beylerin subaşı, kethuda veya kaymakamlarının ancak ihtiyaç duyulduğunda iki-üç ayda bir olmak üzere vilâyet üzerine sadece 4-5 atlı ile gidebilecekleri, daha fazlasına müsaade edilmediği bildiriliyordu. Bu çıkışlarda halkın mallarına hiçbir şekilde el konulmaması, ihtiyaç duyulan maddelerin günlük narh fiatları üzerinden alınması da üzerinde durulan bir hususdu. Gasb ve rüşvete hiçbir şekilde müsaade ve müsamaha edilmeyip kendilerine tahsis edilen haslarla yetinmeleri de ayrıca hatırlatılıyordu.

2. Takviye Kuvvetler Gönderilmesi

Eşkıya tenkiliyle vazifelendirilenlerin emirlere her zaman uymaması, hatta kendilerinin eşkıya veya suhte gibi hareket etmeleri olayların önlenmesini güçleştirdiği gibi suhte ve eşkıyanın kuvvet ve saldırılarını arttırmalarına yol açıyordu. Dolayısıyla yanlarındaki kuvvetlerin yetmemesi halinde sancakbeyleri bunlarla mücadele edebilmek için takviye kuvvetlere ihtiyaç duyuyorlardı.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru köylüler de ateşli silâhları edinmişler ve köylerini terk edip sekban bölükleri kurunca timarlı sipahiler sükûneti sağlayamaz olmuşlardı. Tek çare olarak tüfenklerin toplatılması yoluna gidilmişti. Bu tedbir kısa bir süre hareketleri durdurur gibi olduysa da köklü bir çözüm getiremedi.

3. Âsîlere Pâye Verilmesi

Bazı hallerde Devlet isyanları önleyebilmek için elebaşılarına bir mevki vererek kendisine bağlamayı tercih etmiştir. Meselâ bir sancakbeyliği vermek sûretiyle isyan hareketini önlemeye çalışmıştır. Zaman zaman bunda başarı da sağlanmış, hiç değilse bir süre için sükûn avdet etmiştir. Fakat âsîlerin alışkanlıklarından vazgeçmemeleri halinde cezaları ağır olmuştur. Bir sosyolog olan Karen Barkey, devletin bu tutumunu "Osmanlı devletinin gücü, toplumsal grupların feda edilmesiyle değil, devletin bu grupları kendisiyle bütünleştirmesi ya da meşrulaştırması ve kendine bağlamasıyla artmıştır. Yaygın bir olgu olan eşkıyalık bile genelde zor kullanılarak değil, pazarlığa girişilerek alt edilmiştir. Devlet ile toplum arasındaki bu etkileşim, farklı devlet gelişimi süreçlerinin, sonuçlarının da farklı olacağına"[76] işaret etmektedir.

Otoritesi zayıflamış gibi göründüğünde bile Devlet, gücünü kaybetmemiş; icabında köylüyü silâhlandırmış, zararlı olmaya başladıklarında ise onları toplatarak âsâyişi sağlamıştır.

---

[76] Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul 2011, s. 1-2.

Dördüncü Bölüm

ÂDETLER VE MERASİMLER

A. KUTLAMALAR

1. Devlet Katındaki Kutlamalar

Osmanlılar, teşrifat kurallarına son derecede önem verirlerdi. Zaman içinde bu kurallarda bazı değişiklikler olmakla beraber esasta büyük farklılıklar yapılmazdı. Bu iş için *teşrîfâtî / teşrifatçı* denilen bir vazifeli dahi vardı. Her merasim için ayrı bir düzen defteri hazırlandığı gibi bazı teşrifatçılar tarafından kaleme alınmış, bu kāideleri gösteren *teşrifat defterleri* de bulunmaktadır. Bunların başlıcaları Nâilî Abdullah Paşa, Mehmed bin Ahmed, Vahdetî Ebubekir, Mustafa Münif gibi teşrifatçılık yapmış olanlar tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca arşivlerimizde, her merasim için ayrı müstakil kayıtlar da bulunmaktadır. Merasimlerde mertebe sırası çok önemli idi. Pâyede aynı olanların tayin tarihleri daha eski olanlara öncelik tanınırdı. Bir alttakinin yanlışlıkla öne alınması teşrifatçı için kötü sonuçlar doğurabilirdi.

Teşrifat defterlerinden başka, olayların akışını kronolojik olarak anlatan vak'anüvis tarihlerinde de merasimleri bulmak mümkündür.

Merâsimlerde sadece sıra değil, giyilecek kıyafetler (sammur kürk, hassü'l-has veya çuka kaftan gibi), sarık ve kavuklar (mücevveze, örf, selîmî, kallâvî gibi), tebrikin nasıl yapılacağı (el öpme, yen öpme, etek öpme gibi), ziyaretler sırasında kimin nerede, nasıl ve kimler tarafından karşılanacağı hep belli idi.

a. Ramazan Kutlamaları

Kutlamalar ramazan ayı girmeden önce başlardı. Devlet ricâli arasındaki ilk tebrik daima sadrazam tarafından şa'ban ayının 25'inde[1] şeyhülislâma yapılırdı. Ertesi gün ise şeyhülislâm yine tebrik makamında sadrazama iâde-i ziyarette bulunurdu.

Aynı gün şeyhülislâmın ziyaretinden önce yeniçeri ağası takımıyla sadrazam konağı / Bâbıâlî'ye geldiği gibi İstanbul ve Bilâd-ı selâse denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları da gelirler ve âdet olduğu üzere hem tebrikte bulunurlar, hem de çarşamba dîvânı* akdedilirdi.

Ramazan ayında sadrazam Bâbıâlî'de şeyhülislâm, selâtin camileri, yani padişahlar tarafından yaptırılan camilerin imamları, kaptan paşa, kazaskerler, ocak ağaları ve diğer devlet ricâline, her gün ayrı bir grup olmak üzere, sırasıyla iftar yemeği verirdi[2].

b. Bayram Kutlamaları

Günümüzde bayram, orta halli âileler için dahi, yollarda çekilen çileye katlanma bahasına birkaç günlük tatil mânâsına gelmeye başladı. Eskiden ise bayramlar, gerek devlet katında, gerekse halk arasında dostlukların pekiştirildiği, dargınlıkların geride bırakıldığı, mutluluk, sevinç, neş'e ve eğlence içinde geçen günler demekti.

ba. Bâbıâlî'deki Merasimler

Devlet katında bayram tebrikleri ramazan ayının 25[3] veya 26'sında[4], sadrazamın, maiyyeti ile birlikte, şeyhülislâmı ziyaretiyle başlardı.

---

1 Mehmed bin Ahmed, *Defter-i Teşrifat*, İ.Ü. Merkez Ktb., Nadir Eserler, TY, nr. 9810, vr. 65a-65b. Bu defterin 65a-86b arası Ârif Başgül tarafından nezâretimizde mezuniyet tezi olarak (İstanbul 1975) hazırlanmıştır.

2 Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifât*, İ.Ü. Merkez Ktb., Nadir Eserler, TY. nr. 8892, vr. 15a-17b. Bu defterin 1b-76b arası Ali Temel tarafından nezâretimizde mezuniyet tezi olarak (İstanbul 1977) hazırlanmıştır.

3 Mehmed bin Ahmed, *a.g.d.*, vr. 65a.

4 Mustafa Münif, *a.g.d.*, vr. 15a.

Şeyhülislâmın iâde-i ziyareti ise ertesi veya arefe günü olurdu. *Teşrifât-ı Kadîme* yazarı Es'ad Efendi, sadrazamın ziyaretini, şeyhülislâm tarafından iftar davetine gidiş olarak nakl etmekte ve ertesi gün şeyhülislâmın iâde-i ziyarette bulunduğunu yazmaktadır[5]. Ramazanın 26/27. gün, önce ikinci, sonra, mertebe sırasına göre, diğer vezirler önce sadrazamı, arkadan şeyhülislâmı ziyaret ederlerdi. Üçüncü vezirden îtibâren sadrazamdan sonra bir üst kademedeki veziri ve nihayet şeyhülislâmı ziyaret ile tebrikte bulunurlardı. Diğer vezirler de aynı usûlü tatbik ederler, ancak, biri ayrılmadan diğeri gitmezdi. Ertesi gün tebrik sırası ma'zûl –yani daha önce bu vazifelerde bulunmuş olan– kazaskerler ile İstanbul kadılılığı ve beylerbeyiliklerden ma'zûl olanlar, üçüncü gün diğer ma'zûl kadılar; dördüncü gün yeniçeri ağası, reisülküttap, tezkireci, teşrifatçı vs. vazifelilerin, arefe günü ise defterdarlar, İstanbul kadısı ve müderrislerin tebrik günü olup sadrazam konağının dîvânhânesinde toplanarak sadrazama tebrikde bulunurlardı[6].

bb. Saraydaki Merasimler

Bayram merasimi, sarayda da arefe günü başlardı. Öğle namazından sonra dîvân çavuşları ve mehter takımı, Adâlet Kasrı* karşısında, yüzleri buraya dönük olarak mevki alırlar, Has ahırdan çıkarılan, üstlerine birer seyis binmiş olan donanmış atlar da mehter takımının arkasında sıralanır ve ikindi namazından sonra mehter müziği çalınır, sonunda bir dua ve fatiha okunarak merasim bitirilirdi.

Bu merasimle aynı zamanda üçüncü avluda Hasoda kasrı önünde, geç tarihlerde ise Arz Odası önünde kurulan tahtta padişah bîrun* üyelerinin tebriklerini kabûl eder, merasim dua ile sona ererdi. Padişah bu merasimden sonra, bugün kütüphane olan Ağalar Cami'i'nde Kur'an-ı Kerim dinleyip Arz Odası'na geçer, yeniçeri ağasıyla, cebecibaşı, topçubaşı vs. ocaklar ağalarının tebriklerini kabûl ederdi. Sadrazamın bayram hediyesi olarak takdim ettiği donanmış atlar ile silâhdar ağanın

---

5 Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme*, İstanbul 1979, s. 33.

6 Mehmed b. Ahmed, *a.g.d.*, vr. 65a-b.

hediyesi olan at bu merasimi takiben gelirdi. Padişahın bu günlerde rahatsız olması halinde merasim, tahta, kavuğu konularak yapılırdı.

Bayram tebriki Enderunda*, padişahın sabah namazını kılmasından sonra Hasoda'ya gelmesini müteâkıp enderun ağalarının *muâyede-i havas* denilen tebrikleriyle başlardı. Daha sonra Sarık Odası denen Revan Köşkü veya Sünnet Odası denilen Sultan IV. Murad'ın Revan seferinden sonra yapılan mekâna geçer, imamlarla reisülküttabı burada kabûl ederdi[7].

Muâyede-i umum denilen merâsim ise Bâbüssaade önüne kurulan altın tahta oturan padişaha devlet ricâlinin tebriklerini sunması idi. Bu merasim sabah erken saatte başladığı için gece yarısından sonra Bâb-ı Humâyûn açılır ve en son şeyhülislâm ve sadrazam olmak üzere davetliler gelerek yerlerini alırlardı.

Bâbüssaade önündeki merasim padişah hocası ile başlar, onu İstanbul'da bulunan Kırım hanzâdeleri, nakîbüleşraf*, şehzâde hocaları takib ederdi. Hanzâdeler dışındakiler el öper ve padişah bunlara ayağa kalkardı.

Müteâkıben vazifeliler mertebe sırasına göre tebrikte bulunurlar; nihayet sadrazam ve Dîvân-ı Humâyûn üyeleri Kubbealtı'ndan çıkarak tebrike giderlerdi. Padişah, bunlara da ayağa kalkar, onlar ise etek öpüp tahtın arka ve yanlarındaki yerlerini alırlardı.

Devlet ricâlinden sonra başta şeyhülislâm olmak üzere kadıaskerler ve sırasıyla diğer ilmiye mensupları tebrikte bulunurlardı. Padişah şeyhülislâmı ayakta karşılar, o da el veya etek öper ve hemen giderdi.

İlmiye ricalinin ardından ma'zûl sancakbeyleri, yeniçeri ocağı ağaları, nihayet merasimi idare edenler ve en son da teşrifatçının etek öpmeleriyle bu merasim sona erer, padişah kıyafetini değiştirerek ata binmiş olarak genellikle Sultan Ahmed Cami'ine giderek bayram namazını cemaatla birlikte kılardı. Olağanüstü hallerde ise cami değişikliği yapılabilirdi[8]. Meselâ 1808 ramazan bayramı namazı Alemdar vak'asından dolayı çıkan karışıklıkta yangın da başladığı için Gülhane Parkı karşısındaki Zeynep Sultan Cami'inde kılınmıştı[9].

Dolmabahçe Sarayı'na geçildikten sonra cami de değişmişti. Meselâ Sultan II. Abdülhamid bayram namazını, genellikle Beşiktaş'taki Sinan Paşa Cami'inde kılardı. Sadece şehzâdeler değil hanedan mensubu kadınlar da camiye giderlerdi[10]. Camiye gidiş gelişler de merasimle olurdu.

Aslında muâyede merasiminin bayram namazından önce olması 1826 Ramazanı'na (9 Nisan) kadar devam etmiş, sonra bayram namazından sonraya alınmıştı[11].

Namaz dönüşünde Dîvân-ı Humâyûn üyeleri, vezirler ve muâyedeye dahil olanlar Kubbealtı'nda yemek yerler, padişah ise, hasoda önüne konulan tahta otturarak Enderunluların tebriklerini kabûl eder, daha sonra bayramlaşmak için hareme geçerdi[12]. Müteâkıben Yalı Köşkü, Gülhane bahçesinde, mevsimin kışa rastlaması ve havanın soğuk olması halinde ise Bostancı ocağı yakınındaki Ağa yerinde (Ağa bağçesi)[13] eğlenceler başlar ve bayram süresince devam ederdi.

Kurban bayramlarında merasim, ramazan bayramından farklı değildi. Yalnız bayram namazından sonra, padişah arefe günü seçilmiş olan kurbanları keser veya ilk bıçak darbesinden sonra kasapbaşıya vekâlet vererek kestirirdi. Kurban sayısı haremde adına kurban kesilecek

---

7 Tayyarzâde Atâ Bey, *Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn*, yay. Mehmet Arslan, I, İstanbul 2010, s. 324-327.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu merasimleri, kaynaklara dayanarak, mufassal bir şekilde vermektedir. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 2014, s. 201-211.

9 Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü (1802-1809)*, İstanbul 2007, s. 55.

10 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2008, s. 78.

11 Atâ Bey, I, 329.

12 *Saray Günlüğü*, gös. yer.

13 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 465.

kimselere göre değişirdi. Ölmüşler için kesilecek kurbanlar ise arefe günü kesilirdi.

c. Yeniyıl Kutlamaları

Bayramlar gibi olmasa da Osmanlı sarayında yeni yıl kutlamaları da yapılırdı. XVIII. yüzyıldan önce kroniklerde bu kutlamalara âit kayıt bulunmuyor. Osmanlılar yeni yılın girişini *tebrik-i sâl-i cedîd*, *tebrîk-i sene-i cedîd* denilen merasimle[14] kutlarlardı. Şu farkla ki, Osmanlıların kullandığı takvim gök ayı esâsına göre düzenlenen hicrî takvim olduğundan kutlama da muharrem ayının ilk günlerinde yapılırdı. Meselâ 1219 (1804) ve 1220 (1805) seneleri muharrem ayının 4'ünde, 1221 (1806)'de 2'sinde yapılmıştı. Topkapı Sarayı'nda iken kutlamalar, Sarayburnu'nda Balıkhane kapısı yakınındaki İncili Köşk[15], Halife Yeri, Ağa Bahçesi, haremde cariyeler taşlığının arkasındaki Şimşirlik[16] –ki şehzadelerin sancağa çıkma usulünün kalkışından sonra tahta çıkamayan şehzadelerin kaldıkları *kafes* de denilen 12 odalı mekân– gibi sarayın muhtelif kısımlarında olabiliyordu. Tebrikleşme genellikle öğleden sonra yapılır, şeyhülislâm, sadrazam, reisülküttap gibi rical de kutlamalara davet edilirdi. Tebrik merasimlerinden sonra eğlenceler düzenlenirdi.

Bu tarihlerden sonra muharremin genellikle ilk gününde yapılan kutlamalar Dolmabahçe Sarayı'nın yapılışından sonra oraya geçmiştir. Vak'anüvis Lütfi Efendi her sene kutlamaların yapıldığını kaydederse de tafsilât vermez. Ancak, bu tebrikler sırasında padişah tarafından

---

14 *Saray Günlüğü*, s. 56.

15 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 19, Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, Mimarî, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007, s. 334-335.

16 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 103, Mualla Anhegger Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, [İstanbul] 1986, plan 1, 2, 4, 7, 8, Necipoğlu, *Saray*, s. 336-337.

muharremiyye denilen atıyyeler (bahşiş) dağıtıldığını daha sonra yazılmış bazı hatıralardan öğreniyoruz[17]. Tebrikler haremde de yapılırdı.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı'nda yaşandığı için kutlamalar da burada olur, vükelâ dahil saraya gelerek tebrikte bulunurlardı. Ayşe Osmanoğlu'nun anlattığına göre tebrike gelenlerin almaları için başmabeyincinin dairesinde masa üzerine tabak içinde *muharremiyelik* denilen çeşitli paralar konurdu. Haremde ise kadınlar için o gün mühimdi ve yeni kıyafet giymek ise uğur sayılırdı.

Muharrem ayının vazgeçilmez bir âdeti de hâlâ devam eden 10 Muharrem'de pişirilen aşûre idi. O gün pişirilen aşûre destilere konularak hanedan mensupları, kışlalar, tekkelere ve fakirlere dağıtılırdı. Devlet ileri gelenlerinin evlerinden de saraya, tüllere bağlanmış destiler içinde aşûreler gelir, bunlar boşaltılarak sarayda yapılanlardan konulup gönderilirdi[18].

B. EVLİLİK

1. Padişah Evlilikleri

Osmanlı padişahlarının, kuruluş devrinden sonra nikâhlı eş almadıkları rivayet edilir. Buna da sebeb olarak Sultan Yıldırım Bâyezid'in eşinin Ankara Muharebesi'nde (1402) Timur'a esir düşmesi gösterilir[19]. Halbuki İstanbul fâtihi Sultan II. Mehmed 1450'de Edirne'de yapılan düğünle Sitti Hatun ile evlenmiştir[20].

---

17 Sultan Reşad, kızlarına bu kutlamada kadife keseler içinde onar altın vermişti. Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 2009, s. 86.

18 A. Osmanoğlu, s. 107.

19 Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985, s. 8.

20 Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, I, İstanbul 1949, s. 188-190; Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*, Ankara 1972, s. 32.

Daha sonra Sultan Kanûnî Süleyman, Hürrem Sultan'la evlendiği gibi Sultan II. Osman ve Sultan İbrahim'in, evlendikleri de bilinmektedir.

Sultan Osman, ilk olarak Kızlarağası Mustafa Ağa'nın, kızı gibi yetiştirdiği Ayşe Sultan'la evlenmiş, hatta ondan bir de Ömer adında oğlu olmuştu. Daha sonra Pertev Paşa âilesinden bir kızla[21], ardından da devrin şeyhülislâmı Es'ad Efendi'nin muhalefetine rağmen, kızı Âkile Hanım'la evlenmiş, nikâhta Aziz Mahmud Hüd'âî Efendi Âkile Hanım'ın, sadrazam ise Padişahın nikâh şahitliklerini yapmışlardır[22]. Sultan İbrahim ise devlet erkânının muhalefetiyle karşılaştığı halde haremdeki cariyelerden biriyle, hem de merasimle evlenmiş; nikâh şahitliklerini sadrazamla darüssaade ağası yapmışlardır[23].

Sultan Abdülmecid'den îtibâren ise, padişahların da nikâh yapmaları bir teâmül haline gelmiş ve bu eşler *kadınefendi* sıfatını taşımışlardır.

Ayşe Osmanoğlu dedesi Sultan Abdülmecid'in yıldırım aşkı ve evliliğinden bahseder.

Şehzâdeliğinde halası Esma Sultan'a yaptığı ziyaretleri padişahlığında da devam ettiren Sultan Abdülmecid, bu ziyaretlerinden birinde harem bahçesinde çok güzel bir kıza rastlar. Halasının yanına girdikten sonra da kahveyi getiren bahçedeki güzeldir. Sultan Abdülmecid, kızı halasından ister, fakat, onu kendi kızı gibi yetiştiren Esma Sultan düğünsüz evlendirmeyeceğini söyler. Sultan Mecid, düğün sözü verir ve hakikaten de Perestu ile, haremde yapılan bir düğünle evlenirler.

Sultan Reşad'ın dört nikâhlı eşi olduğu gibi Halife Abdülmecid Efendi de daha şehzâdeliğinde iki nikâhlı eşe sahipti[24].

---

21 Feridun Emecen, "Osman II", *DVİA*, XXXIII (2007), 454.

22 Naîmâ, II, 494.

23 Naîmâ, IV, 1115.

24 Göncü, s. 111.

2. Sultan Evlilikleri

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde hükümdarlar, kızları ve kızkardeşleri olan sultanları diğer Anadolu beyleri veya onların oğullarıyla evlendirirlerdi. Meselâ, Sultan I. Murad kızı Nefise Sultan'ı 1381'de Karamanoğlu Alâüddin Bey'le, Sultan Fatih Mehmed kızını Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'in oğlu Uğurlu Mehmed Bey'le evlendirmişti[25]. Bu beylikler Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra yüksek rütbeli devlet erkânı ve paşa sıfatını kazanmış olanlarla evlilikler yapılmaya başlandı. Seçilen damat adayının henüz böyle bir sıfatı kazanmamış olması durumunda önce paşalık verilir, sonra nikâh kıyılırdı.

a. Damat Seçimi

Evlilik teklifi, genelde erkek tarafından yapılır. Ancak bunun bazı istisnaları vardır. Sultanlar, yani padişah kızları, kızkardeşleri ve yeğenleri için bu usûl geçerli değildi. Tam aksine damat, padişah tarafından seçilirdi. Tabiî, mevkiinin de bir sultana yakışacak seviyede olması gerekirdi. Damatlar, genellikle vezir ve paşa rütbesindeki şahıslardan veya onların oğullarından seçilirdi. Eğer ağa veya bey gibi bir sıfatı varsa nikâhdan önce mutlaka paşalık sıfatı verilirdi. Prof. Ali Akyıldız, mevki sahibi damatların seçilmesinin nüfuzlu âilelerle akrabalık kurmanın devlet için hayırlı olacağı düşüncesinden hareket edilmiş olduğuna işaret etmektedir[26]. Ancak, bundan ziyade, belli bir mevki ve sıfata erişmiş olanların padişah damadı olabilecekleri düşüncesinden hareket edilmiş olması çok daha makul gelmektedir. Bu sıfatı kazananların yaşları ise çok kere ilerlemiş olacağından bu evliliklerde yaş farkları büyüktü.

---

25 Uzunçarşılı, *Saray*, s.145.

26 Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul 2015, s. 66.

b. Sultanların Evlilik Yaşı

Sultanlara genellikle çok küçük yaşta nişan yapılıp nikâh ise daha sonra olurdu. Sultan III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan gibi üç aylıkken[27], Sultan II. Mustafa'nın kızları Esma ve Beyhan Sultanlar gibi iki yaşlarında iken nişan yapılmış[28], Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan gibi beş, Sultan IV. Mehmed'in kızı Hadice Sultan gibi yedi yaşında evlendirilmiş sultanlar vardır[29]. Küçük yaşta nişanlanan sultanların bazan evlilik gerçekleşmeden damat adayının ölümü veya verilen vazifede başarısız olması dolayısıyla nişanları bozulur ve daha sonra uygun bir şahısla tekrar nişan yapılırdı.

Küçük yaşta nişan yapılması keyfiyetine halk arasında da rastlanmaktadır. Hatta bu nişanlılık devresinde erkek kıza her ay belli bir para da ödeyebilirdi. Ancak, kız tarafından nişanın bozulup başka biriyle evlendirilmesi durumunda erkek, mahkemeye başvurarak o tarihe kadar ödediklerini istemek hakkını da kullanabilirdi[30].

Bu evliliklerdeki yaş farkı dolayısıyla sultanlar çok kere genç yaşta dul kalır ve yeniden evlendirilirlerdi. Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan 1709'da henüz beş yaşında Silâhdar Ali Paşa ile evlendirilmiş, fakat Paşa'nın Petervaradin Muharebesi'nde (1716) şehit düşmesi üzerine 12 yaşında dul kalmış, 13 yaşında bu defa Nevşehirli İbrahim Paşa ile evlendirilmiş, ancak onu da Patrona İsyanı'nda (1730) kaybetmişti. Fatma Sultan bundan sonra evlenmemişse de evlilik sayıları bazan ikiyi aşanlar da vardı. Bu konudaki rekor Sultan I. Ahmed'in kızlarından yedi evlilikle Ayşe ve altı evlilikle Fatma Sultanlara âittir. Ayşe Sultan ilk evliliğini 13 yaşında, sonuncuyu 56 yaşında iken yapmıştır. Altı evlilik yapan Fatma Sultan ise ilk evliliğinde 19, sonuncuda 62 yaşındaydı[31]. Ancak XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibâren ne çok küçük yaşta, ne de bu kadar çok sayıda evliliğe rastlanır. Sadece Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan 12 yaşında nişanlanıp, 15 yaşında evlendirilmiştir[32]. Sultan Abdülmecid'in kızları Fatma, Münire ve Mediha Sultanlarla Sultan Abdülaziz'in kızı Saliha, Sultan V. Murad'ın kızları Hadice ve Fehime Sultanlar; Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe ve Sultan Vahideddin'in kızı Ulviye Sultanlar ikişer evlilik yapmışlardır.

[27] Adnan Giz, "Üç Yaşında Evlenen Sultanlar", *Tarih Dünyası*, I/3 (1950), 105-107'den naklen Akyıldız, *Refia Sultan*, s. 66-67n.

[28] Naîmâ, IV, 1129.

[29] *Abdi Sûrnâmesi*, "Abdî Sûrnâmesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri: Manzûm Sûrnâmeler*, haz. Mehmet Arslan, I, İstanbul 2008, s. 487 vd.

[30] Antep Şer'iye Sicillinden naklen Eken, s. 113.

İslâm hukukunda, mâlî gücü olan erkeklerin dörde kadar eş alabilecekleri kabûl edilmiş olmakla birlikte sultanlar, ne ikinci bir eş olarak evlenmişler, ne de üzerlerine evlenilmiştir. O kadar ki, damat adayı evli olduğu takdirde muhakkak eşini boşar, ondan sonra sultanla evlenirdi. Meselâ Sultan II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'ın ikinci eşi Kalaylıkoz Ali Paşa eşinden boşattırılarak Sultanla evlendirildiği gibi Sultan İbrahim de, sadrazamı Ahmed Paşa'yı eşinden zorla boşattırarak kızıyla evlendirmişti[33]. Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın ikinci evliliğini yaptığı Nevşehirli İbrahim Paşa da önce eşini boşamış, fakat Sultan, sıkıntı çekmelerini önlemek için, Paşa'dan eski eşini kollamasını istemişti.

Sultanlar, hanedan mensûbu olmaları dolayısıyla eşlerinden daha üstün durumdaydılar. Nikâh sırasında da *ismet hakkı* yani boşama hakkının sultanda olduğu kaydedilirdi. Nitekim, Sultan Kanûnî Süleyman'ın kızkardeşi Şah Sultan'ın eşi olan meşhur tarih ve *Âsafnâme* yazarı Lütfi Paşa, halktan bir kadına reva gördüğü kötü muâmele dolayısıyla eşi kendisini boşamış ve padişah tarafından da Dimetoka'ya sürülerek cezalandırılmıştı[34].

[31] Uluçay, s. 50-52.

[32] *Refia Sultan*, s. 67, 70 . Krş. Uluçay, s. 153-154.

[33] Naîmâ, IV, 1129.

[34] Mehmet İpşirli, "Lutfi Paşa", *DVİA*, XXVII (2003), 234-236.

c. Çeyiz ve Evlilik Merâsimleri

Sultanların çeyizlerinin nasıl hazırlandığı Leylâ Saz'ın[35] *Haremin İçyüzü* adlı eserinde anlatılmaktadır. Buna göre çeyiz masrafları Hazine-i Hassa'dan görülür, kıyafetler, ölçüler verilerek diktirilir, mücevher ve gümüşler, sarayın bu nevi işlerini yapan şahıslarca temin edilirdi. İstenilen şeyler saraya getirilir, seçim burada yapılırdı. Çarşıdan alınacak eşya olduğu takdirde Harem'de hazırlanan arabayla gidilir, fakat arabadan çıkılmaz, istenilen şeyler arabaya getirtilerek beğenilenler alınırdı.

Çeyiz, bir pazartesi günü damadın sarayına gider, nikâh ve düğün ise onu takib eden perşenbe günü yapılırdı. Merasimlere, sadrazam, şeyhülislâm, vükelâ gibi üst düzeydeki ricâl, dârüssaade ağası tarafından davetiyeler gönderilerek davet edilirlerdi. O sırada İstanbul'da bulunan bazı valilerin de davetliler arasına alındığı görülmektedir. Meselâ Refia Sultan'ın düğününe, İstanbul'da olan İzmir, Silistre ve Sayda valileri de çağırılmışlardı[36].

Nikâhta gelin ve damat birer vekille temsil edilirlerdi. Sultanın vekili daima dârüssaade ağası, damadın vekili ise sadrazam veya seçilen başka bir paşa olurdu. Sultan II. Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan'la evlendiğinde Sirke Osman Paşa'nın vekili ise, oğlu idi[37]. Sultan düğünlerinin bir kısmı şehzâde sünnetleri ile aynı zamana denk getirilirdi. Sultanın, çok kıymetli mücevherler de ihtiva eden çeyizi yanında, nahıllar* –ki iki büyük, birkaç da küçük nahıl hazırlanırdı–, yapma çiçekler vs. bulunması âdettendi. Damat tarafından geline gönderilen *nişan kafesi** denilen mücevherler içinde elmas ve zümrütten taç, bilezik, gerdanlık gibi ziynet eşyaları, *nişan esvabı** denilen hediyeler içinde kıymetli kumaşlar ile şekerden çiçek bahçeleri ve çok

[35] Leylâ Saz, Osmanlının son ve cumhuriyetin ilk yıllarında yaşamış, şair, bestekâr ve yazardır.

[36] *Refia Sultan*, s. 71.

[37] Râşid, II, 812.

çeşitli eşya; ayrıca, çoğu kere gümüşten iki büyük nahıl bulunurdu. Bu hediyelerle birlikte Padişah'a ve Vâlide Sultan'a da ayrıca hediyeler sunulurdu. Damadın hediyeleri geldikten sonra sultan tarafından damada *nişan makremesi** adı altında bir bohça gönderilirdi. Davetlilere, damat paşa tarafından ziyafetler verilir, davetlilerin mertebe sırasına göre bu ziyafetler, birkaç gün sürerdi. Daha sonra sarayda sultanın çeyizi teşhir edilir ve devlet erkânı yine mertebe sırasına göre gelerek çeyizi seyreder ve bu arada hediyelerini de takdim ederlerdi.

Nihayet, perşenbe günü, müneccimbaşının tayin ettiği "vakt-i muhtar"da şeyhülislâm tarafından nikâh akd edilerek önce çeyizi daha sonra da Sultan II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan gibi bir yahut kızkardeşi Emine Sultan yahut Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan gibi birkaç gün sonra merasimle saraydan çıkarılıp *zokak* denilen iki tarafına perdeler gerilmiş yoldan geçirilerek kırmızı atlas bir cibinlik altındaki arabaya bindirilip damad paşanın konağına veya padişahın hazırlattığı bir saraya götürülürdü[38]. Sultan, yeni sarayına gittikten bir iki gün sonra Sadrazam Çorlulu Ali Paşa ile evlenen Emine Sultan'ın düğününden sonra olduğu gibi Vâlide Sultan veya Silâhdar Ali Paşa ile evlenen Fatma Sultan'ın düğününden sonra olduğu gibi bizzat padişahın yeni evlilerin sarayını teşrif ederek birkaç gün kaldıkları da olurdu[39].

Sarayın, düğün gününe yetiştirilememesi halinde, Sultan Abdülmecid'in kızları Cemile ve Münire Sultanların evliliklerinde olduğu gibi, yeni evliler için geçici olarak bir konak kiralanırdı. Sultan Abdülmecid'in aynı zamanda evlenen kızlarından Cemile Sultan'a, Salıpazarı'ndaki sahilsarayın inşaatı tamamlanıncaya kadar kısa süre için Emirgân'daki Giritli Mustafa Nailî Paşa yalısı; Münire Sultan'a ise yine

[38] Bu düğünlerle ilgili tafsilât Râşid Tarihi'nde verilmiştir. Kırım Harbi sırasına rastlayan Refia Sultan'ın düğününün nisbeten daha basit yapıldığına dair kayıtlar varsa da bütün merasimlerin yerine getirildiği de görülmektedir bkz. *Refia Sultan*, s. 71 vd.

[39] Râşid, II, 792 ve 812.

aynı semtteki sarayı tamamlanıncaya kadar Vaniköy'deki Sır Kâtibi Mustafa Paşa yalısı kiralanmıştı[40].

Sultanın mehri nikâh sırasında tesbit edilirdi. Mehrin miktarı zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Sultan III. Ahmed'in, düğünleri aynı zamanda yapılan kızları Ümmügülsüm Atîke ve Hadice Sultanların mehr-i muaccelleleri 2.000'er altındı. Mehr-i müeccellelerin 10.000, 20.000, Fatma Sultan'ınki gibi 40.000, 100.000, hatta Sultan III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'ınki gibi 300.000 altına kadar çıktığı da vaki' idi[41]. Sultan Vahdeddin'in kızları Ulviye ve Sabiha Sultanların mehrleri kese altın olarak belirlenmişti. Sultan Vahdeddin'in şehzâdeliğinde 1914'de İsmail Hakkı Bey'le evlendirilen kızı Ulviye Sultan'ın mehr-i muaccellesi 100, mehr-i müeccellesi 1002 kese altın, 1920'de evlenen Sabiha Sultan'ın mehr-i müeccellesi yine 1001 kese iken mehr-i muaccellesi 1000 kese altın olarak tesbit edilmiştir[42].

1586'da İstanbul, 1675'de Edirne'de yapılan düğünde Sultan, Eski Saray[43]'dan çıkmıştır. Prof. Uzunçarşılı, padişah kızlarının Yeni Saray, kardeşlerinin ise Eski Saray'dan çıktıklarını kaydeder. Kardeşlerin Eski Saray'dan çıkmaları, ölen padişahın hareminin eski saraya

40 Leylâ Saz, s. 166-167.

41 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 146.

42 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul 2006, s. 191.

43 Gerek Edirne, gerekse İstanbul'da yapılan saraylardan birincisine Eski Saray adı verilmiştir. Edirne, Eski Sarayı bugünkü Sultan Selim Cami'i'nin bulunduğu mevkide, Yeni Saray'ı ise yine bugün "Sarayiçi" olarak anılan yerde idi. 1877-78 Rus Harbinde, içinde cephanelik bulunan bu saray, Rusların eline geçmemesi için havaya uçurulmuştur. M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", MEB *İslâm Ansiklopedisi*, IV (1946), 119. İstanbul'un fethinden sonra ilk olarak bugün İstanbul Üniversitesi Merkez binasının olduğu yerde bir saray yapılmış, daha sonra Topkapı Sarayı inşa edilince burası "Saray-ı atik" (Eski Saray), Topkapı Sarayı ise "Saray-ı cedid" (Yeni saray) olarak adlandırılmıştır. Eski Saray için bkz. Zeynep Tarım, *Osmanlı Döneminde İstanbul'un İlk Sarayı: Kızlar Sarayı (Eski Saray)*, İstanbul 2013.

taşınması âdeti dolayısıyla normaldir. Ancak, padişah kızı olanlar içinde de Eski Saray'dan çıkanlar bulunmaktadır. Meselâ Sultan Kanûnî Süleyman'ın kızı Mihrümah Sultan'ın Rüstem Paşa ile evlenirken olduğu gibi Şehzâde Selim'in (Sultan II. Selim) kızları da hep Eski Saray'dan çıkmışlardır. Yine Sultan III. Murad'ın 1586'da Kanijeli İbrahim Paşa ile evlenen kızı Ayşe Sultan Eski Saray'dan çıktığı[44] gibi Sultan IV. Mehmed'in kızı Hadice Sultan da Edirne Eski Sarayı'ndan çıkmıştır. Daha sonra ise padişah kızları, Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın Silâhdar Ali Paşa ile evliliğindeki gibi artık Topkapı Sarayı'ndan gelin çıkmaya başlamışlardır. Bu usûl de, Sultan II. Mahmud'dan îtibâren değişmiştir. O tarihte henüz bugünkü Dolmabahçe Sarayı yapılmamıştı, fakat aynı yerde Beşiktaş Sarayı adıyla bir saray bulunmaktaydı ve Mihrümah Sultan, bu saraydan çıkmıştı. Sultan Abdülmecid saltanatında Dolmabahçe Sarayı'nın inşasından sonra sultanlar gelin olarak bu saraydan çıktıkları gibi düğünleri de, o sırada henüz açık bir alan olan Nişantaşı'nda yapılmaya başlanmıştır. Nitekim, Cemile ve Mediha Sultanların onbeş gün süren düğünleri de burada yapılmıştır[45].

Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Vahdeddin'in kızlarının düğünleri ise biraz daha farklıdır. Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'ın anlattığına göre Gazi Osman Paşa'nın oğluyla evlenen Naime Sultan'a Ortaköy'de Zekiye Sultan Sarayı'nın yanındaki saray tahsis edilmiş ve düğün burada yapılmıştır. Sultan, âdet olduğu üzere, Yıldız Sarayı'ndan gelinliğini giymeden çıkmıştır. Hanedan içinde ilk defa kırmızı yerine beyaz gelinlik giyen bu sultandır.

Yıldız Sarayı'nda Küçük Mabeyn'deki çeyiz teşhiri ve Ortaköy'de, yapılan koltuk merasimi alışılageldiği gibidir[46].

Sultan Vahdeddin'in kızı Sabiha Sultan'la son halife Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi I. Dünya Savaşı senelerinde 1920-

44 Selânikî, I, 170-171.

45 Balıkhane Nâzırı, s. 332.

46 Osmanoğlu, *Abdülhamid*, s. 69-71.

'de evlenmişlerdi. Nikâhları, eski âdete uyularak Topkapı Sarayı'nda, düğünleri ise Yıldız Sarayı'nda yapılmıştı[47].

Sultan II. Mahmud, yeniçeri teşkilâtını lâğvettikten sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'yi kurmuş ve bunu diğer reformlar takib etmişti. Mihrümah Sultan'ın düğününde, mehterin yerini bando alırken askerler de yeni üniformalarıyla geçide katılmışlardı[48].

Son devir düğünleri, esas îtibâriyle klâsik devirle aynı olmakla beraber, devrin icaplarına göre bazı farklılıklar da görülmektedir. Bunları, Cemile ve Münire Sultanların düğünlerini takib etmiş olan Leylâ Saz'dan öğreniyoruz ki değişikliklerden biri Sultan II. Mahmud devrinde başlayan mehterin yerini bandonun almasının devamlı hâle gelmiş olduğudur.

Klasik devirde Eski Saray ve Topkapı Sarayı'nda oturulurken Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarına nakledilmesi gibi sultan sarayları da artık Haliç'in diğer yakasına taşınmıştır. Sultan II. Mahmud devrinden îtibâren düğünlerin yapıldığı yerler farklı olduğu gibi sultanların giydikleri gelinlikler de farklılık göstermektedir. Naime Sultan'a kadar kırmızı gelinlik giyilirken bundan sonra beyaz gelinlik giyilmeye başlanmıştır.

Osmanlı hâkimiyetindeki diğer yerlerde, meselâ Mısır'da da hemen aynı âdet ve merâsimlere yer verildiği görülmektedir[49].

---

47 Prof. Dr. Nurhan Atasoy'un Sabiha Sultan'ın torunu İkbal Hanım'dan edindiği bilgi.

48 *Lebib Surnâmesi*, "Lebib Sûrnâmesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, IV-V, İstanbul 2011, s. 51-197'de bu evlilik anlatıldığı gibi Miss Julia Pardoe da çeyiz alayını takib etmiştir. *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2010, s. 74 vd.

49 Emine Fuad Tugay, *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, İstanbul 2013, s. 300 vd.

2. Ekâbir Evlilikleri

a. Evliliğin Safhaları

aa. İlk Adım: Görücü Usûlü

Görücü usûlüyle evlenme, bugün de hâlâ yer yer var olan bir evlenme şeklidir. Ancak bugün genellikle erkekle kızın münâsip bir ortam hazırlanarak karşılaştırılması, hatta bir iki defa görüşerek birbirlerine uygun olup olmadıklarını anlamaları şekli kabûl görürken eskiden sadece erkeğe fizik ve karakter olarak ne gibi vasıfları olan bir kızla evlenmek istediği sorulur ve ona göre bir kız bulunmaya çalışılırdı. Osmanlı Devleti'nin ilk Dahiliye Nâzırı Pertev Paşa'nın torunu olan ve çeşitli kitâbet hizmetlerinde vazife gördükten sonra Evkaf ve Maliye Nezâretlerinde çeşitli vazifelerde bulunmuş olan Abdülaziz Bey, üst düzey âilelerdeki âdet ve merasimleri anlattığı kitabında[50] bu konulara da yer vermiştir. Aranılan evsaftaki kızlar, aracılar –ki bunlar tanıdıklar, kolcular*, hamam ustaları, hatta bohçacılar da olabilirdi– vasıtasıyla öğrenilir, aday veya adaylar hakkında tahkikat yapılır, sonuç müspet ise kız görmeye gidilirdi.

Görücüye gidenler erkeğin annesi ve/veya yakınları olurdu. Görücüye gitmenin de bazı kaideleri vardı. Meselâ Muharrem ve Safer aylarıyla salı günleri ve her ayın son çarşanbası böyle bir ziyaret için uğursuz sayılırdı. Görücülüğe nasıl gidileceği, namzetin nasıl hareket edeceği; görücülerin olsun namzetin olsun giyeceği kıyafetin renklerine kadar belirlenmişti. Görücüler siyah giyemezken murat rengi olduğu için namzetin de yeşil giymesi uygun görülmezdi.

Sonuç, kızın âilesi ve evlenecek genç tarafından uygun bulunursa daha önce görücü olarak gidenlerden biri, namzet olan erkeğin âilesi, işi, vs. hususları ihtiva eden bir pusulayı kızın evine götürerek niyetlerinin ciddî olduğunu belirtirler ve tahkikat yapılıp karar verilmesi için bir süre tanırlardı. Bu sürenin sonunda pusulayı götüren şahıs kızın

---

50 Abdülaziz Bey, I, 106 vd.

evine giderek cevabı alırdı. Cevabın müspet olması halinde *söz kesilmiş* addedilirdi.

ab. Yürüklerde Görücülük

Yürükler arasında yapılan bir araştırma görücülük safhasının çok farklı cereyan ettiğini göstermektedir.

Erkek annesi, oğluna uygun bir eş seçmek için faaliyete geçtiğinde gözüne kestirdiği kız buğday, bulgur ve mercimek gibi birşey ayıklarken –ki bunların içlerine eskiden taş vs. yabancı maddeler karıştığından ayıklanmadan pişirilmezdi– kızın yanına oturup sohbete başlar. Bundan maksat kızın göz sağlığı, ağız sağlığı, ellerinde bir ârıza olup olmadığı ve hünerinin derecesi, artıkların atılması sırasında çevikliği ve bedeninde bir kusur olup olmadığını kontrol etmekte ve müspet sonuç aldığı takdirde durumu önce oğluna açar, ancak onun muvafakatini aldıktan sonra eşine söylerdi. Kız istenmeye gidilmeden önce üstü kapalı olarak durum kızın âilesine bildirilip ziyarete gidilir. Ziyaret sırasında gelin adayı ikinci bir imtihandan geçer. Ortaya bir sini ve üstüne bir testi ile su dolu bir bakraç konur ve kızın suyu testiye boşaltması istenir. Bundan maksat hem gözlerinin tekrar muayenesi, hem de gönlünde başka biri olup olmadığının tesbitidir. Eğer suyu siniye boşaltırsa başka birine gönül vermiş olduğu anlaşılarak vaz geçilir; bu imtihandan da başarılı çıkarsa, devreye baba girer ve Allah'ın emriyle kız istenirdi[51].

b. Kız İsteme

Şehirde de bundan sonraki safhada erkekler devreye girerdi. Şu farkla ki, kibar âilelerde kız istemeye baba değil, kethudası, yahut damat adayının dayı veya eniştesi kız evine giderek nikâhın yani mehrin miktarı, halktan kimselerde *yüz görümlüğü*nün kıymeti ve cinsi ile

[51] Ziya Kazıcı, "Yörüklerde Kız İsteme Âdetleri Üzerine Bir Deneme", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri (25-26 Mayıs 1998)*, İstanbul 2000, s. 209-210.

ağırlık[52] denilen meblâğın miktarı ve nikâh akdi günü karara bağlanırdı.

Damat iç güveysi olarak kız evine gidecekse yatak odası bu para ile döşenirdi. Kız tarafından bunun istenmemesi veya damadın babasının döşeme masraflarını üstlenmesi de mümkündü.

Evliliğin kesinleşeceğinin bir işareti de gelin namzedinin ayak ölçüsünün alınması idi ki bu usûl Anadolu'da orta halli âilelerde bile geçerliydi. Yaptırılacak ayakkabı da özel idi[53]. Bugün de bu âdet, bazı ilâve ve değişikliklerle devam etmektedir. Eski günlerde ise gelin adayı ile birlikte anne, baba ve diğer bazı yakınlarına da ayakkabı veya terlik hediye edilmesi âdet idi.

Abdülaziz Bey'in temas etmediği, nikâh yapılmaması gereken bir dönem daha vardır. Bugün pek dikkate alınmıyorsa da hâlâ iki bayram arasında, yani Şevval ve Zilka'de aylarında da nikâh kıyılması istenmez. Bunun da sebebi düğün masraflarıyla bayram masraflarının karışıp âileyi maddî sıkıntıya düşürmesi endişesi olmalıdır. Haftanın günlerinden ise pazartesi ve perşembe uğurlu sayılırdı.

c. Düğün

Düğün günü gelinin oturacağı köşeyi düzenlemek işi *askıcı** denilen şahsa havale edilirdi. Odanın sağ köşesine kıymetli şallarla sarılıp birleştirilmiş yüksek direkler arasına gelinin oturması için bir iskemle, arkaya Mushaf-ı şerif asılır, mekân nahıl ve çiçeklerle süslenirdi.

Gelinin elbisesi Hind sevâîsi* veya şal kumaşından dikilir, başında taç ve aşağıya doğru uzanan duvak, ayaklarında incili terlikler olurdu. Gerdanlık, broş ve küpe gibi mücevherler ihmal edilemezdi. Gelin, babasının, beline şalı kuşatmasından sonra, arabaya bindirilerek dama-

[52] Bu bazı bölgelerde kalın veya başlık denilen şey olmalıdır.

[53] Geçen asırdaki bu ayakkabı için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Gelin Kızların Gözdesi: Çıkçıkalı Ayakkabılar Yahut Lâpçin-Galoş", *Ayakkabı Kitabı*, İstanbul 2003, s. 283-287.

dın evine doğru yol alırdı. Harem kapısında damat gelini karşılayarak hazırlanan odaya götürüp selâmlığa geçerdi.

Düğün günü evin kapısı açık tutulur, herkes girip gelini ve çeyizini görebilir, akşam ise damat erkek davetlilere yemek verirdi. Yatsı namazından sonra misafirler gider, damat ise hareme geçerdi.

Ertesi cuma günü damat tarafından hazırlatılan paça yenildiği için bu güne *paça günü* adı verilir, yemekten sonra misafirler dağılırdı.

Evlilik merasimleri gibi iki tarafın birbirlerine verecekleri hediyeler de belli idi. Ancak tarafların maddî durumlarına göre bunlarda da değişiklik olurdu. Zenginlere göre, orta halliler ve dar gelirliler çok daha mütevâzî hediyeler sunarlardı ki Leylâ Saz bunları da vermektedir.

Bütün bu safhalar, her zaman evlenecek kızın rızasıyla yapılmayabiliyordu. Damat adayı ebeveyn tarafından uygun bulunduğu takdirde kızın reyine rağmen evlilik gerçekleştirilebiliyordu. Çok kere de kızlar reşid olmadan evlendiriliyorlardı. Bu durumda kadın, eşiyle anlaşamadığı takdirde reşid olunca kadıya müracaatla durumu anlatıp boşanma talebinde bulunma hakkına sahipti.

Evliliklerde üzerinde durulması gereken bir diğer husus da din idi. Müslüman bir erkeğin gayr-i müslim bir kadınla evlenmesi şer'an mümkünse de Müslüman bir kadının gayr-i müslim bir erkekle evlenmesi kabûl edilemezdi. Şayet herşeye rağmen evlilik gerçekleşmişse doğacak çocuklar Müslüman olurlardı[54].

C. SÜNNET DÜĞÜNLERİ

Bugün de hâlâ dikkat edilen bir husus, sünnetin tekli yaşlarda yapılmasıdır. Ancak, eğer surnâmelerin verdikleri bilgiler doğru ise, şehzâde sünnetlerinde bu husûsa pek de riâyet edildiği söylenemez. Gerek şehzâde sünnetlerinde, gerekse ekâbir âilelerin çocuklarının sünnetlerinde başka çocukların da sünnet edilmesi âdetti. Şehzâde sünnetlerinde bu sayının bazan binleri aştığı, ekâbir sünnetlerinde ise birkaç yüz

[54] Faroqhi, *Gündelik Yaşam*, s. 129.

kadar olduğu görülür. Abdülaziz Bey'e göre sünnet edilecek çocuğun yaşı gibi sünnet edileceklerin sayılarının da tek rakamlı olmasına dikkat edilirdi.

Sünnet zamanı olarak genellikle ilkbahar ve sonbahar ayları seçilirdi. Ancak bu da şehzâde sünnetlerinde daima göz önünde tutulan bir husus olmamış, yazın ilk aylarında da sünnet yapılmıştır.

1. Şehzâde Sünnetleri

Sünnet düğünleri, Edirne'nin başşehir oluşundan, İstanbul'un fethine kadar burada yapılmıştır. Nitekim, Sultan II. Murad zamanında, oğulları Şehzâde Mehmed (Fatih) ve Alâaddin Ali'nin sünnetleri burada icra edilmiş, âlimler ve san'atkârların da katıldığı bu düğünde çeşitli eğlencelere yer verilmiştir[55].

Sultan Mehmed gibi oğulları Bâyezid ve Mustafa'nın sünnet düğünleri de, İstanbul'un fethinden sonra olmasına rağmen Edirne'de yapılması kararlaştırılıp etraf devletler hükümdarlarına dâvetciler gönderilmiş; Meriç, Tunca ve Arda nehirlerinin birleştiği yerdeki adada düğün için çadırlar kurulmuştur. Devlet erkânı, esnaf ve halkla yabancı devlet elçileri de bulunmuş, hediyelerini takdim etmişler ve hepsine hil'atler giydirilmiştir. Padişah, vezirleri ve halkla birlikte yemek yemiştir[56].

İstanbul'un fethinden sonra Edirne'de yapılan diğer bir sünnet düğünü Sultan IV. Mehmed'in oğulları Mustafa (12) ve Ahmed (2) için yaptırttığı düğündür.

Düğün hazırlıkları 1673 yılında başlamış ve altı ay kadar sürmüştür. Eğlenceler Yeni Saray'ın önündeki önceleri *Cirit*, sonra *Sırık* olarak adlandırılan meydanda yapılacağından Harem mensuplarının da gösterileri rahat seyredebilmeleri için buradaki Alay Kasrı'nın yanına ilâve bir kısım inşa edilmiş ve düğün 15 gün sürmüştür. Bu süre zarfında devlet erkânı tarafından hediyeler takdim edilmiş, gece de devam

[55] Nutku, s. 31.

[56] İbn Kemal, VII. defter, s. 139-143; Nutku, s. 32.

eden çeşitli eğlenceler ve havâî fişek gösterileri tertiblenmiş, sünnet ise onuncu gün sünnet alayı yapılarak Şehzâde Mustafa Eski Saray'dan alınıp yeniçerilerden şeyhülislâma kadar kapıkulu, saray ve devlet erkânı ile mehter takımının katıldığı, nahıllar ve çiçek bahçelerinin göz kamaştırdığı merasimle Yeni Saray'a götürülmüş, 12. gün ise sünnet yapılmıştır. Bütün şehzâde sünnetlerinde olduğu gibi bunda da her gün 200 civarında olmak üzere 2.000 kadar çocuk sünnet edilmiştir.

Şenlik boyunca sonuncusu 15. gün halka olmak üzere, mertebe sırasına göre devlet erkânına ziyafetler verilmiştir.

İstanbul'da yapılan ilk şehzâde sünneti ise Sultan Fatih'in, oğlu Şehzâde Cem ve torunu Abdullah'ın sünnetleridir. Düğün, İğriboz'un fethinden (1470) sonra İstanbul'da Eski Saray'da icra edilmiş olup düğün sırasında ziyafetler verilmiş, san'atkârlar, hünerlerini sergilemişlerdir[57].

Bundan sonraki düğünler Sultan IV. Mehmed'in şehzâdeleri Mustafa ve Ahmed istisna edilirse, hep İstanbul'da yapılmıştır.

Sultan Kanûnî Süleyman, şehzâdeleri Mustafa, Mehmed ve Selim için 1530'da At Meydanı'nda bir ay süren muhteşem bir sünnet düğünü düzenletmiştir. İbrahim Paşa Sarayı'nda dîvânhâne önünde bir sâyeban* altında taht kurulmuş ve Padişah tebrikleri burada kabûl etmiştir. Dâvetliler, mertebe sırasına göre her gün grup grup kabûl edilmişler ve çok kıymetli hediyeler sunmuşlardır. Bunlar içinde altın ve mücevherler, çok kıymetli kumaşlar, Çin porselenleri vardır. Her gün tebrik faslının arkasından ziyafetler verilmiş, çeşitli ceng temsilleri ve eğlenceler tertib edilmiştir. Düğünün 15. günü Padişah, devlet erkânı ile yemek yemiş, 16. günü ise Padişahın huzûrunda ilmî münakaşalar yapılmıştır. Şehzâdeler 18. gün sünnet edilmişler ve o gün eğlenceler sabaha kadar devam etmiştir. 20. günden îtibâren Kâğıthane'ye gidilmiş, şenlik ve gösteriler burada devam etmiştir.

[57] İbn Kemal, VII. defter, s. 296-298.

Kasım 1539'da At Meydanı'nda hazırlıklara başlanan Şehzâde Bâyezid'in sünneti de, ağabeyleri kadar değilse bile muhteşem olmuştur.

Sultan III. Murad'ın şehzâdesi Mehmed (III. Mehmed)'in düğünü yine burada yapılmıştır[58]. Daha önce İbrahim Paşa Sarayı tamir edilerek ek binalar inşa olunmuştur. Bir şahnişin* ve ön tarafa da davetliler için üç katlı ek bir inşaat yapılmıştır[59]. Diğer düğünlerde olduğu gibi dâvette, çeşitli eğlenceler yer almış, esnaf alayları geçidi göz kamaştırmıştır. Sünnet, şenliğin 40. günü Cerrah Mehmed Paşa tarafından has hamam'da gerçekleştirilmiş[60], şenlik daha sonra 16 gün daha devam etmiştir ki, şehzâde sünnet düğünleri içinde 56-57 gün[61] sürmesiyle rekor kırmıştır.

Sultan Abdülmecid saltanatında Kırım Harbi'nin bitiminde (1857) şehzâdeler Reşad, Burhaneddin ve Kemâleddin Efendilerin sünnet düğünleri Nişantaşı'nda yapılmıştır. Her zamanki gibi hazırlıklara birkaç ay önce başlanmış, şehzâdelerle birlikte bazı beyzâdeler ve diğer çocuklar da sünnet edileceğinden Nişantaşı'nda, bugünkü lise karşılığı olan, idâdî binası bunun için hazırlanmıştır. Sünnetten önce şehzâdeler, saraydan merasimle çıkarılarak eğlencelerin yapılacağı yere götürülüp dolaştırılmışlardır.

Düğün yapılacak alanda vükelâ, askerî erkân, ilmiye ricâli, yabancı sefaretler mensupları, patrikler için ayrı ayrı çadırlar kurulmuş, harp öncesinde olduğu gibi, sarayda ziyafetler verilmiş, eğlenceler tertib edilmiştir. On gün süren bu eğlenceler, biraz da zaferi kutlama merasimi haline gelmiştir[62].

[58] Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 2011, s. 1101 vd.

[59] Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, Ankara 2012, s. 60.

[60] Gelibolulu Mustafa Âli, *Cami'ul-Hubub'der Mecâlis-i Sur*, TSM Ktb. B. 203, 96b-97a'dan naklen Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, s. 60.

[61] Feridun Emecen, "Mehmed III", *DVİA*, XXVIII (2003), 408.

[62] Balıkhane Nâzırı, s. 331-332.

2. Ekâbir Sünnetleri

Çocuğun sünnet edilmesine karar verildiğinde işinde mâhir bir cerrah bulunduktan sonra sünnet günü tayin edilir ve düğünde bulunması istenen kimselere davetiyeler gönderilirdi. Erkek davetliler çocuğun babası tarafından davet tezkireleri gönderilerek, kadın davetliler ise anne veya bir yakını tarafından bizzat gidilerek davet olunurlardı.

Sünnet günü erkek davatliler, kâhya, mühürdar ve kıdemli ağalar taraflarından, kadın davetliler ise anne, kızı, gelini veya diğer yakınları taraflarından îtibar derecelerine göre karşılanır ve yine buna göre odalara alınırlardı.

Misafirlere hizmet edeceklerin, evdeki yardımcılardan, yetmediği takdirde daha önce çırağ edilmiş* olan kalfalar ile onların yakınlarından olmasına özen gösterilirdi.

Misafirlere önce tatlı, arkadan kahve ve çubuk ikram edilirdi. Bunların hepsinin sunuluş şekilleri vardı. Tatlı ikramında tepsi içinde üç kap bulunurdu. Kapların birine tatlı, birine tatlı alınacak kaşıklar, üçüncüye ise kirli kaşıklar konulurdu[63]. Kahve ikramı da üç kalfa tarafından yapılır, biri fincanların konulduğu tepsiyi, diğeri üstünde kahve dolu ibrik bulunan sitili* tutar, üçüncü de kahveleri boşaltıp misafirlere sunardı.

Sünnet olacak çocukların eğlenmeleri için hokkabaz, hayalci gibi oyuncular tutulur, yatakları, eski devirlerde karyola olmadığı için, yere bir halı üzerine önce bir yün, üzerine pamuktan üst üste üç şilte serilip işli yastıklar ve önce yazma, sonra canfes* yüzlü yorganlar konarak hazırlanır; başuçlarına *Kur'an-ı Kerim* asılır ve altına nazara karşı çörek otu, sarımsak, mavi boncuk ve şaptan yapılma nazarlık konurdu. Hanımlar, çocukları, yatakların karşısına konan kafeslerin arkasındaki minderlere oturarak görebilirlerdi.

Çocukların sünnet olacağı oda, bunun hemen yakınında olurdu.

[63] Bu ikram usûlü XX. asrın ilk yarısında da devam ediyordu. Gümüşten yapılmış bu üçlü takımlar *macun takımı* adıyla bilinir ve kirli kaşıkların konulacağı kapta da, tatlının kaşığa yapışmaması için, su bulunurdu.

Bugün olduğu gibi sünnetten önce çocukların dolaştırılması âdetti. Önde mektep hocası ve halifesi, arkalarında mektepli çocuklar konağa gelirler; sünnet olacak çocuklar, at üzerinde olarak, onlara katılır ve etrafta biraz dolaştıktan sonra konağa dönerlerdi. Bu sırada cerrah da hazırlığını yapardı. Çocukların sünnette giyecekleri özel kıyafetler hazırlanırdı. Bunlar, zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Eskiden entari, şalvar, şal kuşak, cübbe ve kavuk giyerler, başlarına da pırlanta bir dal takarlarken sonra kıyafet, setre, pantalon ve kuşaktan ibaret hale gelmiştir. Sünnet esnasında ise entari giydirilirdi.

Sünneti müteâkip çocuğun önce babası, sonra da annesi gelerek hatırını sorar, saat ve pırlanta yüzük ile oyuncaklar hediye ederler, diğer çocuklara da uygun hediyeler verirlerdi. Akşam yemeğinden sonra kukla ve hayal oyunu başlar ve eğlenceler sabaha kadar devam ederdi. Sünnetin üçüncü günü ise haremde sazende ve çengilerin katıldığı eğlenceler düzenlenirdi[64].

[64] Abdülaziz Bey, I, 39-53.

Beşinci Bölüm

SOSYAL MEKÂNLAR

I. KAHVE VE KAHVEHANELER

A. Kahve

Günümüzde menşe'i olan Doğu ülkeleri kadar Batı'da da vazgeçilemez bir içecek olan kahvenin ana vatanının Habeşistan olduğu ve adının buradaki Kaffa'dan geldiği rivâyet edilir. Habeşistan'dan Arap Yarımadası'na geçtiği ve Yemen dağlarında yetiştiği, Arapların kahve çekirdeğine *bün* adını verdikleri bilinmektedir[1]. Nitekim, İstanbul'da 1600'de düzenlenen narh defterinde de *iç-bünüm kahve* şeklinde geçmektedir[2].

Kahve, ilk zamanlarda Yemen gibi Mısır'da da ayaküstü olarak içilirdi. Literatürde ise ilk defa Ebû Bekir er-Râzî'nin (864-925) *El-Hâvî* adlı eserinde rastlanmaktadır[3].

Türklerin kahve ile tanışması Mısır'ın fethinden sonradır. Solakzâde'ye göre[4] Müslüman tüccarlar tarafından Yemen-Cidde-Kahire-İskenderiyye yoluyla İstanbul'a getirilmiştir. Prof. Fernand Braudel

---

1 İdris Bostan, "Kahve", *DVİA*, XXIV (2001), 204.

2 Kütükoğlu, "Narh 1600", s. 28.

3 Yahya Kemal Taştan, "Sufi Şarabından Kapitalist Metaya Kahvenin Öyküsü", *Akademik Bakış*, II/4 (2009), 59.

4 Solakzâde, s. 752-753.

bunu 1511[5] olarak gösterirse de bu, Mekke'de yasaklanış tarihidir. Osmanlı tarihçilerinin verdikleri tarihler daha sonrasını işaret eder. Kâtib Çelebi'ye göre İstanbul'da ilk görünmesi 1543'tür[6]. Peçuylu İbrahim Efendi, "Kahvenin zuhûru" başlığı altında 1554[7] tarihini verir ve o tarihe kadar İstanbul'da olsun, Osmanlı ülkesinin diğer yerlerinde olsun "kahve ve kahvehane yoğidi" der. Bu, Peçuylu'nun da işaret ettiği gibi Halep'ten Hakem ve Şam'dan Şems adlarındaki şahısların İstanbul'a gelerek Tahtakale'deki ilk kahvehaneleri açtıkları tarihtir. Nitekim, Gelibolulu Mustafa Âlî de, kahvenin gelişi değil kahvehanelerin açılış tarihi olarak 1553'ü vermektedir[8].

Yemen'den Cidde yoluyla Mısır'a, oradan da İskenderiye ve Dimyat limanlarından gemilere yüklenerek İstanbul, İzmir, Selânik, Antalya gibi iskelelere getirilen kahve, bütün Osmanlı şehirlerine dağıtılırdı. Ancak, gemiler, zaman zaman, kahveleri, buralar yerine, daha yüksek fiatla satabilecekleri limanlara kaçırmakta, bu ise kahve darlıklarına yol açmaktaydı. Onun içindir ki, Mısır'dan gelen pirinç vs. diğer mallar gibi kahve yüklü gemilerin de Çanakkale Boğazı'nda kontrol edilerek yüklerinin defter edilmesi ve İstanbul gümrüğüne geldikte malların deftere uygun olup olmadıklarına bakılması usûlü getirilmişti[9].

Çanakkale Boğazı'nın ablukaya alınması halinde de İstanbul'da kıtlık başgösteriyordu. Bu durumda mallar İzmir'e çıkarılarak oradan kara yoluyla sevk ediliyordu.

---

5 Fernand Braudel, "Kahvenin Batı'da Yayılması", çev. Mehmet Genç, *Tarih ve Toplum*, sayı 14 (1985), 22.

6 *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ahakk*, İstanbul 1286, s. 45.

7 *Tarih*, İstanbul 1283, I, 363.

8 Âlî, *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidü'l-mecâlis*, indeks ilâveli tıpkı basım, neşr. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1956, s. 187-189; yeni yazı neşri, yay. Mehmet Şeker, Ankara 1997, s. 363.

9 Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 120/151.

Mısır'dan meta nakilleri sadece Mısır ve Osmanlı gemileriyle olmuyor, çok zaman yabancı gemiler de devreye giriyordu. Ancak, özellikle İngiliz ve Fransızlar arasında Akdeniz ticaretindeki rekabet dolayısıyla birbirlerinin gemilerini vurmaları, Osmanlı limanlarına gelecek mallar açısından tehlike arz ediyordu. Bunu önlemek için de hükûmet bu maddeleri yüklemiş olarak Osmanlı iskelelerine gelecek gemilere taarruzda bulunulmaması için ilgili devletler nezdinde teşebbüse geçmişti[10].

Kahve, gümrükten geçtikten sonra tahmis* yakınındaki dört hana indirilirdi. Bu hanlara gelmeden satılması yasaktı[11].

Kahve, Arabistan'dan sonra Hindistan, Dominik Adası ve Brezilya'da da yetiştirilmiş ve XVI. yüzyıl sonlarından îtibâren Yemen kahvesi yanında ithal malları arasında bu kahveler de "kahve-i efrencî" adıyla Osmanlı gümrüklerinden geçmeye başlamış[12]; ileriki asırlarda gümrük tarife defterlerinde de yer almış; bu adla dükkânlar bile açılmıştır[13].

Başlangıçta içilmesinde mahzur görülmediği halde, kahve, keyif verici bir madde olduğundan, zaman içinde yasaklanma yoluna gidilmiştir. İlk yasak kararı 1511'de Mekke'de alınmış, ardından Mısır'da da kahve içilen yerlere yapılan baskınlarla, kahve içenler hayli hırpalanmış, hatta hapse dahi atılmışlarsa da içilmesi önlenememiştir[14].

---

10 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol. Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, Ankara 2013, s. 47.

11 İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, *İstanbul Sicilleri*, nr. 201, vr. 83b.

12 *İzmir Efrenc Gümrüğü defterleri*'nde Yemen kahvesi yanında efrenc kahvesine de rastlanmaktadır, BOA, Cevdet tasnifi-Maliye, nr. 16388 ve 17458.

13 "Kahve", *Tarih ve Toplum*, sayı 12 (Aralık 1984), 371-372.

14 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1998, s. 4 vd.

Kahve yasakları yalnız Arap memleketlerinde değil Osmanlı coğrafyasında da uygulanmıştır. Sultan Kanûnî Süleyman devrinin meşhur Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi, içilmesini doğru bulmadığından yasaklama kararı vermiş; ancak, bir müddet sonra yine kendisi bu yasağı kaldırmıştır[15]. Bazı eserlerde Ebussuud Efendi'nin, kahvenin yanma derecesinde kavrulmasından dolayı haram olduğunu bildirdiği kaydedilmektedir. Her ne kadar Peçuylu İbrahim Efendi "Müftiler her nesne ki fehm mertebesine vara ya'ni kömür ola harâm sarfdır deyu fetvâlar virdiler." diye yazmaktaysa da Ebussuud Efendi'nin ismini zikretmemektedir[16].

Ebussuud Efendi'nin Ertuğrul Düzdağ tarafından yayınlanan bazı fetvaları içinde kahve ile ilgili olanlarda haram olduğuna veya yasaklandığına dair bir fetva yoktur. Ancak iki fetvasında Allah'ın, meleklerin ve bütün Müslümanların lânetlerinin üzerlerine olması, namazlarını ihmal edip kahvehanelerde toplanan, tavla ve satranç gibi oyunlar oynayan ve afyon ve berş gibi macunlar kullananların şiddetle cezalandırılmaları, bunlara göz yumup cezalandırmayan hâkimlerin ise azl olunmalarına dairdir[17].

Yasağın bu devirde kalktığı Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekayi'at* adlı eserinden de anlaşılmaktadır. Zîrâ, Sultan Süleyman zamanında esedî* kuruş 50 akçe iken kahveye, diğer emtianın iki katından fazla gümrük resmi konduğunu Sarı Mehmed Paşa, kaydetmekte ve yine aynı devirde kahve içilmesini zorlaştırmak ve kahvehanelerin faaliyet göstermelerine mânî olmak üzere gümrüklere gelen kahvelerden *rüsûm-ı bid'iyye** adıyla vakıyye (=vukıyye, okka) başına Müslümanlardan sekizer, kefereden onar sağ akçe* alındığını belirttik-

15 Cavid Baysun, "Ebussuud", *İA*, IV (1946), 95.

16 *Tarih*, s. 364; Bu bilgiden hareket eden bazı yazarlar bu tarz yasağı Ebussuud Efendi'ye mâl etmişlerdir. Abdulkadir Emeksiz ("İstanbul Kahvehaneleri", *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, II, haz. Filiz Özdem, İstanbul 2009, s. 124) adlı makalesinde de bunu tekrarlamıştır.

17 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972, s. 148.

ten sonra, Edirne gümrüğünde buna ilâveten satılsın veya satılmasın, bütün kahve getirenlerden altışar sağ akçe alındığına işaret etmektedir[18].

Zaman içinde paranın kıymetinde vuku' bulan değişiklik[19] dolayısıyla bu resimler düşük kalmışsa da yabancı devletlere verilen ahidnâmeler[20] oran artışlarına izin vermediğinden 1109 (1697-98)'da kahvenin belli hanlara gelip oradan dağıtılması ve satışlar esnasında vakıyye başına beşer kuruş *resm-i mîrî* alınması yoluna gidilmiştir. Lâkin bu resim, yabancılar tarafından ihrac edilecek kahve için tatbik olunmayacak, ancak, memleket içinde bir yerden bir yere naklettikleri takdirde istenecekti[21].

Konulan resimlerin arttırılması, halkın kahve içme alışkanlığını gidereememiş ve kahveden ihtisab resmi alınmaya başlandığında tahmishane kurularak kahvenin burada döğülüp satılması mecburiyeti getirilmiştir.

Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre XVII. yüzyılda İstanbul'da, her birinin başında bir emin bulunan iki tahmishane vardı. İstanbul'un kahvesinin döğüldüğü Tahtakale'dekinde üç fırın, 100 gedikli dibek olup 300 kişi çalışırdı. Bu sebepten olsa gerektir ki, kahve dövülürken çıkan ses gök gürültüsünü andırırdı.

Diğer tahmishane ise Yeni Cami yakınında olup, bir fırın ve 60 dibeğe sahib olan bu tahmishaneye mütevelli tasarruf ederdi[22].

Diğer mallarda olduğu gibi, kahve için de narh tatbik edilmiştir[23]. Ne var ki, tahmishane, umulduğu gibi ne devletin, ne attar (aktar)ların

18 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 633.

19 Sikke râyiçleri konusunda XII. Bölüm, Para Politikası bahsine bkz.

20 Osmanlı padişahları taraflarından yabancılara verilen imtiyaz demek olan ahidnâmeler için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme", *DVİA*, I (1989), 536-540.

21 *Zübde*, gös. yer.

22 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, s. 256.

ne de halkın menfaatine olmuştur. Vek'ayinüvis Es'ad Efendi'nin nakline göre, halis kahvenin içine nohut ve kül gibi yabancı maddeler katılarak kalitesinin bozulmaması için her gün gönderilen dört yeniçeri, orayı kontrol yerine, kendileri tahmishane çalışanlarıyla ortaklık kurmaya ve haraç vermeyen attar esnafını hırpalamaya, hatta tehdid etmeye başlamışlar, alıcı esnaf da şerlerinden korkarak istediklerini vermek mecburiyetinde kalmışlardı[24].

Sultan II. Selim, III. Murad ve hatta Sultan III. Mehmed devrinin ilk zamanlarında kahve içilmesi yeniden yasaklanmışsa da 1582'de yapılan sünnet düğününde kahvecilerin de esnaf alayları içinde yer alması[25] yasakların zaman zaman delindiğini ve herşeye rağmen halkın bu maddeyi içmesine mânî olunamadığını göstermektedir. Zaten, Sultan III. Mehmed saltanatında da yasak kaldırılmıştır. Nitekim bu, 1600 tarihli narh defterinde kahve fiatlarının yer almasından da anlaşılmaktadır.

Kahve, *çekirdek*, *iç-bünün* ve *kışrın* olarak da ayrı ayrı fiatlandırılmış, ayrıca *küçük kahve ibriği*, *altınlı* ve *sade kahve fincanları*nın da fiatları verilmiştir. Fakat bir süre sonra yeniden yasak getirilmiştir. Yasağın en şiddetli uygulandığı devir ise Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarıdır.

1633 eylülünde Cibali'de çıkan yangın, rüzgârın tesiriyle birkaç koldan ilerleyerek bir taraftan Haliç'e, diğer taraftan hemen hemen Marmara'ya kadar uzanarak büyük bir felâkete dönüşmüştür. Vak'anüvis Naima'ya göre yangın bir kalafat yerinde başlamıştır[26]. Yangından

[23] Ahmed Lütfî Efendi, *Târîh*, I, İstanbul 1302, s. 163-164.

[24] Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2005, s. 114.

[25] İntizâmî, *Sûrnâme*, haz. Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, II, İstanbul 2008, s. 434.

[26] *Tarih*, III, 754.

sonra bunun bir kahvehanede içilen çubukların birinden çıkan kıvılcımın tahtalar arasına girerek yangın çıkardığı bahane edilerek, zamanın şeyhülislâmı Hüseyin Efendi'nin verdiği fetvayla kahvehanelerin kapatılması kararı alınmış, kahve ve tütün içenler idama varıncaya kadar ağır cezalara çarptırılmıştır[27]. Kararın alınmasının asıl sebebi ise, kahvehanelerde toplanan halkın devlet idaresi ve padişahın şiddetli karar ve uygulamalarını tenkid etmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu ağızdan ağıza dolaşan dedikodulara son vermek üzere kahvehanelerin kapatılması, uymayanların ise cezalandırılması yoluna gidilmişti.

Sultan İbrahim saltanatında, cülûs yılı olan 1640'da yapılan bir sikke tashihinden sonra tertib edilen narh defterinde yine hem *kalb*, *fındık* ve *sahk olunmuş* kahve fiatları, hem de bakırcıların yaptıkları eşya arasında *kahve ibriği*, *kahve tepsisi*, *küçük kahve bakracı* bir de ayrıca *bahar nakışlı kahve tabağı* görünmektedir. Sultan IV. Mehmed devrinde artık yasaklara tamamen son verilmişse de XIX. asırda bile kahvehaneler fesat yuvası olarak görüldüğünden tedbir alınmak gereği duyulmuştur. Alemdar Mustafa Paşa'nın iş başına geçmesinden sonra bir ara birkaç kahvehane ve berber dükkânı mühürlenmiş, Üsküdar'da bir kahve dükkânına ise yangın tulumbası, fener ve sekban kolluğu konulmuştur[28].

Kahve, bütün yasaklara rağmen Osmanlı sarayına da girmiş, hatta bir de Enderun ağaları arasına *kahvecibaşı* katılmış ve bu vazifeye hasodalıların kabiliyetli olanlarından seçilmiştir. Kahvecibaşının maiyyetinde kahveci ağalar bulunur ve sabah namazından sonra padişahın dördüncü avluyu teşrifinde, kuşluk vaktinde ve akşam yemeklerinden sonra emredildiğinde kahve sunarlardı[29].

[27] Solakzâde, *Tarîh*, s. 752-753.

[28] Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 239.

[29] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1953, s. 139.

Saraya âit 1694 tarihli bir muhasebe defterinde darüssaade ağası mutfağında diğer malzemeler yanında bu tarihte satın alınan kahve ile ilgili bir kayıt da bulunmaktadır. Buna göre 4.669,5 kıyye kahve satın alınmıştır. Aynı tarihte aynı mutfak için satın alınan çay miktarı ise sadece 9 kıyyedir[30]. Bu da çayın henüz fazla sevilip tutulmayan, hatta belki de lüks bir madde olduğu, halbuki kahvenin kullanımının iyice yerleştiğini gösterse gerektir.

Kahvenin, teşrifatta da yeri vardı. Sarayda gerek Dîvân-ı Humâyûn üyelerinin arza çıkmalarından, gerekse yabancı devlet elçilerinin padişahın huzûruna kabullerinden önce Bâbüssaâde aralığındaki odalarda beklemeleri sırasında kahve ikram edilirdi[31]. Vazife tevcihi veya elçi kabûlü gibi resmî kabûllerde olduğu gibi özel davetlerde, düğünlerde, sohbetlerde tatlı, nargile, çubuk (tütün) ve buhurla birlikte sunulan kahvenin veriliş tarzı da belirlenmişti. Meselâ, silâhdar ağalığı tevcihinde kahve, çubuk, gülsuyu ve buhur merasimi yapıldıktan sonra hil'at giydirilmişti[32]. Yine bunun gibi 1824'de gelen İran Elçisi Kasım Han'a nâme-i humâyûn teslimi için Bâbıâlî'ye geldiğinde önce reisülküttap odasında reis efendi ile sefire tatlı ve kahve ile nargile, maslahatgüzâra çubuk verilmiş, görüşmenin sonunda ise şerbet, gülsuyu ve buhur resmi icra edilmişti. Sadrazam tarafından kabûlde de bu ikramlar tekrarlanmıştı[33].

Elçilere sadece kabûlleri sırasında değil, İstanbul'a ulaştıkları iskelelerde de kahve, şerbet ve buhur ikramı yapılırdı[34].

---

30 Zeynep Tarım, *Matbah-ı Âmire Müessesesi ve 1105-1106 Muhasebe Defteri*, M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Yeniçağ Anabilim Dalı, YLT, İstanbul 1987, s. 22.

31 Zeynep Tarım, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Kahve İkrâmı", *Bir Taşım Keyif. Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*, İstanbul 2015, s. 199.

32 Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, neşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000, s. 59.

33 Es'ad Efendi, *Tarih*, s. 325.

34 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 285-287; Tarım, "Kahve İkrâmı", s. 204.

Konaklarda da misafirlere kahve ikramı belli kaidelere göre icra edilirdi. Erkek ve kadın misafirlere yapılan ikram esasta aynı olmakla beraber tatbikatta bazı farklılıklar vardı.

Erkek misafirlere konağın kahvecibaşısı, üstünde kadife kaplı ve gümüş kakmalı, sırma işlemeli ve sırma saçaklı bir örtü olan zarflar içindeki fincanlar bulunan tepsiyi iki eliyle tutarak getirir, kahveci ağalardan biri ise üzerinde kahve ibriği olan üç tarafından zincirle asılı sitille arkasından gelirdi. Her misafire ayrı bir kahveci ikramda bulunacağı için misafir sayısı kadar kahveci ağalar da arkalarından içeri girerler ve tepsiden fincanları alarak birer birer doldurtur, fakat ikramı aynı anda yaparlardı. Boşalan fincanlar ağalara iâde edildikten sonra misafirler tarafından ev sahibine teşekkür makamında temenna edilirdi[35].

Abdülaziz Bey'in naklettiğine göre kadın misafirlere yapılan ikramda üç kalfa hizmet ederdi. Birisi yine kadife örtülü tepsiyi elinde tutarak oda kapısı yanında durur. Sol omuzu üzerinde ikiye katlı olarak kahve örtüsü bulunur, diğer bir kalfa sitili tutar, üçüncü kalfa ise tepsiden fincan ve zarfı alır, kahveyi koyar, sağ eliyle saygılı bir tavırla misafire verdikten sonra dönüp oda kapısına diğerlerinin yanına gelip durdu. "Kahveyi alan, kahveyi fazla ses çıkarmadan biraz ağırca içmeye ve yine süratle geri vermeye itina eder, kahvesini bitirince fincanı bekleyen kalfaya verirdi."[36].

Bugün hâlâ kahve ile birlikte su getirilmesi âdeti Edmondo de Amicis'in de dikkatini çekmiştir. Önce su içilir, sonra kahve[37] ki bu, kahvenin tadının tam olarak alınabilmesi içindir.

Tütün, patates, domates, portakal gibi birçok mahsûlün Batı'dan Osmanlı ülkesine gelmiş olmasına karşılık kahve içme alışkanlığı, Avrupa'ya Osmanlılar tarafından götürülmüştür. Avrupa'da yaygın hale gelmesinden önce de İngiltere'de ve Fransa'da birtakım yerlerde kahve

---

35 Balıkhane Nâzırı, s. 355.

36 Abdülaziz Bey, I, 45.

37 Edmondo de Amicis, *İstanbul (1874)*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara 2006, s. 71.

biliniyor ve içiliyordu. Fakat Fransa'da asıl yaygın hale gelmesi Sultan IV. Mehmed tarafından 1660'lı yıllarda Fransa Kralı XIV. Louis'ye gönderilen Osmanlı elçisi Müteferrika Süleyman Ağa ile olmuştur. Ağa, Paris'te kaldığı süre zarfında ziyaretine gelenlere Türk usûlü kahve ikram etmiş; çok sevilen bu içecek, daha sonra yaygın hale gelmiştir[38]. Ancak, Batı'daki pişiriliş tarzları Türk kahvesinden hayli farklı olmuştur.

XIX. yüzyılda kahveye daha ucuz ikâme maddeleri (alternatifler) aranmış ve böylece, *hindiba* ve *kuru incirden* sun'î kahveler yapılmıştır. Buna, Avusturyalı iş adamları öncülük etmiştir. Avusturya'ya komşu Osmanlı topraklarında bu sun'î kahveler piyasa bulurken Girit gümrüğünden, tarifede adı olmaması dolayısıyla geçirilmemiş, yabancı elçiliklerle yapılan uzun münakaşalar ve sun'î kahvelerin laboratuvar araştırmalarının sonunda Osmanlı ülkesine ithali kabûl olunmuştur. İncirin en fazla çıktığı Ege Bölgesi'nde İzmir Ticaret Odası'nın tavsiye ve teşviklerine rağmen bu kahve imâline girişilmemiş, fakat özellikle harp ve ithalâtın kısıtlandığı dönemlerde kahve tiryakileri daha farklı ürünlerden, onun yerine ikâme edecekleri maddelerden sun'î kahveler üretmişlerdir. Bunlar, arpa ve daha ziyade de nohuttur. Yalnız I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da içinde incir bulunan sun'î kahveler paket içinde satışa sunulmuştur. 1970'li yıllarda ise güney vilâyetlerinde çitlenbik fasilesinden *menengiç* kahvesi yapılmıştır[39].

B. Kahvehaneler

Açılış tarihi konusunda ihtilâflar olsa da XVI. asır ortalarından îtibâren hem İstanbul'da, hem de Osmanlı ülkesinin diğer yerlerinde kahvehaneler açıldığı muhakkaktır. Peçuylu, kahvehanelerin açılmasından sonra keyif ehli okur-yazarların buralarda toplandığını, bunlar-

[38] Esra Bilge, *Evliya Çelebi'den Hareketle Kahvehanelerden Cafelere Dönüşüm*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, YLT, Ankara 2010, s. 13-15.

[39] Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'î Kahvesi", *Kaynaklar*, sayı 6 (İstanbul 1988), 44-50.

dan bazılarının kitap okuduğu, bazılarının tavla veya satranç oynadıklarını, bazılarının ise dost toplantılarını buralarda tertib ettiklerini; mülâzemet* bekleyenlerin, ma'zûllerin, kadı ve müderrislerle bekârların devamlı gelmeye başladıkları bu mekânlarda oturacak yer bile bulunmaz olmasından dolayı imam ve müezzinlerin, kahvehanelerin açılışından sonra halkın camilere rağbetinin azalmış olmasından şikâyete başladıklarını yazar[40].

Gelibolulu Mustafa Âlî de buna benzer şeyler ifade ederken bazı kimselerin sadece kahve içmek için buralara gittiğini, bazılarının ise bu mekânlarda kumar oynayarak kazanç temin etmeye çalıştığını kaydeder[41].

Halk, bu içeceğe o kadar müptelâ olmuştur ki, kahvehanelerin kapatılması da fayda vermemiş, *koltuk kahvehaneleri* denilen ara sokaklardaki kahvehanelere devama başlamışlar veya kapatılan kahvehanelerin arka kapılarından işler olmuşlardır[42]. Sonunda ulema da kahvenin haram olmadığına dair fetva vermek mecburiyetinde kalmıştır. Artık sadece halk değil, idareci sınıf da kahvehanelerden kazanç sağlama yoluna gitmiş ve sadrazamlar bile kahvehaneler yaptırarak günlük bir iki altına kiraya vermeye başlamışlardır[43].

Kahvehaneler, fonksiyonlarına göre ayrılır.

- *Kahve ocağı*, bir ocak ve kahve ibriği, cezveler, fincanlar, tepsi, kahvecinin dinlenmesi için bir tabure gibi gerekli malzemenin bulunduğu, küçük mekânlardı –ki bu tip kahve ocakları, günümüzde daha çok çay ocağı olarak mevcudiyetlerini sürdürmektedir– faaliyet göstermekte ve genellikle iş muhitlerinde civardaki iş sahiplerinin kahve siparişlerini yerine getirmekteydiler. Maamafih, sür'atli kahve içmek is-

[40] Peçuylu, s. 363-365.

[41] Âlî, *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidü'n-mecâlis*, tıpkı basım, s. 188-189; *ayn esr*, Şeker neşri, s. 364.

[42] Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi*, V (Ankara 1963), 47.

[43] Peçuylu, s. 365.

teyenler, buralarda da ya ayaküstü veya kahvecinin taburesine oturarak kahvelerini içebiliyorlardı.

• *Geniş mekânlardaki kahvehaneler*de ise mekânın bir köşesinde yaşmaklı* bir ocak, etrafında duvar içine oyulmuş nişler içindeki raflarda fincanlar, ocağın üst tarafında kahve ibrik ve cezveleri yer almaktaydı. Mekânın ortasında çok kere fıskıyeli bir havuz veya büyük bir mangal ve duvar taraflarında müşterilerin oturduğu kerevetler, duvarlarda çeşitli levhalar, geceleri aydınlatmayı sağlamak üzere tavandan sarkan kandiller vardı. Kahvenin en yakın arkadaşı olan ve Peçuylu'ya göre Osmanlı ülkesine ilk defa İngilizler tarafından "1009 (1600) hududunda" getirilen tütün[44] içmek için ise ocağın karşı duvarında yasemin, gül, kiraz gibi ağaçlardan yapılmış çubuklar sıralanıyordu[45]. Kahve ve çubuklardan başka bir çeşit tütün mamûlü olan tönbekinin kullanıldığı nargileler; kahveci aynı zamanda berber ve cerrah (sünnetçi) vazifesini gördüğü için, bir ayna, makas, havlu ve peşkirler ile usturа ve cerrah âletleri de kahvehanenin demirbaşlarındandı[46].

Kahvehaneler, bulunduğu yere, sosyal, hatta meslekî gruplara göre ayrılmıştı.

• *Mahalle kahvehaneleri*, sadece mahallelinin toplanıp bir taraftan kahvelerini içip çubuk yahut nargilelerini tüttürdükleri yerler değil, aynı zamanda aktüel ve siyâsî konuların da konuşulup fikir alış verişinde bulunulduğu mekânlardı.

Cemiyetin daha üst tabakalarında bulunanların ayrı kahvehaneleri vardı. Kahvehanelerin açılmasından sonra vaktiyle konaklarda ve evlerde yapılan toplantılar artık kahvehanelere taşınmıştı.

• Esnafın buluştukları *esnaf kahvehaneleri*, genellikle her esnaf grubu için ayrı idi. Bulundukları yerler ise daha ziyade şehrin ticaret

[44] Peçuylu, s. 365-366'dan naklen Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 22.

[45] Antoine Ignace Melling, *İstanbul ve Boğaz Kıyılarına Pitoresk Seyahat*, İstanbul 2012, s. 150-151.

[46] Edmondo de Amicis, *a.g.e.*, s. 71; Mehmet Tevfik, "Mahalle Kahvesi", *Ehlikeyfin Kitabı*, haz. Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 111.

merkezleri olmuştu. Bundan dolayı da en çok Haliç civarı, Eminönü, Aksaray, Beyazıt, Üsküdar gibi semtlerde toplanmışlardı. Fonksiyonları diğer kahvehanelerden biraz farklı olup esnafın meseleleri ve dayanışmasına dayalıydı. Âdetâ, loncaların birer kolu gibi idiler. Yönetimleri de âit oldukları esnafın kethudalarınca yapılırdı.

• Süleymaniye civarında bulunan *tiryaki kahvehaneleri* kültürlü şahısların devam ettiği, satranç, dama ve tavla gibi oyunların oynandığı mekânlar iken Çenberlitaş civarına taşındıktan sonra zamanla hüviyetleri değişmiş ve giderek sâkinleri gibi bakımsız yaklaşılamayacak yerler haline gelen *esrarkeş kahvehaneleri*ne dönüşmüştü[47].

• Kıdemli yeniçerilerin açtığı *yeniçeri kahvehaneleri* ise genellikle Boğaz'da manzaralı bir mevkide veya denizde kazıklar üzerinde inşa edilmiş yapılardı. Her biri belli bir ortaya bağlı olan şahıslar tarafından açıldığından dış kapının üst tarafında o ortanın arması yer alır ve o ocağa mensup yeniçeriler bu kahvehaneye devam ederlerdi. Bu kahvehaneler, gayet süslü olur, yerde hasırlar, ortada fıskıyeli bir havuz bulunurdu.

Yeniçeri kahvehaneleri, bazan kolluk binasının yanında, bazan da onunla içiçe olur, dolayısıyla kolluk vazifesi buradan yürütülürdü. Bunlar, ocaklıların, Bektaşiliğe bağlılıklarından dolayı bir nevi tekke ve hatta koğuş vazifesini de gören mekânlardı. Açılışları ise, esnaf ve tüccardan zorla veya haraç olarak alınan eşya ve nakitle olurdu[48].

[47] Selin Şahbaz, *Geçmişten Günümüze Kahvehaneler, Kahvehanelerin Sosyal Yaşamdaki Yeri Ve Önemi: Aydın Merkez Örneği*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YLT, Aydın 2007, s. 53 vd.

[48] Ali Çaksu, "On Sekizinci Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri", *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri (On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri)*, der. Dana Sajdi, İstanbul 2014, s. 152-153.

Hanende ve sazendeler, hatta köçeklerin bile bulunduğu bu kahvehanelerin müdavimleri ise sadece kahve ile yetinmeyip içki ve afyon da kullanırlardı[49].

1826'da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra bunlara âit kahvehaneler de kapatılmış, hatta bir kısmı ocaklarıyla beraber yıktırılmış, bir kısmı ise berber dükkânına çevrilerek yeniden gedik ihdas edilmişti.

Vak'anüvis Es'ad Efendi, o tarihte İstanbul'da bulunan kahvehanelerin sayılarını vermekte –ki Nefs-i İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki kahvehanelerin sayıları 2.554'ü bulmuştu– Tophane ve bazı bostancıların nezaretindekiler bırakılarak diğerlerinin yıktırıldığını kayd eder[50]. Bir kısmı ise daha sonra tulumbacı kahvehanelerine dönüşmüştür.

• *Âşık kahvehaneleri*, isminden de anlaşılacağı gibi, âşık adı verilen saz şairlerinin koşma, mânî ve destanlar dile getirdikleri ve atışmalar yaptıkları kahvehanelerdi. Buradaki şairler, halk edebiyatına gönül vermiş kimselerdi. XVI. yüzyılda kahvehanelerin açılışıyla birlikte ortaya çıkan âşık kahvehaneleri, XIX. yüzyılda İstanbul'da önemini kaybetmişlerse de Anadolu'da yaşamaya devam etmişti.

• *Semâî kahvehaneleri*ne gelince: Semâî tarzı halk edebiyatının işlendiği bu kahvehaneler, bir bakıma âşık kahvehanelerine benzetilebilirse de mûsıkînin icra edilmesinden dolayı *çalgılı kahvehaneler* olarak da adlandırılmıştır. Yılın kış ayları, cuma günleri ve ramazan ayı gibi yılın muayyen zamanlarında açık olup, özellikle ramazan ayında iftardan sahura kadar müşterilerine eğlenceli vakit geçirtmek için çeşitli gösteriler hazırlarlardı. *Muamma* denilen bulmacalar da bu kahvehanelerin vazgeçilmezlerindendi. Muamma, yazılıp duvara asılır ve bulana mükâfat verilirdi.

---

[49] Reşat Ekrem Koçu, "Yeniçeri Kahveleri", *Ehlikeyfin Kitabı*, haz. Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 122.

[50] Es'ad Efendi, *Tarih*, s. 345.

Tabanında hasır döşeli olan mekânın oturma düzeni de diğer kahvehanelerden farklı olup âdetâ bir sinema veya tiyatro salonu gibi sıralar halinde küçük hasır iskemle ve tabureler dizilirdi. Semâî kahvehanelerine giriş de diğer kahvehanelerden farklı olarak, ücretli idi. Bu kahvehanelerin müşterileri bazı memurlar ile tulumbacı, sandalcı, arabacı gibi esnaf ve kabadayılardı.

• *Meddah kahvehaneleri*, çeşitli konuları belli kalıplar içinde, seyircilerin yaş ve kültür durumlarını göz önünde tutarak esprili bir şekilde seyircilerine aktaran san'atkârların icra-yı san'at ettikleri, daha çok kıraathane olarak adlandırılan kahvehanelerdi. Bu tip müstakil kahvehaneler de olmakla birlikte, ramazan ayı ile bayramlarda diğer kahvehaneler de müşterilerine daha iyi hizmet vermek açısından meddahları davet ederlerdi.

Meddahların, büyükçe bir mendil ve baston olmak üzere iki aksesuarları olup, hikâyelerini, bir sandalye üzerinde oturarak anlatırlardı. Meddahlık geleneği XX. ve XXI. yüzyıllarda da bazı san'atkârlar tarafından devam ettirilmiş olup Münir Özkul ve Tekin Akmansoy, bunlardandır.

XX. yüzyılda büyük şehirlerde mahalle kahvehaneleri yavaş yavaş kaybolmaya başlamış, onların yerini biraz hüviyet değiştirmiş olarak café/kafeler almışsa da daha mütevâzî semtlerle kasaba ve köylerde kahvehaneler hâlâ mevcudiyetlerini devam ettirmektedir. 1970'li yıllarda bir süre kahve ithalâtının durdurulması dolayısıyla halk çaya ağırlık vermiş olup kahvehanelerde artık ağırlıklı olarak çay içilmektedir. Tavla ve dama gibi oyunlar yanında okey ve kart oyunları da oynanmaktadır.

II. HAMAM

1. İlk Hamamlar

Günümüzde olduğu gibi eski çağlarda da vücut temizliğine önem verilmekteydi. Mezopotamya'da Dicle kenarında Asur hükümdarı III.

Salmanasar'a âit olduğu tesbit edilen bir hamamın mevcudiyeti, M.Ö. IX. yüzyılda bu bölgede hamam bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Eski Yunan'da *gymnasium*ların yanında gençlerin spor yaptıktan sonra küvetlere girerek yıkandıkları banyolar vardı[51].

Roma İmparatorluğu'nun hâkim olduğu memleketlerde de yaygın olarak hamamlar, daha doğru bir ifadeyle banyolar yapılmıştı.

Mimarî bakımdan Roma hamamları, daha sonra Anadolu ve Rumeli'de yapılan Selçuklu ve Osmanlı hamamlarıyla bazı bakımlardan benzerlik gösterir: Roma hamamlarında, girişten sonra bir soyunmalık, soğukluk, ılıklık ve sıcaklık kısımları vardı. Ayrıca bir havuz ve küvet de bulunurdu ki bu sonunculara, Türk hamamlarında rastlanmaz. Isıtılma şekli bakımından da Roma hamamlarıyla Türk hamamları benzerlik gösterir.

Bizans'ta ve Rönesans Devri'nde Roma geleneği devam etmiştir. Ancak zamanla hamamlarda eğlencelerin artması yanında kadın ve erkeklerin bir arada bulunması sonucu olacak Barok Çağı'nda Papa'nın yıkanmayı yasaklaması sonucu, çıplaklık ahlâka aykırı görüldüğü, yıkanmak için ise soyunmak icab ettiğinden insanlar artık ömürleri boyunca yıkanmamayı tercih etmişlerdir. Nitekim, Fransa Kralı XIV. Louis de bunlardan biriydi. Parfüm ve esans kullanılmasının Batı'da bu kadar yaygın hale gelmesi, suya uzak durduklarından, vücut kokularını gidermek için buldukları bir çare idi[52]. Saçların kirini örtmek için ise pudralamaktaydılar[53]. O devirlerde peruk kullanımının sebebi de bu olmalıdır.

---

51 Deniz Esemenli, "Tarihte Yıkanma Kültürü ve Osmanlı Sarayında Hamam", *Hamam*, İstanbul 2007, s. 10.

52 Erol Göka, "Su ile Mahrem Maceramız", *Kültür Tarihimizde Hamam*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, *Acta Turcica*, II/2 (2010), 72 vd.

53 Esemenli, a.g.m., s.14.

Aydınlanma çağında ise artık bu duruma son verilmiş ve Avrupalıların vücutları yeniden su görmüştür[54].

2. Türk Hamamları

İslâm dini temizliği emrettiğinden Arap memleketlerinde İslâmiyetin kabûlünden sonra çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Hamam kültürü Osmanlılar zamanında zirveye ulaşmıştır denilebilir. Saraylar ve bazı büyük konak ve yalılar dışında evlerde hamama pek rastlanmaz. 1836-1840 yıllarında gazeteye verilen satılık ve kiralık ilânlarında –eğer ilânlarda yazılması ihmâl edilmemişse– 168 konaktan sadece 64'ünde, 32 yalıdan 14'ünde, 177 evden 18'inde hamam bulunduğu kaydı vardır[55]. Bulunanlarda da bahçede ayrı küçük bir yapıdır. Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, konak hamamlarının fevkanî olduğu, ekserisinde iki kurma, bir de kurnateyn denilen sıcak su banyosu ve bir soğukluk bulunduğundan, sıcaklığın kaybolmaması için çift kanatlı kapılar ve al çuhadan perdeler konduğundan bahseder[56]. Münevver Alp ise, hamam olan konaklarda hamam yakıldığı gün gündüz kadınlar, akşam ise erkekler, önce ev sahipleri ve çocuklar, sonra hizmetliler olmak üzere sırayla yıkanıldığını yazar[57].

Bunların dışında yıkanma ancak çarşı hamamlarında yapılmıştır.

Külliyelerle bazı manzûmelerin hamamları dikkat çeker. Bunlar vakıf eserleri olup cami, mektep, medrese, imârethane, şadırvan, çeşme gibi hayır müesseselerine gelir getiren yapılardır. Bu tür hamamların hemen hepsi çifte hamam denilen türde, yani kadın ve erkekler için ayrı ayrı, fakat birbirine bitişik olarak yapılan hamamlardır. Az sayıda-

---

54 Esemenli, a.g.m., s. 15.

55 Coşkun Çokyiğit, *Cerîde-i Havâdis Gazetesindeki Satılık ve Kiralık İlânları (1252-1256)*, İ.Ü. Tarih Bölümü çalışması, İstanbul 1984.

56 Balıkhane Nâzırı, s. 254.

57 Münevver Alp, "Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, haz. İ. Gündağ Kayaoğlu, İstanbul 1998, s. 44.

ki tek hamamlar ise sabah erkekler, öğleden sonra kadınlara açık olurdu.

Çifte hamamlar, tek külhanla ısıtılır ve külhanlar, iki hamamın orta yerinde bulunurlar. Yalnız, bir Roma hamamı temelleri üzerine bina edilen Sultanahmet'teki Haseki Hürrem Sultan Hamamı bu gruba girmez.

Çifte hamamların kapıları, birbirini görmeyecek şekilde plânlanmışlar, yani ayrı sokaklara açılmışlardır.

Türk hamamlarında girişten sonra *câmekân* denilen, ortasında genellikle fıskıyeli bir havuz, kahve alışkanlığının yerleşmesinden sonra bir köşesinde bir kahve ocağı, havlu ve peştemalları kurutmak için nişler, çepeçevre kerevetler ve üzerlerinde minderler bulunan, bazan bir, bazan iki katlı *soyunmalık* bulunur. Buradan bir kapıyla tonozlu* bir mekân olan ılıklığa geçilir ki burası, birdenbire soğuktan sıcağa, sıcaktan soğuğa geçilmemesini temin eder. Bunun bir tarafında helâlar, bir tarafında da usturalık da denen tıraş yeri bulunur. Sıcaklık kısmı, eyvanlı, çepeçevre kurnalar ve zeminden 25-30 cm. kadar yüksekte oturulacak kısımlar ile dört köşesinde *halvet* denilen, açıkta yıkanmak istemeyenlerin tercih ettikleri hücreler, ortada *göbek taşı* adı verilen terlemek için uzanılan ve tellâk ve nâtırların müşterilere kese yaptıkları mermerden yuvarlak bir kısım bulunan mekândır.

Hamamın sıcaklığı külhanda yanan ateşin dumanlarının, hamamın mermerleri altına döşenmiş *cehennem* denilen borular vasıtasıyla temin edilir ve bu borulardan geçen dumanlar *tüteklik* denilen bacalar vasıtasıyla dışarıya atılır.

Türk hamamlarını gören bir yabancı Luigi Bassano, bunların kışın çok kalın çam ve meşe odunlarıyla ısıtıldığından ve gece yarısı yakıldığından bahs eder[58]. Bu ifadeden, geç vakte kadar müşteri bulunan hamamlarda, sabah geleceklerin hamamı sıcak bulmaları için gece yarısından sonra ateşin tazelendiği anlaşılıyor. Hamam mekânları kubbeli

[58] Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, İstanbul 2011, s. 15-16.

olup ışık girmesi için tepede *fil gözü* denilen camlı açıklıklar veya tepede ışık girmesini temin eden *fanus* bulunur[59].

Osmanlılarda her külliyede bir hamam olduğu gibi müstakil hamamlar da vardır. Hamamın sıcaklığı, bol miktarda odunla sağlandığı, odun ise ağaç kesimi demek olduğundan XVIII. yüzyılda Sultan III. Mustafa saltanatında, mevcut dışında hamam yapılması izne bağlanmıştır[60].

Hamamlar, sıcaklık derecelerine göre adlandırılmışlardır. Çok sıcak olan hamam, *hamam-ı harr*, orta sıcaklıktaki *hamam-ı mu'tedil*, 40-45 derecedeki nemli olanlar *hamam-ı tennur-ı ratib*, 37-55 derecedekiler ise *hamam-ı yabis* olarak adlandırılmışlardır[61].

Osmanlı idaresi hamamların temizliği, müşterilere nasıl davranılacağı gibi hususların üzerinde titizlikle durmuştur. Hamamlar daima temiz tutulacak, dellâk ve nâtırlar dikkatli ve çevik olacaklardı. Dellâklar aynı zamanda müşteriyi tıraş da ettiklerinden, bu hususta da nasıl davranılacağına dikkat çekilmiştir. Bu konuda ehliyetli olmaları, keskin ustura kullanmaları, fakat tıraş ederken müşterinin canını yakmamaları icab etmektedir.

Hamamlarda Müslümanlarla gayr-i müslimler ayrı tutulmuşlardı. Müslüman ve gayr-i müslimlere verilen futa/peştemalların karıştırılmaması gerektiği üzerinde de duruluyordu[62]. Aslında Müslüman gayr-i müslim ayırımı bunlardan ibaret de değildi. Gayr-i müslim erkekler kafes yanında, kadınlar nalınların bulunduğu yerde soyunacaklar, nalın

[59] Celâl Esad Arseven, "Hamam", *Sanat Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1965), 681-683.

[60] Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988, s. 217 ve Semavi Eyice, "Hamam", *DVİA*, XV (1997), 414.

[61] İzlem Emiroğlu, *Konya'da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, YLT, Konya 2010, s. 13.

[62] *I. Selim Kanûnnâmeleri (1512-1520)*, yay. Selami Pulaha, Yaşar Yücel, Ankara 1995, s. 67.

verilmeyecek ve peştemallarına gayr-i müslim olduklarının anlaşılması için halka konulacak, halvete giremeyecekler, kurnaları ayrı olacak ve Müslümanları rahatsız edecek tavırlarda bulunmayacaklardı[63].

Kadınlar için hamam günleri sadece temizlenmek değil, aynı zamanda toplanıp hoşça vakit geçirmek demekti. Arkadaş ve dostlarını hamama davet ederler, bunun için de Edirnekârî kokulu sabunlar gönderirlerdi.

Hamam hazırlığı bir gün önceden yapılır, hamam bohçaları ve ertesi gün öğleyin hamamda yenilecekler hazırlanırdı. Hanımların, tertip, titizlik ve el hünerlerini sergileyen hamam bohçaları oldukça önemliydi. Çamaşırlar, peştemallar, oyalı tülbentler, fildişi taraklar, hamam tasları, keselerden başka soyunma bohçaları herkes için ayrı ayrı bohçalara, bunlar da büyük bir bohçaya konur ve hamam günü halayığa verilerek hamama götürülürdü. Hamamda, hamamın idarecisi olan *ana kadın* ve nâtır misafirleri karşılar, ana kadın, bohçayı alıp sekinin üstüne götürüp açar, şahsa âit olup hamamda muhafaza edilen gümüş veya sedefli, yahut sade ama hepsi de yüksek ökçeli olan nalınları getirir; nâtır ise hamamda kullanılacak sabun, kese, tas, tarak gibi şeyleri alarak içeri girip kurnaların olduğu yeri temizlerdi.

Hamama gelen hanımlar yaşmak, ferace, vs. üstlerinden çıkardıklarını bohçalayıp peştemallarını kuşanıp nalınlarını giyerek içeri girerlerdi. Burada nâtırın işi başlar, önce başa üç sabun sürülür, sonra kese yapılır, ardından üç sabun daha sürülür ve nihayet vücut sabunlanırdı. Bu arada öğle olduğu için temizlenen göbek taşında nevaleler açılıp yemek yenir, yemekten sonra tekrar yıkanma ve sabunlanma faslı başlar, nihayet nâtırın getirdiği havluya sarınılarak sıcaklıktan çıkılır, nâtır ise kurnanın yanında bırakılan peştemalı yıkar, diğer hamam malzemesiyle beraber sahibine götürürdü.

Hamamdan çıkan müşteriye hamamcı kahve yapıp sunar, çıkmadan da özellikle çocuklar susam helvası aldırmakta yarışırlardı. Ancak, hamamcı ve nâtırların bu muameleleri bol bahşiş veren, mâlî durumu

63 *Narh 1640*, s. 261.

iyi müşterilere idi. Orta halli ve narh üzerinden ücret ödeyenlere hiç de iyi muamele edilmezdi[64].

Arkadaş hamamı denilen bu hamamlardan başka, kına gecesinden önceki gün yapılan ve gelinin akraba, dost ve arkadaşlarıyla damadın yakınlarının davet edildiği *gelin hamamı*, doğumun kırkıncı günü gidilen *loğusa hamamı*, bayramdan önce yıkanılan *arefe hamamı*, *sünnet hamamı*, *asker hamamı*, *damat hamamı* gibi özel günlerde gidilen hamamlar vardı. Ayrıca bazı erkek anneleri müstakbel gelinlerini de, gerek fizik, gerekse davranışların en iyi sergilendiği hamamlarda seçerlerdi. Bunlardan –isimlerinden de anlaşılacağı gibi– bir kısmı kadınlar, bir kısmı da erkeklere âitti. Sadece arkadaş ve arefe hamamları geleneği ortaktı. Bu gelenekler bugün de kısmen olsun İstanbul, Bursa, Edirne, Erzurum, Tokat, Sivas gibi bazı şehirlerimizde devam etmektedir[65].

Hamamlarda, tellâk ve nâtırlardan başka ileride bunların yerlerini alacak kalfa ve çıraklar, külhancı, kahveci gibi personel de bulunurdu. Böylece bir hamamda çalışanların sayısı 50'nin üstüne kadar çıkardı. 1730 Patrona İsyanı'ndan sonra hamamların devlete karşı birer fesat yuvası haline gelebileceği endişesi, buraların ciddî şekilde kontrol altında tutulması yoluna gidilmesine sebeb olmuş ve çalışanların isim ve eşkâllerinin yazıldığı defterler önem kazanmıştır.

Hamamlar, belli sürelerle kiralanıyordu. Bir şahsın birden fazla hamam kiraladığı da oluyor ve işletilmesi, bu işin üstesinden gelebilecek bir şahsa havale ediliyordu. Hamam kiracıları sadece erkekler değil, kadınlardan da olabiliyordu[66].

64 Alp, s. 44 vd.

65 Emiroğlu, s. 27.

66 Nina Ergin, "İstanbul'da Hamam İşletmeciliği: On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılda Çemberlitaş Hamamı", *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, der. Nina Ergin, İstanbul 2002, s. 188 vd.

Hamam binalarından başka portartif hamamlar da vardı. Otağ kurulan yerde bir de hamam çadırı bulunurdu. Hamam çadırları dış tarafları keçe veya çukadan, içleri bez, boğası, kemha, atlas veya tafta kaplı olur ve bu kısımlar su geçirmemesi için mumlanırdı. Büyüklükleri ise farklıydı. Tek direkli çadırlar bulunduğu gibi, altı veya dokuz hazineli, yani bu kadar parçadan yapılmış olanlar da vardı. Bir kısmı tek tek parçaların birbirine bitiştirilmesiyle meydana getirilmişken bazılarında kumaşlar kesintisiz olarak devam ettiriliyordu.

Hamam çadırlarının içinde yıkanırken oturmak için bir iskemle ve bunun üstüne konduğu bir tahta bulunurdu. Bazılarında çadırların içinde helâ da vardı.

Hamam levâzımatına gelince: Kullanana göre gümüş veya bakırdan leğen, ibrik ve diğer hamamda kullanılan eşyadan ibaretti[67].

[67] Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun*, İstanbul 2000, s. 53.

Altıncı Bölüm

GİYİM

İnsanlar, dünya üzerinde hayat başladıktan bir müddet sonra vücutlarını örtmek ihtiyacını duymuşlar, bunun için de ya avladıkları hayvanların postlarına sarılmışlar veya bitki yapraklarını dallar ve dikenlerle birbirine tutturarak örtünmüşlerdir. Zamanla otlar ve bitki liflerini birleştirerek ilkel eteklikler yapmışlardır. Bundan sonraki safhada, bataklık otu, hasır otu, saz gibi otlar ve uzun at kılları kullanıldığı gibi bazı bitkilerin liflerini ezip incelterek basit dokuma tezgâhlarında kumaşlar dokumaya başlamışlardır. Bu basit tezgâhlar zamanla geliştirilmiş, sanayi inkılâbından sonra ise makineleştirilmiştir. Tezgâhlarda dokunan kumaşlar, önce elde, sonra dikiş makinesinin icadıyla makinelerde dikilmeye başlanmıştır. Teknoloji geliştikçe gâye artık sadece örtünmek olmaktan çıkmış giyim bir süslenme ve gösteriş malzemesi haline gelmiştir.

İlk kumaşın ne zaman ve nerede dokunduğu hâlâ kesin olarak bilinmemektedir. Önceleri, dokumacılığın M.Ö. 4000'lerde keten bezi dokumacılığının mevcut olduğu Mısır ve daha sonra Mezopotamya'da ilk örneklerini verdiği zannedilmişse de Çatal Höyük'te yapılan kazılarda kumaş parçalarının bulunmasıyla, dokuma, M.Ö. 6000'lere kadar indirilmiştir. Ancak, bu kumaşın, teknik bakımdan oldukça ileri bir seviyede olması, ilk dokumaların bundan öncesine götürülebileceğini düşündürmektedir[1].

[1] Şahin Yüksel Yağan, *Türk Dokumacılığı*, İstanbul 1978, s. 9; Zeki Tez, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, İstanbul 2009, s. 21.

Mısır'daki keten dokumalar yapılırken Çin ipekli, Hindistan ise pamuklu dokumada ün kazanmıştır. M.Ö. 1000'li yıllarda bu ülkelerden Orta-Doğu'ya kervanlarla sevkiyat yapıldığı da bilinmektedir. Nitekim ipek böcekleri ve ipek dokumacılık Çin'den diğer ülkelere yayılmıştır[2]. Osmanlılarda Hindistan pamukluları ve İran ipeklileri çok rağbet göreceklerdir.

Kıyafetlere geçmeden önce, bu kıyafetlerin yapıldıkları malzemeyi tanımakta fayda vardır. Zîrâ, içlerinde, bugün hâlâ bilinen ve kullanılan malzeme olmakla beraber, artık tamamen unutulmuş olanlar da bulunmaktadır.

A. KUMAŞLAR

Kumaşların birçoğu Osmanlı ülkesinde imâl edilirken bazıları da doğu ve batı ülkelerinden ithal olunmaktaydı. İçlerinde daha yüksek kalitede olanlar da bulunduğu için ithal kumaşlar içinde rağbet edilenler de vardı. Osmanlı ülkesinde dokunanlar Sanayi bölümündeki kumaşlar bahsinde ele alınacağından burada isimlerinden bahsedilmekle yetinilecek, ithal kumaşların cins ve menşe'leri hakkında kısa bilgi verilecektir.

1. İpekliler

İpek bilindiği gibi, ipek böceğinin ördüğü kozadan elde edilir ve tabiî olarak parlak bir madde olmasının yanısıra kolay boya tutan, 600 metre kadar uzunluğu olan ve esnekliği dolayısıyla uzunluğunun %25-'ine kadar uzayabilen çok sağlam bir maddedir[3].

İpekliler çok çeşitlidir. Osmanlı menşe'li olan, dokumasında altın ve gümüş bulunduğu için "*altunum ve gümüşüm*" de denilen *Seraser-*

[2] Zeki Tez, *a.g.e.*, s. 21.

[3] Nurhan Atasoy, Walter B. Denney, Louis W. Mackie, Hülya Tezcan, *İpek. Osmanlı Dokuma Sanatı*, İstanbul 2001, s. 191.

ler en kaliteli ve en pahalı olanlardı. Ancak, dokumasındaki madenî teller dolayısıyla sert bir kumaş olduğundan gündelik hayatta pek tercih edilmiyordu. *Dîbâ*, *hatâyî*, *zerbaft* da yine altın ve gümüş tel bulunan ipeklilerdi. Diğerleri *kemha*, *sereng*, *dârâyî*, *vala/vale, canfes*, *sevâî* ve günümüzde de bilinen *tafta* ve *kadife*lerdi. Bunlardan ithal malı olanların bir kısmını narh ve gümrük defterleri ile gümrük tarife defterlerinde *Florentin kemha* veya *Venedik kadifesi* gibi çok kere hangi memleket malı olduğu da kayd edilmiş olarak buluyoruz.

Firengî olarak kayıtlı bulunan kumaşların ise, Avrupa'dan geldiği açık olmakla beraber hangi memleketten olduğuna karar vermek güçtür. Ancak bilinen birşey varsa, daha XV. yüzyılda İtalya'da Floransa ve Venedik, hatta Cenova'da ipek dokumacılığının ileri bir seviyede olduğu, hatta Sultan Fatih Mehmed ve Sultan II. Bâyezid devirlerinden başlayarak, saray için, bu tezgâhlara siparişler verildiğidir. Bu siparişlerin, Rüstem Paşa'nın sadareti (1544-1553 ve 1555-1561) sırasında bir ara durdurulmağa çalışıldığı biliniyorsa da devamlı olmamış, Paşa, kararını, kendisi delmişti. Sultan III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) devirlerinde siparişler devam etmiştir[4].

Osmanlı ülkesinde bu kumaşlara olan rağbet dolayısıyla özel olarak tercih edilen kumaşlar, desenler, hatta kumaşların enlerine kadar İstanbul'daki ajanlar tarafından tesbit edilerek İtalyan tezgâhlarında Doğu'ya gönderilecek dokumaların bu tercihlere göre yapılması yoluna gidilmiştir[5].

1600'de düzenlenmiş bir narh defterinde, florentin kemha ve Hint atlası dışındakilerin kesin menşe'leri belirtilmemiş, atlas, kemha, dârâyî ve kadifelerin sadece *firengî* olduklarına işaret edilmekle yetinilmiştir.

[4] *İpek*, s. 184-185.

[5] Floransa'da 1512'de ipek dokuma tezgâhlarında, dahilde kullanılacak kumaşların enleri 58,36 veya 72,95 cm. olarak tesbit edilmişti. Halbuki Osmanlı kumaşları 65,66 cm. eninde idi. Bu farklılık desenlerin ya daralması veya genişlemesi demekti ki, gerek bu, gerekse renk ve dokuma özellikleri itibâriyle Floransa Kumaşları, Türk kumaşlarından farklı idiler. *İpek*, s. 187.

1624 ve 1640 tarihli defterlerde benzer kumaş adları geçmektedir.

1624'de Floransa, Venedik ve firengî atlasları, Venedik kemha ve hâresi, Acem dârâyîsi Bursa'da bile satılan kumaşlardandır[6]. Fakat bunlar içinde en makbûl ipekli kumaş gibi görünen kadife yoktur.

Renk belirtilen kumaşlarda daima kırmızı, mor ve erguvânî olanlar, diğer renklerden daha yüksek fiatla satılmaktaydı[7]. 1640'da, kadifeler içinde en kalitelisi florantin denilen Floransa mamûlüdür. Eğer fiatlarına göre kalite belirlemek gerekirse onu Venedik mamûlleri takib eder. Aslında sadece renk değil, telli ve desenli olduklarına göre de fiatlar değişmektedir. Yalnızca desenli olanlar tellilerden daha ucuzdur.

Kıymet bakımından dîbâlar ikinci sırada yer alırlar. En makbûlü Acem dîbâsı adıyla kayıtlı İran malıdır. Frengî ve Venedik onun arkasından gelirler. Atlas, Floransa, Fransa ve firengî; dârâyîler yine Floransa ve frengî; hâreler frengî ve Venedik; kemhalar firengî menşe'lidir. Sadece doğu malı olanlardan hatâyî, Yezd (İran) ve kutnîler ise Hint ve Hint taklidi İran malıdır. 1769-70 yıllarında Erzurum gümrüğünden geçen ipekliler içinde ise dîbâ, Kâşan kutnîsi ve zerbaft bulunur[8].

XVIII. yüzyıl sonlarından îtibâren her devletle ayrı ayrı yapılan gümrük tarifelerinde de her memleket tüccarının getireceği mallar ve bu arada kumaşlar da kaydedilmiştir. XVII. yüzyıldaki kumaşlardan Fransa, Floransa ve Venedik'ten atlas, yine Fransa ve Venedik'ten kemha; Fransa ile birlikte İsviçre, Belçika ve Venedik'ten *canfes* geliyordu. Hangi memleket malı olduğu belirtilmeyip firengî oduğuna işaret edilen bürüncükler de artık ithal kumaşlar arasında yer almaktadır.

---

6 Bursa Sicilli'nden naklen Mübahat S. Kütükoğlu, "1624 Sikke Tashîhinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *TD*, sayı 34 (1984), 144.

7 Boyacılıkta kullanılan tabiî boyalar hakkında Küçük Sanayi bahsinde Boyahanelere bkz.

8 Hanım Kıvrak, *1183 (1769/1770) Tarihli Erzurum Gümrük Defteri*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Mezuniyet Tezi, 1979, Tablo I.

2. Yünlüler

Yünlülerin başında şüphe yok ki, Ankara keçisinin kılından dokunan *sof* ve *muhayyer*ler gelir. Bunlar, XIX. asra kadar sadece Ankara ve civarında dokunurlardı ve yabancı tüccarın çok değer verdiği ihraç malı bir kumaştı. Ankara keçisi, ihraç yasakları dolayısıyla XIX. asra kadar memleket dışına çıkarılmamıştı. Fakat 1838'de imzalanan Balta Limanı Muâhedesi'yle ihraç yasakları kaldırılınca, iklim bakımından bu hayvanın yetiştirilmesine uygun olan Güney Afrika'ya götürülerek yetiştirilmeye başlanmıştı. Ancak, bundan önce de gümrük tarifelerinde "sof-ı İngiliz" bulunması[9] sof ipliğinin ihrac edildiği, dokunduktan sonra yeniden Osmanlı topraklarına getirildiğini göstermektedir.

Sonraki yıllarda da sof ithalâtı devam etmiştir.

Yerlisi de olmakla beraber *çuka*, ötedenberi ithal edilen bir kumaştı. Yerli olanlar, daha ziyade kapıkulu, XIX. yüzyılda mansûre askeri ile orta halli halk ve gayr-i müslimler taraflarından kullanılmakta, başta saray olmak üzere Avrupa malları tercih edilmekteydi. Hatta asker içinde bile kalitesini beğenmeyip ithal malını alanlar bulunuyordu. 1640 tarihli narh defterinden tesbit edildiğine göre, Osmanlıların *karkaşone* dedikleri Fransa'nın Carcasonne bölgesinde imâl edilenler fiat bakımından diğerlerinden daha yüksekti. İngiltere'nin *londura*, Holanda'nın *saye* ve Venedik'in *karziye* çukaları da Osmanlı pazarlarında alıcı bulan çukalardandı. Londura çukaya fazla rağbet olması, Fransız ve Holandalıların bu çukanın taklitleri olan *londrine*leri yapmalarına sebeb olmuştu.

Çukaların kalitesi, dokuma tezgâhlarında bir dişten geçen iplik sayısına göre değerlendirilir. 60, 70, 100 çile gibi. Osmanlı piyasasında satılan çukalar içinde bunların hepsinden bulunmaktaydı. 1600 tarihli narh defterinde bazılarının menşe'i belirtilmemiş, bazılarında ise çile miktarına işaret edilmiştir. Tabiî, ipekliler gibi bunların da kırmızıları

---

9 Bu madde 1805 İngiliz gümrük tarifesinde (M. S. Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 343) ve 1797, 1801 ve 1838 Osmanlı-Avusturya gümrük tarifelerinde (Zeynep Diyarbekirlioğlu, *Osmanlı-Avusturya Gümrük Tarifeleri*, İ.Ü. Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1979) yer almaktadır.

daha yüksek fiatla satılırdı. Ayrıca, her cinsin âlâ, evsat ve edna olmak üzere üç kalitesi vardı.

Kaba bir yünlü kumaş olan ve Bulgaristan'da Filibe, İslimye, Tatarpazarı, Anadolu'da Balıkesir'de de üretilen ve daha çok asker kıyafetinde kullanılan *aba*, asırlarca tam yerli üretim olduğu halde XIX. asırda hem bu, hem de, ondan daha kaliteli olan *şayak* ithal malları içinde yer almışlardı.

3. Pamuklular

Anadolu ve Rumeli'de pek çok yerde pamuk yetişmekte ve çeşitli pamuklu kumaşlar üretilmekteydi. Bunlar içinde Çine tülbentleri incelik ve yumuşaklıklarıyla tanınırdı. Fakat, Anadolu pamukluları genellikle kalın, sert ve kısa elyaflı olmaları dolayısıyla mamûller Hindistan pamuklularıyla boy ölçüşemiyordu. Hindistan'la olan ticârî münâsebetler XV. asırda başlamış olup Behmenî veziri Hoca Mahmud Gâvân'ın (ö. 886/1481) gönderdiği ajanlar vasıtasıyla Hindistan mamûlü kumaşlar tanıtılmış ve onlara Osmanlı ülkesinde asırlar sürecek bir pazar yaratılmıştı[10].

Hindistan'ın çivit ve baharat gibi mamûlleri yanında kumaşlar da Osmanlı ülkesine biri deniz, diğeri karadan olmak üzere iki yoldan geliyordu.

Hindistan'da dokumalar, belli-başlı dört bölgede, kuzeyde Pencap, yarımadanın kuzeybatısında Gücerat, güney-doğusunda Koromandel ve kuzey-doğusunda Bengal bölgelerinde imâl edilmekteydi. Bunlardan Pencap bölgesi dokumaları, biri kara yoluyla Afganistan-Doğu İran ve Orta Asya'ya, diğeri nehir yoluyla sahile indirilerek Maskat üzerinden Basra'ya sevk ediliyordu. Osmanlı kayıtlarında ferespûrî ve semâni adlarıyla geçen kumaşlar bu bölgedeki Ferozepore (Firuzpûr) ve Samana şehirlerinde dokunan kumaşlar olmalıdır. 1639'da bu bölgede seyahat eden bir İngiliz ajanı Henry Bornford, Samana'nın meşhur pamuklularının İranlı ve Ermeni tüccarlar taraflarından Kandehar üzerinden Isfahan'a getirildiklerini kayd eder[11]. Gücerat Bölgesi'nin mamûlleri deniz yoluyla Basra, oradan Bağdad'a gelmekteydi. Basra gümrüğüne âit kayıtlar, bunlar hakkında bilgi vermektedir. Hürmüz (1622) ve Bağdad'ın İranlıların eline geçmesinden (1623) sonra Basra'ya gelenlerin içerilerde takib ettiği güzergâhta değişiklik olmuş, diğer taraftan Kızıldeniz yolu da daha fazla önem kazanmış ve Kahire zamanla Hindistan kumaşlarının antreposu haline gelmişti[12].

Hindistan'ın Pencap Bölgesi mamûllerinin ticareti ise karadan Kandihar ve Isfahan üzerinden İranlı ve Ermeni tüccarlar tarafından yapılır ve iki devlet arasındaki harp hali dahi bu ticareti pek fazla kesintiye uğratmazdı. Anadolu'nun her tarafına yayılarak Hint ve Acem mallarını satan bu tüccar karşısında yerli sanayi'in zarara uğradığı gerekçesiyle esnafın, şikâyetlerinin merkeze ulaştırması da bunların faaliyetlerini durduramamıştı.

Aslında bu ticarette sadece Ermeni değil, Türk ve Arap tüccarlar da faaliyet gösteriyorlardı ve XVII. asrın sonlarına doğru bu Hindistan mamûlü kumaşlar Osmanlı piyasasında gördükleri rağbet dolayısıyla hazineyi de zarara uğratmaya başlamıştı. Vak'anüvis Naimâ, gelen mallar karşılığında Osmanlı mallarından alınması karşılığında bir denge oluşacağı, ancak Hindistan mamûlleri karşılığında Osmanlı mallarından alınmadığı için gelirin sadece gümrük resminden ibâret kaldığı, bunun da asla memleket dışına kaçan parayı karşılayamadığı husûsunu dile getirmektedir[13].

a. Tülbentler

Eski metinlerde "dülbend" şeklinde geçen bu kumaşların çoğu, Hindistan dokumaları olup imâl edildikleri şehirlerin adlarıyla anılırlardı. *Behrampûrî*, *Bihârî* ve Masulipatam'ın bozulmuş şekli olan *Me-*

---

[10] Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı. Hindistan ve İngiltere", *ODTÜ Gelişim Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı*, Ankara 1981, s. 7.

[11] East India Company'den naklen *Narh 1640*, s. 64.

[12] İnalcık, "Pamuklu Pazarı", s. 10.

[13] Naîmâ, IV, 1144.

selipeten bunlardandır. *Sûsî* ve *şerbetî* tülbentler de yine Hindistan mamûlleridir.

Tülbentler, daha ziyade sarık yapımında kullanılmakla beraber yorgan astarı, tülbent örtüsü ve işlemeli örtüler de yapılmıştır. Bu sonunculardan, başın ön tarafına gelecek kısmı hesap işli namaz örtüleri XX. asır başlarında da kullanılmaktaydı.

b. Bogasılar

İç çamaşırı, astar, bohça kaftan ve serpuş yapımında da kullanılan *bogasılar* içinde hem yerli, hem de ithal malı olanlar vardır. 1640 tarihli narh defterinde hem Hindistan, hem de İran menşe'li bogasılar görünüyor. *Lekepûrî*, *ferespûrî*, *semânî-i Acem* ve *Haydarâbâdî-i Acem*ler, birer İran malı gibi görünmektedir. Ancak bunlar, en iyi ihtimalle Hindistan'ın bu şehirlerinde yapılan bogasıların birer taklidi olabilir. Zîrâ, adı geçen şehirler Hindistan'dadır. Hindistan mallarının İran üzerinden gelmiş olmasından dolayı "Acem" olarak kaydedilmiş bulunmaları da mümkündür. Broach şehrinde dokunan *burûcî*lerle *bayrâmî*, *celâlşâhî* /çoltar bogasıların Hindistan mamûlleri olduğu ise muhakkaktır.

Denizli, İstanbul bogasıları, yemenî bafte, Bolu balta sapı bogası, Hamid'in beyaz ispereği ve isperek neftisi ise yerli bogasılardır.

c. Bezler

Bunlar, Akçeşehir, Beyşehri, Ereğli, Manisa, Mardin, Mısır, Rize ve Sinop'da dokunmaktadır.

4. İpek-Pamuk Karışımları

İpek-pamuk karışımı kumaşlardan *alaca* ve *kutni/kutnu*ların hem yerli, hem de ithal malı olanları vardı. *Alacalar* içinde Hindistan'ın Mâverdî ve İran'ın Kâşân alacaları ithal malı iken Manisa, Tire, Beyşehir, Dimyat ve Mısır'ın İbn Baba alacaları Osmanlı mamûlleridir. Alacalardan imâl edilenler arasında kaftan ve iç çamaşırları bulunur.

"Çözgüsü ince ipek, atkısı iki pamuk, bir ipek olan enine yollu kaba ve kalın kumaş"[14] olarak tarif edilen kutnîler içinde Masulipatam'da dokunanlar yanında bir de onların taklidi olan Yezd kutnîleri vardı. Hint mallarına göre bu ikincilerin kalitesi daha düşük olmalı ki 1640'da 3/5'i fiatına satılmaktaydı[15].

B. KIYAFETLER

1. Osmanlı Öncesi Türk Kıyafetleri

Türk kıyafetleri, Orta Asya'dan Osmanlı'ya esasta pek fazla değişiklik göstermemiş görünüyor. Ancak, kıyafetlere verilen adlar zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Ayrıca kadın ve erkek kıyafetleri arasında, kadınların XIX. yüzyılın ikinci yarısında çarşafa girmeleri dışında, esasta farklılık yoktur. Bunun gibi, mâlî durumu farklı olanlarla Müslüman ve gayr-i müslimlerin kıyafetleri de esasda aynidir. Farklılık, kumaş ve deri gibi malzemenin cins ve kaliteleriyle renklerinde idi[16]. Kurganlardaki buluntular ve mezar taşlarından tesbit edildiğine göre, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türklerin giyimlerinde kullandıkları malzemeler koyun, kuzu, sığır, tilki ve daha az olmak üzere de ayı derileri ile yine koyun, keçi ve deve yünü idi. Dokuma için kendir yetiştirirler, yün ve bezden yapılmış iç çamaşırı giyerlerdi. Yünlü kumaş ihrac eder, ipeklileri ise Çin'den alırlardı. Bilindiği gibi, iç çamaşırını Avrupa'ya götürenler de Hunlardı. Ketenden dikilmiş iç gömleğini Romalılar ilk defa Hunlarda görmüşlerdir[17]. Gömleğin altına bir şalvar, üzerine entari ve kaftan giyilirdi. Kaftanların önleri, bugün de olduğu gibi, erkeklerde soldan sağa, kadınlarda sağdan sola kapanmakta ve bele de bir kuşak bağlanmaktaydı. Hem ipekli hem de yünlü ku-

---

[14] Fikret Altay, *Padişah Elbiselerinde Kullanılan Kumaş Cinsleri Üzerine Bir Araştırma*, terfi tezi, İstanbul ts.'den naklen *Narh 1640*, s. 354.

[15] *Narh 1640*, s. 117.

[16] Filiz Çağman, "Katalog", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1993, s. 256.

[17] İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 775-776.

maşlar kullanılıyordu. Başa börk, ayaklara ise yün çoraplar, üzerine keçe veya deriden çizmeler giyiyorlardı[18].

Selçuklu devri için de ancak mezar taşları ve çinilerden bilgi edinilmektedir.

Bunlardan iç giyimi anlaşılamıyorsa da entari ve üstlerine giyilen Osmanlı kaftan ve feracelerini andıran kıyafetler tesbit edilmektedir. Bu devirde kadınlar, İslâm inancı gereği başlarını örtmelerine rağmen yüzlerini kapatmıyorlardı[19].

Anadolu Selçukluları devrindeki *Varka ve Gülşah* yazmasındaki minyatürler iç giyimler hakkında da fikir vermektedir. Bunlar gömlek, paçaları bol şalvarlar ve önden açık, yakasız, boyları diz ile bilek arasında olan, uzun bol kollu, belde bir kuşak yahut kemer bulunan entarilerdir[20].

2. Osmanlı Kıyafetleri

Günümüze ulaşan ve gerek yazılı, gerekse görsel kaynaklar –ki bunların başında, bugün hem Türkiye, hem de Avrupa'daki müzelerde bulunan kıyafetlerle kıyafet albümleri, minyatürler, teşrifat ve narh defterleri gelmektedir– kıyafetlerin parçalarını ve bunların nerelerde ne zaman giyildiklerini tesbit etmemizi mümkün kılmaktadır. Ayrıca, İngiltere, Fransa, Rusya gibi Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti nezdine gönderdikleri temsilcilerin beraberlerinde getirdikleri ressamlara çizdirdikleri, bize has olan birçok şey gibi kıyafetleri gösteren resimler de aydınlatıcı mahiyettedir.

---

18 Fikri Salman, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri"'nden naklen Ö. Hakan Çetin, *Osmanlı İmparatorluk Dönemi Resim Sanatında Türk Giyim-Kuşamı (1600-1700)*, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı DT, Ankara 2008, s. 14.

19 *Kitâb el-diryak*'taki seyahat eden kadını gösteren minyatürden naklen Çağman, s. 256.

20 Lale Görünür, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri*, İstanbul 2010, s. 12.

Yine Osmanlı ülkesini ziyaret eden bazı yabancılar, kaleme aldıkları seyahatnâmelerde kıyafetlere de yer vermişlerdir. Tabiî, bu sonuncular, bizim kaynaklarımızla uygunluk gösterdikleri nisbette kullanılabilir olacaklardır.

Osmanlılarda kadın, erkek ve çocuk kıyafetleri arasında, ölçülerinden başka fark yoktur[21]. Yetişkinlerle çocukların kıyafetlerinin kumaşları ve desenleri bile değişmemiştir.

a. İç Giyim

Yukarıda adı geçen kaynaklardan narh defterleri, iç giyimlerde kullanılan malzeme hakkında teferruatlı bilgi edinmemizi mümkün kılmaktadır.

1600 tarihli narh defterinde Bağdâdî, bogası ve Şam dârâyisiden *zıbın* ve *kûtahâne*ye rastlanıyor. Bağdâdî olanın içi pamuklu olduğuna göre kışın giyiliyor olmalıdır. 1640 tarihli narh defterinde ise sadece, bogası denilen pamuklu kumaştan yapılanlara yer verilmiştir. XIX. asırda yeniçeriliğin lâğvından sonra kurulan mansûre askerinin kıyafetlerinde iç çamaşırları, *"gömlek ve eşi"* olarak geçmektedir. Bunların kumaşları İzmit ve Adapazarı bezleriyle Amerikan kirpasındandır[22].

Bütün kaynaklardan, mutlaka bir iç gömleği giyildiği tesbit edilmektedir. Bunların kumaşları bürüncük veya ince bir pamuklu kumaştan olup önden açıktı, boyları ise değişiyordu. Bazıları daha kısa, bazıları ise uzun olabiliyordu.

b. Dış Giyim

Altta, beli kemha veya bogası uçkurlu, mevsimine göre çuka yahut ipekli veya pamuklu bir kumaştan yapılmış *şalvar* olurdu. Bunun üstüne ise yine önden açık ve genellikle ayak bileklerine kadar inen, mevsimine, giyildiği yere ve giyen şahsın maddî durumuna göre deği-

---

21 Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, İstanbul 2006, s. 225.

22 Mübahat S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 568.

şen ipekli yahut daha kalınca veya yumuşak pamuklu bir kumaştan, entari giyilirdi. Entariler, yakasız ve önden belin alt tarafına kadar inci yahut ipekten örülmüş düğmelerle kapanır, *üç etek*lilerin, yanları derin yırtmaçlı olurdu. Bu şekil, yürürken, ata binerken ve iş yaparken eteklerin ön taraflarından kaldırılıp beldeki kuşağa sokulduğundan hareket kabiliyeti sağlardı. Kuşaklara gelince, enleri bir zıra', boyları 6 zıra'a idi[23]. Kuşak yerine tamamı yahut tokası gümüş kemer de kullanılırdı.

Entariler uzun kollu olup, kol ağzı dar veya geniş idiler. Dar kollularda, kolayca giyilip çıkarılmasını ve sıvanabilmesini temin için ilik düğme ile kapatılmış bir yırtmaç, geniş olanlarda ise, gerektiğinde kol ağzının bilekte daralmasını temin için ilik ve düğmeler bulunurdu.

Kadınların entarileri XVIII. yüzyıldan sonra biraz şekil değişikliğine uğramıştı. Artık ön etek, tek parça olarak yapılmış, sadece yanlarda derin yırtmaçlar kalmış ve entari *iki etek* adını almıştı. Yürüme kolaylığı sağlamak için etek uçları yine beldeki kemere sokuluyordu. Ancak bunun üç etekli entari kadar kullanışlı olmadığı, yürürken rahatsızlık verdiği de görülmektedir. Bunun üstüne kışın çukadan, boyları dize veya bileğe kadar inen, eteği geniş bir *yelek* veya *hırka* da giyilirdi.

Tanzimat sonrası gerek sarayda gerekse halk arasında Avrupa tarzı kıyafetler moda olmuştu, hatta bunlar gazete ilanlarında da yer alıyordu[24].

En üstte ise *kaftan* bulunurdu.

Kaftanlar da önleri açık, yakasız, uzun veya kısa kollu idi. Dîvân-ı Humâyûn gibi resmî toplantılarda ve merasimlerde bu kaftanın üzerine ikinci bir kaftan daha giyildiğinden birinciye *iç kaftanı*, ikinciye ise *dış kaftanı* denilmiştir. Dış kaftanlarda kollar, kol hizasındaki yarıklardan çıkardı. *Yen* de denilen üst kaftanın kolu, bazılarında arkada omuz hizasında bedene dikilmiş olurdu. Bazılarında ise bu sarkan kollar istendiğinde çıkarılmak için omuza ilik düğme ile tutturulurdu. Her iki halde de bu kollar kaftanla aynı boyda olup arkadan sarkarlardı. Kaftanların bazıları *çaprastlı* denilen çift düğmeli idi. Bunlarda göğüs hizasında her iki tarafa da birkaç sıra şerit dikilir, bu şeritler, ortada birer ilik düğme ile birleştirilirdi.

[23] *Narh 1640*, s. 144.

[24] Orhan Koloğlu, "Ev Eşyasının Batılılaşmasının Kanıtı Olarak Gazete İlânları", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri 25-26 Mayıs 1998 –Bildiriler*, İstanbul 2000, s. 242.

Padişah, hanedan üyeleri, ileri gelen saray mensupları ve üst düzey yöneticilerin kaftanları seraser, kemha veya diğer kaliteli bir ipeklidendi. Bazı kaftanlar ise çuka veya ipek pamuk karışımı alaca gibi bir kumaştan olurdu. 1600 tarihli narh defterinde Sakız, İstanbul, kemhaları, Şam dârâyisi, Bursa valesi, Mısır'ın Ebu Reşm alacasından kaftanlar görünüyor. Bu kaftanlar da önleri açık, yakasız, uzun veya kısa kollu, bazıları ise çaprastlı idiler.

İç kaftanları günlük giyimlerdendi. *Kapaniçe* de denilen dış kaftanları ise daha ziyade merasimlerde ve Dîvân-ı Humâyûn gibi toplantılarda giyilirdi. Kaftanlarda eteğin genişlemesini temin etmek üzere yan dikişlere, belden îtibâren aşağıya doğru genişleyen *peş* denilen parçalar eklenirdi. Bunların bir kısmı belde çok inceldiği halde bir kısmı bir çıkıntı yapıyordu. Peşlerin, belden daha yukarıdan başlayanlarına da rastlanmaktadır.

Osmanlı sarayında kürk çok tutulan bir giyim eşyası idi. Şu farkla ki, bugün, kıyafetin görünen dış kısmı kürk olduğu halde o zaman kürk içte, yani astar gibi kullanılırdı. Bunun için de kaynaklarda daima "serasere kaplı" veya "çukaya kaplı" gibi üzerine kaplı olduğu kumaşın cinsi belirtilerek kayd edilmiştir. Ancak kürk, sadece bir ısınma vasıtası değildi; zîrâ, merâsimlerde mevsimine bakılmaksızın kürk giyilirdi. Meselâ, Sultan IV. Mehmed'in oğulları Şehzâde Mustafa ile Ahmed'in 1675'te birlikte yapılan sünnet düğünleri Haziran ayına[25]; Sultan III. Ahmed'in şehzâdeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bâyezid'in Ağustos ayı sonuna rastladığı[26] halde padişah ve ileri gelenler kürk giymişlerdi.

[25] Nutku, *Edirne Şenliği*, s. 54.

[26] *Vehbî Sûrnâmesi*, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2009, III, 153.

Sarayda en makbûl kürk sammur idi.

En makbûl kürk olan siyah tilki padişahlara mahsus[27] idiyse de Osmanlı sarayında merasimlerde bile giyilen kürk sammur olarak görünüyor. Özellikle Sultan İbrahim saltanatında (1640-1648) padişahın sammur kürke olan rağbeti artmış, kürkler sadece giyilmeyip, döşemede de kullanılmıştır. Vak'anüvis Naimâ, Şârihü'l-Menarzâde'den[28] naklen, padişahın bu sammur düşkünlüğünü uzun uzun anlatır.

Topkapı Sarayı'ndaki kasırların tamamen sammur ve dîbâlarla döşendiği, bunun için ileri gelenlerden de sammur temini istendiği, taşradaki idarecilerin İstanbul'daki temsilcileri olan kapı kethudalarından zorla alındığı ve bunun bir kaç defa tekrarlandığı, kudretleri dışında olduğunu bildirenlerin bazıları azl edilirken bazılarının haps olunduğunu, bu düşkünlüğün şehirde sammur bırakmadığını ve normal fiatı 100 kuruş olan sammurun 1.000 kuruşa fırladığını, bu kürkler Rusya'dan geldiği için "bir nice Mısır hazînesi"nin[29] sammur satın alınmak için harcandığını yazar[30]. Bu sammur iptilâsı Sultan İbrahim'in sonunu hazırlayan sebeplerdendir.

Kakum denilen hermin kürk de tercih edilenler arasında ikinci geliyordu. Yine narh defterlerinden öğrendiğimize göre İstanbul piyasasında satılan kürkler çok çeşitli idi. Zerdeva, sincap, sansar, tilki, vaşak, çakal, kurdun ense kısmının kürkü olan çilkafa[31], Göcen/göçen (tavşan) bunlardandı. Bu kürklerin bacak, kafa, sırt, boğaz ve karın kısımlarının kaliteleri farklı olduğundan fiatlar da değişmekteydi. 1600 tarihli narh defterinde bir kısmının Acem (İran), Dubrovnik, Rusya veya Kayseriye, Rumeli, gibi menşe'lerine de işaret edilmiştir. 1640 tarihlide ise "Azak nâfesi", "Cezayir yahut Karaman çakalı", Bosna ve Göllükesrî çilkafaları, yine Göllükesrî'nin tilki nâfesi gibi bazılarının

[27] Filiz Karaca, "Kürk", *DVİA*, XXVI (2002), 569.

[28] Bu şahsın eserinin mevcudiyetini Naîmâ'nın eserinden öğreniyoruz.

[29] Her sene Mısır'dan Ceyb-i Humâyûn Hazinesi'ne giren meblâğ kasdedilmektedir.

[30] Naîmâ, IV, 1143-1144.

[31] Karaca, "Kürk", s. 568.

menşe'leri yazılmıştır. Hatta Azak'ın nâfesinin "kurt" nâfesi olduğunu da 1600 tarihli defterden öğreniyoruz. Bunların çoğunun her üç kalitesi (âlâ, evsat, ednâ) fiatlarıyla gösterilmiştir. Kürklerin pek çoğunun Rusya'dan[32], bir kısmının ise İran'dan[33] geldiği diğer kaynaklardan tesbit edilebilmektedir.

Serâsere kaplı olan *nîm-ten,* kısa bir kürktü. Padişah, sadrazam, vezirler, şeyhülislâm, kazaskerler gibi ileri gelen ricâlin merâsimlerde giydiği ve elçilere de giydirilen bir kürk ise *erkân kürkü* idi. Muvahhidî ferâce gibi bir de muvahhidî denilen kürk olup bunun da merâsimlerde giyildiği anlaşılıyor.

Kürk giyilmesine XVIII. asırda Sultan III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa (1757-1774) zamanlarında kısıtlamalar getirilmiş, Sultan II. Mahmud zamanında (1808-1839) 1829'da kürk giyilmesi tamamen yasaklanmıştır. Yerine ve kullanan şahsa göre, kumaşla astar arasına pamuk konarak kapitone yapılan kaftanlar geçmişti.

Kaftanlar aynı zamanda bir mükâfatlandırma vasıtası idi. Sadrazam tayini, serdarlık veya başka bir memuriyet verilmesi, kutlamalarda yahut yaptığı işten dolayı mükâfatlandırma vesilesiyle hil'at denilen kaftan giydirildiği gibi şehzâde sünnetleri ve sultan düğünlerinde de hil'atler giydirilirdi. Bunlar da verilen şahsın önemine göre seraser başta olmak üzere çeşitli ipekli kumaşlardan ve çukadan olurdu. Tabiî içi kürk kaplı olanlar daha makbûldü. Sadrazama biri kürk, diğeri sade olmak üzere iki hil'at giydirilirdi.

Nitekim, Sultan IV. Murad (1623-1640) Revan Seferi için Ilıca'ya (Erzurum) geldiği zaman (1635) kendisinden önce sefere çıkmış olan sadrazamı huzûruna kabûl ettiğinde biri kürklü, diğeri sade iki "hil'at-ı dîbâ" giydirmişti[34].

Vazifesini lâyıkıyla yapanlara da mükâfat olarak hil'at giydirilirdi. Napoléon'un Mısır'ı işgalinde Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Pa-

[32] Naîmâ, IV, 144.

[33] Kıvrak, *gös. yer.*

[34] Naîmâ, III, 810.

şa'nın (kap.der. 1792-1803) gösterdiği başarı Sultan III. Selim tarafından mücevherli bir kılıç ve sorguç ile beraber bol yenlü bir sammur kürk giydirilerek mükâfatlandırılmıştı[35].

Sultan düğünlerinde giydirilen kıymetli hil'atlardan biri de sağdıç paşaya giydirilendi. Meselâ, Sultan IV. Mehmed'in kızı Hadice Sultan'ın evliliğinde (1675) taraf-ı şehriyârîden sağdıç paşaya "sammûr kaplu hil'at-ı fâhire" ve beraberindekilere ise sadece hil'at-ı fahireler giydirilmişti[36].

Bu âdet Osmanlılardan önceki devletlerde de vardı ve Batı'nın madalya ile mükâfatlandırmasının karşılığı idi.

IX. ve X. asırlarda hil'atın koluna, veren şahsın ismi veya tiraz kelimesi işlenirdi. Sahtelerini önlemek için darü't-tiraz adıyla hil'at kumaşlarını dokuyan atölyeler kurulmuştu. Osmanlılarda ise kola isim veya tiraz kelimesi bulunan bantlar kullanılmamış, bunların yerine, verilen şahsa ve verilme sebebine göre değişik kıymetlerde hil'atler giydirilmiştir. Osmanlılar, her vesileyle hil'at giydirdiklerinden Topkapı Sarayı'nda Enderun Hazinesi'nin parçalarından bir Hil'at Hazinesi vardı. Bâbüssaade ile Kubbealtı arasında eski dîvânhâne'nin yanında bulunan bu hazine Dış Enderun Hazinesi adıyla da anılırdı. Hil'atler ve muhallefat eşyalarının saklandığı bu hazine, padişahlar tarafından, culûslarından 15 gün kadar sonra dış hazine ile birlikte teftiş edilirdi[37]. Hil'atler, sarayda *hayyâtân-ı hil'at* denilen ve işleri sadece bunları dikmek olan terziler tarafından hazırlanır ve padişahlarca giydirilebileceği gibi sadrazam, beylerbeyiler ve diğer bazı erkân tarafından da giydirilebilirdi[38].

Osmanlılar, giydirilen hil'atlere âit kayıtları muntazam olarak tutmuşlardır.

---

35 Enver Ziya Karal, *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları*, Ankara 1942, s. 78-79.

36 *Abdi Sûrnâmesi*, s. 518.

37 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, XLII/165 (1978), 74.

38 *İpek*, s. 31-35.

Meselâ sadrazam ve kaptan-ı deryaya *seraser* veya *kumaşhana* kaplı sammur kürk, şeyhülislâm, nişancı ve reisülküttaba hassü'l-has giydirilirdi[39].

Bunların bazılarında "hil'at" kelimesi geçtiği halde bazılarında sadece, "has sâde", hassü'l-has", "kuşaklık", "erkân sincap kürk", "erkân kakum kürk", "kontoş sammur kürk" gibi kumaş veya kürk adları kullanılmıştır. Ayrıca, teşrifat defterlerinde merasimler anlatılırken hil'atlere de işaret edilmiştir.

Bunlar, yukarda da adları geçen *hil'at-i fâhire*, *hil'at-i hassü'l-has*, yahut sadece "hil'at sevb" veya "ferve-i beyzâ", "ferve-i sammur" vs. adlarla kayd edilmişlerdir[40]. Vak'anüvis tarihlerinde de bu konuda –bir tanesine yukarıda işaret edilen– bilgi bulunmaktadır.

c. Sokak Kıyafetleri

Sokakta, hem erkek, hem de kadınlar *ferace* giyerlerdi. Bunlar, genelde, ayak bileğine kadar inen uzunlukta, önden açık, yaka ve ön kenarlarına harç geçirilmiş olurdu. Kadın ve erkek feraceleri arasında bazı farklar vardı. Kadınlarınki biraz daha dardı. Yine narh defterlerinden öğrendiğimize göre giyilen bazı sarıklarla feraceler arasında bağlantı bulunmaktaydı. Örf feraceleri böyle idi. Verilen ölçülere bakılırsa, *muvahhidî* feracenin kesimi, örf feracesine nazaran daha geniş tutuluyordu.

Kadın feraceleri, zaman içinde modaya uygun olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Yakalar arkaya doğru genişlemekle kalmamış, hemen hemen feracenin etek ucuna kadar uzamıştır. Kadınlar, ferace ile birlikte yaşmak kullanmışlardır. İnce kumaştan yapılan ve iki parçadan ibaret olan yaşmakların bir parçası başa giyilen içliğe tutturularak yüzün burundan aşağı tarafını, diğer parça ise sadece gözler açıkta kalmak üzere alnı örterdi. Zaman içinde yaşmakların kumaşları yüzleri gösterecek kadar incelmişti. Bir taraftan, yakaların büyümesi kumaş

---

39 Zeki Tekin, *Teşrîfâtda Giydirilen Hil'atlar*, İ.Ü. Edb. Fak., Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982, çeşitli yerler.

40 Zeki Tekin, *a.g.t.*, çeşitli yerler.

israfına yol açarken, diğer taraftan kadınların yüzlerinin görünmesi erkekleri rahatsız ettiğinden Sultan III. Ahmed saltanatında (1703-1730) kadın sokak kıyafetlerine bazı kısıtlamalar getirilmişti. Yakalar bir karıştan fazla olmayacak, üç değirmiden büyük yemeni ile sokağa çıkılmayacak, önler ve yakalarda bir parmaktan geniş şerit kullanılmayacaktı. Emirlere uymayanların yakalarının kesileceği, aykırı harekete devam edenlerin şehirden sürülecekleri kararı alınmış ve bu hususların kontrolu ile mahalle imamları, yeniçeri ağası ve bostancıbaşı vazifelendirilmişti[41]. Kadınların, yasaklara pek de fazla riâyet ettikleri söylenemez. Her devirde bir müddet sonra yasaklar gevşeyince yeni modalar gelişmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Arabistan'da vazife ile bulunanların eşleri, orada *car* denilen tek parçalı çarşaf giyme alışkanlığını edinmişler, İstanbul'a geldikten sonra da bu alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Böylece kadınlar arasında feraceye nazaran daha ucuza mâl olan çarşaf yayılmaya başlamıştır. Leylâ Saz, eşinin 1878'de Trabzon Valiliği'ne tayini dolayısıyla oraya giderken bu şehirde bütün kadınların çarşaf giydiklerini öğrenerek bir tane yaptırtmış, fakat, peçenin arkasından önünü görmekte zorlandığı için, bununla dolaşmak çok zor gelmişti. O tarihte İstanbul'da henüz çarşaf tek tük görünüyordu[42]. Nitekim Filiz Çağman da çarşafın başlangıç tarihini 1872'den sonra olarak vermektedir[43]. Çarşaf modası da zamanla değişikliğe uğramış, tek parça yerine iki parçadan ibaret çarşaflar giyilmeye başlanmış[44], siyah renk yerine zamanla, lâcivert, yeşil, vişneçürüğü, gülkurusu gibi değişik renklerde çarşaflar da giyilir olmuştur. Çarşaf o kadar yayılmıştır ki, çocukluktan genç kızlığa geçmenin bir işareti gibi kabûl edi-

41 Evâil-i Şevval 1138 (2-11 Haziran 1726) tarihiyle İstanbul Kadısı, Yeniçeri Ağası ve Bostancıbaşı'ya gönderilen ferman: *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138 - 1151 / M. 1726 - 1738) XXI*, haz. Fuat Recep, S. Atay, H. Kılıç, Y. Karaca, R. Erol, S. Kahriman, İstanbul 2010, s. 97/31.

42 *Harem'in İçyüzü*, s. 226-227.

43 Çağman, a.g.m., s. 256.

44 Çağman, a.g.m., s. 256.

lir olmuştur. Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* romanında Feride'nin manevî kızı Munise'ye gülkurusu çarşaf yaptığı bile anlatılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid saltanatında çarşaf, 1880'lerde bizzat padişah tarafından yasaklanmış, ancak çarşaf maliyetinin feraceye göre düşük olması dolayısıyla fakir halkın ferace temininde güçlük çekmesi yanında çarşaflık malzemeyi dokuyan ve satan esnafın da zarara uğradığı gerekçesiyle karardan vaz geçilmiş, lâkin 1888'de tekrar konmuştur[45]. Padişahın bu konuda titiz davrandığı anlaşılıyor. 1892'de Teşvikiye'deki Silâhhane'yi ziyaretinden dönüşünde siyah çarşafa bürünmüş bir kadının dikkatini çekmesi yanında bir süre önce silâhlı bir erkeğin çarşaf ve peçeli olarak bir eve kadın gibi girdiği ve zor kullanarak hırsızlık yaptığı öğrenildiğinden bu gibi durumların görülmemesi için, çarşaf yasağı tekrarlanmış, fakat bu konulup kaldırılan veya gevşetilen yasaklar çarşaf giyilmesini önleyememiştir[46].

Çarşaf giymekte devam edenler, sokağa çıkarken ferace giymeleri husûsunda polisler tarafından uyarılmalarına rağmen, bazı kadınlar, yasağın çok sürmeyeceğini, eski duruma dönüleceğini söyleyerek kıyafetlerini değiştirmedikleri gibi, feracesi olanlar bile çarşaf giymeye devam etmişlerdir[47]. Yasağın kaldırıldığı zamanlarda bile Saray'a ziyaret için gelecek kadınlara, mutlaka ferace giymeleri mecburiyeti getirilmiştir. Cumhuriyet devrinde öğretmenlik yapmış olan Zehra Müfit Hanım'ın, Saray'a davet edildiğinde feracesi olmadığı ve edinmek imkânı da bulamadığından özel müsaade ile çarşaf giydiğini hatıralarında anlattığını Muhaddere Taşçıoğlu kıyafetlerle ilgili eserinde nakl eder[48]. Sultan Abdülhamid sadece çarşafı yasaklamakla kalmamış, feracelerin de Müslüman kadınlara yakışır şekilde olması üzerinde durmuş ve bu konuda Şûrâ-yı Devlet bile devreye sokulmuştur.

45 BOA, İrade tasnifi-Dahiliye, nr. 1071.

46 BOA, DH. MKT, nr. 01938.00106.001.

47 BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi (Y. MTV), nr. 00062.00026.001.

48 Muhaddere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara 1958, s. 23.

Erkek kıyafetlerine gelince:

Değişiklik, Sultan III. Selim saltanatında Nizâm-ı Cedid'e eski asker kıyafetlerinden kısmen farklı elbise giydirilmesiyle başlamıştır. Üste kısa bir ceket alta potur giydirilmişse de yenilik karşıtı olanların galebesiyle teşebbüs devam ettirilememiştir. Sultan II. Mahmud devrinden îtibâren ise başlangıçta değilse bile, zamanla kıyafetler Avrupâî bir şekle sokulmuştur. Değişiklik önce Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kıyafetinde yapılmıştır. Önceleri, üste, rütbesine göre, *cepken* veya *entari*, alta şalvar yerine *sıkma**, bunların üstüne *yağmurluk* giyilirken sonra, bazı gruplarda cepken veya entari muhafaza edilirken sıkmanın yerini *potur** ve pantolon almış ve bu kıyafetler yavaş yavaş halk arasında da yayılmış, nihayet pantolon ve üstüne *istanbûlîn* denilen boyuna kadar düğmeli, dize kadar inen siyah ceketler giyilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid devrinde istanbûlîn yerine pantolonla aynı kumaştan, dizin altına kadar uzayan, eteği genişce bir ceket olan *redingot* giyilmeye başlanmıştır. Bunun yakası kapalı olmayıp içine göğüs kısmı, yaka ve kol manşetleri kolalı olan frenk gömleği ve üstüne yelek giyilmesi moda olmuş, ayrıca bir de boyunbağı takılmıştır ki, rahat giyime alışan Türk erkekleri için bu kıyafet azap vermiştir[49].

II. Meşrûtiyette bunların yerini arkası yırtmaçlı *jaketata*ylar almıştır. Pantolon ceket, gömlek ve kıravat bundan sonra da devam etmişse de zaman içinde daha rahat kullanılır bir şekle bürünmüştür.

d. Serpuşlar / Başa Giyilenler

Osmanlılarda, gerek dışarda, gerekse içerde başa mutlaka bir başlık giyilirdi. O kadar ki, gece yatakta bile baş bir takke ile örtülürdü. Başlıklar, mensub olunan gruba ve mevki'e, giyildiği yere göre değiştiği gibi zaman içinde de değişikliğe uğramıştır. Klâsik devir serpuşları iki grupta incelenebilir: Sarılanlar, yani *sarık*lar ve dikilenler yani *kavuk*lar, *arakıyye*ler, *börk*ler ve *nezkep*ler.

---

[49] Reşat Ekrem Koçu, *Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul 1969 ve ondan naklen Emine Koca, "18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Erkek Modası", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, VII (Konya 2009), 70, 74.

da. Sarılanlar

Bunlar, tülbentten yapılmış olup, sarığın tepesinden sadece bir kısmı görünen bir *tepelik* bulunurdu. Asıl sarığı meydana getiren tülbent ise başa oturacak şekilde dikilmiş bir takke veya özel bir kavuk üzerine bu işin ustaları olan sarıkçılar tarafından sarılırlardı. *Destar* da denilen sarıklar, sarılış şekline göre isim alırlardı. Bunların, kullanılış yerleri ile kullanan şahıslar da farklı idi. *Örf* ilmiye ricâli tarafından kullanılırdı. Feracelerde de işaret edildiği gibi, bunlarla birlikte giyilen feraceler de örf feracesi olarak adlandırılmıştı. Merâsimlerde ise, tülbentin bir ucu aşağıya doğru sarkan *taylesanlı* sarık kullanılırdı[50]. 1640 tarihli narh defterinde *mücevveze*, *perişânî*, *kallâvî* sarıklar vardır ve bunların ne kadara sarıldığı, eğer kiralanmak istenirse ne kadara kiralanacakları kayıtlıdır. Kibar ulemanın örfünün sarılması ile dânişmend örfünün sarılmaları farklıydı. Bunun gibi vükelâ-yı devletin mücevvezeleriyle diğer dîvân üyelerinin mücevvezelerinin sarılmaları da aynı değildi. Cerrahlar ve kolcuların *perişânî*leri, kapıcıbaşılar, ocak ağaları ve cebehane çorbacılarının kallâvî sarıkları da böyleydi.

Sultan Yavuz Selim devrinde kullanılmaya başlanan *selîmî* ve Hz. Yusuf'a nisbetle *yusûfî* adı verilmiş olan sarık[51], *dağdağan*, *silme* ve *burma* sarıkları da bu arada saymak gerekir[52]. Burma sarık ilk defa Orhan Gazi devrinde giyilir oldu. Dîvâna burma sarıkla gelinir ve burma dülbendi olamayanlara niçin giymediği sorulurdu[53]. Sadrazamın başında, dîvân günlerinde olduğu gibi seferde de mücevveze, selîmî ve bazan da kallâvî bulunurdu[54]. Çarşamba günleri esnafı teftiş için çıkılan *kol*da sadrazam selîmî, İstanbul kadısı ise örf giyerlerdi. Maiyyetdekilerden yeniçeri ağası ve çavuşbaşı selîmî, subaşı, İstanbul kadısı-

---

[50] Nebi Bozkurt, "Sarık", *DVİA*, XXXVI (2009), 153.

[51] Nebi Bozkurt, "Kavuk", *DVİA*, XXV (2002), 71. Bu yazıda sarık ve kavuklar birbirine girmiş gibi görünüyor.

[52] Bozkurt, gös. yer.

[53] Âşıkpaşoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 18.

[54] Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 173.

nın kethudası ve ihtisab ağası perîşânî; dergâh-âlî çavuşları ise mücevveze giyerlerdi[55].

Padişah ve şehzâdeler de sarık kullanırlar ve bu sarıklar, Sultan IV. Murad'ın Revan'ı fethi dolayısıyla Topkapı Sarayı'nda yaptırttığı ve Revan Odası olarak adlandırılan, sonraları Sarık Odası da denilen yerde sarıkçıbaşı veya dülbendcibaşı ve dülbend gulâmı da denilen yardımcıları taraflarından sarılırdı. Sarıklar kullanılmadığı zamanlarda sarıklık adı verilen kalıplar üzerinde dururdu. Bunlardan padişaha âit olan şimşirden yapılmış olup üzeri altın kaplama idi[56]. Padişah sarıklarının ön taraflarına değerli taşlarla bezenmiş *sorguç*lar takılırdı[57]. Diğer üst düzey vazifelilerin serpuşlarında da sorguçların bulunduğu, fakat bu sorguçların alayların ve bilhassa seferlerin dışında, gündelik hayatta kullanımlarının yaygın olmadığı bilinmektedir. Padişah tarafından sadrazama veya bazı devlet adamlarına sorguç verilmesi ise hil'at verilmesine nazaran daha büyük bir iltifat olarak kabul edilirdi[58].

db. Dikilenler

Bunlardan kavuklar, bir veya birkaç parçadan dikilerek yapılırdı. Bazılarının adları, örf, perişânî, kallâvî ve horasânî gibi sarık adlarıyla aynı idi. Sadrazamların giydiği kallâvî kavuklarda sağ üstten sol alta doğru konmuş sırmalı bir şerit bulunurdu. Kavukların yükseklikleri sarıklara nazaran daha fazlaydı ve kadife, çuka, sof, bogası gibi kumaşlardan dikilirdi. Tepesi kadife, alt tarafı miskālî bogası, içi tafta olan kavuklar bulunduğu gibi dışı çuka, içi tafta da olabilirdi. 1640'da narh verilen kavuklar içinde bektaşî, örf, horasânî tarzı adlarını taşıyan kavuklardan başka ulemaya mahsus olduğu belirtilen kavuklar da bulunmaktadır. Bunun, tepesi ince sof, aşağısı ince Borlu bogasısı olup içi pamukla besleneni olduğu gibi pamuksuz olanı da vardı. Örf kavuğu-

55 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 141-142.

56 Uzunçarşılı, *Saray*, s. 314.

57 H. Tezcan, s. 225.

58 Zeynep Tarım Ertuğ, "Sorguç", *DVİA*, XXXVII (2009), 378-380.

nun da içinde pamuk bulunuyordu. Bazısının içi dışı bogası, bazısının ise dışı bogası, içi tafta olabiliyordu. Horasânî tarzındaki kavuğun da içi pamukla beslenmişti, tepesi sof, altı ve içi ise bogasıdandı[59].

1600 tarihli narh defterinde bazı cinsler dikkat çekmektedir. Meselâ, "sipah taifesinin perişan kavuğu"ndan bahis vardır. Bir diğer kavuk cinsi olarak yazılan ise daha ilgi çekicidir. Mücevveze içine giyilen atlas bir kavuk olduğuna işaret edilmektedir[60].

Kavuklar gibi arakıyyeler de kumaştan dikilen başlıklardandır. 1600'de saray ve şehirli arakıyyeleri ayrı olarak yazılmıştır. Saray arakıyyeleri seraser kumaştan dikiliyordu. Şehirli arakıyyesi ise saray arakıyyesine nazaran daha büyük ve genişti. Bu defterde saray arakıyyesinden başka bir de şehzâde arakıyyesi görülüyor. Ayrıca 60 ve 70 çile çukalar ile kuşakçı kumaşından da arakıyyeler bulunuyor[61].

Orta Asya'dan îtibâren Türklerin kullandıkları bir başlık ise börktü. Daha Orhan Gazi zamanında kardeşi Alâeddin Paşa'nın tavsiyesiyle askere ak börk giydirildi ve bunlar Orhan Gazi'nin emriyle Bilecik'te yapılmaya başlandı. Bundan sonra herkes ak börk giydi[62].

Börk de dikilen başlıklardan olup yaprak tabir edilen üçgen biçimindeki parçaların birleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. 1640'ta dört ve beş yapraklı börklere rastlanmaktadır. Bunlar, "ulemâ örfüne mahsûs beş yaprak börk" ile yine "ulemânın orta sarık beş yaprak börkü"dür. Vüzerâya mahsûs börklerden "beş yaprak mücevveze börkü", "dört yaprak küçük tülbent börkü" de bulunmaktaydı. Klâsik börk tipinden farklı olmakla beraber, yeniçerilerin üst kısmı arkaya devrilerek bele kadar uzayan başlıklarına da börk tabir ediliyordu.

XIX. yüzyılda başlıkların da değişikliğe uğradıkları görülmektedir. Sultan II. Mahmud devrinde 1826'da kurulan Asâkir-i Mansûre-i

59 *Narh 1640*, s. 145.

60 "Narh 1600", s. 45.

61 "Narh 1600", s. 45.

62 Âşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 17.

Muhammediyye'nin ilk başlığı *şubara** idi. 1828'de *fes*e geçilmişti[63]. Bir süre sonra halk da bu başlığı giymeye başlamış, hatta, asker için yapılıp kalitesi tutturulamayan fesler halka satılmıştı[64].

Fes, bu tarihten önce de bilinen ve kadınların, üstlerini kumaşlarla sararak giydikleri bir başlıktı. Fesin askere giydirildiği yıllarda en iyi fesler Tunus'ta yapılmaktaydı. İstanbul'da önce Cündî Meydanı (Cinci Meydanı)'nda[65] sonra Haliç'te Defterdar semtinde Esma Sultan Sarayı'nda imâline başlanan feslerde istenilen kalitenin tutturulamaması dolayısıyla Tunus'tan ustalar getirtilmiş, fakat, yine kalitede değişiklik sağlanamamıştı. Bu durum Fes Nâzırı olan Ömer Lütfî Efendi'yi kuşkulandırdığından bir adamını, durumu incelemek üzere vazifelendirmiş, sonuçta Tunuslu ustaların kaliteyi kasten tutturmadıkları anlaşılmış ve işlerine son verilmişti[66]. Yerli imâlâtın yetmemesi dolayısıyla ithalâta da devam edilmişti.

Fes son devre kadar muhafaza edilmekle beraber zamanla şekil değişiklikleri olmuştur. Sultan II. Mahmud zamanındaki fes büyük, silindirik bir yapıya sahipti, Püskülü mavi ve hemen fesin arkasını örtecek kadar iken Sultan Abdülmecid devrinde biraz küçültülmüştü. Sultan Abdülaziz devri fesleri ise üst kısmı, yarı yerden kesilmiş bir koniyi andırır hale getirilmiş, yani, altı başa otururken üst kısmı daralmıştı. Püskül de fesin üst tablasının ortasından çıkan bir ibiğe tutturulmuş siyah ibrişimden yapılmaya başlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid devrinde üst taraf da biraz genişletilmişti.

Sultan Vahdeddin saltanatında fese ilâve olarak *kalpak* da giyilmeye başlanmıştı. Bu devirde, Padişahın üniformalı kıyafetle çekilmiş fotoğraflarında başında kalpak olduğu görülmektedir.

---

63 Tafsilât için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrıâzamın Takriri ve Sultan II. Mahmud'un Hatt-ı Hümâyunu", *Belleten*, XVIII/70 (1954), 224, not 1 ve Kütükoğlu, "Kıyafet", s. 537.

64 Kütükoğlu, "Kıyafet", s. 577.

65 DİA, "İstanbul (Sanat)", *DVİA*, XXIII (2001), 252.

66 Pardoe, s. 550-561. Ayrıca bkz. Kütükoğlu, "Kıyafet", s. 579.

e. Ayakkabılar

Türklerin Orta Asya'dan Osmanlı'ya en fazla kullandıkları ayakkabı *çizme*dir. Orta Asya'da Türk çizmeleri hakkında yapılan çalışmalara göre yumuşak deriden yapıldığı, baldıra veya dize kadar olan cinsleri bulunduğu, ikincilerin ön kısmının arkaya nazaran daha uzun, burunlarının sivri ve yemeni gibi yukarı kalkık olduğu, bazılarının üstlerinin işlenmiş veya aplike edilmiş bulunduğu tesbit edilmiştir[67]. Türk-Müslüman çizmesinin rengi sarı olarak gösterilmektedir. Prof. Dr. Tuncer Baykara, "Sarı Çizmeli Mehmed Ağa" sözünü bu görüşe dayandırarak yorumlamıştır. Ona göre bu söz, Sultan II. Mahmud devrindeki reformlardan sonra, Cevdet Paşa'nın da temas ettiği gibi, artık İstanbul'da ithal malı *kundura* giyilmeye başlanmış, taşradan gelenlerin ise sarı çizme giymekte devam etmeleri üzerine ortaya çıkmıştır[68].

Minyatürlerde ise Türklerde sarıdan da fazla kırmızı çizmeler görünmektedir. Fiat bakımından da ikisi arasında malzeme aynı olduğu takdirde fark bulunmamaktadır. Kalite farklılığı, kullanılan sahtiyanın cinsinden kaynaklanmaktadır. Zîrâ, Kayseri sahtiyanıyla Çorum, Trablus veya İslimye vs. sahtiyanları farklı kalitelerdeydi. Ayrıca bütün mamûllerin âlâ, evsat ve edna olmak üzere farklı kaliteleri vardı.

Çizmelerin içinde en makbûlü Kayseri sahtiyanından olandı. XVIII. yüzyılın sonlarında verilmiş çizme narhlarında kullanılan değişik menşe'li sahtiyanların farklı kaliteleri ile ağa, çukadar, ocaklı vs.nin giyecekleri çizmeler, içi astarlı –meselâ *sandal* kumaşı kaplı–, altı köseleli olanlar, koncunun uzun veya kısa oluşlarına varıncaya kadar belirtilmiştir. Bunların takımıyla, yani ulu ayaktan başlayarak dört boyunun bir arada fiatlarının verilmiş olması da takım olarak yapılıp satıldıklarını göstermektedir[69]. Bazan "Isparta'nın teke tâbir olunur âlâ

---

67 Yaşar Çoruhlu, "Orta ve İç Asya'da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materyale Göre Erken Devir Türklerinde Çizme", *Ayakkabı Kitabı*, s. 161-162.

68 Tuncer Baykara, "Sarı Çizmeli'ye Dâir Düşünceler", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul 2007, s. 397-400.

69 İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi, *İstanbul Kadı Sicilleri*, nr. 201, 1776-1826 tarihleri arasında verilmiş, daha ziyade günlük yiyecek, arada bir de ayakka-

siyah sahtiyandan içi meşinli ve astarlı koncu uzun çizme"de olduğu gibi çizmenin bütün özellikleri öğrenilebilir, bazan da "Siyah sahtiyandan içi gümüşî astarlı âlâ çizme"deki gibi sahtiyanın menşe'i değil rengi, astarı ve kalitesi hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Sadece sarı veya siyah gibi rengi veya sahtiyanın cinsinin kaydedildiği hallerde ise menşe'i, kimler tarafından giyildikleri, vs. hususlar karanlıkta kalmaktadır. Halbuki, "âsmânî ulemâ çizmesi" veya "Kayseriye sahtiyanından altı sarı paşa çizmesi" gibi kayıtlar daha aydınlatıcı olmakta ve bu meslek erbabının hangi renklerde çizme giydiklerini de göstermektedir. Gerek çizme, gerekse diğer ayakkabı boyları, bugünkü gibi numara ile gösterilmiyor, isimlendiriliyordu. Büyükten küçüğe şöyle sıralanıyordu: Ulu ayak, rüzgâr ulusu, ulu orta, zergerdan, orta ayak, kiçi (küçük) ayak. XVIII. yüzyıl sonlarından îtibâren narh defterlerinde ulu orta yerine *lorta* tabirine rastlanmakta, hatta bazan *lorta ulusu* da geçmektedir. Bunların kadınlar için olanlarında ise "zenne" olduğu belirtilmiştir.

Çizme dışındaki ayakkabı cinsleri de çeşitliydi.

İçedik-başmak, mest-pabuç, tomak, filâr, terlik, daha sonraları lâpçin-galoş, kundura, mergub gibi. Bunlardan iç edik/çedik, mest-pabuç ve lâpçin-galoş birincisi iç mekânlarda ikincisi ise dışarda giyilen cinstendir. Yalnız yapılış ve kullanılan malzeme ile biçimleri arasında bazı farklılıklar vardır.

---

bı fiatlarını ihtiva eden bu defterin 1776-1795 (vr. 1b-81) arası Ömer Kurmuş, *H. 1190-1210 (1776-1795) Yıllarına Âid İstanbul'daki Fiatları Gösteren Narh Defterleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1977; 1796-1809 (vr. 82-120a) arası Asya Notghi, *İstanbul'da Fiyatlar* (1211-1224 tarihli narh defterine göre), İstanbul Şer'î Siciller Arşivi, nr. 201, (vr. 64b-120a), İstanbul 1980; 1809-1823 (vr.121a-172b) arası Cevat Öztürk, *1224-1238 (1809-1823) Yıllarına Âid İstanbul'daki Fiatları Gösteren Narh Defterleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1978; 1822-1826 (vr. 173-229) arası Muhittin Acar, *(1250-1273 (1822-1856) Yıllarına Âid İstanbul'daki Fiatları Gösteren Narh Defterleri*, İ.Ü. Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980) taraflarından nezâretimizde mezuniyet tezi olarak hazırlanmıştır.

Mest, üstü gibi altı da yumuşak sahtiyandan olup boğazlı, yani konçludur. Kolay giyilip çıkarılabilmesi için boğazı ayağa tam oturmayıp biraz bolcadır. Kadın, erkek ve meşâyih için ayrı ayrıdır. *Kesik* ve *topuk* mesti olarak iki cinsi olan mestin 1640'da meşâyihe mahsus ulu ayak *kesik mest*in boğaz uzunluğu yaklaşık 18 cm. olarak tesbit edilmiştir. Koncun arka tarafında kolay giyip çıkarmayı temin eden bir *kulakçık* bulunur.

Mestin özelliği, bir kere abdest alınıp giyildikten sonra yatıncaya kadar çıkarmaya ihtiyaç olmaması, bunun üzerinden mesh yapılmasına imkân vermesidir[70]. Mestlerin boğazları en az dört parmak olabilirdi bundan daha az olması halinde bunlar Müslümanlara uygun olmadığından gayr-i müslimlere satılırdı[71].

1600'de çarşıda halka satılanlardan başka Saray için yapılanlar da vardı. Bunlar içinde de hem kesik, hem de topuk mesti bulunmakta ve Manisa veya İstanbul sahtiyanından dikilmekte idi. Cariye mestleri ise ayrı idi. Bazılarının sahtiyanı Saraydan verilirken bazılarını diken usta temin ediyordu. 1640 tarihli narh defterinde "kulaklı terlik mesti" adıyla kayıtlı olanda mestin üstüne terlik giyiliyor olmalıdır.

Mestlerin üstüne, sokağa çıkarken pabuç giyilirdi. Yeniçeri pabucu ise ayrı idi[72].

Bir diğer ayakkabı çeşidi olan *iç edik*, XVIII. yüzyılda çedik olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu, baştaki "i" harfinin düşmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu da mest gibidir. *Başmak* ise burnu küt, kısa yüzlü, topuk kısmı sert ve altı kösele idi.

Topuklu, hafif bir ayakkabı olan *filâr*, 1826-1827'deki bir kayda göre güderiden yapılan bir ayakkabı cinsi idi. Üstü klaptan işlemeli ve kenarı tırtıllı cinsinden başka kadınların giydiği *filârî* denilen cinsleri de vardı. Bu kayıttaki tariften filârînin iç edik veya mesti andırdığı an-

---

70 Koçu, *Giyim Kuşam*, s. 173.

71 *Narh 1640*, s. 189.

72 *Narh 1640*, s. 169.

laşılıyor. Zîrâ, hem kundura ile birlikte giyilmekte, hem de bunlar gibi arkasında kulak denilen parçası bulunmakta idi. Yine kunduralı olmak üzere çocuklara mahsus filârlar da vardı[73]. Ayrıca, XVII. yüzyılda *nalbek* nâmında bir filârla sarı *şâtır filârı* olduğu da 1640 tarihli narh defterinden tesbit ediliyor.

Narh defterlerinde daha çok XIX. yüzyıl kayıtlarında rastlanılan *kundura,* eskiden beri var olan bir ayakkabı cinsi idi. Bu devirde ise kadın, erkek ve çocuklara mahsus kunduralara rastlıyoruz. Kadınlarınkiler, topuklu olup beyaz, sarı ve kırmızı renklerde kurdelâlarla çekici hale getirilmişti. Papas kundurası ise siyah ve mantarlı olarak görünüyor[74].

XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeyse, sadece zenne (kadın) veya merdâne (erkek) terliği olduğu belirtilenlerden başka aba, kuzu derisi, yamak, kûtâne, kerdeli merdâne ve zenâne terlikler, sahtiyan ve köseleli, ağzı gaytanlı terlikler, civankaşı sarma işlemeli veya tırtıl ve sarma işlemeli terlikler ve reâyâ terlikleri gibi hayli terlik cinsi bulunuyor[75].

Sahtiyan daha makbûl bir deri idi ve İstanbul'da işlenen sahtiyan Kayseri sahtiyanınkinden daha düşük fiatla satılıyordu. Bunun bir sebebi nakliye masrafı olsa da bir diğer sebebi Kayseri sahtiyanının daha iyi kalitede olmasındandı.

Ayakkabıların dayanıklılığı çok mühim görünüyor. Zîrâ, ihtisab kanunnâmelerinde buna dair maddeler vardır. Sultan II. Bayezid saltanatında (1481-1512) düzenlenmiş ihtisab kanunnâmelerinde bir ayakkabının ne kadar süre giyilmesi gerektiği belirtilmiştir. Zîrâ, ihtisab kanunnâmelerinde buna dair maddeler vardır. Bunların fiatları kadar gün dayanmaları esasdır. Daha önce köselesi delinirse debbağ, dikişi açılırsa dikici suçlu görülürdü.

[73] Şer'î Siciller Arşivi, *İstanbul Kadılığı Sicilleri*, nr. 201, vr. 190b, 191a. Muhittin Acar, *tez*, s. 47.

[74] *İKS*, nr. 201, 1243 (1827) tarihli kayıtlar, vr. 45a-49a.

[75] *İKS*, nr. 201, vr. 121a-172b (Öztürk, s. 47-52); *İKS*, nr. 201, vr. 173-229 (Acar, s. 45-55).

f. Gayr-i müslimlerin Kıyafetleri

Osmanlı idaresi, prensip olarak bütün tebaasına âdil davranmakla beraber gayr-i müslimler, Müslümanlardan bazı bakımlardan ayrı tutulmuşlardır. Meselâ, devletin koruması altında olmaları ve askerlik yapmamaları dolayısıyla şer'î bir vergi olan *cizye* verirlerdi. Başlangıçta iltizamlar Müslümanlar tarafından alınırken zamanla Yahudiler öne geçmişti. Tercüman olarak ise genellikle Fenerli Rumlar kullanılırdı. Bazı konularda ise Müslümanlarla aralarında fark olması istenirdi. Meselâ gayr-i müslimler ata binemezler, bir müslümanla karşılaştıklarında kaldırımdan inmek sûretiyle saygı göstermeleri istenirdi. Bunun gibi kıyafet husûsunda da farklılık var idiyse de bu, ilk defa Osmanlılar tarafından uygulanmamıştı. Her ne kadar Hz. Muhammed devrinde Müslüman olmayanların kıyafetlerinin değişik olacağına dair kayıt bulunmuyorsa da Halife Hz. Ebubekir devrinde Halid b. Velid'in Hire halkını, Müslümanlara benzememeleri şartıyla istedikleri kıyafeti giymelerinde serbest bırakmış; daha sonraki devirlerde ise yeni fethedilen yerlerin gayr-i müslim halkının kıyafetleri husûsunda bazı kısıtlamalar getirilmiş olduğu bilinmektedir[76]. Diğer taraftan, Anadolu'da Selçuklular ve beylikler döneminde bu nevi kısıtlamalara gidilmediğine dair de bilgiler vardır[77]. Osmanlıların ilk devirleri için bu konuda bilgi yoksa da bundan sonra Müslümanlarla aynı kıyafetleri giymeleri istenmemiş, bu konuda zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır.

Gayr-i müslimlerin ithal olan ve seraser gibi içinde altın ve gümüş tel bulunan ağır kumaşları giymelerine müsaade olunmazdı. Ancak atlas, kutnî, bogası ve yerli malı çukadan dikilmiş kıyafetler giyebilirlerdi. Kumaş kaliteleri gibi renkleri de tahdid edilmişti. Sürmâî[78] (koyu

[76] Namık Sinan Turan, "16. yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler", *Ankara Ünversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, LX (2005), 241-244.

[77] Fehmi Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Giyim Kuşamlarını Düzenleyen Kanunlar", *Ayakkabı Kitabı*, s. 202.

[78] *Sürmâî*, Tahsin Öz (*Türk Kumaş ve Kadifeleri*, I, 81) "fındık rengi"; Yavuz Ercan ("Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, I, 119) Steingass, *Persian English Dictionary*'den alındığı kayde-

mavi/lâcivert) ve siyahı tercih etmeleri gerekiyordu. Ayakkabıların da sahtiyan olmasına müsaade edilmiyor, siyah renkte olmak şartıyla meşine izin veriliyordu. Bu şartlara riâyet edilmemesi halinde tekrar tekrar fermanlar gönderilerek ilgililer uyarılıyordu. Dîvân-ı Humâyûn'a akseden olaylar dolayısıyla bunlar hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Nisan 1568 tarihli bir hüküm, gayr-i müslimlerin, Müslümanlar gibi ipek ve kaliteli çukalar giyemecekleri, ancak, bogası veya Selânik çukası kaftan ve siyah renkte ayakkabı giyebilecekleri, başlarına ise müslümanlar gibi tülbent saramayacaklarına dairdir[79].

Ne var ki, çıkarılan fermanlara rağmen gayr-i müslimler bu kıyafet nizamlarına pek riâyet etmiş görünmüyor. Zîrâ, aynı yıl İstanbul kadısının gayr-i müslimlerin sencefli âlâ çukalar giyip tülbentler sarındığı, atlas ve kutnî gibi kumaş kaftanlar giydikleri ve yine âlâ çakşırlar ile Müslümanların giydikleri iç edik başmak ve pabuç giydiklerinden bu malların sürümünün artması dolayısıyla fiatlarının yükseldiğini bildirmesi üzerine, gayr-i müslimlerin Müslümanlara has kıyafetler giyemeyecekleri tekrarlanmıştı[80]. Aynı yıl ağustos ayında Yahudilerden bazı kimseler Dîvân-ı Humâyûn'a dilekçe verip "âdet-i kadîme", yani ötedenberi tatbik edilmekte olan nizamlara aykırı hareket edildiğini bildirmeleri üzerine, konu Dîvân'da görüşülüp karara bağlanmıştı. Buna göre gayr-i müslimler, sencefleri bogası olan sürmâî karaca çukadan feraceler ile içlerine lekendeli (=nigende: kırnap veya sırımla atılan dikiş) ve ütülü olmayan bogası giyecekler, bellerine sardıkları kuşak 30-40 akçeyi geçmeyecek kıymette ipek pamuk karışımı olacaktı. Başlarına ancak Denizli tülbenti sarabilecekler, ayaklarına ise siyah ve

dilerek, "kül rengi" olarak gösterilmiş ve bu makaleyi kullanan diğer yazarlar da aynı bilgiyi tekrarlamışlardır. Ancak, ne Steingass, ne de diğer Farsça sözlüklerde bu kelimeye rastlanabilmiştir. Sadece *Traditional Crafts of Persia* adlı eserde "siyaha yakın koyu mavi" olarak verilmiştir.

79 25 Şevval 975 (23 Nisan 1568) tarihiyle Edirne Kadısına gönderilen hüküm: *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*, s. 42-43.

80 İstanbul Kadısına gönderilen 10 Safer 976 (22 Ağustos 1568) tarihli hüküm: *Mühimme*, VII, 395/1966.

basık yüzlü, astarsız paşmak ve yine siyah olmak üzere meşin iç edik giyebileceklerdi.

Bu fermanda gayr-i müslim kadınların kıyafetleri de ayrıca belirtilmişti. Buna göre, Yahudiler ferace giymeyip, sadece mâvi olmak üzere muhayyer veya Bursa kutnisinden fistan* giyecekler, başlarına atlas ve kutnî arakıyye giyebilecekler, ayakkabıları ise şirvânî paşmak ve kundura olabilecekti. Ermeniler de Yahudiler gibi giyinecekler, fakat başlarına alaca kuşak saracaklardı[81].

Gayr-i müslimlerin kıyafetleri konusundaki emirler, müteâkıp asırlarda da devam etmiştir. Bunda, hâkimlerin konuya gereği kadar eğilmemelerinin sebeb olduğu, başka bir ifadeyle müsamaha ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun sonunda gayr-i müslimlerin sammur kürk ve kalpak, atlas ve kemha, kadınların ise Paris çuka ve yüksek arakıyye giyemeyecekleri bir kere daha hatırlatılmıştır[82]. Dimetoka'da ise başlarına yeşil tülbent saran ve Müslümanlar gibi giyinenlerin görülmesi Müslümanları daha fazla rahatsız etmiştir. Zîrâ böylece bu iki grubun ayrılması mümkün olmamakta, gayr-i müslimlerce yapılan bazı yolsuzlukların ise kimler tarafından yapıldığının tesbiti güçlük yaratmakta idi. Bunun içindir ki 1624'de gayr-i müslimlerin kıyafet sınırlaması bir kere daha gündeme gelmişti[83].

Gayr-i müslimlerin kıyafetlerinin farklı olması, Tanzimat'a kadar devam etti; bundan sonra ise tebaanın eşitliği prensibi getirildiğinden artık Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında fark kalmadı.

Burada bir husûsa daha temas etmek gerekir. Osmanlılarda, kıyafet farklılıkları sadece Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında değil-

81 7 Şevval 976 (25 Mart 1569) tarihiyle İstanbul Kadısına gönderilen hüküm: *7 Numaralı Mühimme Defteri*, III, 7-8.

82 Şevval 1040 (Mayıs 1631) tarihiyle İstanbul Kadısına gönderilen hüküm: *85 Numaralı Mühimme Defteri, Özet, Transkripsiyon, İndeks*, Ankara 2002, s. 127.

83 Dimetoka Kadısı Mevlânâ Şerîf Mehmed ve Dağardı Kadısına gönderilen 5 Rebi'ülâhır 1040 (11 Kasım 1630) tarihli hüküm: *85 nr.lı Mühimme*, s. 205-206. Hemen hemen aynı mealde Güzelhisar, Selânik, Siroz vs. yerlere gönderilen hükümler: *a.g.d.*, s. 215-216; 344-345.

di. Müslüman tebaa da mesleklerine göre giyinirlerdi. İlmiye, seyfiye ve kalemiyye mensuplarının kendilerine has kıyafetleri vardı. Bir kadı veya müderris ile bir vezir veya bir kâtipin, yahut esnaftan birinin kıyafetleri başka başka idi. Saray mensupları içinde de her grubun ayrı bir kıyafeti vardı. Kapukullarından da meselâ, yeniçerilerle sipahiler farklı giyinirlerdi. Bu, bir bakıma insanların mesleklerinin kolaylıkla ayırt edilebilmesi için tatbik edilen bir usûldü.

Bu arada mahallî kıyafetler arasındaki farklılığa da temas etmek gerekir. Arnavut veya Boşnak veya Karadenizli, Doğu Anadolulu yahut Egelilerin mahallî kıyafetleri değişiktir. Bugün bunlar arasındaki farkları halk oyunlarında görmemiz mümkündür. Osmanlı devrine âit Fenerci[84], Van Mour[85], Arifî Paşa gibi kimselerce hazırlanmış olan kıyafet albümleri incelendiğinde hem meslekler, hem de mahallî kıyafetler arasındaki farklılıkları görmek mümkün olmaktadır.

[84] Fenerci Mehmed, *Osmanlı Kıyafetleri. Fenerci Mehmed Albümü/Ottoman Costume Book*, İstanbul 1986.

[85] Jean-Baptiste Van Mour, *Lale Devri Ressamı Vanmour'un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü*, İstanbul 2013.

Yedinci Bölüm

HAYAT TARZI

I. İÇ MEKÂNLAR

MEFRUŞAT

1. Klâsik Devir

Batı ile sıkı münâsebetler sonunda Batı hayat ve vasıtalarının toplumumuza girmeye başladığı devre kadar –ki bu XVIII. yüzyılda başlamış, fakat Sultan II. Mahmud saltanatından (1808-1839) îtibâren kendini daha fazla hissettirmiştir– büyük şehirlerde bile ev eşyaları ve yaşayış tarzı bugünkünden çok farklı idi. Oturmak için koltuk, kanape, sandalye, gibi eşyaların yerine odaların üç taraflarına kerevetler, üzerlerine ot veya yünden *sedir minderi* denilen uzun minderler konur, onların üzerleri çuka ile kaplanır, arka tarafları İstanbul veya Bilecik *çatma kadife*sinden* yastıklar, yanında daha ufak boyda *yan minderi*, uzun minderin baş tarafında tek kişilik *köşe minderi*, bunların uç tarafında yine tek kişilik *erkân minderi* bulunurdu. Diğer odalar ise Halep *kutni*siyle döşenirdi. Daha mütevâzı evlerde işli patiska örtüler serili yastıklarla desteklenen sedirler yer alırdı.

Pencerelere kışın çuka, yazın patiska perdeler asılırdı.

Mâlî durumu iyi olanların evlerinde yerde Uşak ve Gördes halıları, daha mütevâzı evlerde ise kilim ve yerine göre hasır serilirdi. Çok kere ayrı yatak odaları bulunmadığı gibi karyola yerine de yer yatakları kullanılırdı. Bunlar ve yorganlar, mevsimine göre yün veya pamuk-

tan olurdu. Abdülaziz Bey, ekâbir âilelerin kızlarının çeyizlerinde 30 yün döşek, bunun üzerine ikişer tane olmak üzere serilecek 60 pamuk şilte, 30 kışlık, 30 normal, 20 ince yazlık yorgan olduğunu yazar[1]. Diğer yatak takımlarına gelince, 90 yatak, 40 yorgan çarşafı, 60 yüz yastığı, 80 yastık örtüsü olmak üzere pek çeşitliydi. Bunlardan bir kısmı tür tür ipekliler, bir kısmı ise keten olurdu. Yorgan çarşafları bugünkü gibi nevresim tarzında olmayıp üç tarafından 10-12 cm. kadar, baş tarafından ise daha geniş olmak üzere yorganın üzerine dönerdi. Yorgan çarşafının başucu kısmında mutlaka bir iş olurdu ve çarşaf, *yorgan iğnesi* ve *yorgan ipliği* kullanılarak iri teğel/teyel ile yorgana dikilirdi.

Yastıklar da yün veya pamuk olup uzun bir dikdörtgen şeklindeydi. İki başlarına yorganlık kumaştan bir karış kadar parçalar geçirilirdi. Yastık kılıflarının iki başları açık olduğundan, uçlardan bu renkli kumaşlar görünürdü. Kılıfların uçlarına gelen kısımlarına da dantel veya kanaviçe yahut başka bir nakış konur, fazla kirlenmemeleri için üzerlerine ayrıca, yastığın uçlarına gelecek kısımları yine işlemeli bir örtü örtülerek alt ve üst tarafları yastığın altına kıstırılırdı.

Odaların fonksiyonları ayrılmadığı için gündüz oturma mekânı olarak kullanılan odalarda gece yüklüklerden yatak ve yorganlar çıkartılarak yere serilir, sabah bunlar toplanarak yine yüklüklerdeki yerlerine yerleştirilirdi. Miss Julia Pardoe, konaklarda bu yatakların sabahleyin halayıklar tarafından inanılmaz bir sür'atle toplandıklarını yazar[2].

Odalardaki eşyalar bunlardan ibaret değildi. Ocak bulunmayanlar mangalla ısıtılır veya odanın bir köşesine tennur da denilen tandır konurdu.

Mangallar pirinç veya bakırdandı. Pirinç mangalların en makbûlleri Süleymaniye ve Selânik işi olanlardı. Değişik boylarda olan bu mangalların altlarında ahşap üzerine madenî bir tabaka geçirilmiş tabla bulunur, mangal bunun üzerine oturtulurdu. Mangallar kapaklı olup içlerinde yanmış mangal kömürü konan iki kulplu, çıkabilen mangal tavası vardı. Ateş dışarıda yakılır, kor haline geldikten sonra içeriye alınırdı.

[1] I, 15.

[2] Pardoe, s. 27.

Çok büyük ayaklı mangalların iç kısımları da tek kişi taşıyamadığı için iki taraflarından geçirilen zincirler bir halkaya takılır, buna da bir değnek geçirilerek iki kişi tarafından taşınırdı. Bakır mangallar ise daha ziyade mütevâzı evlerde ve mutfaklarda kullanılırdı.

Bir diğer ısınma aracı olan tandır, haremde kullanılırdı ve içinde, sıcak mangal kömürü külü olan bir mangal ile altı ve üstü tahta kaplı, etrafı ayak dayamak için yerden biraz yüksek parmaklıklı üç tarafı kapalı, bir tarafı mangalı koymak için açık olurdu. Üstüne çukadan bir *tandır örtüsü* konur, onun da üstüne *tandır yorganı* denilen büyük bir yorgan örtülürdü. Konak veya evin hanımları, odanın bir köşesine yerleştirilen, iki tarafına konmuş küçük erkân minderlerine oturup ayaklarını yorganın altına uzatarak ısınırlardı. Tandır, bir ısınma vasıtası olduğu kadar bir sohbet yeriydi de. Ev halkı bunun etrafında toplandıklarında hikâyeler, fıkralar anlatılır, bilmeceler sorulur, bu arada dikiş ve nakış gibi el işleri de yapılırdı[3]. Tandırın, ısınmaktan başka maksatlarla da kullanıldığı görülmektedir. Üstüne şamdan konarak oda aydınlatıldığı gibi sıcak tandır üzerine oturup bol su içmek sûretiyle kabızlıktan kurtulunduğu Şeyh İbrahim Tennûrî tarafından denenerek müspet sonuç alınmıştı[4].

Aydınlatma XX. yüzyıla kadar mumlarla yapılırken bundan sonra petrol lâmbası kullanılmaya başlanmıştı.

[3] Abdülaziz Bey, I, 214. XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'a gelen Pierre Augustin Guys da tandırdan bahseder, hatta müslüman veya gayr-ı müslim farkı olmaksızın bütün Osmanlı kadınlarının tandır kullandıklarına işaret eder. *Voyage littéraire de la Gréce, ou Lettres sur les grecs, anciens et modernes, avec un paralléle de leurs moeurs*, Paris 1783, s. 73'den naklen Güzin Özen Yılmaz, *Elçiye Zeval Olmaz*, İstanbul 2014, s. 131-132. 1835'te babası ile birlikte İstanbul'a gelen Miss Julia Pardoe da ziyaret ettiği bir konaktaki tandırı anlatır: *Sultanlar Şehri İstanbul*, s. 19.

[4] Mustafa Keskin, "Türkçeci Bir Bilge Önder: Şeyh İbrahim Tennûrî", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI (Kayseri 2001), 44.

Gardroplar kullanılmaya başlanmadan önce çeşitli giyecekler, havlular ve diğer birçok şey sandıklarda saklanırdı. Bunların hepsi ayrı ayrı işli, atlas ve diğer ipekli kumaşlardan, yahut daha mütevâzı evlerde patiskadan yapılmış yine işli bohçalar içinde sandıklara konurdu. Sandıklar ise abanoz, ceviz, gül, elma, armut ve sandal ağacı[5] gibi ağaçların tahtasından yapılarak üstü cilâlanırdı.

Konak ve evlerin vazgeçilemez eşyalarından biri de aynalardı. Aynalar çok değişik büyüklükte olur, küçük boydakiler ve el aynalarının etrafları ve arkaları gümüş kabartma çiçekler, yahut kıymetli taşlarla süslenirdi. Sofa ve odalara ise boy aynaları konurdu. Bunlar, iki arşın (yaklaşık 140-150 cm.) kadar boyunda ve altın varaklı idiler.

Kitaplar, rahle denilen açılıp kapanabilir bir nevi sehpa üzerine konularak okunur, yazarken ise masa kullanılmaz, yere oturularak diz bükülür ve kâğıt ele alınarak yazılırdı.

2. Tanzimat Devri

Bu tarz Sultan II. Mahmud saltanatına kadar sürmüş, bu padişah zamanındaki reformlar sırasında sedirler sadece pencere önünde bir sıra kalmış, sağ ve soluna kanape, koltuk ve sandalyeler yerleştirilmiştir.

Bu değişiklikler bir anda olmuş değildir. Büyük konaklarda bile klâsik devir yaşama tarzı uzun bir süre devam etmiş, nihayet odalar belli maksatlarla kullanılmaya başlanmıştır.

Abdülaziz Bey, sade vatandaşların evleri ve mefruşatının tasvirini de yapmıştır. Onun devrinde artık odalar kullanılma şekillerine göre ad aldıklarından bunlarda ne gibi eşyalar bulunduğunu öğreniyoruz.

İki katlı evlerde yatak odaları üst katta olup yine yer yatakları kullanılmakta ve ev sahibinin yatakları gündüz ya yüklükte veya dürülmüş ve üstüne de bir yaygı örtülmüş olarak bir köşede dururdu. Diğer

[5] S. Selhan Yalçın Usal, "Türklerde Çeyiz Sandığının Kullanımı ve Geleneksel Süslemeleri", Ordu Ünversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I (Ordu 2010), 161.

eşyalardan bir yer minderi, bir bakır mangal, bir tahta iskemle, bakır bir su güğümü ile bir bardak, bir şamdan ile zeytinyağı ve fitille yakılan gece kandiliyle bir mum makası da ihmal edilmezdi.

Misafir odasına gelince: Pencerelere yazın patiska, kışın basma perdeler asılır, odanın ortasına bir Anadolu veya İzmir kilimi serilir, ortaya, altına kalın beyaz bezden bir yaygı yayılmış olduğu halde bakır bir mangal konur, içi yün, yüzü dokuma bir büyük minder ile içi pamuk bir şilte, üzerine renkli dokumadan örtü serilir, yanlarına ufak iki minder konurdu. Eşya arasında kenarı siyah ve yaldızlı bir ayna ile iki yanlarında birer bardak, bir beyaz porselen su testisi de yer alır, duvara yazı levhaları asılırdı[6].

II. SOFRA ÂDÂBI VE MUTFAK DÜZENİ

A. SOFRA ÂDÂBI

Osmanlı klâsik çağında ne yemek odası olarak ayrılmış bir mekân vardı, ne de masa ile etrafına dizilmiş sandalyelere oturularak yemek yenirdi. Yemek için yere büyük bir yaygı/örtü yayılır, üstüne ayaklı bir altlık ve bunun üzerine de sini konur daha mütevâzı ve kalabalık olmayan evlerde ise sini yerine bir hamur tahtası da bu işi görürdü. Yemek yiyecekler yere sininin etrafına dizilmiş minderler üzerine otururlar, alta serilmiş yaygıyı kucaklarına alır veya çepeçevre dolanabilecek uzunlukta bir *peşkir*i dizlerinin üzerlerine örterlerdi. Peşkirlerin uzunluğu genelde 4-10 metre, genişlikleri ise 60-70 cm. arasında değişirdi. XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul piyasasında satılan en iyi peşkirler Tire ve Rumeli'de Serfice'de dokunanlardı ve renkleri de genelde mavi ve kırmızı idi[7].

Yemeğe başlama, yemek sırasında yapılacak şeyler belli idi. Bunlar, Osmanlılardan önce de var olan âdetlerdi. XI. yüzyılda yaşamış

[6] Abdülaziz Bey, I, 158.

[7] *Narh 1640*, s. 164.

olan Yusuf Has Hâcib[8], *Kutadgu Bilig* adlı eserinde sofra âdâbına da yer vermekte, büyükler başlamadan yemeğe başlanılmaması gerektiğini, yemeğe sağ elle ve besmele ile başlanacağını, böylece yemeğin bereketinin artacağını, herkesin kendi önündekini yemesi, başkasınınkine el uzatılmaması, gereğinden fazla yenmemesi, yani oburluk yapılmaması gerektiğini yazar. Bir davette, tok olunsa bile, ikram edilenin geri çevrilmemesi, ev sahibinin de ikramı fazla kaçırmaması icab etmektedir. Yenirken de lokmalar ufak olmalı, sıcak yemeğe üflenmemeli, sofranın üzerine sürtünüp diğer kimselerin huzuru bozulmamalıdır. Ayrıca, evin hanımını memnun etmek için, nezâket dairesinde yemek iştahla yenmelidir.

Yazar, yemek davetlerinde göz önünde bulundurulması gereken hususlara da temas etmiştir. Davete iyi hazırlanılmalı, evin, sofranın, tabakların temiz olmalarına, minderlerin iyi döşenmiş bulunmasına, yiyecek ve içeceklerin temiz ve lezzetli olmasına özen gösterilmeli, herkese yetecek kadar yemek hazırlanmalı, yemeğin yanında içecek de eksik edilmemeli yemek herkese yetişmelidir. Küçükler, büyükler yemekten kalktıktan sonra sofraya oturup yemelidirler. Yemekten sonra meyve ve kuru yemiş ihmâl edilmemeli, ayrıca gücü yetenler *diş kirası* da vermelidir[9].

Osmanlı klâsik çağında çatal diye bir âlet henüz bilinmiyordu. Yemeklerde kaşık veya el kullanılırdı. Hâlâ bazı kimselerin "sol elle

[8] Soylu bir aileye mensub olan Yusuf Has Hâcib 1019'da Balasagun'da doğmuştur. Bir nev'i nasihatnâme olan *Kutadgu Bilig* adlı eserine Balasagun'da başlayıp, Kaşgar'da 462 (1069)'de tamamlayıp, Karahanlı Hükümdarı Tabgaç/Tavgaç Buğra Han'a takdim etmiş; müellifin kudretini takdir eden hükümdar, kendisine *has hâciblik* mansıbını vermiştir. Kapıcı ve perdeci mânâsına gelen *hâcib*, Osmanlılardaki kapıcıbaşılık karşılığı olmalıdır. *Kutadgu Bilig* dört esas (neng = "şey") üzerine düzenlenmiş olup bunlardan doğru kanun (köni-törü), Kün-Toğdı (hakan), saadet (kut), Ay-Toldı (vezir), akıl (ukuş), Ögdülmiş (vezirin oğlu), hayatın sonu (akıbet), Odgurmış (zâhid) tarafından temsil edilmektedir. Tafsilât için bkz. Reşid Rahmeti Arat - Mustafa Kaçalin, "Kutadgu Bilig", *DVİA*, XXVI (2002), 478.

[9] Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1985, s. 333/4596-337/4661.

yemek yenmez" düşünceleri de buradan kaynaklanıyor olmalıdır. Çorba ve hoşaf gibi sulu şeyleri herkes önlerine konan ayrı kâselerden içer, fakat yemeklerde herkes, sininin ortasına konan tencere, sahan veya servis tabağının, kendi önüne isabet eden yerinden alarak yerdi. Yemekte, Osmanlılardan önceki Türklerde de kaşık kullanılırdı. Osmanlılarda sandal ağacı, abanoz, hindistancevizi, şimşir, sakız ablağından yapılan kaşık çeşitleri vardı. Ama kaşık cinsleri bunlardan ibaret değildir. Refik Halid Karay'ın koleksiyonundaki kaşıkların sayısı 3212 imiş. Bunlar içinde bir deniz hayvanı olan mühre ve bağa kaşıklar da bulunmakta imiş. Bazı yiyeceklerde kullanılan kaşıklar da belli imiş. Meselâ üzüm ve erik gibi açık renk meyvelerden yapılan hoşaflarda açık renk bağa kaşıklar, koyu renkli meyvelerden yapılanlarda ise koyu renkli kaşıklar kullanılırmış[10]. Yemek yenirken, kaşığın dış tarafıyla alınır, ağıza ise iç tarafı götürülürdü.

Çok kere erkekler ayrı, kadınlar ayrı sofralarda yerler ve birinin önünden kalkan yemek diğerinin önüne konurdu. Hatta sarayda bile bu böyleydi. *Fatih Kanunnâmesi*'nde padişahın yemeğini yalnız yiyeceği kaydedilmiştir. Fakat sonraki asırlarda padişahın mülkî erkân veya ulema taraflarından yapılan bazı davetlerde veya ânî olarak yaptığı ziyaretlerde hane sahibi ile aynı sofraya oturduğu da görülmektedir. Meselâ, Sultan Fatih Mehmed ve Kanûnî Süleyman, oğullarının sünnet düğünlerinde vezirleriyle birlikte yemek yedikleri gibi Sultan II. Mahmud'un ramazanda iftar vakti Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Molla'nın evine gitmesi bunlardandır[11]. Sultan II. Abdülhamid de yemeklerini yalnız değil, daima eşi Müşfika Kadınefendi ile birlikte yemiştir. Kızı Ayşe Sultan hatıralarında bunu "Babam ben dünyaya gelmeden önceden başlayarak saltanatının sonuna kadar annemle beraber yemek yemiştir." diye kaydetmektedir[12].

[10] Beşir Ayvazoğlu, *Saatler, Ruhlar ve Kediler. Edebiyat Tarihinin Renkli Dünyasında Kısa Bir Cevelan*, İstanbul 2015, s. 209-210. Beni, bu kitaptaki bilgilerden haberdar ettiği için Sayın Dr. Serpil Bahadırlı'ya teşekkür borçluyum.

[11] Priscilla Mary Işın, *Gülbeşeker. Türk Tatlıları Tarihi*, İstanbul 2008, s. 14-15.

[12] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 27.

XIX. yüzyılda başlayan ve XX. yüzyılda da devam eden saray ziyafetlerinde de padişah sadece şehzadesi ve sadrazamı ile birlikte değil, Âyân ve Mebusan Meclisleri üyeleriyle, hatta yabancı devlet elçileri ile aynı sofrada yemek yemiştir. Bu sofralarda bazı bürokratlar da hazır bulunmuşlardır. Ziyafetlerde uzun bir masa kullanılır, masanın tam ortasında padişah, karşısındaki yerde ziyafete katıldığı takdirde şehzâde, eğer şehzâde yoksa sadrazam otururdu. Meclisler üyelerinin katıldığı ziyafetlerde padişahın yanında meclis reisleri, elçilere verilen ziyafetlerde ise en kıdemli elçi sağında, ikinci gelen solunda yer alır, devamındaki sandalyelerde mertebe sırasına göre oturulurdu[13].

Dîvân-ı Humâyûn toplantılarının yapıldığı devirlerde dîvân günleri toplantıdan sonra sofralar kurulduğunda da kimin, hangi sofrada yiyebileceği belirlenmişti. Sadrazamın sofrasında başdefterdar, vezirlerin sofrasında defterdarlar ve nişancı yerler, kazaskerler için ise ayrı sofra kurulurdu. Aynı kanunnâmede sadrazam sofrasından kalkan yemeklerin çavuşbaşı ve maiyyetindekiler, vezirlerinkinden kalkanların reisülküttap ve maiyyetindekiler, kazaskerlerden kalkanların ise kapıcılar kethudasına verileceği belirtilmiştir[14].

Elçi kabûlleri Dîvân'ın toplandığı günlere denk getirilir ve toplantı sonrasındaki yemekte elçi, sadrazamın sofrasında otururdu. O gün bu sofra için hazineden gümüş sini çıkartılırdı[15]. Bu bir bakıma, misafire itibar, fakat daha çok da bir zenginlik gösterisi idi.

Yemekler kalaylanmış bakır tencerelerde pişirilir, mevkiine göre gümüş, kalaylı bakır sahanlar veya porselen yahut seramik kâse ve tabaklar içinde sofraya getirilirdi. Saray ve ekâbir sofralarında bunlar

---

13 BOA, Bâbıâli Evrak Odası, *Gelen Giden Defterleri*, nr. 904, çeşitli sahifeler. Sofraların tam düzeni için bkz. M. S. Kütükoğlu, "Son Devir Osmanlı Resmî Ziyâfetleri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 369-391.

14 *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, s. 8.

15 1586 tarihli Dîvân-ı Humâyûn defterinden naklen Ayşe Erdoğdu, "Osmanlı Mutfağında Kullanılan Sofra Gereçleri", ed. Nihal Kadıoğlu, *Hünkâr Beğendi: 700 Yıllık Mutfak Kültürü*, Ankara 2000, s. 63.

gümüş, hatta yerine göre altın da olabilirdi. Bunlar içinde Çin porselenleri, Batılıların seladon, Osmanlıların mertebânî/martabânî dedikleri tabaklar çok makbûldü. Bu sonuncuların, içlerine zehirli birşey konduğu zaman renk değiştirdikleri rivâyet edilir. Yemekten sonra hizmetliler, ellerin yıkanması için leğen ibrik getirirlerdi. Bunlar da gümüş veya diğer bir madenden yapılmış olurdu. Eller ve ağız yıkanırken leğene tükürmek nezâkete aykırı ve kaçınılması gereken bir davranış kabûl edilirdi.

Sultan II. Mahmud saltanatı, birçok yenilik gibi yemek yeniş şeklinde de değişikliğin başladığı devir olarak bilinir. Yer sofrası yerine masa, yer minderleri yerine sandalyelere oturularak ve sadece kaşık yerine, madenî çatal bıçak kullanılarak yemek yenilmeye bu devirde başlandığı birçok yazar tarafından tekrarlanmıştır. Ancak Sultan III. Selim devrinde (1791-1807) İzmir'deki ithal gümrüğü olan *Efrenç Gümrüğü*'nden geçen mallar arasında çatal bıçak da bulunmaktadır[16]. Tabiî ilk örnekler saray ve ekâbir konaklarına âittir. Halk daha uzun zaman yer sofrasında yemeye devam etmiş, zamanla Avrupaî usûller tamamen benimsenmiştir.

Osmanlılardan önceki Türklerde, Selçuklularda olduğu gibi[17] Osmanlılarda da ne öğün sayısı, ne de zamanları bugünkü gibi idi. Sadece iki öğün yemek yenirdi. Bunlardan ilki kuşluk vakti, ikincisi de akşam ezanından önce, yani karanlık basmadandı. Bunun için de ilk öğün kuvvetli yapılır, öğle saatinde acıkma olursa ya ayran ve şerbet gibi birşey içilir veya meyve yenirdi. Akşam yemekleri ise daha kuvvetli olur, etli yemekler yenirdi.

---

16 İzmir Efrenç Gümrüğü Rebiü'l-evvel 1211 (Eylül 1796) tarihli kayıt BOA, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 5239.

17 Ömer Uzunağaç, *Selçuklu Anadolu'sunda Beslenme ve Yemek Kültürü*, İstanbul 2015, s. 97.

B. MUTFAK

Yemeklerin pişirilip hazırlandığı yer olan mutfağın insan hayatındaki yeri mühimdir. Zîrâ, hayatın devamı, yemeğe bağlıdır. Yemek alışkanlıkları ise coğrâfî şartlar, yaşayış tarzı, yani konar-göçerlik veya yerleşik hayat sürmek, şehir veya kırsal kesimde yaşamak ve mensub olduğu dinin şartlarına göre bazı yiyecekleri haram saymak gibi hususlara göre değişir. Başka topluluklarla temas da hayat şartlarında olduğu gibi yemek alışkanlıklarında da değişiklik meydana getirir.

Yemek pişirme tarzları ve yerleri de farklıdır ve bu da zaman içinde değişikliğe uğramıştır[18]. XV. yüzyılda mutfak bulunan ev sayısı hayli azken zamanla bütün evlerde teknolojiye parelel olarak modern mutfaklar yer almıştır.

Mutfakta, yemek yapmak için gerekli eşyalar yanında kilerde saklananlar dışında yiyecek maddeleri de yer alırdı. Bunlara geçmeden önce Osmanlı saraylarındaki mutfaklardan bahsetmek faydalı olacaktır.

1. Saray Mutfakları

Saray mutfaklarında sadece padişah ve âilesine değil, Sarayın Bîrûn (dış) ve Enderûn (iç) mensuplarına, Dîvân üyelerine, dîvân günleri saraya gelen kaptan paşa, yeniçeri ağası ve İstanbul'da bulunan beylerbeyileri ile saraya ziyaret maksadıyla gelen misafir ve elçilere, iş takibi için gelen vatandaşlara, ulûfe günlerinde kapıkulu ocakları mensuplarına yemek çıkardı. Bununla da kalınmaz, saray mutfakları bir nevi imâret gibi çalışarak saray çevresindeki evlere, zengin fakir gözetilmeksizin yemek gönderirdi. Böylece günde 3.000, olağanüstü günlerde 10.000 kişiye kadar yemek çıkardı.

[18] Hayati Beşirli, "Yemek, Kültür Ve Kimlik", *Millî Folklor*, LXXXVII (2010), 162-165.

Ramazan'ın 14. veya 15. günlerinde kapıkuluna Saray'dan, esnaftan ödünç alınan tepsilerle, baklava gönderilir; bazan tepsiler geri gelmediği için bahaları ödenmek zorunda kalınırdı[19].

Saray dışına yemek gönderilmesi, Topkapı Sarayı'ndan taşındıktan sonra da devam etti. Sultan Abdülmecid saltanatında (1839-1861) dağıtımdan Dolmabahçe bölgesi faydalanmaya başladı. Sultan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Ortaköy'le Yıldız arasındaki bölgede bu usûl, devrin başkâtiblerinden Tahsin Paşa'nın israfa varıldığını yazdığı derecede idi. Özellikle ramazanlarda her akşam sarayda mülkî, askerî erkânla ilmiye mensuplarına, yabancı sefâretler ve dînî liderlere iftar davetleri verilir; saray, yemek alacaklarla dolar, hatta bu dağıtımdan faydalanmak isteyenler evlerini bile Beşiktaş civarına taşırlardı[20].

Bu sebepten olsa gerektir ki, Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918) tahta geçtikten sonra bu israfı önlemek için bazı tedbirler almak ihtiyacını hissetmişti[21].

Ramazanlarda sadece saray değil, büyük konaklar da iftar için kapılarını açar, herkes burada iftar edebilir, hatta yakında medrese varsa buralardaki talebelere de tepsilerle yiyecek, bayramlarda ise baklava gönderilirdi.

Böylece, maddî durumu iyi olmayan âileler ya buralardan gönderilen yemekler veya imâretlerden aldıklarıyla geçinirlerdi[22].

[19] Zeynep Tarım Ertuğ, "The Ottoman Imperial Kitchens as İmarets", *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, Edited by Nina Ergin, Christoph Neumann, Amy Singer, İstanbul 2007, s. 254-255.

[20] Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1999, s. 103-104.

[21] Tarım, "Imperial Kitchens", s. 257.

[22] Stefanos Yerasimos, *Sultan Sofraları. 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2002, s. 18. XVI. asırda evlerin ancak %6'sında mutfak olduğu, çoğu âilelerin odun sarfiyla yemek pişirmek yerine daha ucuza mâletmek için yemeklerini dışardan aldıklarını yazar. Ancak, İstanbul'da yılın yedi ayında evlerin ocak veya mangalla ısıtıldığı göz önüne alınırsa yemeklerin de bunların üzerinde pişirilebileceği, dolayısıyla sadece odun sarfından kaçınmak için değil, fâkir âilelerin herhangi bir ödeme yapmadan yiyeceklerini temin etmek istemiş olacakları daha mâkuldür.

Topkapı Sarayı'nda mutfaklar, Bâbüsselâm'dan girilen ikinci avlunun sağ tarafından geçilen uzun bir taşlıkta yer alır. En sağda, bugün Saray Arşivi olan yer kiler, onun yanındaki ise yağhane olarak kullanılırdı. Yağhane ile mutfaklar arasında Aşçılar Mescidi vardı. Mutfakların bitimindeki yer, helvadan başka şuruplar, reçel ve macunlar, turşu, hatta sabun ve bazı iyileştirici terkiplerin yapıldığı, muhtemelen Sultan Kanûnî Süleyman devrinde yapılmış olan *helvahane*[23] idi. Karşı duvarda Helvacılar Mescidi, kiler, yağhane ve mutfakların karşılarında ise buralarda çalışanların koğuşları ile hamam, Sultan II. Selim devrinde kurulmuş olması gereken *kalayhane* yer alırdı[24]. Mutfak yapılarının bugünkü şeklini alması 1574'de tavadaki yağın parlaması sonucu bacadaki kurumların tutuşmasıyla çıkan yangın sonrasındadır[25].

Sultan I. Murad devrinde sadece çaşnigirbaşılık varken, –ki bu memuriyet Germiyan Sarayı'ndan yapılan evlilik dolayısıyla Osmanlı ülkesine gelmiştir[26]– zamanla bunlara yenileri eklenmiş ve İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen saraylarda sarayın farklı birimlerine hizmet eden mutfaklar ortaya çıkmıştı. Bu mutfaklar, yemek çıkarılan şahıs veya grupların adlarıyla anılırdı. Saray-ı Âmire'nin 1554-1555 tarihli bir muhasebe defterinde mutfaklar, Saray-ı Âmire Ağası, ağalar ve müteferrikalar mutfakları, ayrı ayrı olmak üzere Bîrûn ve Enderûn mutfakları ile Dîvân mutfağı olarak yazılmıştır[27]. XVI. yüzyıl sonlarına kadar aynı olan mutfaklara, zaman içinde yenileri ilâve edilmiştir. Bunları kısmen muhasebe defterleri ve diğer arşiv kayıtlarından, kısmen de yabancı seyyahların eserlerinden tesbit etmek mümkün olmaktadır. Ne var ki, kaynakların aralarında bazı farklar mevcuttur.

---

23 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2004, s. 27.

24 Tarım, "Imperial Kitchens", s. 25; Bilgin, s. 27.

25 Selânikî, *Tarih*, I, 90'dan naklen Necipoğlu, *Saray*, s. 102.

26 Âşıkpaşaoğlu, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 131; Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 96.

27 Ömer Lütfü Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", TTK *Belgeler*, IX/13 (Ankara 1979), 72.

Padişah, daima yemeğini yalnız yer ve onun yemeklerinin piştiği mutfak *has mutfak* adıyla anılırdı. Bir de *kuşhane* denilen ve üçüncü avludaki harem kapısı yanında padişahın özel mutfağı vardı.

Valide Sultan mutfağı ise XVI. yüzyılın sonlarında veya XVII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olmalıdır. Zîrâ, Sultan Kanûnî Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan 1534'de, Sultan II. Selim'in annesi Hürrem Sultan ise oğlu tahta çıkmadan önce 1558'de ölmüşlerdir. Dolayısıyla Topkapı Sarayı'nda, ancak Sultan III. Murad'ın annesi Nurbânû Sultan'dan sonra Valide Mutfağı tesis edilmiş olmalıdır.

Has mutfak, Valide Sultan, Harem ve Enderûn mutfakları sarayda daimî olarak ikāmet edenlere yemek hazırlardı.

Bunlardan başka Bâbüssaade ağası ve maiyyetinde çalışan ağaların yemekleri için Bâbüssaade ağası mutfağı; Haremde maiyyetindeki ağalardan başka her sene *surre alayları** tertibinde verilen ziyafetin de hazırlandığı Dârüssaade ağası mutfağı; yemekleri, mutfakta kendi maiyyeti tarafından hazırlanan hazinedarbaşı mutfağı ve yemekleri pişirip sunanlar için kilercibaşı mutfağı da vardı. Saray ziyaretçileri için ise yemekler misafir mutfağında pişirilirdi[28].

Ayrıca birinci avluda fırın ve tavukhane vardı. Fırında sarayın ihtiyacı olan hem has ekmek, hem de yassı bir ekmek olan *fodla* pişerdi. Has ekmek padişah ve âilesi içindi. Fodla ise diğer saray mensuplarına verilirdi. Bunların malzemesi olan buğday ve unlar ise şehrin yakın ve uzak çevresinden gelirdi[29].

Tavukhane, daha sonra bugünkü Marmara Üniversitesi Rektörlüğü binasından aşağı inen Tavukhane Sokağı'na taşınmıştı. Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre, mîrî Yoğurthane ise buradan Çatladıkapı'ya inen yolda idi[30].

---

28 Tarım, "Ottoman Kitchens", s. 255.

29 İstanbul değirmen ve fırınları için XV. bölüm, Küçük Sanayi bahsine bkz.

30 *Seyahatnâme*, I, 243.

2. Mutfak Eşya ve Malzemeleri

a. Mutfak Eşyaları

Eski yapılarda mutfak, ekseriya evin dışında tutulmuş, zamanla ev çatısı altına alınmıştır. Ancak, XIX. yüzyıl ortalarında dahi İstanbul'daki konakların tamamında mutfak görülmez. Yazılmasına gerek görülmediğinden mi, yoksa hakikaten mevcut olmadığından mı bilemiyorsak da gazetelerdeki satılık ev ilânlarının ancak ¾'ünde mutfağa rastlanır.

1836-1840'da Satılık Konak, Yalı ve Evlerdeki Mutfak Sayıları[31]

Tipi	Toplam adet	Mutfaklı adet	Mutfaklı oranı
Konak	168	125	%74
Yalı	32	22	%68
Ev	177	116	%65
Toplam	377	263	%69

Mutfakta mutlaka bir ocak bulunurdu. Yemekler burada pişer, tencerenin, ateşin üzerine doğrudan doğruya oturtulmaması için ise altına demirden *sacayağı* konurdu. Alttaki ateşi karıştırmak için yanında maşa ve kürek bulundurulurdu.

Evlerin çoğunda akar su olmadığı için mutfakta iki ayrı su küpü olurdu. Biri, küp içindeki içme, diğeri musluklu bir teneke içindeki kullanma suyu idi. İçme suyu dolu küpün üzerine temiz bir bez örtülür, yanına da içinden su almak için bir maşrapa konurdu. Diğer su dolu teneke ise, bulaşık teknesinin üst tarafına konur, sebze, meyve gibi şeyler ve bulaşıklar burada yıkanırdı[32]. Duvardaki raflarda tabak ve mertebânîler, sahan ve tencereler, kâse ve taslar yer alırdı. Sini ve tepsiler, bakraçlar, kevgir ve kefçe (kepçe)ler, *zırh* denilen eti kıyma gibi ince parçalayan iki elle kullanılan bir âlet –ki, bugün de satır kıyması bununla yapılmaktadır–, daha sonra kıyma makinesi, etin kemiklerini kırmak için satır ve eti kemikten ayırmak için keskin bıçaklar[33], kahve sitil ve ibrikleri ile maşrapalar da mutfakta mutlaka bulunan eşyalardandı. Tabak, kâse gibi çini olanlar istisna edilirse diğerleri bakırdı ve tabiî olarak kalaylanarak kullanılırdı. Alüminyum, ısıya dayanıklı cam ve çelik tencereler ancak XX. yüzyılda mutfak eşyaları arasına girmiştir. Zâten, hâlâ en lezzetli yemeklerin bakır kaplarda piştiği söylenir ve bazı lokantalarda kuşhane denilen içi kalaylı sahanlarda servis yapıldığı görülmektedir.

Yiyecekler, bugünkü gibi buzdolabı olmadığı için tel dolapta saklandığından bu da mutfağın demirbaşlarındandı. Yemekler, kahvaltılıklar vs. burada korunurdu.

Günümüze ulaşan narh defterleri, mutfakta kullanılacak kaplarla ilgili bilgiler de vermektedir. XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da satılan bakır mutfak eşyası içinde Kastamonu işi olanların daha makbûl olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tablo[34] bunlardan bazılarını, özellikleriyle birlikte göstermektedir.

[31] Çokyiğit, *Satılık ve Kiralık İlânları*.

[32] Günay Kut, "Mutfağın Günlük Yaşamımızdaki Yeri, Dünü-Bugünü", *Hünkâr Beğendi: 700 Yıllık Mutfak Kültürü*, ed. Nihal Kadıoğlu, Ankara 2000, s. 46.

[33] Kut, s. 47.

[34] *Narh 1640*, s. 195-198.

Bakraç	Kapaklu bakraç
	Bakraç
	Küçük kahve bakracı
Güğüm	Güğüm
Kâse	Kapaksız kâse
Kavanoz	Şerbet kavanosu
Kazan	Kazan
Kefgir	Kefgir
	Sefer kefçesi
	Me'mûniyye kefgiri
Kepçe	Kepçe
Maşraba	Boğazı ve dibi yalduzlu maşraba
	Saraya mahsûs çekme ayaklu maşraba
Mertebâni	Mertebâni
Sahan	Lengeri sahan
	Ayaklu sahan
	Seferi sahan
	Kuraza bakırdan döğme sahan
Sini	Sini
Sürahi	Kaba boğazlu sürahi
Tas	Kapaklu tas
	Ayaklu şerbet tası
Tava	Tava
Tencere	Kastamonu işi kıvrık kenarlı zıhlı tencere
	İstanbul işi tencere
Tepsi	Börek tepsisi
	Baklava tapsisi
	Kaşık tepsisi
	Kahve tepsisi

Tabaklar, kâseler, fincanlar, leğençeler porselen ve/veya çinidir. Bunlar içinde mertebânîler, yeşil renkte, –daha önce de temas edildiği gibi– özelliği olan parçalardır. Defterde portakal olarak geçen tabak ve fincanlar da vardır. Bunların kıymetli olanları kutular içinde saklanırdı.

Toprak ma'mûllerden Enez'in küp ve çanakları, Midye'nin çömlekleri, Selânik'in toprak tencereleri ve Dimetoka'nın bardakları sayılabilir.

Kaşıklara gelince: Epey çeşitli bir kaşık sanayi'inin mevcud olduğu muhakkaktır. Tahta kaşıkların bir kısmı sade, bir kısmının ise sapları sadef kakmalı, kemikli veya şir-mâhidendir*. Mercan olanları da vardır.

b. Malzeme ve Yemekler

Orta Asya'dan kopup gelen Türkler, yeni yurtlarında kendilerinden önceki topluluklarla karışmış, böylece, yemek konusunda da bir çeşitlilik ortaya çıkmıştır.

Bu yemeklerden bazıları eskiden beri mevcud olan yemekler olup Selçuklu ve Osmanlı mutfaklarında da yerlerini almıştır. Tarhana, tutmaç, kelle paça, mercimek gibi çorbalar bunlardandır. Buğday ve etin önce ayrı ayrı, sonra birlikte pişirilip dibekte dövülerek macun haline getirildiği herîse de denen keşkek, koyun, tavuk, av hayvanları gibi çeşitli etlerden yapılan yahniler, büryan denilen kebaplar hem Selçuklu Anadolu'sunda, hem de Osmanlılarda makbûl yemeklerdendi. Tavuk ve kaz gibi kanatlıların tuzlanıp fırında pişirilmesiyle yapılan söğürme/söğülme de Selçuklu yemeklerinden biriydi. Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da şiş kebap yapılan ve sevilen bir yemekti ki, bu şişte pişirme Orta Asya'da da bilinen bir tarzdı[35].

XV. yüzyıl Osmanlı yemekleri içinde Arap coğrafyasından hem isim, hem tarif olarak alınan et çeşitleri dikkat çeker. Ancak bunlar

---

[35] *Selçuklu Anadolusu*, s. 103-109.

içinde sebzelerin de bulunması, Akdeniz dünyasıyla tanışıldığının işaretidir[36].

Osmanlı arşiv belgelerinde ekseriyetle, yemeklerde kullanılan malzeme, bazen de yemek adlarına yer verilmiştir. Onun içindir ki yemeklerin hepsinin adlarını bilemediğimiz gibi nasıl yapıldıkları hakkında da çok fazla bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, mutfak muhasebelerindeki bazı yemek adları ile sünnet düğünlerini anlatan surnâmelerde ve XV. yüzyılda kaleme alınmış bir yemek kitabında bilgi bulabiliyoruz. Ayrıca, Osmanlı ülkesine gelen bazı Avrupalıların seyahatnâme ve raporlarından yemekler hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. Ancak bunlar da tam aydınlatıcı olmuyor. İstanbul'un fethinden önce Anadolu'da bazı şehirlere uğradıktan sonra Konstantıniyye ve oradan Edirne'ye geçen, Sultan II. Murad'ın yemeğinde bulunan Bertrandon de la Broquiere, padişahın, sadece et ve pirinçten ibâret son derecede basit bir yemek yediğinden bahseder. Burada sözü edilen pirinç, tabiî ki pilâvdır.

1533'de Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın elçisi olarak gelen ve Kubbealtı'nda Dîvân sonrası bir yemeğe katılmış olan Cornelius Schepper ise tavuk, bazı kuş etleri ve nar suyuyla pişirilmiş limonlu pilâv, kâseler içinde hıyar turşusu ve gül reçeli, en son olarak da şerbet ikramı yapıldığını yazar[37]. Buradaki nar suyu ve limonla yapılmış denilen de, safranlı pilâv olmalıdır.

Prof. Süheyl Ünver, Fatih Devri Yemekleri adlı eserinde o devirde sarayda yenilen bazı yemeklerin tariflerini vermektedir. XV. yüzyılda yaşamış bir hekim olan Muhammed b. Mahmud Şirvânî ise, diğer eserlerinin yanında bir de yemek kitabı yazmış ve burada çeşitli yemek ve tatlı tariflerini vermiştir. Bu kitaptan öğrendiğimize göre bazı yemeklerin birden fazla yapılış tarzı vardır. Hatta, zirbaç/zırva/zirve gibi isimler taşıyan bazıları hem bir yemek, hem de tatlı olarak karşımıza

[36] Ertuğrul Düzgün-Fügen Durlu Özkaya, "Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü (Cuinary Culture from Mesopotamia to the Present)", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, III/1 (2015), 42.

[37] Yerasimos, s. 22.

çıkıyor. Hem bir yemek, hem de tatlı olarak tarifleri verilenlerden biri de zülbiye, zülbiyet, zülûbiye adlarıyla anılandır. Şirvânî'nin eserinde bunun birkaç tarifi yer almaktadır. Osmanlılar, bunun, tatlı şeklini kullanmışlardır[38]. Buğday aşı da helmelenmiş buğday olup isteğe göre tuz veya –o devirde şeker kamışından yapılan– şekerle yenirdi[39].

Mutfak muhasebelerinden tesbit edilen yemek çeşitleri içinde bugün de bilinen ve yapılan çorba, pilâv, börek, şiş ve tavuk kebapları, mantı, baş, paça, işkembe gibi sakatat çeşitleri, ıspanak kavurması, patlıcan kızartması, tatlılardan muhallebi sayılabilir. Bazı yemekler ise tamamen unutulmuştur. Son zamanlarda bazı televizyon yemek programlarında adı geçen, hatta yapılanlar sayılmazsa, kabunî, mutancana, tatlılardan sadece bayramlarda yapılan, zülbiye ile dellâliye helvası, me'muniye sayılabilir.

Eski devirlerde etli yemeklere fazlaca yer verilmiştir. Meselâ bunlardan biri borânîdir. Bugün bu isimdeki ıspanak yemeği pirinç ve zeytinyağıyla pişer, Selçuklu Anadolu'sunda da bu ıspanak veya patlıcan, soğan ve sarımsakla pişen bir sebze yemeği olarak görülmektedir. Borânînin ismini Abbasi Halifesi Me'mun'un eşi Bûrân'dan aldığı rivâyet edilir, yani aslında bir Arap yemeğidir. Şirvânî'nin borânî tarifleri etlidir, patlıcan ve kabakla yapılmakta ve tarçın, zencefil, kişniş, biber hatta safran ve gülsuyu eklenmekte ve yoğurtla yenilmektedir. Fatih devrinde yapılanlarda ise sebze olarak pazı kullanılmakta ve yine yoğurtla yenmektedir. Ancak, muhasebe defterlerinde yemeklerin bütün malzemesi verilmediğinden etle pişirilip pişirilmediğini bilemiyoruz. Eğer etle pişiriliyor idiyse koyun ve baharda kuzu eti kullanılmış olmalıdır. Zira o devirlerde kuzu eti son derecede makbûldür. XIX. yüzyılın meşhur tarihçi ve hukukçusu Ahmed Cevdet Paşa ilk kesim günü olan 6 Mayıs'da eve kuzu eti getiremeyen erkeklerin sonunda eşlerinden boşanmak mecburiyetinde kaldıklarını anlatır. Gerçekten, 1808 kışının çok şiddetli geçmesi dolayısıyla Hıdırellez'de İstanbul'da, az sa-

[38] "Helvâ-yı zülbîye be-cihet-i 'îdeyn", "Helva-i zülbiye, be-cihet-i Hassa ve Dîvân, der-'îyd-i mübarek": Barkan, "Saray Muhasebe Defterleri", s. 91, 194.

[39] A. Süheyl Ünver, *Fatih Devri Yemekleri*, İstanbul 1952, s. 6.

yıda kuzu kesilmiş, kuzu eti bulamayan erkeklerin eşleriyle kavgaları boşanmaya kadar gitmişti[40].

Etler, borânî gibi içine bir sebze konmadığı takdirde genellikle kayısı, erik gibi kuru meyveler ve balla tatlandırılmakta ve tarçın, kimyon, biber, safran, nane gibi baharatla lezzetleri arttırılmaktaydı.

Yenibahar, kakule gibi bazı baharatlar mutfağımıza daha sonra girmişlerdir. Hubbeyz, kust, kabili, terbit, helilce gibi bazıları ise bugün hiç kullanılmamakta, hatta isimleri bile bilinmemektedir.

Baharat genellikle Hindistan'dan gelmekte, saray mutfaklarına alınanların ise bedelleri, Mısır irsaliyesinden ödenmekteydi[41].

Baharatın temini, miskçibaşı tarafından yapılmaktaydı[42].

Türklerin balıkla aralarının pek iyi olmadığı, deniz mahsûllerini azınlıkların tercih ettikleri gibi rivâyetler vardır. Fakat hakikatte Selçuklu yemekleri arasında balık yer aldığı gibi Osmanlı saray mutfağında da sadece balıklar değil istiridye ve karidye (karides) gibi deniz mahsûllerinin de pişirildiği tesbit edilmektedir. Karadeniz ve Boğaz balıkları da mutfakta yer alan yemeklerdendir. Fatih devri mutfak muhasebelerinde bunların adlarına rastlıyamıyorsak da 1640 tarihli narh defterinde verilen narhlar dolayısıyla tezgâhlarda satılan balık cinslerini de öğreniyoruz ki bunların sayısı 21'i bulmaktadır. Ayrıca lâkerda, balık pastırması, balık turşusu, havyar ve balık yumurtası da İstanbulluların yediklerindendir.

---

[40] *Tarih*, İstanbul 1309, VIII, 287-288.

[41] Feridun M. Emecen, "Şehzadenin Mutfağı. III. Mehmed'in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayı'na Âid Bir Mutfak Masaraf Defteri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, ed. Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, İstanbul 2006, s. 118.

[42] Tafsilât için bkz. Tarım, *Matbah-ı Âmire*, s. 24 ve ondan naklen Christoph K. Neumann, "18. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfağında Baharat", *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, s. 154.

1640'da İstanbul'da Satılan Balık Cinsleri

İlâriye	Kefal	Paçoz
İskorpit	Kılıç	Poçida
İstavrit	Kırlangıç	Sazan
İzmarit	Lâpina	Tatlısu çapağı
Kalkan	Levrek	Tekfur
Karagöz	Mercan	Uskumru
Kaya	Nilüfer	Yılan

Bazı yemek ve tatlılara ne veya neler konduğu, yahut bir yemeğin hangi madde kullanılarak yapıldığı da yine muhasebe defterlerinden öğrenilmektedir. Meselâ, bir cins çorbanın kabak ve erikle yapıldığı[43], *çendeleme* yapımında peynir ve süt kullanıldığı[44] anlaşılmaktadır. XV. yüzyıl muhasebe defterlerinde ve Şirvânî'nin eserinde pilâv ismi geçmiyor, onun yerine "dâne pirinç" veya "dâne bulgur" kullanılıyor. Böyle bir bulgur pilâvında kestane kullanıldığı[45] anlaşılmaktadır. Bu defterlerde sadece padişah için pişen yemek ve tatlı isimleri değil, Dîvân için, ağalar için pişenlere de yer verilmiştir. Meselâ, içine kayısı da konan etli bir nohut yemeği olan *kabunî* ağalar için hazırlanmıştır[46].

Muhasebe defterlerinde sadece bir veya iki malzemenin isminin verilmiş olması mânidardır. Zîrâ, dayanıklı gıda maddeleri genellikle toptan alınarak kilerlerde muhafaza edilmektedir. Un, yağ, pirinç, bulgur, soğan, nohut, bakla gibi bakliyat çeşitleri, baharat çeşitleri, kuru yemişler gibi bazı çok sarfedilen maddeler çuvalla; yağ, peynir, zeytin gibi maddeler teneke ile alınmakta, ihtiyaç oldukça kullanılmaktadır.

---

[43] "Bahâ-yı kedû (kabak) ve âlû (erik) be-cihet-i şurba-i Hassa", Barkan, "Muhasebe", çeşitli yerler.

[44] "Bahâ-i penir ve leben (süt), be-cihet-i çendeleme-i Hassa", gös. yer.

[45] "Bahâ-i kestene be-cihet-i dâne-i bulgur-ı Hassa", gös. yer.

[46] Barkan, "Mutfak Muhasebeleri", s. 187.

Kilerlerde, saray, konak ve evlerde hazırlanan tarhana, turşu, domatesin gelişinden sonra[47] salça, çeşitli reçeller de muhafaza edilmekteydi.

Bunlardan başka bazı mutfak eşyaları da kilerde saklanırdı. Kiler, ilk defa Sultan Yıldırım Bâyezid zamanında (1389-1402) ihdas edilmiş olup geliştikten sonra bir de kilercibaşılık kurulmuştu ki, padişahların yemekleri de bu şahıslarca sunulurdu[48].

Sarayda etlerin temini kasapbaşı tarafından yapıldığı gibi tavuklar tavukhane, yoğurtlar yoğurthane'den temin edildiği, ekmekler ise saraydaki fırında yapıldığından bunların esas malzemesi ise çok kere *ocaklık** olarak sağlandığından muhasebe defterlerinde yer almamış olmalıdır.

Sünnet düğünlerinde verilen ziyafetlerde padişah, paşalar, beyler, ulema, yeniçeriler, ağalar vs.ye ayrı ayrı verilen ziyafetlerdeki yemek listeleri bazı surnamelerde yer almıştır.

Bunlardan Mary Işın'ın da temas ettiği gibi tuzlu yemeklerle tatlılar gruplar halinde sofraya gelmekteydi. Eğer surnâmede verilen sıra doğru ise yemeğe dâne pirinçle (pilâv) başlanmakta, dâne şehriye (şehriye pilâvı) ve daha bazı şeylerden sonra sütlü bir zerde[49], arkasından

---

47 Domates, Osmanlı ülkesine hayli geç olarak ancak XVIII. yüzyıl sonlarında gelmişse de yaygın olarak kullanılması zaman almıştır. XIX. yüzyıl başlarındaki narh defterlerinde de domatesin adına rastlanmaz. Yalnız XVIII. yüzyıl sonlarında *kavata* adıyla yeni bir madde görülür *İKS*, no: 201, vr. 1b-81b. Ömer Kurmuş, *a.g.t.*, Her ne kadar *Kamus-ı Türki*'de kavata domates olarak kaydedilmişse de Mary Işın, araştırmalarının sonunda, saray mutfağına XVII. yüyıl sonlarında giren kavata ile domatesin farklı şeyler olduğunu ortaya koymuştur. "Kavatanın Peşinde", *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul 2014, s. 213-228.

48 Kut, "Mutfak", s. 46.

49 Zerde safranla pişirilen bir nevi pirinçli peltedir. Safran ise, aynı adlı bitkinin stigmaları (dişicik başları) sabahın erken saatlerinde toplanarak balmumuna batırıldıktan sonra satışa sunulan kısmıdır. (Ayşegül Demirhan, *Mısır Çarşısı Drogları*, İstanbul 1974, s. 129). Gerek bir çiçekten elde edilen stigmaların çok az olması, gerekse toplama güçlüğü dolayısıyla hayli pahalı bir madde olan safranın en kalitelileri Hindistan ve İran'da yetişenlerdir. Anadolu'da, bitkinin adını da verdiği Safranbolu'da yine iyi kalite bir safran yetiştirilmektedir. Ancak maddenin pahalı oluşu dolayısıyla zerde yapılan restoranlarda, renk vermesi için, safran yerine zerdeçal veya cehri kullanılmaktadır ki Priscilla Mary Işın da *Gülbeşeker* adlı eserinde (s. 17) buna temas etmiştir.

bir kalye, yani bir sebze yemeği ve birkaç çeşit çorbadan sonra tekrar zerde ve mutancana denilen bal, sirke ve kuru meyvelerle pişirilen koyun eti yemeği gelmekte, müteâkıben tekrar tuzlulara geçilerek tavuk kavurması ve börekten sonra tatlılardan mahmudiye, me'muniye ve muhallebi, arkadan yine tuzlulardan çorba ve kebaplar (tavuk, kuzu, tavus, ördek, güvercin, keklik), yahniler (tavuk, kaz, ördek, kuzu, koyun), köfte gelmektedir[50]. Diğer devlet ricâli ve ulemaya verilenlerde ise arada bu kadar fazla tatlı yoktur.

Günümüzdeki yemek sırasından hayli farklı olan bu listedeki tuzlu-tatlı-tuzlu sıralamasına[51] bazı Anadolu kasabalarında hâlâ rastlandığını[52] da belirtmek lâzımdır.

Osmanlı ülkesinde, bugün olduğu gibi mahallî yemeklerin de bulunduğu, İstanbul'dan taşraya giden vazifelilerin İstanbul'daki çeşitleri oralara taşıdıkları gibi gittikleri yerlere has lezzetleri de oralardan İstanbul'a getirdikleri, böylece çeşitliliğin daha da arttığı muhakkaktır[53].

Bazı müstakil listeler ise sadece kullanılan malzemeyi ihtiva ederler, et, makiyan (tavuk), leben (süt), piyaz (soğan), bamya, nışasta, asel (bal) gibi.

XV. yüzyılda kullanılan yağlar genellikle kuyruk yağı, içyağı, sadeyağı, kızartmalarda ise susam yağıdır. Ancak, çok eski asırlardan beri, özellikle Ege bölgesinde zeytinlikler mevcut olduğu gibi zeytinyağı da çıkarıldığından bu yağ da özellikle zeytin yetişen bölgelerle adalar-

---

50 Semih Tezcan, *Bir Ziyafet Defteri*, İstanbul 2008, s. 13 vd.

51 Bu sıralamaya Işın (*Gülbeşeker*, s. 17) da işaret etmiş ve tatlının sonda yenmesi âdetinin, ilk defa XVIII. yüzyılda Fransa'da başladığı, oradan İngiltere ve diğer ülkelere geçmiş olduğunu belirtmiştir.

52 Bir Orta Anadolu kasabası olan Ürgüp, bunlardan biridir.

53 *Gülbeşeker*, s. 13'de de bu konuya temas edilmiştir.

da bol miktarda sarf ediliyordu. Zeytinyağından başka nebatî yağlardan haşhaş, keten tohumu ve badem yağları da kullanılıyordu[54].

Tatlılarda genellikle bal, helvalarda ise un veya irmik yerine nişasta tercih ediliyordu.

Tatlı yiyeceklerde de yemekler kadar bol çeşit vardır. Bugün bilinen ve yapılan helva ve reçeller yanında pek de alışkın olunmayan veya nadiren rastlananlar da görülmektedir. Meselâ narh defterlerinde de yer alan sabûnî helva çeşitleri, mergûbî, levzîne, peşmîne, reçellerden kavun, ağaç kavunu, armut, kiraz reçelleri, havuç, kabak ve ayva perverdeleri bunlar arasında sayılabilir[55].

c. Yemek Kitapları ve Karşılıklı Tesirler

ca. Yemek Kitapları

Eski devirlere âit günümüze ulaşmış ilk kitap –yukarda da adı geçen– Muhammed b. Mahmud Şirvânî'nin eseridir. Bu eser, her ne kadar Türkçe bir yemek kitabı ise de içindeki pek çok yemek Arapça bir yemek kitabından aktarılmış, ancak yeni yemek tarifleri de eklenmiştir. Bilinen tek nüshası olan bu eserin, ilk ve sondaki birkaç sahifesinin kopmuş olması dolayısıyla, yazar tarafından konulan ismi bilinemediğinden, Mustafa Argunşah ve Müjgân Çakır taraflarından *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı* adıyla (İstanbul 2005) yayınlanmıştır.

Daha sonraki asırlara âit yazma yemek kitapları varsa da sayıları azdır. Bunlardan biri Es-seyyid Mustafa Nesib Efendi'nin 1270 (1862) tarihli *Ta'âm Risâlesi*'dir. İlk basma yemek kitabı ise 1844'de Mehmed Kâmil Bey tarafından *Melceü't-Tabbâhîn* adıyla yayınlanmış, onu, birbirlerine az çok benzeyen, diğerleri takib etmiştir. Hatta bunlardan Türâbî Efendi'nin 1862 senesinde *Mecmua-i Et'ime-i Osmaniye* adıyla neşrettiği ve *Melceü't-Tabbâhîn* adlı eserin bazı yemek tarifleri

[54] Emecen, "Şehzadenin Mutfağı", s. 117.

[55] S. Tezcan, s. 8-9.

eklenmiş hâli olan kitabı, 1864'de *Turkish Cookery Books* adıyla İngilizce'ye de tercüme edilmiştir[56].

cb. Karşılıklı Tesirler

Sultan II. Mahmud devri, diğer alanlarda olduğu gibi mutfak ve sofra kültürü bakımından da Avrupa tesirinin yaygınlaşmaya başladığı bir devirdir ve dolayısıyla, Türk mutfağında eskiden beri var olmayan bazı yemek ve tatlı türleri de önce saray ve ekâbir konaklarına girmiş, daha sonra da yavaş yavaş halk arasında yayılmaya başlamıştır.

Sultan Mahmud, hatta, Batı tarzı yemekleri öğrenmesi için bir aşçısını Viyana'ya göndermiştir[57].

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir defter, 1911'de Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında verilen ziyafetlerin menülerini de ihtiva etmekte ve listelere bu isimlerin nasıl girdiğini de göstermektedir. Meselâ, "*foigras*" (fuagra=kaz ciğeri) ve "bezelyeli *bécasse* (çulluk) filetosu", "*truffé* (trufe= mantar)li tavuk", "çukulatalı *vacherin*" (vaşeren=Fransız mutfağında farklı aromalı –burada çikolatalı– dondurulmuş krema ve kremalı bisküvilerden oluşan bir karışım)[58] tatlısı, "turunçlu *galantine*" (galantin=elmasiye), "*consommé*" (konsome=etsuyu) bunlardan bazılarıdır[59]. Yalnız bu Fransızca isimlerin Avrupalılara verilen ziyafetlerde kullanıldığı, Türklerle Müslüman devletler mensup ve temsilcilerine verilenlerde Türkçe'nin tercih edildiği de belirtilmelidir.

Günümüzde ise lüks restoranlarda Türkçe olmayan yemek adları listelerde Türk yemeklerinden fazla yer almaktadır.

[56] Turgut Kut, "Eski Harfli Basılı Yemek Kitapları Bibliyografyası (1844-1927)", *Hünkâr Beğendi*, s. 75-76.

[57] Özge Samancı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme-İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, s. 186.

[58] Bu tarif, Paris'de bir şarküteri sahibi olan Solabge Plecq'dan alınmıştır. Kendisine teşekkür ederim.

[59] BOA, Bâbıâlî Evrak Odası, *Gelen Giden*, nr. 904, vr. 1a-5a'dan naklen Kütükoğlu, "Resmî Ziyâfet", s. 374-375.

Et yemeklerinden beauf/beef strogonof, şato brian, tatlılardan baklava, kadayıf, muhallebi, aşure yanında *apple pie* (elmalı börek), *armut sicilyan*, *milföy* (bin yaprak) hamurundan yapılma börek ve tatlılar, *cheese cake* (çîz kek=peynirli kek), *turta*lar; Edirne, Mudurnu, Ezine ve Van'ın otlu peyniri gibi peynirler yanında *chader* (çedar), *parmesan*, *mozerella*, *camenbert* (kamanber) peynirleri de hayatımıza girmiştir. Meşhur Karadeniz pidesinin yerini de *pizza*lar almaktadır.

Türkler, sadece diğer milletlerin tesirinde kalıp onların yemeklerini almış değillerdir. Daha Orta Asya'dan îtibâren sadece komşuları değil, daha uzak coğrafyalar da Türk mutfağının tesiri altında kalmışlardır. Pricilla Mary Işın, yabancı kaynakları kullanarak bu tesirleri *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu* (İstanbul 2004) adlı eserinde dile getirmiştir.

İlk tesirler Orta Asya'da başlamıştır. Karpuzu Çinlilere tanıtanlar Türkler olduğu gibi Moğollar da Türklerden hayli yemek almışlardır. Bunlar arasında Moğolların *pirak* yahut *parak* olarak adlandırdıkları *börek*, *man-t'ou* dedikleri *mantı*, *chöppün* dedikleri *erişte çorbası*, *kurut* dedikleri *kurutulmuş yoğurt* vs. sayılabilir.

Osmanlılara gelince, Avrupa'da fethettikleri topraklarda büyük izler bıraktıkları malûmdur. Türkçe'den bu dillere geçen kelime sayısı orta hacimde bir sözlük meydana getirecek kadar çoktur. Osmanlılara âit birçok yemek de Macaristan kanalıyla veya Türk topraklarını ziyaret eden seyyah ve diplomatik misyon mensuplarıyla Osmanlı ülkesinde bulunan kimseler tarafından Avrupa'ya taşınmıştır. Birçok bitki Türk topraklarından Avrupa'ya götürülmüştür. Meselâ karpuz XVII. yüzyılda Fransa'da *turquin* İngiltere'de ise *Turkish gourd* "Türk kabağı" veya *Turkish Coocomber* "Türk hıyarı" olarak tanınıyordu. Almancadaki *arbuse* ise bizim karpuzdan başkası değildir.

Yemeklerden de dolmayı, Avrupa'ya yine Osmanlılar götürmüş olup XVII. yüzyılda kaleme alınmış bir İngiliz yemek kitabında da yer almaktadır. İsveç Kralı XII. Şarl Ruslara mağlub olunca Osmanlılara sığınıp bir süre burada yaşadıktan sonra memleketine döndüğünde alacaklıları da kendisini takib etmiş ve dolma ile birlikte köfte, çeşitli şerbetler de bu yolla İsveç mutfağına girmiştir.

İran menşeli olan tarhana da Türk hâkimiyetindeki Rumeli topraklarında benimsendikten sonra Avrupa ülkelerinde bugünkü hazır çorbaların atası olmuştur. Tatlılardan tamamen bir Türk mamûlü olan ve sütlü aşdan zamanla sütlâç haline gelen tatlıya XV. yüzyıl kaynaklarında rastlanmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise *riso turchesso* "Türk usûlü pirinç" olarak İtalyan mutfağındaki yerini almıştır.

Osmanlılardan önce de var olan reçellerin Avrupa'da tanınıp yayılması da XVI. yüzyılın ortalarında Fransız Michel de Nostredame tarafındandır.

XVII. yüzyılda Londra'da açılan *salep house*lar da buradan götürülen salebin tutulmasına ve giderek sadece kış günlerinde insanların içlerini ısıtmak için içtikleri bir içecek olmaktan çıkarak askerlere doyurucu olarak da verilmeye başlanmıştır. Böylece, İngiltere'ye yapılan ihracat arasında yer almıştır.

Avrupa'ya Osmanlı topraklarından taşınan içeceklerden şerbetleri de bu arada saymak gerekir. İtalya'da sorbetto adıyla yapılan şerbetler Fransa ve İngiltere'ye de geçmiş, hatta İngiltere'ye buradan şerbetlik şeker ithal edilmeye başlandığı gibi *Great Turk* kahvehanesinde güllü, menekşeli ve limonlu şerbetler satılır olmuştur. Zamanla bu şerbetler dondurularak XVII. yüzyılda *serbetto* adıyla satılmaya başlanmıştır[60]. Bugün İstanbul'daki lüks restoranlarda *sorbe* adıyla sunulan tatlının esası da bizim şerbetimizdir.

Bizden gidip, sonra diğer bir ad veya marka olarak bize geri gelen başka yiyecekler de vardır. İngiltere'de kavanozlar içinde *yogurt* adıyla satılan yoğurtların kavanozlarının üzerinde "Bulgaristan'da yapıldığı gibi" ifadesinin bulunması üzücü değil midir? Yoğurdun Yunanistan'dan bir Yahudi tarafından İspanya'ya götürülmesi, oradan Fransa'-

[60] Bu ve diğer Osmanlı topraklarından Batı'ya giden yiyecekler için bkz. P. M. Işın, *Mutfak İmparatorluğu*, s. 8-24.

ya geçtikten sonra Danone markasıyla Türkiye'ye gelmesi bizleri düşünceye sevk etmiş midir acaba!

Sekizinci Bölüm

TEMİZLİK VE SAĞLIK

I. ÖNCE TEMİZLİK

"Temizlik imandan gelir." Her işin başı sağlık, sağlığın ilk şartı da temizliktir. İslâmiyetin şartlarından biri, namaza abdest almadan durulmayacağıdır. Ancak, su bulunmayan yerlerde *teyemmüm* yapılabileceği *Kur'an-ı Kerim*'de yer almaktadır[1].

A. SU VE SABUN

1. Su

Türkler suyu mukaddes saymışlardır. Zîrâ su, bütün canlılara hayat verir. Su olmayan yerde hayat da olmaz. Eski çağlardan beri Mezopotamya (Fırat ve Dicle), Mısır (Nil), Roma (Tiber) gibi büyük medeniyetler hep su kenarlarında kurulmuştur. Ancak suyu temin etmek her zaman ve her yerde kolay değildir. Osmanlı devrinde başşehir İstanbul'da bile akar su ancak saraylar, cami, hastahane, medrese, şadırvan, çeşme ve sebil gibi halkın faydalanacağı yapılar ile büyük konaklarda vardı. Halk çok kere suyu ya evin bahçesindeki kuyudan veya sakalar tarafından taşınan, mahallelerindeki çeşmelerden temin ederdi. Bunun için hayır sahipleri taraflarından çok sayıda çeşme yaptırtılmıştı. Ayrıca, gelen geçenlerin su ihtiyacını karşılamak üzere de sebiller inşa edilmişti. İbrahim Hilmi Tanışık, İstanbul ve Eyüp'te 392,

[1] Nisa Sûresi, 43. âyet ve Maide Sûresi, 6. âyet.

Beyoğlu ve Üsküdar'da 381 çeşme hakkında bilgi vermektedir[2]. Diğer bir incelemeye göre Nefs-i İstanbul (suriçi) ve Bilâd-ı selâse'de (Eyüp, Galata, Üsküdar) günümüze ulaşan 1162 çeşme ve sebil vardır[3].

Su ihtiyacının karşılanması için Roma devrinden beri suyolları yapılmıştır. Gerçekten bu devirde bir su şebekesi kurulmuştur. Ancak geç Roma devrinde yapılan isale* hatları, ki bunların içinde Belgrad Ormanı'ndan gelenler de vardır, VII. yüzyıldan îtibâren vuku' bulan istilâlar ve özellikle de 1204'deki Lâtin işgalinde bütün kemerler ve su yolları tahrib edilmiştir. Su yollarının tahribi, neredeyse her evin altında sarnıçlar yapılmasına sebeb olmuştur[4]. Bunların bir kısmının üstü kapalı, diğerlerinin açıktı. Kapalılar genellikle resmî daire, kilise vs. binalar altında veya yakınında bulunurdu. Bugün de mevcudiyetlerini devam ettiren sarnıçların başında Yerebatan Sarnıcı bulunmaktadır. Ayrıca yine Sultanahmet bölgesinde Ayasofya Cami'inin altında ve Topkapı Sarayı'nın avlusunda da sarnıçlar vardır. Fetihten sonra camiye çevrilen bazı kilise ve manastırların altlarında da sarnıçlar vardı[5].

Osmanlıların, feth ettikleri yerlerde yaptıkları ilk işlerden biri su ihtiyacının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınması olmuştur[6].

Fethi takiben, Halkalı tepelerinin eteklerinden ve Belgrad Ormanı'ndan gelen suyolları elden geçirilerek şehrin ihtiyacı karşılanmıştır.

Fatih ve Cicoz Çiftliği yakınındaki tepelerden çıkan –muhtemelen Fatih Cami'i şadırvanına geldiği için– Şadırvan olarak adlandırılan, Edirnekapı'da Fatih suyu ile birleşen Halkalı suları ve surlar yakınında

2 *İstanbul Çeşmeleri*, I-II, İstanbul 1943-1945.

3 Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993.

4 Kâzım Çeçen, *Roma Suyollarının En Uzunu*, İstanbul 1996, s. 15-22, 73.

5 Sarnıçların isim ve yerleri için Sâdi Nâzım Nirven, *İstanbul'da Fatih II. Sultan Mehmed Devri Su Medeniyeti*, İstanbul 1953, s. 57'ye bakılabilir.

6 Zafer Karademir, "Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyâlet-i Rum Örneği", Ege Üniversitesi *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1 (2014), 189.

daki Turunçluk bahçelerindeki sular, Fatih Cami'i ile şehre ve bugün İstanbul Üniversitesi Merkez binasının bulunduğu yerdeki Eski Saray'a, diğer kolları ise Mahmutpaşa'ya ve Cerrahpaşa yakınlarına kadar ulaştırılmıştır. Daha sonra bu kollara ilaveler yapılarak suların gittiği semt ve tesisler arttırılmıştır[7]. Sultan II. Bayezid (1481-1512) de kendi adını taşıyacak cami'e yine Halkalı sularından getirtmiştir[8].

Fatih devrinde, Belgrad Ormanı'ndan gelen isale hattının Cebeciköy - Bozdoğan Kemeri arasındaki kısmı tamir edilmiş, saraya, hamamlara ve mahallelere su akıtıldığı gibi bugün kemerin Haliç tarafında yer alan Gazanfer Ağa Medresesi'nden Haliç'e doğru 50 metrelik bir alanda sıra çeşmeler yapılmıştır[9]. Halk tarafından *Kırk Çeşmeler* olarak adlandırılan bu çeşmeler dolayısıyla Belgrad Ormanı'ndan gelen suyun bu kolu aynı adla anılır olmuştur. Şehrin, zamanla kalabalıklaşması suyun yetmemesine sebeb olmuş ve Sultan Kanûnî Süleyman saltanatında (1520-1566) Mimar Koca Sinan, bir taraftan Fatih devrinde yapılan tesisleri yenilerken bir taraftan da Kâğıthane Deresi'nin Belgrad Ormanları'ndaki kollarını toplayarak şehre su getirmiştir. Bu hat Eğrikapı'da kollara ayrılarak Haseki, Yedikule, Gedikpaşa'dan Ayasofya ve Tahtakale'ye kadar uzatılmıştır. Bentler, havuzlar, kemerler, galeriler, kanallar ve künklerle şehre gelen su 300 çeşmeden akıtılmakla kalmamış, şebekelerden her biri saraylar, külliyeler, hamamlar, kiliseleri de beslemiştir. Ancak künklerle gelen sular düz arazide dağılabilmekte, engebeli arazide ise birleşik kaplar sistemiyle çalışan *su terazileri* devreye girmekteydi[10].

Belgrad Ormanı'ndan şehre su taşıyan tesisler 1563'te tamamlanmış, fakat aynı sene eylülünde yağan çok şiddetli bir yağmur bazı ke-

7 Nirven, *Fatih Devri*, s. 71 vd.

8 Saadi Nâzım Nirven, "Osmanlı Sultanları Zamanında Cevâmi-i Şerîfe Suları", *Arkitekt*, sayı 1-4 (İstanbul 1953), 20-21.

9 Tursun Bey (*Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 70) Fatih'in eserlerinden bahsederken bu suyun getirilişi ve akıtıldığı yerleri de sayar. Bu arada kırk çeşmelerden de bahseder. Ancak, yerleri hakkında bilgi vermez.

10 Nirven, *Su Medeniyeti*, s. 14-18.

merlerin tamamen, bazılarının ise kısmen yıkılmasına sebeb olmuşsa da 1564'de tamirat bitirilerek şehre yeniden bol su verilmiştir.

Üsküdar suları ise padişah (Sultan III. Mustafa ve III. Selim), vâlide sultan (Nurbânû, Mahpeyker ve Emetullah Gülnuş Sultanlar), sultanlardan Sultan Kanûnî Süleyman'nın kızı Mihrimah Sultan, Sadrazam İbrahim Paşa vs. taraflarından yapılan vakıf sular olup hepsi de kaliteli içme sularıdır ve Üsküdar'da 158 çeşme ve 18 sebili beslemişlerdir[11].

Fethi müteâkıp başşehir İstanbul'un eski su yollarını canlandırmak üzere bir teşkilât kurulmuştur. Bazı yazarlar, başında bir nâzır ve emrinde çeşitli vazifeliler bulunan, şehirin su ihtiyacının temini, su yollarının yapım, bakım ve tamirinden sorumlu olan *Su Nezâreti*'nin kuruluşunun Sultan Fatih Mehmed devrinde olduğunu kaydederlerse[12] de belgelerde bu müessesenin adının geçişi daha sonra Sultan Kanûnî Süleyman devrinde 1564'dedir[13]. Su nâzırlığı muteber bir vazife olup terfi edenler mimarbaşılığa yükselirlerdi[14].

Nezâret, en başta saray sularının getirilmesi ve muntazam dağıtılmasından mes'ul olmakla birlikte, şehirde olsun, şehir dışında olsun bütün su yollarının istikametinin tayini, vakıf sular da dahil, her birine verilecek su miktarının düzenlenmesi, bentler ve künklerin devamlı bakımının yapılması gibi hususlarla vazifeliydi[15].

---

[11] Çeçen, s. 80-82, 87.

[12] Nirven, *Su Medeniyeti*, s. 21; Gülfettin Çelik, "İstanbul Kaynak Suları (Teşkilatı ve İşleyişi ile)", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002)*, II/1 (Ankara 2005), 791-825 ve diğer bazı yazarlar.

[13] Muzaffer Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, XII (1955), 181, not 4; Cengiz Orhonlu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolcu Kuruluşu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 79. Abdullah Martal, "Suyolcu", *DVİA*, XXXVIII (2010), 1'de nezâretin kuruluşu 1566 olarak gösterilmiştir.

[14] Erdoğan, *gös. yer*.

[15] Nirven, *Su Medeniyeti*, s. 22.

Vakıf sular, 1826'da Evkaf Nezâreti'nin kurulmasıyla buraya devredilmiş, ancak su kaynaklarının tesbiti ve çıkarılması Su Nezâreti'ne devredilirken bakım ve tamirler Evkaf Nezâreti'nce yürütülmüştü. 1876'da Şehremâneti bünyesine alınan Su Nezâreti 1908'e kadar burada kalmış, bu tarihte tekrar Evkaf Nezâreti bünyesine alınmıştı[16].

Kaynak sularının ve su yollarının mülkiyet, kullanım ve işletilmesi ferağ ve intikali Haslar* kadısı tarafından verilecek hüccet üzerine hukukî bir hüviyet kazanırdı[17].

Devletin su siyaseti sadece başşehre münhasır değildi. Başta Bursa, Edirne gibi kuruluş devri merkezleri ve İzmir gibi mühim ticaret merkezi durumundaki şehirler olmak üzere şehir ve kasabalarda hayır sahipleri taraflarından vakıf su tesisleri yapılmıştı.

Osmanlı Devleti'nin ilk başşehri olan Bursa yeraltı ve yerüstü suları bakımından zengin bir şehirdi. Buradaki ilk su tesisi *Pınarbaşı*'dır ve Roma'ya mağlup olup, Bitinya (Bursa-Zonguldak)'ya sığınan Kartaca Kralı Hannibal tarafından yapılmıştır[18].

Osmanlıların ilk devirlerinde, bu suyun, yeni yerleşim yerleri dışında kalması dolayısıyla Akpınar'dan su getirilerek çeşmeler ve evlere su verilmiş, 1395'de ise *Hisarlık* ve aynı devirde *Nal delikli* suları da şehre ulaştırılmıştır.

I. Bayezid, Akçağlayan menbaından cami'ine su getirttiği gibi Pınarbaşı suyunu da Ulucami'ye kadar akıttırmıştır. Sultan II. Murad ve Kanûnî Süleyman devrlerinde de faaliyetler devam etmiş, burada da Mimar Sinan tarafından Çekirge semtine ve Gül Pınarı'ndan şehre su getirilmiştir.

---

[16] M. Mehdi İlhan, "Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/44 (1963), 43-44.

[17] Gülfettin Çelik, a.g.m., s. 791.

[18] Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2 (2008), 380; Mahmut Ak, "Bir Osmanlı Seyyahının Şehir Gözlemleri: Bursa Örneği", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 – Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 39-52.

Bursa'da vakıf sular içinde en meşhuru XVII. yüzyıl şeyhülislâmlarından Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin getirttiğidir. Uludağ'da Ayıalanı'ndan getirttiği suyu Bursa mahallelerinde 50 çeşmeden akıtmıştır[19].

Bursa'daki bu su bolluğuna ve hatta evlerde bile akar suyun bulunmasına rağmen XVIII. yüzyılın ortalarında ihmaller yüzünden Emir Sultan ve civarına su getiren künklerin eskiyip delinmesi dolayısıyla sızan sular heyelâna ve birçok evin yıkılmasına sebeb olduğundan İstanbul'dan yardım istenmiş, cevapta, Bursa'daki vakıfların el birliğiyle bunu halletmeleri emredilmiştir[20]. XX. yüzyılın başlarında ise şehrin su ihtiyacını büyük çapta karşılayan bir proje hayata geçirilmiştir[21].

Edirne'nin suları, iki ayrı yerden geliyordu. Taşlımüsellim kolundan çıkan sular dört, Sinan Köy kolundan çıkanlar ise bir kemerden geçtikten sonra Küçük Döllük Köyü'nün kuzey doğusunda birleşerek Taşlık'taki makseme gelirlerdi. Birleşmeden sonra da yedi kemerden daha geçerek şehre ulaşıyorlardı[22].

İzmir'de XVII. yüzyılın sonlarına kadar su sıkıntısı çekilirken Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa (sad. 1661-1676) tarafından *Vezir suyu* olarak anılacak bir su tesisi vücuda getirilerek 56 çeşmeye su verilmişti[23]. Bu şehirdeki diğer bir su tesisi Osman Ağa suyudur.

Fazıl Ahmed Paşa'nın kethudası (!) olan Osman Ağa, Buca timarındaki Kızpınarı denilen menbadan çıkardığı suyu şehre getirerek bir

[19] Karataş, s. 404-405.

[20] Karataş, s. 395-396.

[21] Melike Yalılı-Seval Kutlu Akal Solmaz, "Su Temini Tesislerinin Tarihsel Gelişimi Sürecinde Bursa İli", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, IX/1 (2004), 172-174.

[22] Yalçın Arısoy-Ünal Öziş, "Edirne Taşlımüsellim Suyolları", *5. Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları. Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran İzmir 2008, s. 241-244.

[23] Münir Aktepe, "İzmir Suları Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma", İ.Ü. *Tarih Dergisi (Ord. Prof. M. Cavid Baysun Armağanı)*, XXX (1976), 137.

vakıf tesis edip 15 çeşmeden akıtmış[24], daha sonra bu su evlere de verilmişti.

Damlacık Pınarı'nın suyu ise, bir hayır sahibince iki çeşme yaptırılarak kısmen halkın istifadesine sunulmuş, boşa akan kısmı da Padişah Sultan III. Ahmed'in fermanıyla 1720'de Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (sad. 1718-1730) tarafından civardaki mescidi ve sabunhanesine kadar götürülürken aradaki mahalle de suya kavuşmuştu[25].

İzmirliler XIX. yüzyılın sonlarına doğru bir Belçika şirketinin Halkapınar'dan getirdiği su ile bol suya kavuşmuşlardır[26].

Suyun nereye ne miktarda, yani kaç lüle* veya kaç masura* verileceği tesbit edilirdi. Kimsenin, gerek hamam gibi umûma açık bir tesise, gerekse şahsî mülkü olan evine müsaadesiz olarak su alması yasaktı. Bu gibi hallere menfaat karşılığı karışan su yolcular ya işten çıkarılır veya başka bir yere sürülürdü. Ayrı bir loncaları[27] olan sakaların da hangi semtlerde çalışabilecekleri tayin edilmişti.

Sakalar, getirdikleri suyu, ev kapılarının yanındaki delikten mermer teknelere boşaltırlardı. Sakaların taşıyacakları kırbaların 40-50 litrelik olmaları gerekliydi, ancak zaman içinde bunun 30 litreliğe kadar inmesi hem kırba imâlâtçıları, hem de sakaların uyarılmasına sebeb olmuştu.

Sakalar, taşıdıkları su için belli bir ücret alırlardı ki bu, XVI. yüzyılda bir akçe iken XIX. yüzyılda 8-10 paraya (bir para 30 akçedir) çıkmış, yani üç asır içinde %300-400 kat artmış demektir.

[24] 25 Muharrem 1143 (10 Ağustos 1730) tarihli vakfiyeden naklen Aktepe, a.g.m., s. 147-148.

[25] Aktepe, a.g.m., s. 153.

[26] Aktepe, s. 135-136.

[27] Lonca teşkilâtı için II. Bölüm, esnaf teşkilâtı bahsine bkz.

Sakalardan başka su dağıtan seyyar sebilciler de vardı, ancak bunlar, bu işi ücret karşılığında değil, hayır için yaparlardı[28].

Nizamları çiğneyen kim olursa olsun, şikâyet olduğunda hakkında tahkikat açılırdı. Sultan Kanûnî Süleyman devrinin, yaptığı su tesisleriyle de ün kazanmış olan mimarı Sinan'a bile Süleymaniye imâreti suyundan bir lüle su alıp evinin önünde büyük hazîneli bir çeşme ve yanında bir depo yaparak buradan evine su aldığı husûsunda şikâyet olması üzerine tahkikat açılmıştı[29]. Bunun gibi nizamları delen hamamcılar ve sakalar da tahkikata tâbî tutulmaktan kurtulamamışlardı[30].

Taşrada da İstanbul'daki gibi, suyun temini ve âdilâne dağılımına dikkat ediliyordu. Vakıf veya özel mülkiyetteki sulara dışardan müdahale edilmesi, yollarının değiştirilmesi gibi durumlara kesinlikle göz yumulmuyordu.

Su, sadece insanların değil, aynı zamanda hayvan ve bitkilerin hayat bulması için de gerekli olduğundan özellikle kırsal bölgelerde bu husus daha da önem kazanıyordu. Tarlaların sulanması, nehir veya çay gibi bir akarsuyun bulunduğu yerlerde, değirmenlerin çoğunun su ile çalışması dolayısıyla bunlar için gerekli suya müdahale edilmemesi, meselâ değirmenin gündüz çalışmasına karşılık gece tarlaların sulanması veya değirmene su alınmadan tarlaların sulanmaması gibi hususlar nizamlara bağlanmıştı[31].

Gerek vakıf, gerekse özel mülkiyetteki sulara müdahale müsamaha ile karşılanmaz, haksız davranışlar mutlaka önlenirdi[32].

---

28 Dursun Yıldız - Özdemir Özbay, *Osmanlıdan Bugüne Su Politikaları ve Hukuku*, İstanbul 2012, s. 15-19.

29 27 Cemâziyelevvel 985 (12 Ağustos 1577) tarihiyle gönderilen hüküm: Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 25.

30 M. Mehdi İlhan, "Osmanlı Döneminde İstanbul Su Yolları", *ICANAS: Problems and Solutions of Environment and Urbanization*, II (Ankara 2008), 542.

31 Karademir, s. 199.

32 Sivas Ahkâm defterlerini kullanan Karademir'de bu konularda çeşitli örnekler (s. 200 vd.) verilmiştir.

Suyollarında çalışan suyolcularının işlerine sadık ve dürüst olmaları, rüşvet alarak vazifelerini suiistimal etmemeleri gerekliydi. Gerek su yollarının yapımı, gerekse sokak ve ev çeşmeleri dahil, her türlü tamir ve bakımının yapılması bunların vazifeleri cümlesindendi.

Bir şahsın iyi bir suyolcu olabilmesi dedesi, babası veya ustasından iyi bir eğitim almasına bağlıydı ve bu işi yapabilmek için berat veya hüccet sahibi olmak gerekliydi. Suyolcuların, bakımının nasıl yapılacağını bilmesi kâfi değildi, aynı zamanda hangi suyun nereden geldiğini, çeşmelerden ne miktar su aktığını ve suyollarının özelliklerini de iyi bilmesi gerekiyordu.

Suyolcular baktıkları hayratın mevkiine göre isim alırlardı. Padişah sularına bakanlara *bölükbaşı*, devlet ileri gelenlerinkine ise *usta* adı verilirdi. Maiyyetlerinde ise kalfa ve çıraklar bulunurdu[33].

Su yollarında zaman zaman vuku' bulan çatlaklar ve çeşmelerdeki tıkanıklıklar da çeşmeci de denilen suyolcuları taraflarından onarılırdı. Bu şahıslar, sırtlarında talaş dolu torbalar ve ellerinde bükülmüş bir asma çubuğu olduğu halde devamlı olarak dolaşırlar, çubukla çeşmelerin kefeki bağlayarak tıkanmaması için açarlar, talaşı da çeşmeden dökerek su künklerindeki sızıntıları kapatırlardı[34].

Suyolu nizamlarına göre, suyollarının her iki tarafında ve üstünde belirli bir mesafe –ki bu, yanlarda 3-5, üstte bir zıra' gibi bir uzunluktur– bırakıldıktan sonra bağ, bahçe ve bina yapılacaktır. Bu hüküm de zaman zaman çiğnendiğinden ilgililerin dikkati çekilmektedir[35].

---

33 Nirven, *Su Medeniyeti*, s. 22.

34 Karataş, s. 393'deki çeşmeciler hakkındaki bilgiler, eski bir yeniçerinin çeşmeci olan oğlundan edinilip Murat Alpalaca tarafından *Uludağ Dergisi*'nde yayınlanmış makaleden alınmıştır.

35 Selda Kılıç, "Su Yolları ve Su-Yolcu Esnafına Dair Bazı Tespitler", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), 179 vd.

2. Sabun

Temizlik için su ne kadar gerekliyse onun yakın arkadaşı sabun da o kadar gereklidir. Sabun, çok eski devirlerden beri bilinen bir maddedir. İlk defa M.Ö. 4000'li yıllarda Mezopotamya'da dokuma sanayiinde potas ve şapla birlikte iplik ve kumaşların yıkanmasında ve hekimlikte bazı hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Bugünkü şekli ise ilk defa Araplarca denenmiştir.

Türkler VI. yüzyıldan îtibâren sabunu bildikleri, kullandıkları halde temizleyici olarak çöven, acı ağaç, tavşan kulağı, hint kestanesi gibi maddeler ve özellikle de yakın zamanlara kadar kül ve kil kullanıyorlardı[36]. XI. yüzyıldan îtibâren ise sabunu sadece kullanmakla kalmamışlar, Sâmâniler devrinde (819-1005) bunu, ihraç da etmişlerdir.

Sabunun esas maddesi birinci derecede zeytinyağı, ikinci derecede ise içyağıdır. Bunların alkalilerle reaksiyonuyla sabun elde edilirdi. Zeytin yetişen Ege ve Akdeniz bölgeleri ve Ege adalarında sabun yapımında zeytinyağı kullanılırken diğer bazı yerlerde içyağı tercih edilmiştir. Zeytinyağıyla yapılan sabun için 6 su+3 zeytinyağı+1 sudkostik/sodyum hidroksit (NaOH) kullanılır, sodyum hidroksitin yerini, meselâ arap sabununda potasyum hidroksit (KOH) alır. İçyağıyla hazırlananlardan kara sabunda ise bir nevbet (kazan) sabun için kullanılan 50 vakıyye (okka=1283 gr) içyağı 18 gün devamlı kaynatıldıktan sonra 20 eşek yükü kül, bir araba kireç ve 10 kile tuz suyla birlikte ilâve olunarak sabun elde edilirdi[37].

Sabun yapımında yağın yanında kullanılan maddeler çeşitli idi. Kül, kil, hakşûre/hakşora bunlardan bazıları idi. Meselâ Urla'da bunların sonuncusu kullanılıyordu. Hatta burada, bir hak-şûre mukataası bulunuyordu[38].

---

[36] Said Öztürk, "Osmanlı Kültürel Mirasında Sabun", *Kültür Tarihimizde Hamam*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, *Acta Turcica*, II/2 (Paris 2010), 83.

[37] Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 250-251.

[38] Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir*, s. 45 ve 158.

Kokulu sabunlarda karışımın içine koku ve boya maddeleri katılırdı. Bunun için satın alınan sabunlar eritilip içine koku ilâve edilerek ılınıncaya kadar dinlendirildikten sonra istenilen meyve şekilleri verilip boyanırdı. Edirne ve Kudüs'te imal edilen bu sabunlar[39], başta padişah olmak üzere yüksek mevkilerdeki şahıslara hediye olarak da takdim edilirdi. Günümüzde de Edirne'de bu sabunlar turistik maksatlarla hâlâ imâl edilmektedir.

Küçülen sabunlar ise atılmaz, onlardan da yeniden sabun yapılırdı[40].

Sabunlar, çeşitlerine göre adlandırılırdı. Bir kısmı, Trablus, Nablus, Mağrip, Girit sabunu –Girit sabunları bazan sadece Girit olarak geçtiği halde bazan da Kandiya, Resmo veya Hanya sabunları olarak adlandırılmışlardır–, Urla, Halep, Edirne sabunları –ki bunlar saray ve misk olarak iki çeşittir– gibi menşe'lerine göre; diğerleri ise hünkâr, enderun, çiçek, arap, kara sabun[41] olarak başka özelliklerine göre adlandırılmışlardır. 1640 tarihli narh defterinde ise "sabun-ı mümessek" başlığı altında miskî çiçek, alaca top leğen, miskî buhurlu ve bektaşî sabunları sıralanmaktadır[42].

İyi bir sabun saf zeytinyağıyla, kaliteli bir zeytinyağlı sabun ise kaliteli zeytinyağıyla yapılandır. Tabiîdir ki, terkibindeki maddelerin belirli ölçülere göre kullanılması da mühimdir. Girit'in Kandiya sabunu hem temizleyici özelliği, hem de iyi kurutulmuş olmasıyla hep en baştaki yerini korumuştur. Trablus'un Nablus, Rakka, Şam ve Kudüs sabunları kaliteli sabunlardı ve ihracatta da payları vardı. Gerek Girit, gerekse Trablus sabunları aynı zamanda en yüksek fiatlara sahib olanlardı. Ayvalık, Edremit, İzmir ve Urla sabunları bunları takib ederdi.

---

[39] Ömür Tufan, "Hamam Malzemeleri", *Hamam*, İstanbul 2006, s. 58.

[40] Said Öztürk-Gülden Sarıyıldız, "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü Sabun", *Tombak*, sayı 15 (1997), 42-54; Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı'da Sanayi Sabunla Başladı", *Hürriyet Gazetesi*, 18 Ekim 1999.

[41] Said Öztürk, "Sabun", *Acta Turcica*, II/2, 90.

[42] *Narh 1640*, s. 101.

Gerek kanunnâmelerde, gerekse arşiv belgelerinde sabun ve sabun imalâthanelerinin nizamları, iyi bir sabun yapılmasında riâyet edilecek hususlar, ithal sabunlarının büyüklük ve ağırlıkları gibi hususlara yer verilmiştir. Sultan II. Bayezid devrindeki kanunnâme ve nizamnâme mecmuasında Frengistan'dan getirilen sabunun 200 dirhem ağırlığında olacağı, sabun kalıplarının bölünerek küçültülmemesi gerektiği, eksik satanların kadı marifetiyle haklarından gelineceğine, yani cezalandırılacağına, işaret edilmiştir[43].

Sultan Yavuz Selim devrine âit kanunnâmede ise sabunun iyi pişmiş olması, hileli ve sahte olmaması gerektiği üzerinde durulmaktadır[44].

Kanunnâmelerdeki bu hususlara her zaman riâyet edildiği söylenemez.

Aslında Osmanlı esnafı "müteselsilen", yani hepsi birbirlerine kefil olurlar ve içlerinden biri aykırı harekette bulunduğu veya dışardan o branşa bir müdahale yapıldığı takdirde önce, o şahsa ikazda bulunurlar, tekrarı halinde durumu kadıya aksettirirlerdi. Bazı durumlarda nizamlara aykırı hareket eden şahıs esnaftan ihraç dahi edilebilirdi[45]. Bazan da kadı durumu merkeze, yani Dîvân-ı Humâyûn'a aksettirirdi. İşte Birgi'nin Adıgömü (Adagüme/Kaynaklı) Köyü'nde Ahmed isimli bir şahıs, işletmeye başladığı sabunhanede kalitesiz ve kullanılmaya elverişsiz sabun imâline başlayarak halkı zarara sokmakla kalmamış, İzmir, Tire ve diğer yerlerden gelmekte olan sabunların da *bir tarikle*, yani usûlsüz olarak buralardan sabun getirilemeyeceğine dair sahte bir ferman elde etmeyi başarmıştı[46]. Durum Birgi nâibi tarafından Dîvân-ı Humâyûn'a bildirildiğinde Ahmed'in müdahalesinin önlenmesi ve

[43] *Kānūnnāme-i Sultānī ber Mūceb-i 'Örf-i Osmānī*, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnâmeler, yay. Robert Anhegger-Halil İnalcık Ankara 1956, s. 69.

[44] *I. Selim Kanûnnâmeleri*, s. 65.

[45] Kütükoğlu, "Oto-Kontrol", s. 60.

[46] Sahte fermanlar hakkında tafsilât için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 122-123.

İzmir vs. yerlerden sabun getirilmesine mânî olunmaması husûsunda ferman gönderilmişti[47].

Ege sahillerindeki sabun imal eden yerlerin sabuncularının da zaman zaman hileli yollara saptıkları tesbit edilmektedir. Bugün olduğu gibi eskiden de sabunların üzerine, yapan imalâthanenin damgası vurulurdu. Girit sabunlarının çok kaliteli oluşu dolayısıyla, Midilli ve Edremit sabuncuları, sabunlarının üzerine "Girit sabunu" damgasını basmaya başlamışlar, bu ise Girit sabuncularının şikâyetine sebeb olmuştu[48].

II. SAĞLIK

TABABET VE HASTAHANELER

A. HİJYEN VE TABABET

1. Hijyen

Sağlıklı yaşamak için bazı hususlara dikkat edilmesi gerekir. Bunlardan biri iyi ve doğru beslenme ise diğeri de hijyen kaidelerine riâyettir. Sadece vücut temizliği değil, yiyecek, içecek ve giyeceklerin temizliği de son derecede önemlidir. Bu konuda şahısların dikkatli ve hassas olmaları yanında siyâsî otoritenin de bazı nizamlar koymasına ihtiyaç vardır.

Osmanlılar, umûmî yerlerin temizliği konusunda hassasiyet göstermiş ve gerek pişmiş yiyecek satan aşçı, başçı, büryancı gibi dükkânlarda, gerekse hamam ve berberlerde uyulması gereken temizlik kaidelerine ihtisab kanunnâmelerinde yer vermişlerdir.

Sultan II. Bayezid devrinde düzenlenmiş bu kanunnâmelerde yiyeceklerin iyi pişirilmesini, işkembenin tam manasıyla temizlenmesini,

[47] Birgi Kadısına gönderilen hüküm: *85 Numaralı Mühimme Defteri 1040-1041 (1042)/1630-163 (1632)*, Ankara 2002, s. 166/272.

[48] Ömür Tufan, s. 58.

gerek pişirme esnasında, gerekse kapların yıkanmasında *temiz su* kullanılmasını, bulaşıkların yıkandığı suyun her defasında değiştirilmesini, kurulamanın temiz bezlerle yapılmasını, kullanılan kazan ve kepçe gibi şeylerin mutlaka kalaylı olması gerektiğini özellikle belirtilmişdir. Daha önce de bir nebze temas edildiği üzere, hamamlarda da temizliği emreden hususlar dile getirilmektedir. Dellâkların gerek kendilerinin, gerekse müşterilere verdikleri futa/peştemalların temiz olması ve hamamların da temiz tutulması, ustura kullandıkları takdirde bunun da iyi yıkanmış olması gerektiği üzerinde durulmaktadır[49].

Aynı konular, biraz daha teferruatlı bir biçimde olmak üzere, XVII. yüzyıl ortalarında tanzim edilmiş bir defterde de yer almaktadır. Şöyle ki, hamamlarda ve berber dükkânlarında temizliğe daha fazla riâyet edildiği göze çarpmaktadır. Müşteriye sadece temiz peştemal değil aynı zamanda kuru peştemal ve yine temiz ve kuru silecek verilecektir. Dellâk müşteriyi traş ettiğinde kılların akmaması için boynuna peştamal koyacaktır. Dellâklar olsun, nâtırlar olsun, kendileri de temiz ipek peştemal kullanacaklardır.

Dükkânda çalışan berberler de temiz ibrişim peştemal takacaklar ve temiz elbise giyecekler, kalaysız leğen ve *satıl** kullanmayacaklardır[50].

2. Tababet

a. İlk Türk ve İslâm Devletlerinde

Eski çağlardan beri hastalıklara çare arayan tabiplerin nasıl yetiştiği, bunların nasıl hareket edeceklerini gösteren ve bazı değişiklik-

[49] Ömer Lütfü Barkan, "XV. Asrın sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar. Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul-el-mahrûsa", *Tarih Vesikaları*, I/5 (Şubat 1942), 331-332, 336; "Kanunnâme-i İhtisab-ı Edirne", *a.g. dergi*, II/9 (1942), 170.

[50] *Narh 1640*, s. 260, 262. Bu defter, sadece narh fiatlarının tesbit edildiği bir defter olmayıp aynı zamanda bir ihtisab kanunnâmesi hüviyeti taşımaktadır.

lerle günümüze kadar gelen Hipokrat yemininin de bu devirlerde ortaya konduğu malûmdur.

Uygurlarda saray hekimleri içinde *ata sagun* ve *otacı* denilen hekimler ve bunların da başlarında *otaçı iligi* veya *tabiblerin prensi* adı verilen bir hekimbaşı bulunduğu bilinmektedir[51].

İslâm devletlerinde de tababete önem verilmiş, tabiplerin başı olan ve onları imtihan ederek çalışma izinlerini verene de *şeyhü'l-etibba* denilmiştir. Muhtesib ise *icâzet,* yani diplomaların kontrolu ve aykırı hareketlerde bulunanların tesbiti ile vazifelendirilmiştir. İcâzetsiz hekimlerin çalıştırılmamaları, Abbasi Halifesi Muktedir Billâh (hil. 908-932) tarafından, halktan bir şahsın yanlış tedavi sonucu ölümü üzerine alınmıştır[52].

Diğer taraftan Emeviler ve Abbasiler gibi İslâm devletleri devirlerinde olsun, Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Aydın, Saruhan ve Germiyanoğulları gibi Anadolu beylikleri[53] devirlerinde olsun, bir taraftan hastahaneler tesis edilirken, bir taraftan da buralarda vazife görecek tabiplerin yetişmesi için tıp medreseleri açılmıştır. Bunlardan en meşhurları Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (öl. 1092) diğer medreseler yanında açtığı tıp medresesi ile Anadolu'da İslâmî döneme âit en eski hastahane ve dünyanın ilk tıp fakültesi olarak kabûl edilen Kayseri'deki Gevher Nesibe Hatun adına yaptırılan dârüşşifâ ve yanındaki tıp medresesidir ki, bugün de Kayseri'deki Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi bu adı taşımaktadır[54]. Hekimbaşı için Selçuklular *melikü'l-*

[51] Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999, s. 3.

[52] Cemil Akpınar, "Hekimbaşı (İslâmiyet Devri)", *DVİA*, XVII (1998), 160.

[53] Nil Sarı, "Hekimbaşı (Osmanlı Dönemi)", *DVİA*, XVII (1998), 161.

[54] II. Kılıçarslan'ın kızı olan Gevher Nesibe Hatun (ö. 1204), veremden ölmeden önce kardeşi I. Gıyâseddin Keyhûsrev'e kendi adına bir hastahane yaptırmasını vasiyet etmiş, Keyhûsrev, ikinci defa tahta geçişinde kardeşinin bıraktığı servet ile Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nı inşa ettirmiştir. Ahmet Hulusi Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *DVİA*, XIV (1996), 39-42.

hükema tabirini kullanmışlardır deniyorsa da diğer hekimler için bu tabirin kullanıldığı tesbit edilmiştir[55].

b. Osmanlılarda Tababet

Osmanlı sarayında hekimler, cerrahlar ve *kehhâl* denilen göz hekimleri ve bunların başında belgelerde daha çok *reîsü'l-etıbbâ*, *ser-etıbbâ-i sultanî*, *ser-etıbbâ-i hassa* şeklinde geçen *hekimbaşı* vardı[56]. Hekimbaşı, sadece hükümdar ve âilesinin değil, aynı zamanda sadrazam, vezirler ve ileri gelen devlet erkânının da tedavilerini yapardı. Müessesenin ortaya çıkış tarihi tam olarak tesbit edilemiyorsa da XV. yüzyıl başlarında var olduğu muhakkaktır. Ancak, elde mevcut ilk belgeler Sultan II. Bayezid saltanatına âittir.

Medrese tahsili yapan ilmiye sınıfı mensubu olan hekimbaşılar, müderrislik, kadılık gibi vazifelerde bulunan, hatta aralarında kazaskerliğe kadar yükselen tıp konusunda bilgi sahibi şahıslar arasından seçilirlerdi. Ancak, XIX. yüzyılda Cerrahhâne Müdürü Ahmed Necib Efendi (1837-1839) ile İsmail Paşa (1845-1848) dışında hiçbiri resmî tıp eğitimi almamışlardı.

Sarayın bîrûn kısmına mensub olan ve bizzat padişah tarafından seçilen hekimbaşılar, başlalaya bağlı olup dördüncü avludaki *başlala kules*inde oturur, gerektiğinde kullanılacak ilâçları burada hazırlayıp başlalayla birlikte şişelere koyarak, üzerine yapıştırılan kulaklara (etiket) tariflerini yazıp mühürlerlerdi. Padişahın yemeğinin hazırlanmasını kontrol eden hekimbaşılar, sunum esnasında da hazır bulunurlar, ayrıca, helvahanede yapılan macun ve sabun gibi şeylerin formüllerini ve *nevruziyye*yi de hazırlarlardı.

Ciddî vak'alarda, aralarında vaktiyle hekimbaşılık yapmış olanlar da bulunan diğer tabipleri davet ederek konsültasyon yaparlardı. Hekimbaşılar, padişahın bir hastalık sonucu ölmesi halinde, tedavide ba-

[55] Ali Haydar Bayat, *a.g.e.*, s. 3.

[56] Nil Sarı, *gös. yer*.

şarı gösteremedikleri düşüncesiyle, azledilirler, fakat hal' edilme durumunda vazifelerinde bırakılırlardı[57].

Abbasi Halifesi Muktedir Billâh (hal. 908-929 ve 929-932) tarafından tesbit edilen esaslar Osmanlılarda da geçerliydi. Hekimbaşı tarafından imtihandan geçirilip icâzet verilmemiş olanların hekimlik yapmalarına müsaade edilmezdi. Bununla beraber, nizamlara aykırı olarak çalışanlar da olmuyor değildi; bunlar öğrenildiğinde tabiplik yapmaları önlenirdi[58].

Hekimbaşının selâhiyetleri 1850'den îtibâren sınırlandırılmış ve sadece *ser-tabâbet-i hâzret-i şehriyarî* sıfatıyla, padişahın özel hekimi olarak vazifesine devam etmiştir.

Osmanlı ülkesinde çok sayıda *darü'ş-şifa* adı verilen hastahaneler vardı. Büyük külliyelerde muhakkak bir darü'ş-şifa da bulunurdu. Bunlardan bir kısmı günümüzde de hastahane olarak faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Bir külliyenin parçası olanlar yanında sadece hastahane olarak kurulanlar da vardır. Haseki Hastahanesi, İstanbul'daki Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nin (1550) bir parçası iken, günümüzde tıp üniversitesi olan *Bezmiâlem Hastanesi* (eski Vakıf Gureba) Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından (1843), Şişli'deki *Hamidiye Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi*, Sultan II. Abdülhamid tarafından (1909) kurulmuştur.

Osmanlıdan günümüze ulaşan diğer bir hastahane sadrazamlık da yapmış olan Yusuf Kâmil Paşa ile eşi Zeynep Hanım taraflarından kurulan (1862) Üsküdar'daki Zeynep Kâmil Hastanesidir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Osmanlı hastahanelerine din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin bütün hastalar kabûl edilmiş ve tedavileri yapılmıştır. Bazı salgın hastalıklar için ise, geçici hastahanelerin faaliyete geçirildiği görülmektedir. Ayrı-

[57] Bayat, *a.g.e*, s. 4-7.

[58] Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007*, İstanbul 2008, s. 56.

ca Zeynep Kâmil Hastahanesi'nde olduğu gibi sadece kadınlara ve ücretsiz olarak hizmet veren hastahaneler de vardır.

B. HASTALIKLAR VE ÖNLEYİCİ TEDBİRLER

1. Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıklar eski çağlardan beri bütün memleketlerde hayatı tehdid etmişlerdir. Bunda iklim şartları, göç veya seyahatlar, deprem, sel gibi tabiî âfetler yanında mikrop taşıyan canlılarla doğrudan veya dolaylı olarak temas sonucu hastalıklar bulaşma yoluyla yayılmış, bazan bir yerleşme yerini haritadan silecek kadar nüfusunu kırmıştır. Enfeksiyonun bu tür yayılmasına *epidemi*, kıt'alar arasındaki yayılmaya ise *pandemi* adı verilir. Tarih boyunca salgın hastalıkların en çok tahribat yapanlarının başında veba ve kolera ile çiçek geldiğinden bunlarla ilgili kısa bilgiler verilmesi uygun olacaktır.

a. Veba

Salgın hastalıkların başında, hiç şüphe yok ki, veba gelmektedir. Sözlüklerde veba ve taun eş anlamlı gibi gösterilmekteyse de aralarında fark olduğu "her taun vebadır, ama her veba taun değildir" ifadesinden de anlaşılmaktadır. Daniel Panzac da taunun, vebanın hıyarcık denilen bir cinsi olduğu görüşündedir[59].

Veba, fare pirelerinin insanı ısırması ile bulaşan bir hastalıktır. Pireler, daha fazla kan emmek için insanı ısırmadan önce kusarlar ki, veba mikrobu bundadır, kaşınma ile kana karışır ve genellikle 2-6 gün içinde ısırılan şahsın hayatı son bulur.

Vebanın cinsleri arasında *damlacıklı,* enfeksiyon yoluyla, yani öksürükle bulaşan akciğer vebası ve mikroorganizmaların koltuk altına yerleşerek hıyarcık görünüşü veren şişlikler oluşturduğu için bu ad verilen *hıyarcıklı* veba en yaygın olanlarıdır.

---

[59] Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 2011, s. 15.

Eski çağlardan beri vebanın var olduğu bilinmekteyse de pandemi şeklinde üç kıt'ayı birden sardığı salgın 542'de yaşanmıştır. Afrika'da Habeşistan'da başlayan hastalık Afrika'yı sardıktan sonra Akdeniz ülkeleri, Arabistan, Orta-Doğu yoluyla Anadolu ve İran'a, oradan da daha kuzeydeki topraklara ulaşmıştır. Üç sene süren salgın, bu bölgelerdeki nüfusun çok büyük kısmını yok etmiştir. 565'de Bizans İmparatoru I. Justinianos devrinde (527-565) İstanbul'da görülen salgın 10.000 kişinin hayatına mal olmuş olup *Justinien vebası* olarak da anılmıştır[60].

Veba, hayat şartlarının elverişsiz olduğu harpler sırasında da kendini göstermiştir. I. Haçlı seferinde Antakya'nın kuşatılması sırasında şehirde ve haçlı ordusunda veba salgını olduğu (1098) gibi Selçuk ordusunda da salgın başlamış; bunun için geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[61]. III. Haçlı seferinde ise salgın dolayısıyla askerinin üçte birini kaybeden Haçlılar, Antakya'ya zorlukla varmışlardır[62].

Osmanlı toprakları da vebadan sâlim kalamamışlardır. Salgınlar bazan belli bir bölgedeyken bazan da daha geniş bir alana yayılmıştır.

Hastalığın şiddetli dönemi yaz aylarına rastlamaktadır. Meselâ, 1778 yılında ocak ayındaki bir iki vak'adan sonra hastalık sakinleştiği halde nisanda tekrar başgöstermiş, mayısta artmaya başlayarak haziran ve özellikle temmuzda en şiddetli halini almıştır. Her zaman olduğu gibi şehirde yaşayan Avrupalıların Boğaz'daki köylere kaçmaları da fayda vermemiş, veba buralara da yayılmış, günde 1.000 kadar insan hayatını kaybetmiş, ticaret durmuş, hayat felce uğramıştır. Hastalığın şiddeti ancak ağustos sonlarından itibâren azalmaya başlamış, kasımda ise son bulmuştur[63].

---

[60] Necmettin Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, VIII/2 (Ankara 1974), 210.

[61] Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1991), 44-47.

[62] Arık, a.g.m., 51.

[63] Panzac, s. 21-22. Panzac bu bilgileri Fransız, Venedik, Dubrovnik konsoloslarının raporlarından almıştır ve verilen rakamların tahminî olduğuna da işaret eder.

Veba iki yolla yayılır. Denizde gemilerin yanaştığı limanlarda başlayıp yayılır. Bu sebeptendir ki, Mısır'da İskenderiye, Doğu Akdeniz'de Suriye ve Lübnan, Ege'de İzmir, Boğaz'da ise İstanbul başlıca veba odaklarıdır ve buralarda bazan kısa, bazan uzun aralıklarla hastalık büyük kayıplar verdirmiştir. 1812 senesindeki veba, Mısır'da İskenderiye'den gelen bir gemideki veba mikrobu taşıyanlar kanalıyla İzmir'e sıçramış ve üç sene sürmüştür[64]. Hastalık, İzmir'den de ticaret gemisinin Rum personeli tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Rum tayfalar Galata'da karaya çıktıktan sonra buradan, Beyoğlu ve Rumların yaşadığı Tatavla (Kurtuluş)'ya giderek hastalığın oralarda yayılmasına sebeb olmuşlar, büyük küçük pek çok kimse 8-10 saat içinde hayata veda etmişlerdi. Ancak hastalık buralarda kalmamış, kaçıp kurtulmak isteyenlerin Fener ve Kumkapı'daki yakınlarına sığınmalarıyla, veba buralara ve nihayet Müslüman mahallelerine de sıçramıştır. Hastalığın şiddetinin azaldığı kasımdan sonraki aylarda bile Nefs-i İstanbul'dan günde 500 cenaze çıktığı kaydedilmektedir[65]. Panzac'ın tesbitlerine göre XVIII. yüzyılda deniz yoluyla gelen vebalar arasında en büyük pay %40'la Fransız gemilerine âittir.

Hastalığın yayılmasında seyahat edenlerle şehirler arası ticaretle uğraşan tüccarlar rol oynamıştır. Hac dönüşü bunlara hacılar da eklenir. Bir kısmı yolda can verirken bir kısmı ulaştıkları yerde ölür ve buralarda da hastalığın yayılmasına sebeb olurlardı.

Vebanın başlama noktaları sadece sahil şehirleri değildir. İç taraflarda başlayıp etrafa yayılan salgınlar da vardır. Meselâ, İzmir'deki bütün veba salgınları deniz yoluyla gelmemiştir. Bunların içinde Manisa'dan yayılıp İzmir'de de hükmünü icra eden salgınlar bulunmaktadır. Bunun gibi Konya da yine karadaki veba odaklarındandır. Balkanlar-

Ancak aşağıda görüleceği gibi bir Osmanlı tarihçisinin verdiği rakam da konsolosların pek fazla mubalağa etmemiş olduklarını düşündürmektedir.

64 Olaf Yaranga, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*, çev. Gürhan Tümer, İzmir 2002, s. 78.

65 Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullâh Efendi, *Şânîzâde Tarihi*, [Osmanlı Tarihi (1223-1237)/1808-1821)], haz. Ziya Yılmazer, I, İstanbul 2008, s. 540 vd., 590.

daki salgınların bir kısmı İstanbul'da başlayıp Selânik, Sofya, Bosna'ya kadar olan bölgede yayılmış salgınlardır.

İzmir'deki salgınlarda hastalığa yakalanmaktan korktuğu için çareyi kaçmakta bulan gayr-i müslimlerin adalara geçişi dolayısıyla buralarda da veba vak'aları görülmüştür.

Vak'anüvis tarihlerimiz veba salgınları hakkında pek fazla tafsilât vermezler. Fakat bazı mühim şahsiyetlerin vebanın kurbanı olduklarını kaydederler. Bunlardan biri eski sadrazamlardan Melek Ahmed Paşa'dır[66]. Rumeli Kazaskeri Uşşâkîzâde Seyyid Abdullah Efendi de yine bu hastalığın kurbanı olmuştur[67].

Veba öyle bir illettir ki, ne konaklar, ne de saraylar bundan masun kalabilmiştir. Saray vazifelilerinden meselâ büyük mîrâhûr vekîli olan Mühürdâr Hasan Ağa da bu illetten kurtulamamıştır[68]. Bu, o tarihlerde bir salgın olduğunun açık ifadesidir. 1836 yılında ise Beylerbeyi Sarayı veba dolayısıyla kapılarını kapatmıştır[69].

Vebadan korunmak için alınan tedbir genellikle salgın başlayan şehrin terk edilmesi şeklinde oluyordu. Peşpeşe gelen veba salgınları İstanbul nüfusunu büyük çapta kırdığından[70] hastalığın bir an önce son bulması için son bir çareye baş vurulmuş ve padişah fermanıyla toplu olarak dua emrolunmuştu. 10 Eylül 1592'de devlet erkânı, ulema, şeyhler ve halk sabahın ilk saatlerinde Ok Meydanı'na giderek hastalığa yakalananların şifa bulmaları ve vebanın def'i için dua ettikleri gibi aynı sene bu defa da Alemdağı'na çıkarak dualarını tekrarlamışlardır. Selânikî Mustafa Efendi'nin nakline göre o tarihe kadar İstanbul'da günde 350 civarında cenaze çıkarken bundan sonra sayı

66 Melek Ahmed Paşa'nın biyografisi için bkz. Sarıcaoğlu, "Melek Ahmed Paşa", s. 42-44.

67 Râşid, III, 1512.

68 Râşid, I, 22; III, 1506.

69 Pardoe, s. 191.

70 Selânikî, I, 158, 173, 229, 282.

100'e düşmüştür[71]. Bu azalmada duanın ne kadar payı olduğu tartışılabilir. Zîrâ, zaten ağustos sonu eylül başında vebanın hızı kesilmektedir.

1654'deki veba salgınında da yine duaya çıkıldığı tesbit edilmektedir[72]. Ama Batılı bazı seyyahların yazdıkları gibi Türkler hastalığı def' etmek için sadece duaya baş vurmuyorlardı. Eski tarihlerden beri Limni Adası'nda çıkarılan ve *tîn-i mahtum* denilen maddenin bütün dertlere deva olduğu kabûl edilmiş bulunduğundan aslan burcunun girdiği ağustos ayında tîn-i mahtûmun çıktığı mahalle gidilerek toprak kazılıp çıkarılır ve İstanbul'a getirilerek Kiler-i Âmire'de saklanırdı. Çeşitli mineraller ihtiva eden tîn-i mahtum bazı muâmelelerden geçirilerek içilir veya ondan yapılan bardaklara konan su içilir, bunun da bütün dertler gibi vebaya da iyi geldiğine inanılırdı[73].

İstanbul'da birkaç sene kaldıktan sonra bu şehir ve Türkler hakkında kitaplar yazan Julia Pardoe, XIX. yüzyıl başlarında tedbir olarak konaklar ve resmî dairelerin önleri veya avlularında tabanı delikli ve altında mikropları öldüreceğine inanılan bazı otların yakıldığı bir kulübe bulunduğundan, binaya girecek şahısların buradan geçirildiğinden bahseder. Öyle anlaşılıyor ki XIX. yüzyılda karantina teşkilâtının kuruluşundan önce de bir takım tedbirlere başvurulmaya başlanmıştır.

b. Kolera

Vebadan sonra ikinci bir öldürücü hastalık olan kolera, pis sular ve bunlarla yıkanan yiyeceklerle bulaşan mikrobik bir hastalık olup kusma, ishal, kas krampları ile başlar. Hastalığa yakalananların eşyaları, banyo ve bilhassa tuvalet yoluyla bulaşır. Korunmanın en iyi yolu ise hijyen kâidelerine riâyettir. Buna yeterince önem verilemeyen toplu mekânlarda hastalığın salgın halini alması çok daha kolaydır. İlk çağlardan beri görülen ve birkaç gün içinde öldüren bu hastalığın menşe'i Hindistan'da Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasında kalan Bengladeş

[71] Selânikî, I, 285, 287.

[72] "def'-i vebâ içün bu esnâda cem'iyyet ile du'âya çıkıldıkta ..." Naîmâ V, 1539.

[73] Naîmâ, V, 1528.

bölgesidir ve XIX. yüzyılda bütün dünyaya da buradan yayılmıştır[74]. Veba kadar korkunç olan kolera, 1817'den sonra 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 yıllarında büyük nüfus kayıplarına sebeb olmuştur. XX. yüzyılda da kolera salgınları yaşanmış olup bunlar 1912-13 ve 1970 salgınlarıdır.

1883'te R. Koch tarafından bulunan kolera mikrobu nemli ortamları sevdiği için mayıs ile kasım arasında ortaya çıkar, ocaktan nisana kadar olan aylarda ise ya çok azalır veya tamamen yok olur[75].

Hastalık, 1817'de Bengal'den başlayarak Japonya, Çin ve Orta-Doğu'ya kadar uzanmış, 1823'de Osmanlı topraklarından Anadolu, Doğu Akdeniz kıyıları ve Arabistan'a kadar yayılmış, ardından diğer Osmanlı topraklarında da kendini göstermiş, salgının başlamasından ancak üç sene sonra hızı kesilmişse de 1829'da İran ve Rusya'da yeniden görülmüştür. Osmanlı hudutları içinde ilk karantina fikrinin doğuşu ve bulaşıcı hastalıklara karşı ciddî tedbirler alınması da koleranın bu ilk görüldüğü 1820'li yıllardadır[76].

Kolera, alınan tedbirlere rağmen 1831'de, Osmanlı ülkesinde, Avrupa ve hatta Amerika'da büyük kayıplara sebeb olmuştur. İstanbul'daki kayıp 6.000 iken Hicaz'da bu rakam 20.000'i bulmuştur. Bu bölgede, 1846'daki salgında 15.000 kişi hayata veda ederken hastalık, hacılar tarafından Mısır ve İstanbul'a da taşınmış ve tabiî büyük zayiata yol açmıştır.

1852'deki pandemide İstanbul'da ciddî tedbirler alınarak koleranın salgın hale gelmesi önlenmeğe çalışılmışsa da Kırım Harbi, tedbirleri tesirsiz kılmıştır. Fakat artık bir karantina teşkilâtı olduğundan iş ciddî tutulmuş ve Çanakkale Boğazı'ndan geçen bütün gemilerde sağlık muâyenesi yapılarak hastalık bulunanların geçişine izin verilmemiştir.

[74] Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, İstanbul 2007, s. 4-5.

[75] "Kolera", *Türk Ansiklopedisi*, XXII (Ankara 1975), 158-159.

[76] Ahmed Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Ya'ni Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi", *Salnâme-i Nezâret-i Hariciyye*, İstanbul 1318, s. 437.

Koleranın kolay ortaya çıktığı bir yer olan Hicaz'dan yayılması hac mevsimi sırasındadır. Çeşitli memleketlerden gelen hacılar arasında kolera salgını başlaması, bunların dönüşlerinde hastalığı, gitttikleri memleketlere taşımaları, pandemilere sebeb olduğundan Osmanlı idaresi karantina uygulamasına son derecede önem vermiştir. Buna rağmen 1865 senesi haccından dönen bir gemi kaptanının Süveyş'te yalan beyanı sebebiyle hastalığın Mısır'da yayılması önlenemediği gibi, korkup Akdeniz limanlarına sığınanlar da buralarda kolera salgınlarının çıkmasına sebeb olmuşlardır. Bundan İstanbul da kurtulamamış ve yaza rastlayan bu salgın 60.000 kişinin ölüme yol açmıştır. Bu salgında Karantina Meclisi'nin[77] faaliyetleri sonunda, hastalar için özel hastahaneler kurulduğu gibi maddî yardımda da bulunulmuş; İzmir, Çanakkale ve Adalar karantina teşkilâtları takviye edilmiştir.

Salgın, Hocapaşa yangınını müteâkıp hızını kaybetmiş ve çok kısa bir süre sonra da tamamen bitmiştir.

1865 salgınının çok şiddetli oluşu ve uzun sürmesi 1867'de Kolera Nizamnâmesi'nin hazırlanmasını zarûrî kılmıştır[78].

1881-1886 yıllarındaki salgın ise pandemi şeklinde olup, Hindistan'dan gelen bir gemiyle Hicaz'a taşınmış ve oradan yayılmıştır.

Salgın hastalıklar için alınan tedbirler, özellikle 1893 salgınında arttırılmış, karantina ciddî şekilde uygulanmış, diğer taraftan göçmenler memlekete sokulmayarak geri gönderilmiş, buna rağmen hastalığın yayılması tam manasıyla önlenememiştir.

Balkan Harbi sonrasında yine bir kolera salgını yaşanmış ve harp sırasında hijyen şartlarına riâyet edilememesi dolayısıyla kayıp sayısı da artmıştır. Bundan sonraki yıllarda yine bazı kolera vak'aları görülmekle beraber artık ciddî salgınlar ortadan kalkmıştır[79].

[77] Karantina bahsine bkz.

[78] *Kolera Karantinası Hakkındaki Nizamname*, İstanbul 1311.

[79] Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul 2002, s. 309-318.

c. Çiçek

Bir virüsün sebeb olduğu çiçek, bulaşıcı ve bazan öldürücü, öldürmediği takdirde de iz bırakan bir hastalıktır. Çiçek, bu hastalığa yakalanmış şahısla doğrudan temas, eşyaları, bulunduğu ortamdaki havayı teneffüs etmekle bulaşır. 10-14 günlük kuluçka devri olan hastalık, baş ağrısı, kas kasılması, kusma ve yüksek ateşle başlar. Arkadan içi irinli sivilceler ortaya çıkar, bunların kuruyup kabuklarının düşmesinden sonra yerleri oyuk kalır ki bu görüntüye "çiçek bozuğu" adı verilir.

Çiçek hastalığını önleyici aşının, ilk defa Osmanlı Anadolusu'nda, çiçek geçirmekte olan bir kimseden alınan irinin sağlam kimseye zerk edilmesiyle yapıldığı 1679'da kaleme alınan *Menafiü'l`Etfal* risâlesine dayanılarak daha 1948'de Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından ortaya konmuştur[80]. Buna rağmen, Osmanlı ülkesinde çiçek aşısı hakkındaki ilk bilgi olarak XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Edward Montegue'nın eşi Lady Mary Wortley Montegue'nün bir mektubundan öğrenildiği tekrarlana gelmiştir. Lady Montegue, bir çiçek kabarcığından alınan sıvının, muâmele edildikten sonra sağlam insana zerk edildiği ve bunun kol, bacak veya istenilen yerlerde birkaç kere tekrarlanmasıyla hastalığa karşı bağışıklık kazandırıldığından bahs eder. Hatta kendi oğluna da yaptırmaya karar verdiğini yazar[81].

Lady Montegue'nün Avrupa'ya taşıdığı bu aşılama usulü başlangıçta papazların muhalefetiyle karşılaşmışsa da[82] XVIII. yüzyılda, önce İngiltere, sonra diğer Avrupa memleketleri ve Amerika'da da tatbik edilmiştir. Ancak daha sonra, Osmanlı ülkesinde bu usûlün unutulduğu ve İngiliz Edward Jenner tarafından XVIII. yüzyılın son çeyreğinde

[80] Süheyl Ünver, "Türkiye'de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948, s. 6 ve ondan naklen İrfan Elmacı, "Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Belleten*, LXXIX/285 (2015), 611.

[81] Mary Worthley Montegue, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, İstanbul ts., s. 66-67.

[82] Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 234-235, 237.

bulunup ilk defa kendi köyündeki çocuklar üzerinde tatbik ederek müsbet sonuç aldığı aşının ithal edilerek hastalığın önüne geçilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Çiçeğe yakalanmış birinden alınan irinle yapılan aşı usûlüne karşılık Jenner, çiçekli ineklerden aldığı irini insana zerk etmiştir ki bu, birincisi gibi riskli değildir. Zîrâ, insandan alınan irinin yine insana zerkinde hastalığa yakalanma ihtimali de bulunmaktadır[83]. Aslında bu usûlün de Anadolu'da yürükler tarafından yapıla geldiğini Cevdet Paşa kaydetmektedir[84].

Sultan II. Mahmud saltanatında, hekim olan Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi, İngiltere ve Amerika'dan getirilen çiçek aşılarının hem maliyetinin yüksek oluşu, hem de yolun uzunluğu dolayısıyla bozulması riskini ortadan kaldırmak için aşının, Ayazağa Köyü'ndeki ineklerden elde edilebileceğini görmüş[85] ve İstanbul'da da bir *telkihhane*, yani çiçek aşısı evi açılması için padişah nezdinde teşebbüsde bulunmuşsa da buluşun fiiliyata dökülmesi mümkün olmamış ve daha uzun bir süre ithal aşılar kullanılmaya devam edilmiş, ancak 1890'da İstanbul'da bir telkihhane kurulabilmiştir. Fakat, hâlâ imparatorluğun uzak bölgelerine gönderilen aşıların bozulması, vilâyetlerde de telkihhaneler açılmasını gerektirmiş ve bu, ancak 1910'larda mümkün olabilmiştir. Aslında telkihhanelerle de yetinilmeyip İzmir gibi bazı şehirlerde çiçek hastaları ayrı hastahanelerde tedavi edilmiştir.

Aşılama faaliyetlerine gelince: Hastalığın toplu yaşama mekânlarında daha sür'atle yayılması dolayısıyla özellikle okullarda aşısız talebe kalmamasına dikkat edilmiştir. Bu cümleden olarak İstanbul, Bursa, Eskişehir, Tuna vilâyetleri dahil ortaokul seviyesindeki askerî rüştiyelerde bütün talebe aşılanmıştır. Aşı yapılmasına dikkat edilen yerlerden biri de hapishanelerdi. Onun için buralarda da aşılama işleminin

[83] Elmacı, a.g.m., s. 614.

[84] Ünver, "Çiçek", s. 6.

[85] Şanizâde Mehmed Ataullah, *Miyarü'l-etibba (Hamse-i Şânizâde* içinde), İstanbul 1235, s. 110-111.

dikkatle uygulanmasına çalışılmıştır. Ne var ki, bütün imparatorluk topraklarında bu faaliyetlerin yürütülmesinin mâlî yükü oldukça fazla olduğundan zaman zaman sıkıntılar da yaşanmıştır[86].

2. Tahaffuzhane/Karantina

a. Batı'da Karantina Uygulamaları

Karantina, bulaşıcı hastalıkların salgın haline gelmesini önlemek üzere alınan bir tedbir olup kara ve deniz yoluyla gelen şahıs, hayvan ve eşyaların şehre sokulmayıp belli bir süre bu iş için ayrılan yerlerde müşahade altında tutulması veya hastalık görülen bir bölgenin tecrid edilmesi keyfiyetidir. Karantina süresi başlangıçta 40 gün olarak belirlenmiş ve sistem, 40 mânâsına gelen quarante kelimesinden dolayı karantina olarak adlandırılmıştır. Zaman içinde, bu süre uzun görülerek değişiklikler yapılmıştır. Salgın hastalıklarla ilgili çareler aramak ve bazı tedbirler almak üzere çeşitli tarihlerde sıhhiye konferansları toplanmıştır. 1851'de Paris'de 12 devletin katılımıyla toplanan sıhhıye konferansında sadece üç devlet delegelerinin imzasıyla, süre 18-30 gün arasında; 1867 İstanbul Konferansında 10 gün olarak tesbit edilmiş, 1892'de Venedik'teki konferans ise süreyi 13 gün olarak belirlemiştir[87].

İlk karantina uygulamasının XIV. yüzyılın son çeyreğinde olduğu muhakkaksa da nerede ve hangi tarihte yapıldığı ihtilâflıdır. Gülden Sarıyıldız, veba mikrobu taşıyan gemiler için 1377'den îtibâren Venedik'te karantina noktaları kurulduğu, 1423'de şehrin yakınındaki Santa Maria Adası'nda tecrid edilecekler için ayrılmış *lazaretto* denilen ilk karantina istasyonunun teşkil edildiği, müteâkıben bu usûlün karada da

[86] Haldun Eroğlu-Güven Dinç-Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Millî Folklor*, XXVI/101 (2014), 200-201.

[87] Güner Doğan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhıyye Konferansı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XV (Güz 2011), 94-95.

tatbik olunduğunu[88], Güner Doğan ise 1383'de Marsilya'da tatbik edildiğini kaydederler[89]. XVI. yüzyılda ise gemiler, hastalık olmadığına dair rapor alıp konsoloslarına tasdik ettirerek karantinaya tâbî tutulmamaya başlamışlardır[90]. Ama bu her zaman için doğru sonuçlar vermiyordu. Yolcu veya mürettebat arasında hastalık görülür ve ölümle neticelenirse ölüler denize atılabilmekte ve varılan limanda bu durum saklanarak hastalığın yayılmasına sebeb olunabilmekteydi.

Venedik'ten sonra diğer Avrupa devletlerinde de karantina uygulamasına geçilmiştir.

XVIII. yüzyıl başlarında sefaretle Fransa'ya giden Yirmisekiz Mehmed Çelebi ve oğlunu götüren kalyon, Marsilya ve Provance'da veba salgını olduğu söylenerek Tulon Limanı'na vardığında önce Kral Bahçesi'ne indirilip, sonra tekrar bir gemiyle Set Kal'ası Limanı'na, oradan da Mompelir karşısındaki küçük bir adada, harap bir kilisede 40 gün karantinada tutulduktan sonra Paris'e götürülmüşlerdi[91].

Yine aynı tarihlerde Avusturya da Osmanlı hududunda karantina uygulamasına geçmiştir. 1718 Pasarofça Muâhedesi'ni takib eden yıllarda iki devlet arasındaki ticaretin ve dolayısıyla gidiş gelişlerin artması, Osmanlı topraklarındaki bir veba salgınının Avusturya'ya da sıçraması endişesini doğurduğundan karantina tatbikatının başlatılmasına sebeb olmuştur. Avusturyalılar bu konuda hassasiyet göstermişler, sadece salgın sırasında değil, hastalık ihtimali olabilir düşüncesiyle diğer zamanlarda da tedbirli davranmışlardır. Yol hükmü/mürur tezkiresinde[92] hastalıktan salim olduğu belirtilmiş olsa bile yünlü ve pamuklu

[88] Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets L'Europe et la peste d'Orient (XVII-XX. siecles) Edisud*, Aix-en Provence 1986, s. 33'den naklen Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII/222 (1994), 329.

[89] G. Doğan, a.g.m., s. 94.

[90] "Karantina", *Ana Britannica*, XII (İstanbul 1986-1988), 593-594.

[91] Râşid, II, 1237-1238.

[92] Osmanlı Devleti'nde memleket içinde de bir nevi pasaport uygulaması vardı. Bir yerden bir yere gidecekler klasik devirde *yol hükmü*, Tanzimattan sonra ise *mürur tezkiresi* denilen bir belgeyi alarak yola çıkarlar ve gittikleri yerde bunu ibraz ederlerdi. Bu arada salgın hastalık olan veya civarında böyle bir hastalık bulunan yerlerden gidenlerin ellerindeki belgenin arkasına hastalık bulunmadığına dair şerh verilirdi. Mürur tezkiresi, bazı kimseler tarafından zannedildiği gibi, sadece hastalıkla alâkalı bir belge değildi. Tafsilât için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 533.

giyeceklerin yıkatılarak mikroptan arındırılmasını sağlamışlardır. Hastalığın Osmanlı topraklarının Avusturya'ya uzak bölgelerinde olması halinde bile karantina uygulamasına geçilmiş, bütün eşyalar dezenfekte edilmiş, denkleri çıplak elleriyle arayan işçiler karantinaya alınmış, bunlarda hastalık çıktığı takdirde ticaret malları yok edilmiştir.

Vebanın, hudut vilâyetlerinde görülmesi halinde ise daha sıkı tedbirler alınmış, şüpheli şahıslar geri çevrilmiş, diğerleri ise kendileri 20, eşyaları 42 gün karantina altına alınmışlardır[93].

b. Osmanlı Karantina Teşkilâtı

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar da artık hastalıktan korunmak için vaktinde tedbir almaya başlamışlardır. Nitekim, 1885 ve 1887'de Venedik şehrinde kolera vak'ası görülünce, aradaki sıkı ticarî münâsebet dolayısıyla Osmanlı topraklarına da sıçramaması için Sıhhiye Meclisi tarafından, gerekli tedbirlerin alınması hususunda emir verilmiştir[94].

Osmanlılarda karantina teşkilâtının kurulması için XIX. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Sultan II. Mahmud zamanında 1812'de vebanın çevre kirliliğiyle ilgili olduğu düşüncesiyle hastalığın salgın hale gelmesine sebeb olduğuna karar verilen kahvehane, berber ve manav dükkânlarının üstlerindeki bekâr odalarıyla bazı yerler tamamen yıktırılıp temizlenerek karantina tedbirleri alınmıştır. Rusya'daki salgın üzerine diğer Avrupa devletlerinin İstanbul'daki sefaretleri harekete geçerek karantina uygulanması husûsunda telkinlerde bulunmuşlar, 1829 Rus

[93] Sarıyıldız, "Karantina", s. 330.

[94] Başkâtib Süreyya Paşa'nın imzalarıyla 17 Rebi'ülevvel [1] 303/ 12 Kânûn-ı evvel [1] 301 (24 Aralık 1885) ve 1 Ramazan [1] 303 / 23 Mayıs [1] 302 (3 Haziran 1886) tarihlerinde gönderilen iradeler: BOA, İrade-Dahiliye, nr. 973/76886 ve 992/78324.

harbinden sonra Edirne'de görülen salgın ve Hindistan'dan çıkıp kıtalararası bir yayılma gösteren koleranın Osmanlı topraklarına da ulaşması karantinanın filen başlatılmasını zarûrî kılmıştır. Bu husus, *Takvim-i Vekayi*'de de yer almaktadır. Gazetenin bu nüshasındaki tafsilât, karantina fikrinin 1820'lere kadar indirilebileceğini ortaya koymaktadır. Tedbir olarak Ser-etibba-yı Sultanî Behçet Efendi tarafından karantina uygulaması teklif edilmiş ve Karadeniz'den gelen müstemen gemileri için İstinye Körfezi'nde Müslüman ve reâya gemileri için ise Liman-ı kebir'de karantina için gerekli binaların inşası ve bu iş için de Haremeyn Muhasebecisi Kâmilîzâde Mustafa Nazîf Efendi'nin tayini uygun bulunmuştur[95].

1835'de İskenderiye ve Kıbrıs gibi bazı Akdeniz sahillerinde görülen kolera İstanbul'a gelen gemilerin karantinaya alınması gereğini ortaya koyduğundan Çanakkale'de karantina uygulamasına geçilmiş; 1838'de ise karantina işlerini tesbit ve kontrol edecek *Karantina Meclisi* teşkil olunmuştur.

Karantina uygulamasına daha önce geçilmemesi ulemanın muhalefetiyle karşılaşılacağı düşüncesinden kaynaklandığından meclisin teşkili için tıbbiye, mülkiye ve ilmiye mensuplarından bir komisyon kurulmuş, fıkıh kitapları, bazı hadisler ve fetvalarda hastalıkların sirayetinden bahsedilmesinden hareketle karantinanın tatbikinin dînen kabûl görmüş olduğu sonucuna varılmış ve şeyhülislâmdan da karantina teşkilâtının kurulmasında mahzur olmadığına dair fetva alınmış; böylece Karantina Meclisi'nin teşkili ile karantina uygulanmasına başlanmıştır[96].

Meclis-i Tahaffuz, Meclis-i Sıhhiye Nezâreti vs. adlarla da anılan bu meclis iki şubeden meydana gelmiş olup *Meclis-i Tahaffuz-ı Ûlâ* ve *Meclis-i Tahaffuz-ı Sânî* olarak ikiye ayrılmış, bunlardaki her dairenin başına da liyakatli şahıslar getirilmiştir. Kuruluşunda Hariciye Nezâreti'ne bağlanan Sıhhiye Meclisi, bir ara müstakil hale getirilmişse de bu durum kısa sürmüştür.

[95] *Takvim-i Vekayi*, 7 Cemâziye'l-âhır 1247 (13 Kasım 1831); Ahmed Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1302, V, 126 ve *TV*'den naklen Ahmed Midhat, "Karantina", s. 436.

[96] Sarıyıldız, "Karantina Meclisi", s. 334 vd.

Başlıca vazifeleri salgın hastalıkların çıkmaması, çıktığı takdirde yayılmasına mânî olmak olan Karantina Meclisi yalnız İstanbul'da değil gerekli görülen diğer yerlerde de karantinalar kurulmasını temin etmekle de mükellefti. Ancak, karantina tatbikatının nasıl olacağı hakkında henüz tam mânâsıyla bilgi sahibi olan eleman bulunmadığı için Avusturya'dan Dr. Minas, muavini ve tercümanı, maaşlarından başka geliş dönüş harcırahları, ikâmet edecekleri evlerin kiraları, vebadan ölümleri halinde âile ve çocuklarına, ömür boyu olmak üzere, maaşlarının 1/3'ünün ödenmesi şartlarıyla getirtilmişlerdir. Esaslı tedbirler alınıncaya kadar da Tersane-i Âmire'deki *kapak gemisi*nin* Galata'da Kurşunlu Mahzen* önüne demirleyerek karantina ve tütsü işleri için kullanılmasına başlandığı gibi Rumeli'den gelecekler için Küçük Çekmece, Anadolu'dan gelecekler için ise Kartal yakınında tütsülenmeleri için tedbir alınmıştır.

İstanbul'un ihtiyacı olan gıda maddeleri büyük çoğunlukla şehrin dışından geldiğinden sebze ve meyve getiren tekneler için Yenikapı'da bir *tütsü dolabı* kurulmuştur.

Hastalık ne olursa olsun bildirilmesi, özellikle ölümlerde bu husûsa mutlak riâyet edilmesi gerektiği yetkililere bildirilmiş, gayr-i müslim cemaatler için ayrı hastahaneler tahsis edilmiştir.

Yabancı sefaretlerden de birer temsilci istenmiş; bunlardan Fransız Boulard sıhhiye tabipliğine tayin edilmiştir.

Karantina Meclisi'nin kurulduğu yıl önce İngiliz, sonra Fransızlarla yapılan ve müteâkıben diğer devletlere de teşmil edilen Balta Limanı Muâhedesi (1838), bu devletler tüccarına Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret hakkı tanımıştır. Buna dayanarak İngiliz elçisi Ponsonby, 40 günlük karantinanın ticarete zarar vereceği ve tüccarın bu yüzden kayıplara uğrayacağını ileri sürerek bu karantina uygulamasına karşı çıkmıştır.

Karantina teşkili elbette İstanbul ile sınırlı kalmamıştır. İzmir, Beyrut, İskenderiye, Selânik, Trabzon gibi işlek limanlar yanında iç bölgelerde de karantina teşkilâtları kurulmuştur. Ege'nin en mühim ve en işlek limanı olan İzmir karantinası, körfezin girişinde Urla İskelesi'nde bugün Karantina Adası denilen yerde eski hastahane binasının tahsisiyle 1849'da kurulmuş, ancak binanın kifayetsiz oluşu dolayısıyla ek inşaatın yapılması 1846 senesini bulmuştur. İki sene sonra ise bina, bir yangın sonunda kullanılamaz hale geldiğinden günümüzde Karantina olarak bilinen semtteki bina, muhtemelen 1892'de eski yerine taşınıncaya kadar, tahaffuzhane olarak vazife görmüştür[97].

Karantina nizamnâmesine göre veba gelebilecek yerlerde karantinahaneler kurulması kararlaştırılmıştır. Mısır ve Berrişşam'dan gelecekler için Antalya, Konya, Afrika'dan gelecekler için Siros/Sira Adası gibi yerlerde karantinahaneler kurulması kararlaştırılmış, sadece insanlar değil, buradan geçecek hayvanlar, yiyecek maddeleri ve eşyalar için de alınacak tedbirler belirtilmiştir.

Hastalık görülmesi mümkün olan yerlerde tayin edilecek hekim ve memurların buraları devamlı kontrol altında bulundurarak hastalık görüldüğünde nezâreti haberdar ederek icabında şehrin dışında karantina yeri tayin olunarak malların burada bekletilmesi gibi hususlar da dahil, gerekli tedbirleri almaları kararlaştırılmıştır. Hastalık tehlikesinin geçmesiyle birlikte bu memurların vazifeleri de son bulacaktı.

İstanbul'da şehir bölgelere ayrılarak her birine tabip ve memurlar tayin edilmiş, bunların bütün hastalarla ilgilenmesi, bulaşıcı bir hastalık görüldüğünde karantinaya alınması, bu gibi evlere giriş çıkışların yasaklanması, şehrin temizliğine riâyet edilmesi, debbağhane, kirişhane gibi tesislerin meskûn yerlerin dışına taşınması, gelen gemiler yoklanmadan hiç kimsenin yaklaşmaması gibi hususlar üzerinde durulmuş ve bunların kontrolu için de muhtar, imam ve gayr-i müslim cemaatların reisleri mes'ul tutulmuştur.

---

[97] Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilâtının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/18-19 (İzmir 2009), 137-159.

Tatbikatta ise bazı zorluklarla karşılaşılmıştır. Başlangıçta karantina için ayrılan gümrük binası ve kapak gemisi kâfi gelmediğinden yeni bir yer aranmış, önce Fenerbahçe seçilmişse de buranın bir mesire yeri olması dolayısıyla[98] vazgeçilerek o sırada süvari askerinin İstanbul dışında olmasından dolayı boş bulunan Kuleli Kışlası hem karantinahane, hem de burada vazife görecekler için bir eğitim merkezi haline getirilmiş, ek bir bina yapılarak 1838-42 yılları arasında tahaffuzhane olarak kullanılmıştır[99]. 1842'de ordunun geri dönmesi dolayısıyla Galata'da Kurşunlu Mahzen cıvarındaki Yeraltı Cami'i'nin üst tarafına taşınmıştır.

Karantina tatbikatının giderlerinin karşılanması, başlangıçtan îtibâren devleti ciddî şekilde meşgul etmiştir. Sultan II. Mahmud devri, başta askerî alanda olmak üzere çeşitli reformların yapıldığı devirdir. Sadece yeni bir ordunun kurulması bile büyük masrafları gerektirmektedir. 1820 ve 30'lu yıllar ise bir taraftan Yunan ve Mehmed Ali Paşa isyanları, diğer taraftan 1829 Rus harbi dolayısıyla hazineye büyük külfet yüklenmiştir. Karantina tatbikatı için ilk elde zengin olan bazı muhassıl, voyvoda gibi vazifelilerden tâviz olmak üzere birer miktar nakit toplanmış, ancak bu belirli ihtiyaçları karşılayabilmiştir[100].

Hac aylarında koleranın pandemi haline gelmesi Batılıların, bunun Hicaz'dan yayıldığı düşüncesine sahib olmalarına sebeb olmuşsa da sonunda menşe'inin Hindistan olduğu anlaşılmış, ancak hastalığın yayılmasına mânî olunmak için Osmanlı Devleti'nin ciddî tedbirler alması ve Hicaz'da da karantina uygulamasına geçilmesine sebeb olmuştur.

Osmanlı Devleti'nce, Hicaz'da koleranın salgın haline gelmemesi için önce bir talimat yayınlanmış, 1859'da ise hacı adaylarını taşıyan gemilerin Osmanlı sularına doktor olmadan giremeyecekleri kararı

---

[98] Sarıyıldız, "Karantina", s. 353.

[99] Bu tahaffuzhane için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhânesi", *Bilim Tarihi*, sayı 19 (Mayıs 1993), 26 vd.

[100] Sarıyıldız, "Karantina", s. 340 vd.

alınmıştır. Ancak hac mevsimlerinde koleranın önüne geçilemediğinden 1865'de bir sağlık hey'eti Mısır'dan Cidde'ye giderek hacı adaylarını getiren gemileri kontrol ve hastalıktan sâlim olanlara temiz olduklarına dair şehâdetnâme vermeye başlamıştır. 1867'de İstanbul'da toplanan Sıhhiye Konferansı ise Kızıldeniz sahilinde karantinahaneler kurulması kararı almıştır.

Diğer taraftan, Hicaz'a Müslüman hekimler gönderilerek gerekli tedbirleri almaları husûsunda irade çıkmış ve Sıhhiye Meclisi salgınların önlenmesi için bazı tedbirler almıştır ki, bunların biri Hindistan'dan gelecek hacı adayları için gerekli tedbirlerin alınması, diğerleri kurban kesilen yerlerde kokuşmanın önlenmesi ve Mekke ile Medine şehirlerinde gıda maddelerinin hijyen şartlarına uygunluğunun sağlanmasıdır.

Hicaz karantina komisyonu kurularak bölgede koleranın önlenebilmesi için alınacak tedbirler de tesbit edilmiştir. Bu cümleden olarak hacılara bol ve temiz içme suyunun temini, tuvaletlerin temizliğinin sağlanması, kurban kesimlerinde arta kalanların ortada bırakılmayıp çukurlar açılarak gömülmesi, hastalananların tedavisi için seyyar hastahaneler yapılması gibi hususlar tesbit edilmiş ve bunların tatbikine geçilerek büyük bir temizlik faaliyetine girişilmiştir. Ancak, sadece devletin aldığı tedbirlerin yeterli olmadığı görülmektedir. Bir taraftan Hindistan'dan imaretlerden yiyip içmek için hacılıkla alâkası olmayan insanlar da bu bölgeye gelmekte, diğer taraftan bütün gayretlere rağmen Cidde'de temiz su temini güçlüklerle karşılaşmaktaydı. Zîrâ, sel sularına açık olan özel mülkiyetteki sarnıçlar temiz tutulamadığından hastalıkla mücadele güçleşiyordu.

İngiltere'nin ise, Hicaz bölgesini ele geçirmek için bölgenin sıhhî durumunu bahane ederek bazı teşebbüslerde bulunması, bunları önlemek üzere Devletin tedbirler almasını gerektirmiş ve ilk olarak Hindistan ile Avrupa ticaretinin geçtiği Kızıldeniz sahillerinde bir sıhhiye idaresi kurulduğu gibi Sıhhiye Nezâreti, Hindistan'dan gelecek hacı adaylarının sağlık kontrollerinin yapılması için Bâbülmendeb'de bir karantinahane kurulması, fakat bu yapılıncaya kadar hacı adaylarının Yemen veya ona civar olan adalardan birinde, buralara uğramadan gelenlerin ise Cidde'de karantinaya alındıktan sonra Hicaz'a sokulması

uygun bulunmuş, daha sonra yapılan incelemeler sonunda ise karantinahane için en uygun yerin Kamaran Adası olduğu kanaatine varılarak tatbikine geçilmiştir[101].

Bu tedbirlerle Hindistan'dan gelecek koleranın önlenmesine çalışılmıştır.

[101] Hicaz karantina teşkilâtıyla ilgili olarak Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı 1865-1914*, Ankara 1996'da tafsilâtlı bilgi bulunmaktadır.

Dokuzuncu Bölüm

MERKEZ MALİYE TEŞKİLÂTI

I. DEFTERDARLIK MÜESSESESİ

1. Osmanlılardan Önce

XIV. asrın başında 1302'de küçük bir uç beyliği olarak kurulan[1] ve askerî gücü sâyesinde sür'atle gelişip İstanbul'u feth ederek Doğu Roma İmparatorluğu'na son veren Osmanlılar, üç kıt'aya hâkim siyâsî bir güç haline gelirken kuvvetli bir idârî ve mâlî teşkilât kurmayı da başarmışlardı. Osmanlılarda gerçekten sağlam temeller üzerine bina edilmiş bir mâlî teşkilât vardır. Ancak bu teşkilât, bir anda kurulmuş değildir, zamanla ve ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilmiştir.

Osmanlı maliye teşkilâtının başında, günümüz maliye bakanı seviyesinde olan *defterdar* vardı. Defterdarlık müessesesi, ilk def'a Osmanlılar tarafından kurulmuş olmayıp daha önceki Türk ve İslâm devletlerinde de mevcuttu.

Büyük bir imparatorluğun siyâsî ve askerî teşkilâtı kadar mâlî teşkilâtı ve idaresi de mühimdir. Zîrâ, geniş bir idârî kadronun maaşlarının verilmesi, özellikle devamlı harp halinde bulunan bir ordunun masraflarının karşılanabilmesi bir takım gelirlerin temini ile mümkündür.

---

[1] 1288'den îtibâren gerek Selçuklu ve Germiyan, gerekse İlhanlılar bazı bakımlardan za'fa uğramışlardı. Osman Gazi'nin Bizans'a karşı Koyunhisar Savaşı'nı (1302) kazanıp İznik'i almasıyla Osmanlı Devleti kurulmuş oluyordu. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye. Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009, s. 15-17.

Gerek Osmanlılardan önceki Türk devletlerinde, gerekse Osmanlılarda mâlî işlerin muntazam bir şekilde yürütülmesine önem verilmiş ve bugünkü maliye bakanlığının vazifesini gören bu müessesenin başında bulunan şahıslar da dîvânlarda yer almışlardır.

Selçuklularda buna *müstevfî*, *sahib-i dîvân-ı istîfâ* adı verilirdi. Müstevfînin başında bulunduğu hazinenin gelir ve giderlerini kontrol eden bir muhasebe dîvânı mahiyetinde olan bu dîvâna *müstevfî dîvânı* veya *Dîvânü'z-zimem ve'l-istifa* denirdi. Vilâyetlerdeki *amid* adı verilen haraç ve tahsil memurları da bu dîvâna bağlıydılar.

Müstevfî, derece îtibâriyle vezirden sonra gelir ve vezirle aynı husûsiyetlere sahib olması gerekirdi. Gerçekten, bu devirde Şerefü'l-mülk[2] ile Ebu'l-fazl Mecdü'l-mülk[3], yaptıkları mâlî kanunlarla devlet maliyesini esaslı temeller üzerine oturtmuşlardı.

Vilâyetlerin varidat ve masrafları da müstevfî dîvânı tarafından tesbit edilirdi.

Anadolu Selçuklularının da maliye teşkilâtı hemen Büyük Selçuklularınki gibidir. *Mesned-i istifa*, *Mansıb-ı istifa* adları ile anılan müessesenin başında yine müstevfî veya sahib-i dîvân-ı istifa denilen bir reis bulunurdu. Yalnız arazi ve ıkta'* muâmeleleri büyük dîvânda görülürdü. Bu muâmelelerin yürütülmesi ve defterlerin muhafazası *pervaneci*[4]'ye âitti.

İlhanlılara gelince: XIII. asrın sonlarına kadar mâlî işleri idare edenlere *defterdârî-i memâlik* adı verilirdi.

İlhanlılarda ilk defterdârî-i memâlik Seyyid Sadrüddin Hamza'dır[5]. Azerbaycan ve Irak'ın zaptından üç sene kadar sonra sahib-i âzam

[2] Şerefü'l-mülk, Selçuklu Devleti müstevfilerindendi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, s. 45.

[3] Ebu'l-fazl Mecdü'l-mülk, Şerefü'l-mülkün nâibi ve müstevfilikte halefi olup ilk Selçuklu vezirlerindendi. *a.g.e.*, s. 50.

[4] *Pervaneci*, dirliklerin* dağıtılması ve beratların verilmesi ile vazifeli dairenin şefine verilen addır.

[5] Tafsilât için bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 230.

Şemsüddin Mehmed-i Cüveynî[6] varidat ve masrafların dengeli bir hale getirilmesi lüzumunu anladığından ilk iş olarak bu bölgelerin fethinden beri kendisinin al damgasıyla damgalanarak vilâyet ve muhassıllıklara gönderilmiş bulunan beratların merkeze getirtilmesini sağladı. Bunlar, dîvân kayıtlarını tutmakta büyük bir ustalık gösteren Hoca Cemalüddin Münşî[7] tarafından kronoloji ve idârî taksimat (köy-nahiye-şehir-vilâyet) göz önüne alınarak bir tasnife tabi tutulduktan sonra deftere işlendi. Al damgalı beratlar yerine ise vilâyetlere *cem'* ve *harc* denilen varidat ve masraf defterleri gönderildi. Mâlî işlerin bu şekilde sistemli bir hale sokulması ile gelir kısa zamanda arttı.

Vilâyet, yani, tapu defterlerinin dîvânda toplanması üzerine de Seyyid Sadrüddin Hamza, bunların tertip ve muhafazaları ile vazifelendirilerek *defterdârî-i memâlik* adı verildi.

Gazan Mahmud Han (1295-1304)'ın başa geçişinden bir zaman önce ise mâlî işlerin başına müstevfî getirildi. Defterdârî-i memâlik ise müstevfînin altında bir memuriyet olarak muhafaza edildi. Selçuklulardaki gibi İlhanlılarda da bu tarihten sonra *müstevfî dîvânı* adıyla bir dîvân görüyoruz. Bu dîvânda hepsi de özel ve okunması zor bir yazı olan *siyakat*[8] ile yazılmak üzere yedi ayrı defter tutulurdu. Bunlar 1) Gelirlerin kaydedildiği *Defter-i Cem*, 2) *Defter-i Mukarrer*, 3) *Defter-i Avarice*, 4) *Defter-i Harâc-ı Mukarrer-i Dîvân*, 5) *Defter-i Kanun*, 6) *Defter-i Tevcihat*, 7) Günlük kayıtların tutulduğu *Defter-i Ruznamçe*[9] idi.

Müstevfî, vezire bağlı idi. Eyâlet gelirlerini vezirin emri ve maiyyetindeki, yaptığı işe göre isim alan, memurları vasıtasıyla toplatırdı. Bu memurlar, *ser-şümar* (nüfus tahrircisi), *hane-şümar* (mesken tahrir-

[6] 1263'de sahib-ı dîvan olan İlhanlı devlet adamı Cüveynî (ö. 1284) için bkz. Tahsin Yazıcı, "Cüveynî, Şemseddin", *DVİA*, VIII (1993), 144-146.

[7] Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 230.

[8] Bu yazı hakkında kısa bilgi için bkz. Mahmud Yazır, *Siyakat Yazısı*, İstanbul 1941; Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı, Özellikleri ve Divan Rakamları*, Ankara 1974; Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 64.

[9] A. Z. Velidî Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (İstanbul 1931), 14.

cisi), *bağ-şümar* ve *kobçur*dur. Kobçur, ağnam (koyun) vergisi manasına gelmekte olup Osmanlıların kuruluş devrinde de kullanılmıştır[10].

Müstevfî, Akkoyunlular ve Memluklülerde de dîvân üyeleri arasındaydı[11].

2. Osmanlı Devletinde

Osmanlılar, bu müessesenin adını, Selçuklulardan değil İlhanlılardan almışlar ve devletin mâlî işlerini yürüten memuruna *defterdar* adını vermişlerdir. Bazı Avrupalı müsteşrikler (oryantalist, Doğu bilimci) –ki başta Rambaud gelmekte, Deny, Gibbons ve Kramers gibi diğerleri de ona iştirak etmektedirler–[12] İstanbul'un fethinden sonra Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine örnek olduğu kanaatindedirler. Bu müesseseler arasında defterdarlık da vardır. Devletlerarası etkileşimler elbette hep var olmuş, hatta, belki Osmanlılardan önceki devletler ile Bizans arasında bir etkileşim vuku' bulmuş olabilir. Ancak, görüldüğü gibi Osmanlı Türkleri defterdarlığı, kendilerinden önce kurulmuş olan Türk ve İslâm devletlerinden almışlardır.

Defterdarlık müessesesinin kurulduğu tarih kesin olarak bilinmiyorsa da İstanbul'un fethinden önce mevcud olduğu muhakkaktır[13].

Müessesenin kuruluş tarihi ihtilaflıdır. Osman Gazi'nin Orhan Bey'e ettiği vasiyetin bir bendi de "devletin servetini teksire çalışıp masârıf-ı meşrûaya kifâyetten ziyâde akçe telef etmemeğe ihtimam etmesi" olduğuna dayanarak Abdurrahman Vefik Bey[14], bu vazifenin defterdara havale edildiğini yazıyorsa da gerek Prof. Uzunçarşılı[15]

[10] Togan, a.g.m., s. 18

[11] R. Levy, "Müstevfî", *İA*, VIII (İstanbul 1960), 837-838; Abbas Sarbâğ-Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *DVİA*, XXXII (2006), 147-148.

[12] M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseseleri Üzerine Tesiri*, İstanbul 1986, s. 3-18.

[13] Köprülü, *Bizans*, s. 65-70.

[14] Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, I, 162.

[15] *Merkez*, s. 319.

gerekse M. Zeki Pakalın[16], Âşık Paşa-zâde'ye[17] dayanarak Osmanlılarda ilk mâlîye teşkilâtının Sultan I. Murad devrinde Çandarlı Halil Efendi'nin kazaskerliği sırasında Kara Rüstem'in teklifi ve her ikisinin himmetleriyle kurulduğuna işâret etmektedirler. Pakalın, yine Abdurrahman Vefik Bey'in[18] verdiği malûmattan hareketle Sultan Murad'ın Bursa'ya dönmeyip Edirne'de kışladığı sene Timurtaş Paşa'nın maliyeyi yoluna sokacak bazı tedbirler almasını bu müessesenin henüz kurulmamış olduğuna delil saymaktadır.

Prof. Uzunçarşılı, 1441 tarihli bir temliknâme ile 1444 tarihli bir vakfiyedeki şahitler arasında defterdar ve defterî (Murad b. Yahya Bey el ma'ruf bi-defterdar, Abdülcelil Bey b. el-hakim Mehmed Şirvaniyü'd-defterî) imzalarının bulunmasını Osmanlılarda defterdarlığın XV. asrın ilk yarısında mevcud olduğuna işâret saymakta, hatta bunu XIV. asrın sonlarına kadar indirmenin de kābil olduğunu yazmaktadır. Pakalın, Sultan Yıldırım Bayezid'in oğlu Şehzade Mehmed'in Amasya valisi bulunduğu sırada Zehirî'nin defterdarlığını yapmasına dayanarak defterdarlık müessesesini bu devre kadar indirmekteyse de bunun, defterdar-ı memâlikten farklı olması gerekir.

Devletin sınırlarının genişlemesiyle defterdar sayısı da artmıştır. İkinci defterdarlığın Sultan II. Bayezid saltanatında Anadolu'daki mâlî işlerin yürütülmesi için kurulmuş olabileceği zannediliyor idiyse de bunun Sultan Fatih Mehmed devrinin sonlarında *Anadolu defterdarlığı* adıyla kurulmuş olması ihtimali daha kuvvetlidir. Zîrâ *Fatih Kanunnâmesi*'nde birkaç yerde başdefterdardan bahsedildiği gibi Jacobo di Promontorio'nun *Recollecta*'sındaki Prof. H. G. Majer tarafından, 1476-77 mâlî yılına tarihlenen bütçede de, Rumeli ve Anadolu defterdarları-

[16] M. Zeki Pakalın, "Teşkilât-ı Atîkada Defterdâr", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XVI/16 nr. 93 (1926), s. 234; ayn. yzr., *TDTS*; ayn. yzr., *Mâlîye Teşkilâtı Tarihi* (1442-1930) I, İstanbul 1977, s. 8.

[17] Ancak Aşıkpaşaoğlu'nda verilen bilgi esirlerden beşte bir olarak alınanların Türk üzerine verilmesi ve Yeniçeri teşkilâtının nüvesinin atılmasıyla ilgilidir. Aşıkpaşaoğlu, s. 128.

[18] *Tarih-i Mâlî*, İstanbul 1330, s. 40.

na bağlı kalemlerden söz edilmektedir[19]. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde de Rumeli ve Anadolu'daki yalılarla İstanbul'daki mukataaların mâlî işlerine bakmak üzere *şıkk-ı sânî*[20] adıyla bir defterdarlık daha kurulmuştur. Sultan Yavuz Selim tarafından kurulan Arap ve Acem defterdarlığı ile Sultan III. Mehmed devrinde Tuna yalılarındaki haslara bakmak üzere kurulan *şıkk-ı sâlis* defterdarlıkları ise uzun ömürlü olmamıştır.

Defterdarlar, kendi bölgeleri içindeki mâlî işlerin âmiri olmakla birlikte, şıkk-ı evvel veya Rumeli defterdarı adıyla da anılan *başdefterdar*, mâlî işlerin birinci derecede sorumlusu idi. XVI. yüzyıldan sonra diğer defterdarların önemleri azalırken başdefterdarlarınki artmıştır. Daha önceki devirlerde maliyeden yazılan ferman ve berat gibi belgelerin arkasına her üç defterdar tarafından kuyruklu imza konulurken, XVIII. yüzyılda bu hak sadece başdefterdara tanınmıştır. Yıllık bütçenin yapılması, bunun ve ulûfe telhislerinin* padişaha sunulması başdefterdarın görevlerindendir. XVII. yüzyıldan sonra "şıkk-ı sânî" adıyla anılan Anadolu defterdarı, XVI. yüzyıldan sonra önemini kaybederek artık sadece başdefterdarın sefer dolayısıyla İstanbul dışında bulunduğu zamanlarda "*Âsitâne defterdârı*" adıyla İstanbul'da ona vekâlet ederken dîvânda gerçek mânâda vazife görebilmiş; XVII. yüzyıldan sonra ismi, "*şıkk-ı sâlis*" şeklinde değiştirilmiş olan şıkk-ı sânî defterdarı ise onun yardımcısı durumunda bulunmuştur.

Sultan III. Selim saltanatında, *İrâd-ı Cedid Hazinesi*'nin kurulmasıyla, şıkk-ı sânî defterdarlığı yeni bir hüviyet kazanmıştır. Nizâm-ı

---

19 Hans Georg Majer, "Fatih Sultan Mehmet Zamanında Bir Osmanlı Bütçesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, III (İzmir 1987), 126.

20 Prof. Uzunçarşılı, bu defterdarlığın 1540-1560 yılları arasında kurulmuş olacağını yazıyorsa (*Merkez*, s. 328, n. 1) da, 1524'den önce kurulduğu, 1524-1525 yılı bütçesinde yer almasından anlaşılmaktadır. H. Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI/1-4 (1985), 435. 935 (1528) tarihli bir belgede ise yanyana üç defterdar imzası görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.DVN, dos. 1/29'daki bu belge için Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 81, Şekil 44'e bakılabilir.

Cedid adıyla kurulan yeni ordunun başındaki *Talimli Asker Nâzırı* aynı zamanda İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin de âmiri kabûl edilmiş ve bu vazife de eski şıkk-ı sânî defterdarlığı ile birleştirilmiş; böylece şıkk-ı sânî defterdarı *İrâd-ı Cedid Nâzırı* adıyla da anılmağa başlanmıştır.

Bu düzenlemede, yeni hazineye bağlanan mukataaların idare ve iltizam işlerini yürütme selâhiyeti İrâd-ı Cedid Nâzırı'na verilmiş; başdefterdar ise sadece bu hazineyi koruma ve gözetme ile vazifelendirilmiştir.

Yine Sultan III. Selim devrinde, 1795'de Zahire Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte o tarihte önemini kaybetmiş olan şıkk-ı sâlis defterdarlığı, Zahire Nazırlığı ile birleştirilerek şıkk-ı sâlis defterdarlığına yeni bir hüviyet kazandırılmıştır. Ancak, 1805'de *Tersane Hazinesi*'nin kurulmasından sonra Tersane Nâzırı şıkk-ı sâlis olarak kabûl edilmiş; zahire nazırları ise şıkk-ı râbi mertebesine indirilmişlerdir.

A. DEFTERDARLARIN VAZİFE VE SELÂHİYETLERİ

Gerek Fatih Kanunnâmesi'nde, gerekse diğer kanunnâmelerde defterdarın vazife ve selâhiyetleri konusuna temas edilmiştir. Gerçekten, *Fatih Kanunnâmesi*'nde defterdarlık müessesesine, diğer memuriyetlerden daha fazla yer ayrılmak sûretiyle büyük önem verildiği görülmektedir.

Mâlî işler, başdefterdar, defterdarlar, defter kethudaları ve timar defterdarları taraflarından yerine getirilmektedir.

Bütün devlet işleri gibi, mali işleri de sadrazamın kontrolü altında bulunmakla beraber, bunların birinci derecede sorumlusu başdefterdardır. Başdefterdar, önemli mâlî meselelerde, sadece sadrazamla görüşür.

Başdefterdarın altında sayıları belirtilmemiş olan defterdarlar, daha sonra defter kethudaları gelmektedir. Kanunnâmede, Rumeli defter kethudasının terfi ederek mal defterdarı olabileceği kaydedildiğine gö-

re, bir de Anadolu defter kethudası bulunmuş olması gerekir. Timar defterdarları da terfi ederek defter kethudası olabilirlerdi.

Başdefterdar, dîvân üyelerinden olup vezirler ve kazaskerlerden sonra sadrazamın sol tarafında ve kazaskerlerin altında, maliye mensuplarının bulundukları odanın önüne gelen yerde oturur; nişancı, ancak vezir rütbesinde ise defterdara takaddüm eder, yani teşrifatda daha önce gelirdi. Dîvândan sonra, Kubbealtı'nda yenilen yemekte de başdefterdar, sadrazamın sofrasında yer alırdı. Halbuki, diğer defterdarlar ve nişancı vezirlerle aynı sofrada yerlerdi.

Başdefterdar, Rumeli beylerbeyi ile aynı pâyede sayılır, bunun için de terfi ile vezir olabilirdi. Mal defterdarları ise beylerbeyilik hükmü ile nişancı olabilirlerdi.

Vilâyetlerde bulunan mal defterdarları, teşrifatta, şehzade lalaları ve İstanbul kadısı istisna edilirse diğer kadılar ve sancakbeyilerinden önce gelirlerdi.

Başdefterdar, vezir ve kazaskerler gibi, padişaha bizzat arzda bulunabilirdi. Sadrazam, devlet işlerinde vezirlerle olduğu gibi başdefterdarla da görüş alış-verişinde bulunurdu.

Başdefterdar, diğer dîvân üyeleriyle beraber, başlangıçta iki, sonra salı günleri olmak üzere haftada bir defa arza girerdi. Padişaha arz edeceği konularda, daha evvel sadrazamla konuşup uygununu alırdı. Hazırlamış olduğu raporda, sadrazamın uygun bulmadığı kısımlar olursa, bunları çıkarırdı. Görüşmeler sırasında vezirler de hazır bulunur ve meseleler hakkında fikir sahibi olurlardı.

Padişahın huzûrunda rapor okunduktan sonra, padişah birşey sorar veya îtirazda bulunursa defterdar buna vereceği cevabı sadrazama söyler, hükümdara sadrazam arz ederdi.

Padişah haslarının idaresi başdefterdara âitti. Padişaha herhangi bir yerden haraç veya hediye geldiğinde vezirler gibi başdefterdara da muayyen bir hisse; 600.000 akçeye kadar has, 150-240.000 akçeye kadar da *sâliyâne* denilen yıllık verilirdi. Ayrıca havass-ı humâyûn denilen padişah haslarından verilen yük başına 1.000 akçe olmak üzere im-

za hakkı, hazineye teslim edilen paralardan ise %020 alırdı[21]. Maiyyetindeki kâtiplere de kitâbet hakkı verilirdi.

Başdefterdarlar, padişaha arz etmeden hazineden 2 akçe vermeye selâhiyettar oldukları gibi çavuşluk, sipahilik, kâtiplik, sancak ve zeâmet arzına da sahiptiler ki, bütün bu hususlar *Kanunname-i Âl-i Osman*'da tesbit edilmişti. Başdefterdarlar, 80.000 akçe ile emekli olurlardı, senede bir defa devlet bütçesini padişaha arz ettiklerinde kendilerine hil'at giydirilirdi[22].

Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde başdefterdarın pâye ve îtibarda hemen nişancı gibi olduğu, eğer pâyede eşit iseler, memuriyete tayin edildikleri tarihin göz önünde tutulacağı kaydedilmiştir[23].

Mal vekili olan başdefterdar, evinde dîvân akdederek maliye ile ilgili dâvâları dinler ve karara bağlardı. Verdiği hükümlerin altına kuyruklu imza*[24] koyardı. Mukātaaları yerinde tevcih etme selâhiyeti var idiyse de pençe*[25] çekemezdi.

Mîrî malı tahsili husûsunda mültezimleri[26] de habsedebilirdi. Halkı, mültezimlerin zulmünden korumak veya başka bir deyişle vergi toplarken, mültezimlerin halkın altından kalkamayacağı isteklerde bulunmalarını önlemek defterdarın vazifelerindendi.

Defterdar, devlet hazinesine girecek paranın haram olmamasına ve özellikle yetim mallarının alınmamasına bilhassa dikkat ederdi.

---

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Defterdar", *İA*, III (1946), 506-507.

22 *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 13.

23 "Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi," *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, sayı 3 (İstanbul 1331), 516-517.

24 Tafsilât için Asparuh Velkov, "Les Notes Complémentaires dns les Documents Financiers Ottomans XVIIe–XVIIe siècles (Études diplomatique et paléographique)", *Turcica* (Paris 1979), 37-77 ve Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 79-83.

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençelerle Ferman ve Buyruldulara Dair", *Belleten*, V/17-18 (1941), 101-157 ve Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 76-79.

26 Mültezim, mukataaları, belli bir süreliğine –ki bu süre genellikle üç sene olurdu– belli bir ücret karşılığı kiralayan kimseler için kullanılan bir tabirdir.

Sefere başdefterdar da katılırdı. Hazine-i Humâyûn çadırı, padişah otağı önünde kurulur ve defterdar burada dîvân akdederdi ki sadrazamlıkta da bulunmuş olan Lütfi Paşa, *Âsafnâme*'sinde[27] bu husûsa işaret etmektedir.

Başdefterdar, sefere katıldığında, merkezde, mâlî işlerin idaresi Anadolu defterdarı tarafından yürütülürdü. Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde (1087/1676), sulh zamanında Anadolu defterdarı ile şıkk-ı sânî defterdarının başdefterdarla beraber dîvâna devam ettikleri, fakat "çok zamandır bir işe karışmadıkları" kaydedilmekte, ancak, sefer zamanında Anadolu defterdarına iş düştüğü, şıkk-ı sânî defterdarının da onunla beraber dîvâna gelip gittiği belirtilmektedir[28].

XVIII. asrın başlarında (III. Ahmed devri) birkaç defa defterdarlık mevkiine getirilmiş olan Sarı Mehmed Paşa *Nesâhiyü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* (veya *Kitab-ı Güldeste*) adlı eserinde "Der-beyân-ı defterdâr-ı hazîne ve menâsıb-ı dîvâniye" başlığı altında[29] defterdarlarda aranacak vasıflar hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir.

Bütün mâlî işlerin sorumlusu olan defterdarın doğru, ağır başlı, tecrübeli, haysiyet ve vakar sahibi, tedbirli bir insan olması, kalem işlerinden anlaması gereklidir.

Lâyık olmadığı halde bu makama getirilen bir kimse devlet hazinesinin gelirini arttırmak, maaş ve ulûfelerin zamanında ödenmesini temin husûsunda büyük güçlüklerle karşılaşabilir. Bu bakımdan rica ve kayırma ile tayin yapılmaması gerekir.

Defterdarın, devlet hazinesinden sarf edilecek meblağlara da büyük dikkat ve ihtimam göstermesi lâzımdır. Husûsiyle Yahudilerin ellerindeki hileli tezkirelerin ödenmesi konusunda devlet malına zarar gelmemesine çalışmalıdır.

---

[27] Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 83.

[28] Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, s. 516-17.

[29] Hüseyin Ragıp Uğural neşr., Ankara 1969, 3. bölüm, s. 51 vd.

Defterdara her zaman ve herkes tarafından hürmet gösterilmesi ve mâlî konularda en selâhiyetli şahıs olarak kabûl edilip sözünden çıkılmaması gereklidir.

Sadrazamlar, mâlî işlerde defterdara tam bir istiklâl vermeli, kethuda veya diğer yakınlarının mahkûmu etmemeli, rüşvet almak endişesiyle sık sık defterdarı değiştirmek yoluna gitmemelidirler.

Devlet ileri gelenlerinden bazıları, devlet parasının cömertçe harcanmasını ister ve defterdarın bu nevi istekleri hoş karşılamaması halinde tezvirata girişirler. İşte bunun içindir ki defterdar hakkında bir dedikodu çıkarıldığı takdirde hemen azli yoluna gidilmemeli, güvenilir kimseler marifetiyle durum araştırılmalıdır. Zîrâ, defterdarın azliyle hazine büyük zararlara uğrayabilir.

Defterdar azl edildiği zaman da bazı hususların göz önünde bulundurulması gerekir. Husûsiyle seleflerine nazaran hazine için çalışması ve doğruluğu sabit ise kendisine has tayin olunmak veya rütbesinden aşağı olmamak üzere bir memuriyet verilmek gerekir. Vaktiyle kendisinin maiyyetinde çalışmış olanlardan emir alma durumunda olan bir mevkie ise asla getirilmemelidir.

Defterdar olanların da üzerinde titizlikle durması gereken hususlar vardır. Bunların başında aç gözlülük ve garazdan uzak olmak gelir. Defterdar olan kimsenin kendisine tahsis edilmiş gelirle iktifa etmesi, rüşvet veya diğer yollarla menfaat sağlamaya çalışmaması gerekir.

Hazine gelirinin arttırılmağa çalışılması kadar masrafların azaltılması da defterdarın vazifelerindendir. Ne var ki bu, sadece defterdarın gayretiyle olmaz. Padişahın himmeti ve sadrazamın tedbirlerine de ihtiyac vardır.

Devlet hazinesinin, kimsenin miras kalmış mülkü olmadığına da temas eden Sarı Mehmed Paşa, lüzumsuz harcamalardan kaçınılması zarûreti üzerinde durmakta ve ihtiyaca cevap verecek miktarda daima hazır olan memurlar bulundurulması, fazla sayıya rağbet edilmemesini tavsiye etmektedir.

Devlet hazinesinden şahsî ihtiyaçlar için de harcama yapılmaması üzerinde durmakta ve Hz. Ömer'in, geceleri devlet meseleleriyle uğraştığı zaman yaktığı mumu malîye hazinesinden kullandığı, diğer zamanlardakini kendisinin satın aldığına işaret etmektedir.

Defterdarlık müessesesi, 1256 (1840)'da maliye nâzırlığına çevrilmiştir.

B. MALİYE KALEMLERİ

Osmanlı maliyesi gelirlerin toplandığı ve masrafların yapıldığı çeşitli kalemlerden meydana gelmişti. 1567 yılı bütçesi, daha doğrusu muhasebe kayıtlarının kenar notlarından öğrendiğimize göre XVI. yüzyılda bunlardan bir kısmı hazineye, diğerleri de defterdarlara bağlıydı.

1.Hazineye Bağlı Kalemler

Bunlardan ruznâme kalemleri Ruznâme-i evvel (Büyük Ruznamçe) ve Ruznâme-i sânî (Küçük Ruznamçe) olmak üzere ayrılmıştı. Bu kalemlerde kayıtlar günlük tutulduğundan ruznâme (rûz=gün) adı verilmiş, zamanla ruznamçe şeklini almıştı. "Hoca" adı verilen şeflerine "ruznameci" de denilirdi.

Büyük Ruznamçe kalemi, gelir ve masrafların günlük olarak kayıtlarının tutulduğu kalem idi. Diğer kalemlerde hazırlanan ve *tahvil* adı verilen tezkireler hergün buraya gönderilerek defterlere işlenir ve her akşam muntazaman kontrolları yapılırdı.

Mukataa ve vakıflar hasılatı önce mukataacılar tarafından mukataa defterlerine işlenirdi. Buna *tahvil* adı verilir ve evrakın sûreti üzerine mukataacının mütalaası yazılmış olarak ruzname kalemine gelip aynen ve muntazaman günlük deftere kaydedilirdi. Daha sonra günlük sûretler her ruznamçecinin kalemindeki varidatcıya gönderilir, o da deftere kaydetttikten sonra sûreti saklardı.

Gayr-ı müslimlerin baş vergisi olan cizye hasılatı defteri ise haraççılar tarafından muhasebeye teslim edildikten sonra muhasebesi kendi yardımcılarına kontrol ettirilip eski kayıtlarla karşılaştırılması

yapılır, uygunluğu anlaşıldıktan sonra muhasebeci tarafından tahvil edilip ruznâmçeye gönderilir ve tahvilde yazılı meblağ Hazine-i Âmire'ye alınıp tahvil, muhasebeye yollanırdı.

Hazineye girip çıkan para, altın, gümüş, kürk, kumaş gibi şeyler muhakkak her iki ruznâmecinin de tetkikinden geçerdi.

Başlangıç tarihi nevruz (22 Mart) olan ruznâme defterleri birer yıllık idi. Her güne âit varidat ve masraf alt alta yazılırdı. Bunlar, sarayın, yeniçeri ocağının mutfak masrafları vs. idi.

XVI. yüzyılda Dîvân-ı Humâyûn muntazam toplanır ve ruzname kayıtları da buna uygun olarak muntazam kaydedilirken dîvân toplantılarının sadrazam konağında yapılmağa başlanması, Kubbealtı'ndaki toplantıların ulûfe dağıtılması ve elçi kabûlü gibi belirli günlere inhisar etmesi dolayısıyla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ruzname kayıtları da artık 2-3 haftalık aralarla girilmeye başlandı.

Diğer taraftan XVII. yüzyılda padişahların daha çok Edirne Sarayı'nı tercih etmeleri dolayısıyla dîvân üyeleri ve tabiatıyla defterdar da Edirne'de bulunuyorlar ve hazineye girecek nakit ile masrafların kayıtları da kısmen burada yapılıyor, gelirin bir kısmı ise yine İstanbul'da hazineye giriyor, masraflar da burada karşılanıyordu[30].

Ruznamçe-i sânî (*küçük ruznamçe*) kalemi defterlerinin masraf fasıllarında Hazine-i Âmire'den maaş alan rikâb ağaları[31], sultan-zâdeler, vezir, beylerbeyi, ümera çocukları vs.nin maaşları kaydedilirdi.

Ölenlerin beytü'l-mâl, yani devlet hazinesine kaydedilen mallarının varislerine iâdesi icab ettiğinde hüccet sûretlerini deftere kaydedip hücceti saklarlar, ondan sonra da parayı verirlerdi.

---

[30] Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, I, ed. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, s. 149-165.

[31] *Rikâb ağaları (Özengi ağaları)*, Padişah saraydan çıktığında atının yanında yürüyen mîrahur, kapıcıbaşılar... gibi ağalardı. Tafsilât için bkz. Uzunçarşılı, *Saray*, s. 373; Abdülkadir Özcan, "Rikâb", *DVİA*, XXXV (2008), 110-111.

Şehremininden müşâhere* verilip sultanlardan padişah için bayramlarda gelen bohçalara verilen kumaşlar da tahvil edilirdi.

Hazineye bağlı kalemlerin ikincisi olan *Muhasebe* kalemi de Rumeli ve Anadolu muhasebeleri kalemleri olmak üzere iki tane idi.

Rumeli Muhasebesi Kalemi, İstanbul ve Rumeli'deki padişah ve vezir vakıfları mütevellileri hesapları ile cizye defterlerini inceleyip kaydettikten sonra tahvil edip, tahvil sûretini ruznâme kalemine gönderirdi.

Şehremini[32], arpa, matbah (mutfak) ve Galata eminleri muhasebeleri ile selâtin imâretleri muhasebeleri bu kalemde görülürdü. Selâtin imâretleri muhasebesi tamamlandıktan sonra defterdara verilir, o da vezirlere okur, bunlar da terakkiye hak kazananları veya azl edilmesi gerekenleri padişaha arz ederlerdi.

Bu kalemin şefine Rumeli muhasebecisi denirdi.

Anadolu Muhasebesi Kalemi. Bu kalemde, Anadolu'daki padişah ve vezir vakıflarının hesapları incelenirdi. Ayrıca beylerbeyi beratlarının tezkirelerini inceleyip çıkarmak ve Erzurum hariç olmak üzere Anadolu kalelerindekilerin maaş ve beratlarına bakmak da bu kalemin vazifesiydi. Sultanlar ve vezirlerle Rumeli ve Anadolu'daki beylerbeyilerinin maaş beratları da buradan çıkardı. 1691'deki cizye reformundan önce muhasebe-i evvel kalemi, bütün gelir ve giderlerin kontrolörlüğü vazifesini yüklenmiş olup, diğer maliye kalemlerinin idarecisi durumunda idi[33]. Bu tarihte yapılan düzenlemeden sonra ise, *cizye* tezkirelerinin hazırlanışı ve verginin toplanması ile uğraşan *Cizye Muhasebesi* en büyük gelir kalemi olarak ortaya çıktı. Büyük vakıflarla hac işlerinin idaresi ve Mekke ve Medine'deki vakıflarla mukataaların hesapları da *Haremeyn Muhasebesi Kalemi*'ne devredildi.

---

[32] Sarayın bîrun (dış) kısmında yer alan bu vazifeli idi. Son devirde "belediye reisi" mânâsına gelen şehremini olmayıp şehirdeki yapıların kontrolu vs. işlerle ilgilenirdi.

[33] Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, s. 167.

Mukabele Kalemi ise kapıkulu gibi ulûfe alan grupların maaş defterlerinin hazırlanması ve ana defter ile karşılaştırılarak çıkacak ulûfe miktarının tesbiti ile vazifeli idi. İleriki asırlarda bu kalem, piyade, süvari, sipah ve silâhtar mukabele kalemlerine ayrıldı. Önce yeniçeri, topcu, top arabacıları, mehteran-ı hayme (çadır mehterleri), matbah-ı âmire ve kiler hizmetlilerinin mevâcibleri *Piyade Mukabelesi Kalemi*'nde hazırlanırken XVII. yüzyıl sonlarında yeniçeri, acemi oğlanları, saray bostancıları ve baltacıların mevâciblerinin hazırlanması *Yeniçeri Kalemi*'ne verildi.

2. Defterdarlara Bağlı Kalemler

Bunlar, *Mukataa*, *Mevkufat*, *Vâridat*, *Kıla' Tezkireciliği* ve *Tezkire-i Ahkâm*'dır.

Bunlardan mukataa kalemleri, XVI. yüzyılda başdefterdara bağlı *Mukataa-i Evvel* ve *Mukataa-i Sânî* adlarıyla iki, Anadolu ve şıkk-ı sânî defterdarlarına bağlı *Mukataa-i evvel*, *sânî* ve *sâlis* adlarıyla üçer taneydi. Bu kalemlerin her biri, kendilerine âit bölgelerdeki mukataaların işlerine bakar, berat ve tezkireleri verirlerdi.

Zamanla, ekserisi ilgi alanının adıyla anılan mukataa kalemleri ortaya çıktı. Bunlardan, Rumeli'deki bazı çiftlikler ile tuzlalar, balık resmi, bataklık ve ormanların iltizama verilmesiyle ilgilenen *Başmukataa Kalemi*, 1699 Karlofça Muâhedesi'yle sonuçlanan savaşlar sonunda Rumeli'deki mukataaların bulunduğu toprakların bir kısmının elden çıkmasıyla eski önemini kaybetti.

Diğer taraftan, XVI. yüzyılda Teke (Antalya) ve Alâiye (Alanya)'deki mukataalarla birlikte Anadolu Mukataa-i sânî kalemine bağlı bir kâtibin nezâretinde iken müstakil bir kalem haline getirilerek bazı mütekait ve duâcı vazifeleri ve has tevcihleriyle ilgilenen *Haremeyn Mukataası*;

vezir vs. haslarıyla bazı mukataaların hesaplarına bakan *Haslar Mukataası*;

XVI. yüzyılda şıkk-ı sânî defterdarına tabî mukataa-i evvel kaleminin vazifesini gören, İstanbul ve Edirne ihtisabları, Mora iskeleleri mukataaları ve Selânik gümrüğüne bakan *İstanbul Mukataası*;

XVI. yüzyıldaki Anadolu defterdarına bağlı mukataa-i evvel ve sâlis kalemlerindeki bazı mukataalardan ayrılan ve Bursa, Bolu, Biga, Adapazarı, Çankırı, Kastamonu ve Ankara'daki bazı mukataalar ile "mizân-ı harir" denilen ipek kapanı mukataasının hesaplarına bakan *Bursa Mukataası*;

Tesalya ve Arnavutluk'taki mukataalarla ilgilenen ve 1748'de Bursa mukataasına katılan *Avlonya ve İğriboz Mukataası*;

Kırım'dan başka Ege sahilleriyle adalardaki bazı mukataa gelirleri ve bazı kale muhafızlarının mevâciblerini kontrol eden, 1733'de İstanbul Mukataası ile birleştirilen *Kefe Mukataası*;

XVI. yüzyılda şıkk-ı evvel defterdarına bağlı mukataa-i sânî kalemindeki bir kâtib tarafından yürütülen, çeşitli maden gelirlerinden başka İstanbul gümrüğü başta olmak üzere bazı gümrük mukataaları, kahve, tütün ve üzüm resimlerinin hesaplarının tutulduğu *Maden Mukataası*;

bilhassa Rumeli'deki, koyun ve keçilerden alınan bir resm olan "âdet-i ağnam" ve "ağnam-ı celebkeşan" hesaplarına bakan *Ağnam Mukataası*;

Kırım hanlarıyla Akdeniz ve Tuna donanmaları kaptanlarının salyâne hesaplarıyla uğraşan *Salyâne Mukataası*;

XVI. yüzyılda padişaha gelen pişkeşlerin kaydı vs. işlerle uğraşan başdefterdara bağlı teşrifat kâtibinin zamanla işlerinin artmasıyla ortaya çıkan *Teşrifat Kalemi* ayrı birer kalem olarak vazife görmeğe başladılar.

Mevkufat kalemleri, yine kendi bölgeleri içindeki beytülmal, yâve*, timar vs.den mevkuf olanlara bakmak, avârız hanesine göre toplanacak mîrî zahirenin tertibini yapmak, mîrî mubayaalardan İstanbul'a nakledilecek zahirenin nakil ücreti kayıtlarını tutmak, "âdet-i ağnam"ın iltizam işleriyle uğraşmak, ömür boyu iltizama verilen çiftliklerden alınacak %10 kalemiye resmini toplamakla vazifeli idi. Bu işlerin yürütülmesini temin etmek üzere, çeşitli tarihlerde mevkufat kalemine bağlı olarak *Menzil Halifesi* ve *Ganem Kitabeti* kalemleri ile *Kalemiye Dairesi* kurulmuştu.

Başdefterdara bağlı *Tezkireci-i Kıla'* kaleminde bütün Arabistan, Erzurum ve Rumeli'deki kaleler; şıkk-ı sâlis defterdarına bağlı olan *Tezkireci-i Kıla'* da ise Mora, İnebahtı, Koron, Modon vs. kalelerdeki vazifelilerin berat ve mevâcibleri hazırlanırdı.

Tezkireci-i Ahkâm kalemlerinden her biri bağlı oldukları defterdarların idaresindeki yerlerdeki mîrî ahkâm, şikâyet, tuzcu, çeltikçi, şahincilerin timar tezkireleri ile beratlarını hazırlarlardı.

Varidatçı ise tek olup başdefterdara bağlı idi. Ayrıca teslimatcı, her defterdarın birer tezkirecisi; hazineye giren altın, akçe vs.'yi yazan bir *mevcudatcı* ile san' atkârlara dikilecek veya işlenecek eşyayı teslim eden bir de *teslimatcı* bulunurdu.

Tarihçi Kalemi, maliyeden çıkan evraka tarih atmak vazifesi yanında mukataa, cizye, avârız vs. gelirlerden yapılacak havâlelerin *sebeb-i tahrir hükümleri*ni de hazırlardı ki, bu kalemde çalışanların gelirleri bu hükümlerden alınan harçlardan temin edilirdi.

Mâlî suçlara âit davaların görülmesi için bir *Maliye Mahkemesi* vardı. Burada iddia makamı vazifesini gören *başbakıkulu* aynı zamanda maliyenin alacaklarının takibi ile de vazifeliydi ve gerekli takibatı emrindeki bakıkullarıyla sağlardı.

Onuncu Bölüm

HAZİNE ve BÜTÇELER

A. HAZİNELER

Osmanlılarda, kendinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi iki hazine mevcuttu. Masraf hazinesi (dış hazine) ve ihtiyat hazinesi (iç hazine). Adından da anlaşılacağı üzere sarfiyat, masraf / harc hazinesinden yapılırdı. Ancak, buradaki mevcut ihtiyaca yetmediği hallerde, varidattan ödenmek üzere ihtiyat hazinesinden borç olarak verilirdi.

Selçuklularda da iki hazine vardı. *Hızane-i Âmire* adıyla anılan devlet hazinesi ve *Hızane-i Has* denen hükümdara âit hazine. Nizâmülmülk, bunları *asl* ve *harc* olarak adlandırmaktadır[1]. Asl veya varidat hazinesinin gelirleri haraca bağlı devletlerle tâbi hükûmetlerin yaptıkları ödemelerden meydana gelmekteydi[2].

Osmanlı hazineleri de başlangıçta kendilerinden önceki Türk devletleri gibi iken XVIII. asır sonlarından Tanzimat'a kadarki dönemde farklı bir yapı göstermiştir.

---

1 *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981, s. 325.

2 Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011, s. 139 not.

1. Tek Hazineli Dönem

XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlıların biri devlet gelirlerinin toplandığı ve masrafların yapıldığı *Hazine-i Âmire*, *Dış Hazine, Taşra Hazinesi, Bîrûn Hazinesi, Maliye Hazinesi, Dîvân-ı Humâyûn Hazinesi* gibi adlarla anılan esas; diğeri, *Enderun Hazinesi, İç Hazine* veya *Hazine-i Hassa* adlarıyla anılan yedek olmak üzere iki hazinesi vardı. Ancak, Enderun Hazinesi, yedek hazine durumunda olduğu için bu devri tek hazineli dönem olarak kabûl etmek yanlış olmayacaktır.

a. Hazine-i Âmire

Dış Hazine, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, diğer adı olan *Dîvân-ı Humâyûn Hazinesi*'nden de anlaşılacağı gibi Dîvân-ı Humâyûn'un toplandığı Kubbealtı'nın yanında bulunuyordu[3]. XVIII. yüzyılda ise, kaynakların ifadelerinden, birinci avluda da bir hazine olduğu anlaşılmaktadır[4]. Bu, muhallefat eşyasının konulduğu Bâb-ı Humâyûn'daki oda[5] olmalıdır.

Hazineye girecek meblâğlar, veznedarlar, ruznamçeciler, sergi nâzırı, sergi kâtibi ve mehterân-ı hayme (çadır mehterleri) başı huzûrunda, veznedarbaşı tarafından teslim alınırdı. Bu arada, gelir ve masraflar, sergi kâtibince sergi pusulalarına yazılır; teslimatı yapan şahsa da ruznamçeden pusulası verilirdi. Akşamüstü, günlük gelir-giderin muhasebesi yapılır, veznedarbaşının elinde kalan miktar pusulalarla karşılaştırılarak kontrol edilir ve câri masraflar için veznedarbaşıda 4-5 kese bırakılıp geri kalan hazineye konulup mühürlenirdi.

Hazineden ödeme yapılabilmesi için, mutlaka sadrazamın *buyuruldu*su ve *sahh*ı ile defterdarın toplu imzası[6] bulunması gerekliydi. Bunlardan birinin eksik olması halinde ödeme yapılamazdı. Hatta XVIII. yüzyılda ödemenin hangi gelirden yapılacağının da belirtilmesine başlanmıştı.

b. İç Hazine

İç Hazine[7], çeşitli adlarla anılan, bir kısmı farklı fonksiyonları olan hazinelerden meydana gelmişti. Bunlar, *Hasoda, Bodrum, İfraz, Çilhane, Raht* (veya Has Ahur), *Hil'at* (veya Enderun dış hazinesi) ve *Ceyb-i Humâyûn* (veya Harem-i Humâyûn) hazineleri idi. Has Ahur Hazinesi'nde kıymetli koşum takımları vs. Hil'at Hazinesi'nde hil'at ve kürkler ile ölüm veya başka bir sebeple mallarına el konulan şahısların hazineye intikal eden eşyaları demek olan *muhallefat* eşyaları saklanırdı. Bu ikisi Topkapı Sarayı'nın üçüncü kapısı olan Bâbüssaade'nin dışında, diğerleri ise üçüncü avluda idi. Ceyb-i Humâyûn istisna edilirse öbürleri sikkeler, sikke çubukları ve Hazine Koğuşu'nun kâfi gelmemesi halinde çeşitli kıymetli eşya ve mücevheratın saklandığı bölümlerdi. İhtiyaç duyulduğunda buralardaki para ve kıymetli madenler padişahın emri ile çıkartılıp kullanılırdı. Burada mevcut paranın ihtiyaca yetmemesi halinde sikke kesilmek üzere altın ve gümüş eşya da darphaneye gönderilirdi. Nitekim, XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki savaşların hazineyi boşaltması neticesinde saraydaki kıymetli madenler eritilerek para basılmıştı.

---

3 Tevki'î Abdurrahman Paşa *Kanunnâme*sinde (*MTM*, I/3, 509-510), Dîvân-ı Humâyûn toplantıları anlatılırken, toplantı öncesinde dış hazinedarbaşının, hazinenin mührünü açıp sadrazama verdiği; toplantı sonrasında da çavuşbaşının sadrazamdan aldığı mühr-i humayûnla ruznâme kesesi, maliye defterhanesi, hazine ve defterhaneyi mühürlediği kaydedildiğine göre XVII. yüzyıl sonlarında dış hazine Dîvân-ı Humâyûn'un yanında bulunuyordu demektir.

4 Mouradjea d'Ohsson, Maliye Hazinesi'nin, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda, Bâb-ı Humâyûn'dan girilince sağda olduğunu yazdığı (*Tableau Générale de l'Empire Ottoman*'dan naklen Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 362, n. 2 ve M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler*, çev. M. Ziya [Karamürsel], İstanbul 1931, s. 46) gibi 1139 (1726) tarihli bir *Ruznamçe* defterindeki (Kepeci, nr. 2028'den naklen, Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 42, n. 27) "Bâb-ı Humâyûn'da mühürlü olan hazineden akçe çıkarılmak iktizâ eyledikte" ifadesinden Bâb-ı Humâyûn'da bir hazine dairesi olduğu anlaşılmaktadır.

5 Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Humâyûn", *DVİA*, IV (1991), 359-362.

6 Maliyeden verilen ferman ve beratların arkasında defterdarların kuyruklu imzaları bulunurdu. Kuyruğun olmadığı imzalar için *toplu imza* tabiri kullanılmıştır.

7 Uzunçarşılı, "İç Hazine", *Belleten*, XLII/165 (1978), 67-93.

Ceyb-i Humâyûn Hazinesi, padişahın özel hazinesi olup, bazı gelirler burada toplanırdı. Bunlar,

- Her ay Dîvân-ı Humâyûn'dan verilen 50.000 kâmil akçe;
- Padişah haslarıyla mâlikâneler gelirleri;
- Haremeyn evkafı gelir fazlası;
- İstanbul ve Edirne bostancıbaşılarının has bahçeler mahsûlâtından topladıkları hasılat;
- Darphane faizleri;
- Muhallefat ve müsâdere gelirleri;
- Mısır irsaliyesi;
- Eflâk ve Boğdan voyvodalıklarının vergileri idi.

Bu gelirlerin çeşitli sarf yerleri bulunuyordu. Bunların başlıcaları: Mekke ve Medine'ye her yıl "surre" adıyla gönderilen para ve hediyeler; fitreler; çeşitli vesilelerle verilen ihsan, sadaka ve bahşişler; harem aylıkları; yabancı devlet hükümdarları başta olmak üzere verilen hediyelerdi.

Padişah, hazineden para çekerken, hangi cins sikkelerden ne miktar aldığına dair kendisindeki *mühr-i humâyûn*la[8] mühürlenmiş bir tesellüm tezkiresi verirdi[9].

İç hazine, zaferle sonuçlanan savaşlardan elde edilen ganimetin fazlalığı sebebiyle dolunca Yedikule'deki hazine devreye sokulmuştu[10]. İç hazine, özellikle masrafların arttığı sefer zamanlarında dış ha-

[8] Mühr-i humâyûn, padişahın tuğralı mührü olup kendisindekinden başka sadrazamda, hasodabaşı ile harem hazinedârında da birer tane bulunurdu. Sadrazamda bulunması sadaret tevcihi mânâsını taşırdı. Tafsilât için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 83-97.

[9] Bu tezkirelerden arşivlerimizde hayli örnek bulunmaktadır. Meselâ, BOA, İbnülemin tasnifi-Maliye, nr. 957'deki IV. Murad'ın tezkireleri bunlardandır. Tafsilât için bkz. *Diplomatik*, gös. yer: ayn. yzr., "Tezkire", *DVİA*, XLI (2012), 73-74.

[10] Bu hazinenin kuruluşu bazı eserlerde (Belin, s. 52; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 363) Sultan Kanunî Süleyman saltanatında ve Rüstem Paşa sadaretinde gösterilmekte-

zineye borç verirdi. Meselâ, 1557'de buradan dış hazineye 80.000 altın verilmişti. Borç, sadrazam ve başdefterdarın kefâletiyle alınırdı. Sefer, timarlı sipahilerin mahsûllerini almalarından önceki tarihlere rastlamışsa, bunlara da sonradan ödenmek üzere iç hazineden ödeme yapılırdı. XVII. yüzyıldan îtibâren, mâlî durumun bozulması, alınan borçların zamanında ödenememesi neticesini doğurmuş; böylece dış hazineden sonra iç hazine de bir kriz içine girmiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında bu had safhaya varmıştır.

2. Çok Hazineli Dönem

a. Geçiş Dönemi: Darphanenin Yedek Hazine Vazifesi Görmesi

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Darphanenin bünyesinde bazı değişiklikler meydana gelmiş ve 1773-74'ten îtibâren de Hazine-i Âmire'nin yedeği vazifesini görmeğe başlamıştır. Dârüssaade ağalarına âit olan Haremeyn mukataaları idaresinin bozulması dolayısıyla bunlar, ömür boyu tasarruf demek olan *mâlikâne sistemi* içine alınmışlar ve 1757-58'den îtibâren satış, iltizam gibi işlerin defterdara verilmesinden sonra 1766'da Darphanece idare olunmağa başlanmışlardı. Ancak bunların bütün gelirleri değil sadece *muaccele* denilen, satış bedellerinin peşin kısmı Darphane Hazinesi'ne giriyor, her yıl *mal* adıyla ödenecek meblâğlar ise, vakıfların gerekli masrafları için, Haremeyn Hazinesi'ne bırakılıyordu.

Haremeyn mukataaları dışında Simkeşhane mukataası ile bazı mîrî mukataalar, Darphane tarafından zabt ve idare edilen çiftlik ve ti-

dir. Ancak, Lütfi Paşa Âsafnâme'sinin İ.Ü. Nadir Eserler Ktb. nüshasındaki (Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi" s. 92) "Bu fakîr vezâretden fârig oldukda *Yedikule*'de ve *Hazîne-i Âmire*'de yirmi yıllık kifâyet mıkdârı hazîne masrafdan ziyâde kalur" ifadesi, Yedikule hazinesinin Lütfi Paşa sadaretinde (1539-1541) mevcud olduğunun delilidir. Hatta, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in Yedikule'de devlet hazinesi için bir iç kale inşasını emr etmiş olmasına (Bekir Kütükoğlu, "Fâtih, Fetih ve İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs - 1 Haziran 1988 - Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 8) bakılarak Yedikule hazinesinin, daha Fatih devrinde mevcud olduğu sonucuna varılabilir.

marların gelirleri; müsaderelerde, tereke varislere iâde edilirken alınan *muhallefat bedeli* Darphane'ye terk edilmişti. Ayrıca, para darbı işlemlerinden elde edilen hasılat da bu müessesenin gelirleri arasındaydı.

b. İrâd-ı Cedid Hazinesi

Sultan III. Selim devrinde mâlî politikada bir değişiklik yapıldı. Yeni kurulan Nizâm-ı Cedid ordusunun masrafları yanında harp masraflarını da karşılayacak özel bir hazinenin kurulması yoluna gidildi. Başlangıçta bu işi Darphane'nin yürütmesi düşünülmüşken sonra *İrâd-ı Cedid* adıyla yeni bir hazine kurulması daha uygun bulundu. 2 Mart 1793'de kurulan yeni hazinenin gelir kaynakları şöyleydi:

- Hazine-i Âmire'ce idare edilmekte olan bazı mîrî mukataalarla Darphanece idare olunan Haremeyn mukataaları ve timarların idare ve iltizam işleri İrâd-ı Cedid tarafından yürütülecek;
- Yıllık faizi on keseyi geçen mâlikâne mukataaları mahlûl oldukça İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne devredilecekti. Ancak, diğer hazinelerin, gelirlerinden tamamen mahrum olarak, zayıf düşmelerini önlemek üzere sadece faizleri yeni hazineye bırakılacak; muaccele, mal ve kalemiyeleri eskiden bağlı oldukları hazinelere aktarılacaktı.
- Hisse senedi demek olan *esham* da mahlûl oldukça, faizleri İrâd-ı Cedid gelirleri arasına giriyordu.
- Humbaracı timarları buraya bağlanıyordu.
- Hazine-i Âmire ve Darphaneden devredilen mukataalar muaccelelerinin bu hazinelere zamanında ödenebilmesini temin maksadıyla, içkiden alınan *zecriye* başta olmak üzere, bazı resimlerin toplanması da yeni hazineye bırakılıyordu.
- Bazı gümrüklerin, bu arada Edirne gümrüğünün tarife fazlaları[11] da bu hazineye devredilmişti[12].

---

[11] Malın gümrükten geçerkenki fiatının, mal sahibi ile gümrükçü arasında çekişmelere sebeb olması dolayısıyla XVIII. asır ortalarından îtibâren, belli bir süre geçerli olmak üzere tarife defterleri düzenlenmiştir. Eski ile yeni tarifede alınacak gümrük resimleri arasındaki fark için "tarife fazlası" tabiri kullanılmıştır.

İrâd-ı Cedid Hazinesi, uzun ömürlü olamadı. Ayaklanma sonunda Sultan III. Selim'in tahttan indirilerek öldürülmesi ile kurduğu yeni müesseseler ve bu arada İrâd-ı Cedid Hazinesi de kaldırıldı.

c. Zahire Hazinesi

Zahire Hazinesi'nin kuruluşu da Sultan III. Selim saltanatına rastlar. Önce, İstanbul'un iâşesinde mühim yeri olan zahire temininin daha düzenli bir hale getirilmesini sağlamak maksadıyla 1793 sonbaharında Zahire Nezâreti'nin kurulmasıyla işe başlanmıştır. Bu safhada, hesaplarının görülmesi ve paranın işletilmesi Hazine-i Âmire'ye âit olmak üzere, zahire alımları için, Darphane'den *zahire sermayesi* adıyla bir fon ayrılmış, yani bir nevi döner sermaye vücûda getirilmiştir. Bundan iki yıl sonra 5 Rebi'ülevvel 1210 (19 Eylül 1795) tarihli nizamnâme ile, zahire sermayesinin hazine haline getirilmesi ile *Zahire Hazinesi* kurulmuştur. Bu hazine, belli gelir kaynaklarının tahsis edilmeyip fon meydana getirilmesi yönünden, diğer hazinelerden farklı bir mâhiyet arz eder; işleyiş tarzı îtibâriyle ise diğerleriyle aynidir. Topkapı Sarayı'nda Kapıarası'nda özel bir yer verilen hazinenin günlük hesapları sergi[13] halifesi ve veznedar taraflarından görülüp, sergi pusulaları her akşam zahire nâzırı ve başdefterdara teslim edilirdi. Ödeme yapılabilmesi için, sadrazam ve başdefterdarın işaretlerine ilâve olarak nâzırın da tezkirenin arkasına sahh çekmesine ihtiyaç vardı.

Sultan III. Selim'in öldürülmesinden sonra Nizâm-ı Cedid ile birlikte yeni zahire nizamına son verilmek istenmiş ve dolayısıyla Zahire Hazinesi'nin lâğvı yoluna gidilmesi düşünülmüşse de bu hazinenin fiilen ortadan kalkışı tanzimatı müteâkıp, Maliye Hazinesi'nin kurulmasından sonradır[14].

---

[12] Bu gelir, daha sonra Mansûre Hazinesi gelirleri arasında da görülecektir. Güler Kıvrak (Yarcı), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrüğü*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih YLT, İstanbul 1989, s. 86-87.

[13] *Sergi*, hak sahibinin hazineye ödeyeceği pusuladır.

[14] Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahîre Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7 (İstanbul 1978), 111-156.

d. Tersane-i Âmire Hazinesi

1793'den önce Tersane masrafları Hazine-i Âmire'den karşılanırken İrâd-ı Cedid'in kurulmasından sonra bu hazineye devr edildi. Fakat zamanla masrafların artması, tersane hesaplarına bakacak özel bir müesseseye ihtiyaç gösterdiğinden 1804 sonlarından îtibâren İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne bağlı bazı mukataalarla deniz zeâmet ve timarlarının gelirleri, mahlûl esham faizleri ve kalyoncu bedeliyyeleri buraya aktarıldı. Şubat 1805'de ise *Tersane Hazinesi*'nin resmen kurulmasından sonra bazı vakıf mukataaların mallarına yapılan zamlar ile arttırılan ipek mizan resmi de yeni hazineye verildi. Tersane personelinin maaş ve tayinatıyla gemi yapım, tamir ve donanım masrafları artık bu gelirlerden karşılanacaktı.

Tersane Hazinesi bütçelerine âit rakamlar, otuz yıllık bir sürede bu hazinenin 5-6 misli büyüme kaydettiğini göstermektedir. Fakat bu büyüme, hesapların hep leyhte kapandığı mânâsına gelmemelidir. 1237 (1821-22)'ye kadar istikrarlı bir dönem yaşanmış; Tersane Hazinesi, Hazine-i Âmire'ye bile borç vermişti. 1822'den sonra Darphane'den yardım alır duruma düşmüş; Mansûre Hazinesi'nin kuruluşundan sonra ise buna bağlı hale gelmişti[15].

e. Mukataat / Mansûre Hazinesi

Sultan II. Mahmud devrinde yeniçeriliğin lâğvından (1826) sonra *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*'nin kurulmasıyla askerin masraflarının eskisinin birkaç katına çıkması, yeni kaynaklar aranmasını gerektirdi. Önce cizyeye %30 oranında zam yapıldı. Sonra Darphane'den idare olunan bazı mukataaların hasılatı ve Ceyb-i Humâyûn Hazinesi'nce zabt olunan emlâk-ı humâyûn ile *kapu harcı* ve *boğça baha*[16]

[15] Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersâne-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, *İFM*, XLI/1-4 (1985), 361-388.

[16] *Kapu harcı* ve *boğça baha*, eyâlet ve sancakların tevcih ve ibka, yani aynı şahıslarda bırakılmalarında, sadrazam ile bazı vazifelilere gönderilen meblâğlar için kullanılan tabirlerdir.

hasılatı bu işe tahsis olundu. Başlangıçta bu gelirlerin idaresi, muhtemelen mukataalarla ilgilendiği için bu ad verilen, Hazine-i Âmire'ye bağlı *Mukataat Hazinesi*'ne verilmişti. Receb 1242 (Şubat 1827)'de Mukataat Hazinesi, hesapları Hazine-i Âmire'den ayrılarak müstakil hale getirildi. Diğer gelirlere ek olarak önce *penbe* (pamuk) resmi ile *ağnam tertibi* ve yeni bir düzen verilen *ihtisab resmi*, *resm-i mîrî*, *damga*, *tahmis*, *kantariye*, bir yerden çıkışta alınan resim demek olan *reftiye* gibi resimlerle o tarihe kadar ihracı yasak bazı malların ihrac edilebilmesi karşılığında konan *ruhsatiyye* Mukataat Hazinesi'ne aktarıldı. Afyon başta olmak üzere bazı mallar üzerine *yed-i vâhid* denilen devlet tekeli kondu ve bu malların alım-satım fiatları arasındaki kâr ile afyon mümeyyizliği hasılatı[17] bu hazineye terk edildi.

Başlangıçta gelir ve masraflar aynı elden yürütülürken 1829'da gelirlerin idaresi *Mukataat Nezâreti*'ne bırakıldı, harcamalar için ise *Masarıfat Nezâreti* kuruldu. 1834'de Mukataat Hazinesi'nin ismi *Mansûre Hazinesi* olarak değiştirildi; yine aynı tarihte asâkir-i mansûrenin yedeği olarak kurulan *redif* askerinin hesaplarına bakmak üzere Mansûre Hazinesi'ne bağlı olarak bir *Redif Hazinesi* teşkil edildi[18] ve giderlerini karşılamak üzere *iâne-i cihâdiye* adıyla bir vergi konuldu[19]. Ancak bunun masrafları karşılayamaması dolayısıyla daha sonra gümrük tarife fazlaları, zam yapılan ipek resminin bir kısmı ile bazı sancaklardaki iltizamların[20] "gayr-ez bedelât ve semerât-ı mukayyede",

[17] İzmir'den ihrac edilecek afyonun kalitesinin tayini *afyon mümeyyizliği* tarafından yapılır ve ücret olarak sepet başına 100 dirhem afyon alınırdı. Mübahat S. Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), 502-503.

[18] Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redîf-i Asâkir-i Mansûre", *TED*, sayı 12 (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı) (1982), 149.

[19] Mübahat S. Kütükoğlu, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi: Îâne-i Cihâdiyye", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, II (Ankara 1983), 145-166.

[20] *İltizam*, bir devlet gelirinin belli bir süre için en fazla fiat verene terk edilmesidir.

yani senetle belirlenmiş olanlar dışındaki gelirlerden mahallindeki masraflar çıktıktan sonraki kısmı da Redif Hazinesi'ne tahsis olundu[21].

f. Hazine-i Âmire ile Darphane'nin Birleştirilmesi

Mansûre Hazinesi'nin kurulmasından ve askerî masraflar için belli gelirlerin buraya aktarılmasından sonra Hazine-i Âmire ve Darphane eski önemlerini kaybettiler. Hazine-i Âmire'nin Darphane'den yardım almadıkca mevcudiyetini devam ettirebilmesi imkânsız hale geldi. Nisan-Mayıs 1835'de "*mîrî*" sıfatının kaldırılmasıyla devletin esas hazinesi olma vasfını da kaybettikten sonra Cemâziyelâhır 1251 (Eylül-Ekim 1835)'de Darphane ile birleştirildi. Ancak bu yeni müessese pek uzun ömürlü olmadı, 1838'de yeniden ikiye bölündü.

g. Hazine-i Âmire ile Mansûre Hazinesi'nin Birleştirilmesi

28 Şubat 1838'de Maliye Nezâreti kurulurken Hazine-i Âmire Darphane'den ayırılıp Mansûre Hazinesi ile birleştirildi ise de gelir-gider hesapları muhasebesi ayrı ayrı tutulmakta devam edildi. Tanzimat'ın arefesinde Hazine-i Âmire ve Mukataat Hazinesi adlarıyla yeniden ayrıldı.

3. Tek Hazineli Döneme Geçiş

a. Maliye Hazinesi

Tanzimatın malî bakımdan getirdiği yeniliklerin her yerde birden tatbikine başlanmaması dolayısıyla iki ayrı statüye tâbi birimler ortaya çıktı. Eski sistemle idare olunan yerler Hazâin-i Âmire'ce, yeni sisteme tabî olanlar ise Maliye Nâzırı'na bağlı *Maliye Hazinesi* tarafından idare edilmeye başlandı. Yeni kurulan *muhassıllıklar* gelirleri, İstanbul Emtia ve Duhan (tütün) Gümrüğü ile kereste gümrüğü, ihtisab, zecriye (içki) resimleri, maden, karantina, tahmishane hasılatı vs. Maliye Hazinesi gelirleri arasındaydı.

[21] Cengiz Orhonlu, "Hazine", *DVİA*, XVII (1998), 132.

Bu yeni düzenleme sırasında padişahın özel gelirlerinin, masraflarını karşılamadığından, birkaç istisnası ile padişah ve âilesinin emlâkları gelirlerinin de Maliye Hazinesi'nden idaresi ve buna karşılık Muharrem 1256 (Mart 1840)'dan îtibâren bunlara maaş ödenmesine karar verildi. 1840 Mayısı'nda ise diğer bütün hazinelerin Maliye Hazinesi'ne katılması, tek bir hazine ve tek bir bütçe prensibi benimsendi[22].

b. Hazine-i Hassa

Ceyb-i Humâyûn Hazinesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Darphane Hazinesi'ne bağlanmış; Tanzimattan sonra, o tarihe kadar Ceyb-i Humâyûn'a giren gelirler Maliyeye aktarılmış; padişaha muayyen bir tahsisat bağlanarak Maliye Hazinesi'nden ödenmeye başlanmış ve bu tahsisat, Ceyb-i Humâyûn Hazinesi'ne alınarak masraflar buradan ödenmiştir. 1840'lı yılların başlarında bu hazine için önce Ceyb-i Humâyûn ile birlikte Hazine-i Hassa tabiri de kullanılmaya başlanmış, 1846'dan sonra ise Ceyb-i Humâyûn adı tamamen terk edilmiştir. Diğer taraftan hazinenin başında bulunan Darphane Nâzırı da 1850'den îtibâren Hazine-i Hassa Nâzırı olarak anılır olmuştur.

Hazine-i Hassa, Maliye Hazinesi'nden verilen tahsisatla birlikte beş çiftliğin gelirinin idaresi ve padişah adına gerekli masrafların yapılması ile vazifelendirilmiştir. Ancak, zamanla bu gelirlerin masraflarını karşılamadığı görüldüğünden tahsisat arttırıldığı gibi bazı fabrika, maden ve vapur kumpanyasının[23] gelirleri de Hazine-i Hassa'ya aktarılmıştır. Sultan II. Abdülhamid saltanatında ise bunlarla yetinilmeyip vaktiyle Maliye Hazinesi'ne devredilmiş olan mülklerin hepsi Hazine-i Hassa'ya alınmışsa da bu devamlı olmamış; II. Meşrutiyetten sonra Hazine-i Hassa'nın devamlı artış gösteren açığını kapatmak üzere yapılacak istikraza bir mikdar ilâve olunmak şartıyla bazısı yeniden Maliye Hazinesi'ne devrolunmuştur. Zîrâ, saraylar masraflarının karşılan-

[22] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 290.

[23] Hazine-i Hassa'ya bağlı kumpanyalar *Fevâid-i Osmaniye* ve *Aziziye* kumpanyaları için Deniz Ulaşımı kısmına bkz.

dığı tahsisat-ı seniyye, paranın değer kaybına paralel olarak artış gösterdiği halde yapılan masrafların fazlalığı dolayısıyla daima açık vermiştir. Sultan Reşad saltanatında emlâk-ı humâyûnun tamamı Maliye Hazinesi'ne devredilmiş; 1909'da Hazine-i Hassa'nın lâğv edilerek umum müdürlük haline getirilmiştir[24].

B. BÜTÇELER

1. Osmanlı Bütçelerinin Özellikleri

Bir devletin, her türlü teşkilât ve faaliyeti devlet masrafları arasında yer alır. Harp hali, iktisâdî ve siyâsî buhranlar, kıtlık ve salgın hastalıklar hep devletin gelir ve giderlerine tesir eden faktörlerdir. Bunun için sadece iktisâdî tarih açısından değil, siyâsî tarihin aydınlığa kavuşturulması açısından da, devlet bütçelerinin incelenmesine gerek vardır.

Hakikî mânâda bütçeler, gelecek mâlî yılda hazineye girmesi tesbit edilmiş gelirleri toplamak ve masrafları yapmak üzere hükûmetçe hazırlanan taslağın meclis tarafından onaylanması ile meydana gelir ve yürütülmesi de yine meclisce hükûmete verilir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar bu mâhiyette bütçe yoktur. Her ne kadar Sultan Fatih Mehmed'in, *Teşkilât Kanunnâmesi*'ndeki "yılda bir kerre rikâb-ı humâyûnuma defterdarlarım irad ve masrafım okuyalar" ifadesi, defterdarların her yıl bir bütçe hazırlayıp padişaha sunduklarını gösteriyorsa da bu bütçelerden günümüze ancak bir kısmı ulaşmış olup bunlar da hakikî bütçe vasfını hâiz olmaktan uzaktırlar.

Osmanlı klâsik devri bütçeleri, yıl sonunda, bir önceki yılın gelir ve giderlerini göstermek üzere yapılan *muhâsebe bilânçosu,* daha doğrusu, birer muhasebe defteri[25] mâhiyetindedir. Başka bir ifade ile Osmanlılar, harcamalarını, önceden tayin edilmiş bir çerçeve içinde ger-

[24] Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, s. 165.

[25] Muhasebe defterleri ve tarihi hakkında tafsilat için bkz. Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimata Kadar*, II, İstanbul 2000, çeşitli yerler.

çekleştirmemişlerdir. Ancak bu, masrafların tam bir başıboşluk içinde yapılmış olduğu mânâsına gelmemelidir. Bir önceki yılın bütçesi, daima bir rehber vazifesini görmüştür.

a. İlk Bütçeler

Bugün arşivlerimizde tesbit edilebilen ilk bütçe Sultan II. Bayezid devrine âit 1509 tarihli olandır. Ancak, Sultan Fatih Mehmed devrine âit bazı Avrupalıların Osmanlı bütçesi olarak verdikleri muhasebe kayıtları da vardır. Bunlardan en eskisi İacopo [Jacobo] di Promontorio'nun *Recollecta*'sındaki bütçe olup Prof. H. Georg Majer tarafından 1476-77 mâlî yılına tarihlendirilmektedir[26].

Osmanlı bütçeleri veya muhasebe kayıtları, asırlar boyunca hep aynı kalmamıştır.

b. XVI. Yüzyıl Bütçeleri

XVI. yüzyıl bütçeleriyle XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçeleri farklılıklar gösterir. XVI. yüzyıl bütçelerinin özellikleri şöyle sıralanabilir:

• XVI. yüzyılda, başlangıç tarihleri, nevruz olmak üzere bir güneş yıllık devreyi içine alacak şekilde yapılmışlardır. XVII. yüzyılda hicrî yıl esasına çevrilmişse de XVIII. yüzyılda yine başlangıcı mart olan mâlî yıla göre düzenlenmeğe başlanmışlar ve bu, sonuna kadar böyle devam etmiştir.

• 933-934 (1527-28) bütçesi istisnâ edilirse, XVI. yüzyıldaki diğer bütçelerin ortak bir özelliği vardır: Esas bütçe yılı rakamları yanında bir önceki mâlî yıla âit rakamlar da mukayeseli olarak verilmiş; böylece bir yıl öncesine nazaran hazinenin kâr - zarar durumu gösterilmeğe çalışılmıştır.

• Osmanlı bütçeleri, bütün gelir kalemlerini ihtivâ etmemekte, hemen yalnız padişah haslarından elde edilen gelirlere yer vermektedir. Bilinen bütçeler içinde bunun tek istisnâsı 933-934 (1527-28) yılı bütçesidir. Gerçekten bu bütçede padişah hasları dışındaki vüzerâ,

[26] Majer, s. 115-140.

ümerâ vs. haslarıyla timarlar hasılatı ve dirlik sahiplerinin sayısı da verilmiş; ayrıca, bunların eyâletler veya eyâlet gruplarına göre dökümü yapılmıştır. Böylece, her birinin, genel toplam içindeki payı da ortaya konulmuştur.

Ancak XVI. yüzyıla âit bilinen diğer bütçelerde ne eyâletler, ne de vakıflar gelirlerine rastlanır. Nakliyattaki güçlük ve riskler, doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan gelirlerin mahallî masraflar çıktıktan sonra artanının merkeze gönderilmesi usûlünün benimsenmesini gerektirmiştir. Timar rejiminde ise dirliğin geliri, bazı hizmetler karşılığı timar sahibine bırakılmıştır. Serbest olmayan timarlarda bazı resimler devlet tarafından toplandığı halde serbest timarlarda bunlara da müdahale edilememektedir.

Timarlar gibi büyük vakıf köyler de devletin hiçbir şekilde müdahalesine imkân olmayan topraklardır. Dolayısıyla, bunlara âit gelirler bütçelere aksetmezler.

• Masraf olarak da sadece merkezde yapılan harcamalar söz konusudur. Padişaha teslim edilen meblâğlar, saray masrafları, kapıkulunun mevâcibleri, tersane masrafları, silâh yapımı, top dökümü gibi askerî masraflar ve ihsanlar, yabancı devlet elçilerine yapılan masraflar başlıca kalemleri teşkil eder.

Bütçelerin tertip tarzına gelince: Başta, "İcmâl-i muhasebe" veya "Muhasebe-i vâridât ve masârıf-ı Hızâne-i Âmire" şeklinde bütçenin niteliği hakkında bilgi veren bir başlık bulunur. Burada bütçenin hicrî yıl îtibâriyle başlangıç ve bitiş tarihleri ile her üç defterdarın isimleri yer alır. Sonra "asl-ı mal" başlığı altında o yılın toplam geliri verilir ve altta bu toplamı meydana getiren kalemler ve gelir miktarları sıralanır[27] ki bu tertip tarzı "merdiven sistemi" olarak adlandırılır[28]. Takiben

[27] Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1955), 280 vd; "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, XVII/1-4 (1960), 225 vd; "954-955 (1547-1548) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, XIX/1-4 (1960), 219-276; "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, XIX/1-4 (1960), 298.

"tefâvüt-i hasene" adı ile de altının alım ve satım fiatları arasındaki fark dolayısıyla hazinenin kârı belirtilir. Bunların toplamı yapıldıktan sonra bir önceki yılın geliriyle karşılaştırılıp aradaki fark "ez-ziyâde" (+) veya "el-kesir" (-) şeklinde kaydedilir.

Gelir ve giderler ayrı fasıllar halinde yazılmıştır. XVI. yüzyıl bütçelerinde tam bir ayniyyet olmamakla birlikte, tasnif defterdarlıklara göre, başka bir ifade ile coğrafî yayılışa göredir. 1509 bütçesinde –o tarihte sadece iki defterdarlık bulunduğu için– Rumeli ve Anadolu defterdarlarının kontrollerindeki yerlere[29], Sultan Kanunî Süleyman devrindeki bütçelerde ise –ki şimdilik bu padişah devrine âit bilinen ilk bütçe 1524-25 tarihlidir[30]– sırasıyla şıkk-ı evvel, şıkk-ı sânî ve Anadolu defterdarlarına tâbî bölgelere âit rakamlara yer verilmiştir. Mukataa gelirleri, cizye, ispenç vergileri, bağ, bahçe ve küreci resimleri bu gelirlerin başında gelir. Ahkâm, şikâyet ve tezkire harçları da bu gruptadır. Diyarbekir, Halep, Şam ve Arabistan gibi yerlerin gelirleri ayrı yazılmıştır. "Akçehâ-yı müteferrika" adı altındaki gelirler, *avârız* gibi olağanüstü hallerde toplanan vergilerle kale muhafızlarının iki tayini arasındaki zaman içinde hazineye kalan meblâğlar, esirlerden alınan *pencik* resmi, katl edilen veya ölen bazı şahısların servetlerinin hazinece zabtedilmesi demek olan *muhallefat* geliri, mîrî hayvanların, saraydaki artık kumaşlar ve eski kürklerin satışından elde edilen gelirler gibi kalemlerden ibârettir. Bazı bütçelerde gelirler, "mukarrer", yani devamlı ve "gayr-i mukarrer", yani olağanüstü, şeklinde ayrılmıştır.

XVI. yüzyıl bütçelerinde "el-mubâyaat" başlığı altında çeşitli kumaşlar, halılar, kürkler vs.; "âdât" başlığı altında bazı kalelerdeki yeniçerilere verilen nafakalarla yine yeniçeri ve acemi oğlanları vs.ye veri-

[28] Oktay Güvemli, Batuhan Güvemli, "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 9 (İstanbul 2015), 29 vd.

[29] Mehmet Genç-Erol Özvar, "II. Bayezid Dönemine Ait 1509-10 (Hicrî 914) Tarihli Bütçe", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, II, İstanbul 2006, s. 22-30.

[30] Sahillioğlu, "1524-1525 Bütçesi", s. 415-452.

len yay parası olan "keman-baha" vs.; "in'âmat, tasaddukat" başlığı altında verilen ihsan ve sadakalar gelmektedir.

c. XVII ve XVIII. Yüyıllar Bütçeleri

XVII. yüzyıldan îtibâren bütçelerin bu düzenleniş tarzlarında değişiklik yapılmış; maliye kalemlerine göre bir sıralamaya gidilmiştir. Gerçi bu kalemlerin bir kısmı Bursa veya Kefe gibi yer adlarıyla anılmaktadır ama, bu da bir bakıma yanıltıcı olmaktadır. Zîrâ, meselâ Kefe Mukataası Kalemi, sadece Kefe değil, bütün Ege sahil ve adalarına da bakmaktadır. Maden Mukataası Kalemi içinde madenden başka gelirler olduğu gibi, madenlerle ilgili bir takım gelirler de diğer kalemlere dağılmışlardır.

Masraflar faslına gelince: Masrafın mâhiyetine göre fasıllara ayrılmış olup birinci sırayı "el-mevâcibât" başlığı altında kapıkulu ve saray halkının mevâcipleri almakta, onu, "et-teslîmat" adı altında önce padişaha ödenen meblâğlar, sonra Matbah-ı Âmire, Has Ahır, elçiler için yapılan masraflar vs. gelmektedir. Bundan sonraki fasıllar bütçeden bütçeye biraz değişiklik göstermektedir. XVII. yüzyıl bütçelerinde 3. fasıl "el-ihrâcât" başlığını taşımaktadır. Sonda ise bakıye verilmektedir. Bazı bütçelerde bakıyenin çeşitli altın cinslerine göre miktarları kaydedildiği gibi, bazılarında da Hazine-i Âmire, Yedikule ve Bedesten'de saklanan miktarlar belirtilmiş bulunmaktadır. Bütçede gelirin giderden fazla olması halinde "el-bâkî", masrafların geliri aşması halinde ise "ez-ziyâde-i masraf ani'l-irâd" tabirleri kullanılmaktadır[31].

XVII. ve XVIII. yüzyıllar bütçeleri XVI. yüzyıldakilerden biraz farklılık gösterir. Gerçekten XVI. yüzyıl bütçelerinde devlet gelirinin yaklaşık olarak %49'luk kısmı bütçede görünmezken XVII. yüzyılda askerî ve siyâsî dengenin Osmanlılar aleyhine bozulması sonunda, Tuna'nın kuzeyinde kalan bölgedeki padişah hasları gelirlerinin tamamı ile Diyarbekir, Musul, Bağdat ve Girit gibi yerlerin gelirlerinin büyük

[31] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, XVII/1-4 (1960), 219 vd.

kısmının mahallinde sarf edilmesi yanında, Mısır irsâliyesinin devlet gelirleri arasında gösterilmeyip doğrudan padişahın özel hazinesi olan *Ceyb-i Humâyûn Hazinesi*'ne girmesi dolayısıyla, 1660'larda bu oran %75'e yükselmiştir.

XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçelerinde elden çıkan yerlerin gelirlerinin kaybolması yanında bir de tahsil edilemeyen gelirler yer almaktadır ki, bunlar bütçelerde "mümteniu'l-husûl", iltizama verilemeyen mukataalar ise "nâ-furuht" (satılmamış) olarak gösterilmişlerdir. Padişahın tahsilini durdurduğu avârız vergilerine de işaret edilmiştir. Ancak bu tahsil edilemeyen gelirler de bütçelerde toplanması gerekli miktarlar olarak yerlerini almışlardır. Bunların toplamları verilmiş ve gayr-i sâfi gelirden çıkarılarak sâfi gelir bulunmuştur.

Bir harp sonrası bütçesinde ise –ki meselâ 1103 (1691-92) yılı bütçesi böyledir– bütçe kapatıldıktan sonra bir ekleme yapılarak harp harcamalarının hazineye yüklediği masraflarla toplanamayan olağanüstü vergiler ayrıca gösterilmiştir.

Diğer taraftan, XVII ve XVIII. yüzyıllar bütçe rakamlarında büyük artışlar kaydedilmiştir. Ancak bu artışlar gelirlerin artmış olmasından değil, XVI. yüzyılda başlayan ve müteâkıp asırlarda da devam eden *sikke tashihi* denilen akçenin ayarıyla oynanmasından[32] kaynaklanmaktadır. Merkezî devlet bütçesi gelirlerindeki azalmanın sebebi ise harpler dolayısıyla merkez bütçesine aktarılan eyâletler gelirlerinin harp masrafları dolayısıyla mahallinde harcanmasından kaynaklanmaktadır.[33]

XVII. yüzyıldan îtibâren gelirler kalemlere göre verildiği halde masraflarda aynı usûl takib edilmemiştir. Bu bütçelerin büyük ekseriyetinde, gelir ve giderlerin günü gününe işlendiği ruznamçe kayıtlarının esas teşkil etmediği görülür. Bir diğer özellik, masrafların daha teferruatlı olarak kaydedilmesidir.

[32] Tafsilât için Para Politikası kısmına bkz.

[33] Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, *İFM*, XLI/1-4 (1985), 402.

XVII. ve XVIII. yüzyıl bütçelerinin belirli fasılları maliye kalemlerine göre tertib edilmiş olduklarından merkeziyetçi bir karakterdedirler. Taşra defterdarlıklarının bir kısmı eski durumlarını muhafaza ettikleri halde diğer bazılarının voyvodalık haline getirilmiş olduğu görülür. Gider fasıllarında ise, aynı tertip kullanılmamıştır.

Bunlar 1748-49 bütçesi istisna edilirse tertip bakımından farklılık göstermezler. Yalnız bu bütçede, sikkenin kıymet kaybı dolayısıyla birim olarak akçe yerine guruş esas alınmıştır.

d. Çok Hazineli Devir Bütçeleri

Sultan III. Selim ve II. Mahmud devirleri çok hazineli devirlerdir. Dolayısıyla bu hazinelerde ayrı bütçeler tertib edilmişlerdir. Hazineler bahsinde görüldüğü gibi, bazı gelirler bu hazinelere terk edilmişlerdir ki olağanüstü bazı aktarmalar istisna edilirse, bu hazinelerin gelirleri bellidir.

1793'de kurulmuş olan İrâd-ı Cedid Hazinesine âit ilk bütçe 23 aylık bir dönemi kapsamaktadır. Müteâkıp bütçeler ise 1 Ša'ban-30 Receb tarihleri arasındaki devirlere âit olup hicrî yıl esâsına göre düzenlenmişlerdir. Günlük gelir ve giderlerden hareketle aylık ve bunların birleştirilmesiyle yıllık bütçeler meydana getirilmiş olup gelir, gider ve mizan olmak üzere üç kısımdan meydana gelmişlerdir.

Gerek gelir, gerekse masraf kalemleri üç ana grupta toplanmıştır: Gelirin birinci grubunda bu hazinece zabtedilen, a. mukataaların, b. eshamın faizleri (yıllık kâr), c. timar ve zeâmetlerin gelirleri yer almaktadır.

İkinci grubunda, buraya tahsis edilen a. içki satışlarından alınan *zecriyye*, b. pamuk, c. yapağı, d. istefidye üzümü, f. kökboya, g. mazı ve h. tiftik resimleri bulunur.

Üçüncü grubunda ise terekelerden elde edilen gelirler ve bazı muamelât dolayısıyla hazineye geri ödenen paralar gibi olağanüstü gelirler yer alır.

Masraf kalemlerinin ilk faslı bazı mukataaların zaptı dolayısıyla Hazine-i Âmire ile Darphane Hazinesi'ne ödenen meblâğlara;

İkinci faslı, Nizâm-ı Cedid ve bahriye askerinin maaşlarına ayrılmıştır.

Bu kalemler dışındaki masraflar, standardlaşmış olmayıp yıldan yıla ihtiyaçlara göre değişmekte ve dolayısıyla her yılın bütçesinde farklı kalemler görülebilmektedir. Bunlar içinde esham alım ve satımı, inşa ve imar giderleri, sefer masrafları gibi başlıklar sayılabilir[34].

1805-1837 yılları arasında mevcudiyet gösteren *Tersane Hazinesi*'nde de bu yıllarda özel bütçeler hazırlanmıştır. 1820-22'ye kadarki bütçeler gelir fazlasıyla kapanmış; hatta 1815'de başta Hazine-i Âmire olmak üzere bazı kurumlara aktarmalar da yapılmıştı. Fakat bundan sonraki yıllarda, muhtemelen Mora ve Sırp isyanlarının hazineye getirdiği külfet dolayısıyla, giderler gelirleri aştığından, bu yıllarda Darphane'den alınan iânelerle açık kısmen kapatılmaya çalışılmıştır. Alınan iâneler yaklaşık olarak 105.000 ile 6.323.000[35] arasında değişmiştir. Bu yıllarda Darphane'den alınacak iâne için önceden gelir gider hesabı yapılarak rakam tesbit edilmiştir.

Zahire Hazinesi ise döner sermaye ile çalışmıştır.

Yukarıda verilmiş olan Mukataat, Mansûre ve Redif hazinelerinin gelirleri yeni kurulan orduların masraflarına tahsis edilmiştir.

e. Tanzimat Sonrası Bütçeleri

Tanzimatı müteâkıp Maliye Hazinesi 1840'da Hazine-i Âmire, Mansûre ve Redif hazineleriyle birleştirilip tek bir hazineye geçilince 1841-42 mâlî yılı için tek bir bütçe taslağı hazırlanmışsa da bu, henüz modern mânâda bir bütçe hüviyetinde değildir[36]. Böyle bir bütçe ancak 1846-47 yılı için yapılabilmiştir. Tanzimata kadar merkezdeki maaş ödemeleri hicrî yıla göre yapılmakta iken artık bütün bütçe hesapların-

---

[34] Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *DVİA*, XXXIII (2007), 176.

[35] Y. Cezar, *Bunalım ve Değişim*, s. 233.

[36] 1840-1841 bütçesi için Yavuz Cezar'ın "Tanzimatta Malî Durum", *İFM*, XXXVIII/1-4, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan (İstanbul 1984), 291-342 adlı makalesine bakılabilir.

da mâlî yıl esas alınmıştır. Bütçenin düzenlenmesinde esas, gelirlerde bir önceki yılın rakamlarıdır. Eğer o yıl iltizam bedelleri veya vergi artışı gibi bir şey yapılacaksa bu bütçeye ilâve edilmiştir. Tahsili imkân dahilinde görülmeyen gelirler ise toplamdan düşülmüştür. Gelirler iki grupta toplanmıştır. 1. vergi, cizye, eyâletlerin maktu gelirleri ve madenler hasılatı; 2. öşür, gümrük, tapu, kontrato ve evrâk-ı sahîha gelirleriyle diğer bazı gelirlerdir. Kararlaştırılan esaslar dairesinde ilk bütçe 1846-47 mâlî yılında yapılmış ve 1851-52 mâlî yılına kadar da bu şekilde devam etmiştir. Benimsenen prensiplere rağmen, bir sene hariç, bütçeler hep açıkla kapanmıştır. Buna da sebep, imar ve haberleşme, sanayi'inin gelişmesi için fabrikalar açılması gibi hususlarda devletçe girişilen faaliyet olarak gösterilmektedir[37].

Maliye Hazinesi'nin kuruluşundan sonra "muvâzene özeti" burada konuşulup müzâkere sonucu padişaha arz ile tasdikine sunulur olmuştur.

1850'de Meclis-i Tanzimat'ça bir bütçe nizamnâmesi hazırlanmış olup bütçe kelimesi de ilk defa o zaman kullanılmaya başlanmıştır[38]. 1855'de hazırlanan bütçe nizamnâmesi ile gelirler vasıtasız ve vâsıtalı vergiler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Giderler, devlet dairelerince yapılan her türlü harcamalar ve dış borçlar, esham ödemeleri olarak yine iki grupta toplanmıştır. Bütçe, bir öndeki harcamalar dikkate alınarak tertib edilecek; gelirler, son üç yılın ortalaması bulunarak hesablanacağı gibi giderler de her daire için ayrı ayrı hesablanacaktı. Bütçe, Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den seçilecek kimselerden oluşan bir komisyonda görüşülüp uygun bulunduktan sonra Meclis-i Umûmî'de görüşülüp kabûl edildiği takdirde padişaha sunularak tasdik edilecekti. Bütçenin tatbiki ise maliye nâzırınca yapılacaktı.

---

[37] Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989, s. 7-13, 18-20.

[38] Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, neşr. M. Münir Aktepe, IX, İstanbul 1984, s. 38 ve oradan naklen Erdoğan Keskinkılıç, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış", *OTAM*, sayı 14 (Ekim 2003), 320-321.

1873'de yapılan nizamnâmede bütçe rakamlarının, gelir ve gider için kesin olduğu, hiçbir şekilde değişiklik yapılmayacağı hususu dile getirilmiştir.

Bütçeyi seçilmiş bir meclisin tasdiki ise ancak 1876 anayasası ile kābil olmuştur[39].

2. Bazı Kaynak Eserlerde Yer Alan Bütçeler

XVI. asrın sonlarından îtibâren bazı eserlerde de bütçe cedvelleri yer almaktadır.

a. Ayn Ali Efendi Bütçesi

Ayn Ali[40] Efendi'nin Kavanin-i Âl-i Osman ve Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân'ı bunlardandır.

Eserin ilk faslı, has ve sâliyâne* ile idare olunan beylerbeyilerin adları ile gelirlerini akçe olarak göstermektedir.

Bilindiği gibi, timar rejiminde gelir, her 5.000 akçeye bir cebelü, yani teçhizatlı asker çıkarmak üzere, mahallî masrafları karşılamak şartıyla has, zeâmet ve timar sahibine terk edilmektedir.

Sâliyâne ile idarede ise, bütün mahsûle devletçe el konup beylerbeyi, sancakbeyi ve diğerlerine sâliyâne ve ulûfe verilmektedir. İşte Ayn Ali Efendi Risâlesi'nde, sâliyâne ile idare edilen Mısır (487 Mısır kesesi), Bağdat (14 yük), Yemen, Habeş (11 yük), Basra (10 yük), Lahsa (88 yük) beylerbeyiliklerinin gelirleri verilmiştir.

II. ve III. fasıllarda, Rumeli, Anadolu ve sırasıyla bütün eyâletler ve bu eyâletlere bağlı sancakların adları ile has, zeâmet ve timar gelirleri ve her birinin çıkaracağı cebelü miktarı kayd olunmuştur.

---

[39] Keskinkılıç, a.g.m., s. 321 vd.

[40] Bu isim "Ayn-ı Ali" ve "Aynî Ali" şekillerinde okunmuşsa da "Ayn Ali" olması gerekmektedir. Zîrâ, divan kâtiplerinin hepsinin birer rumuzu vardır ve bu rumuzlar genellikle isimlerinin baş harfleridir. Ali ismi de "ع" (ayın)'la başladığı için "Ayn Ali" denilmiştir. Feridun M. Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *Tarih Dergisi*, XXXV (1994), 131-149.

Ayn Ali Efendi, Risâle-i Vazife-hârân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman adlı risalesinde ise kapıkulunun miktar ve aldıkları mevâcibin bizzat meşgul olanlar dışında tam olarak bilinemediğini, bunun için 1018 reşen (= receb, şa'ban, ramazan / 1609 ekim-kasım-aralık) mevâcibinden hareketle yevmiye, üç aylık mevâcib ve senelik tutarını göstermek üzere bir cetvel tanzim ettiğini yazmaktadır. Bu cetvelde vazife alanlar mertebe halinde sıralanmıştır. Her mertebe de fasıllara ayrılmıştır.

Mertebe-i evvelde (1), sırasıyla yeniçeri, topçu, cebeci, bölükler halkı; mertebe-i sânîde (2), azaplar ve tersâne halkı; sâlîsde (3), has ahır halkı, bevvablar, matbah-ı âmire halkı, ehl-i hıref denilen hattat, müzehhip gibi san'atkârlar, mehterler, has tabibleri; mertebe-i râbide (4), rikâb-ı humâyûn ağaları, ulema ve ümera yer almakta, nihayet bunların bir özeti verilmektedir[41].

Ancak Ayn Ali Efendi Risâlesi'ndeki cetveller, teferruatlı bir bütçe olmaktan çok uzak olduğu gibi, rakamlar da çok yerde birbirini tutmamakta, bu bakımdan sıhhatli ve itimada şâyan görülmemektedir.

b. Tarhuncu Bütçesi

XVII. asırda Osmanlı mâliyesinin gitgide daha çok bozulduğu ve bütçe açığının arttığı bilinmektedir. Sultan IV. Mehmed devrinde 1652'de sadarete getirilen Tarhuncu Ahmed Paşa da bu durumu padişaha göstermek için bir masraf bilançosu hazırlamıştır ki *Tarhuncu Bütçesi* adıyla anılır.

Mehmed Halife'nin *Tarih-i Gılmânî* adlı eserinde Tarhuncu Ahmed Paşa'nın (sad. 1652-1653) içeriden ve dışarıdan bir kimseye bir akçe ulûfe ve terakki, yani zam vermediğine, hergün masrafı indirmek üzere çalıştığına ve dokuz aylık sadaretinde masraftan hergün bir yük akçe indirdiğine işâret olunmaktadır. Şubat 1653'de padişahın da hazır bulunduğu bir toplantıda defterdarın, vâridâtın kifayetsizliği hakkında bir lâyiha okumasını müteâkip padişah, babası zamanında îrâdın, mas-

[41] Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1979, Prof. Tayyib Gökbilgin'in önsözü: s. 3-40.

rafa kifâyet ettiği halde şimdi açık verilmesinin sebebini sormuş, bunun üzerine Tarhuncu da devletin yıllık gelir ve giderini göstermek üzere iki defter tanzim etmişti[42]. Tarih-i Gılmânî'de "Defter budur ki zikr olunur'' başlığı altında Tarhuncu bütçesi yer almaktadır.

Ancak bütçede gelir kaynakları ayrı ayrı zikr edilmemekte, sadece Anadolu ve Rumeli'den bir senede tahsil olunacak cizye, avârız, mukataat vs. nin Dîvân-ı Humâyûn'da saklanan defter gereğince miktarı verilmektedir.

Bütçenin masraf faslını teşkil edecek rakamlar ise, birer birer kayd edilmiş bulunmaktadır.

Önce, başta yeniçeriler olmak üzere, kapıkulu askerinin mevâcibleri yer almakta, sonra "el-masârıfat" şeklinde bir başlık konarak kürk ve çukalar için ödenen meblâğlarla ocaklıkların dışında matbâh-ı âmire, saraylar, tersâne ve diğer yerlere ödenen miktarlar ayrı ayrı kalemler halinde verilmektedir. Sonunda ihrâcat ve masarıf-ı mukarrerenin toplamı 84.953.999 ile kul mevâcibi ve diğer masraflar toplamı 483.393.150 ve bütün gider toplamı 676.106.387 olarak kayd edilmektedir. Bu hesaba göre bütçe açığının 175.393.885 akçeye ulaştığına da işâret olunmaktadır[43].

c. Eyyûbî Efendi Bütçesi

Yine Sultan IV. Mehmed saltanatında hazırlandığını gördüğümüz bir diğer bütçe de *Eyyûbî Efendi bütçesi*'dir. 1660-61 mâlî yılına âit olan bu bütçe, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân fî Kavanin-i Âl-i Osman* adlı eserinde yer aldığı gibi Belin'in *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler* adlı eserinde (s. 83 vd.) de neşr edilmiştir.

[42] Bütçe hakkında bkz. Belin, s. 143 vd.; Ziya Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940, s. 118.

[43] *Tarih-i Gılmânî*'nin matbu'unda bazı yanlışlıklar olduğu Bekir Kütükoğlu tarafından tesbit edilmiştir. "Tarih-i Gılmânî'nin İlk Redaksiyonuna Dâir", *Tarih Dergisi*, sayı 27 (1973), 31.

Ayrıca Prof. Ömer Lütfi Barkan tarafından da 1669-70 yılına âit bir bütçe ile mukayesesi bulunmaktadır[44].

Eyyubî Efendi bütçesinde îrat, muhasebe-i evvel, cizye kalemi ile Haremeyn mukataası kalemi başta olmak üzere mukataa kalemleri, avârız ve nüzûl[45] bedelleri ayrı ayrı gösterilmiş ve toplam olarak 581.270.818 akçe (Barkan 581.270.828 akçe) verilmiştir.

Masraf faslında ise, piyade mukabelesi, küçük ruznamçe, süvari mukabalesi kalemlerine âit masraflar verildikten sonra ocaklıklardan gayri tersaneye, şehreminine, matbah eminine, ıstabl-ı âmire (has ahır) eminine verilen meblağlarla sâir masraflara geçilmektedir.

Eyyubî Efendi bütçesine göre, 593.604.361 akçelik masrafa karşılık vâridat 581.270.818 akçe olarak tesbit edildiğinden 12.333.543 akçelik bir açık gözükmektedir.

Eyyubî Efendi bütçesinin en dikkat çeken özelliği ise, gayr-i mukarrer bazı gelirlerin de cetvelde yer almasıdır. Gerçekten bu nevi gelirler diğer bütçelerde çok zaman bir arada gösterildikleri halde bu bütçede ayrı olarak verilmiştir. Ancak 1071 bütçesinin bu faslına yalnız *Telhisü'l-beyan*'da rastlanmakta olup Belin'de yoktur.

Bu bütçe cetvelinde yer alan bazı ifadelerden, olağanüstü hallerde toplanması gereken nüzûl bedeli gibi *tekâlif-i örfiyye*nin[46] bir kısmının devamlı alınan bir vergi haline geldiği fikri uyanmaktadır. Yine, sadece harp zamanlarında alınan kürekçi ve *sürsat*ın[47] da bir kısmının aynî, yani hizmet veya mal olarak değil, nakdî ödenebilecek hale geldiği anlaşılmaktadır.

[44] "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İFM*, XVII/1-4 (1960), 304 vd.

[45] İleride Avârız vergilerine bkz.

[46] Tekâlif-i örfiyye için ileriye bkz.

[47] *Sürsat* için Avârız vergilerine bkz.

Aynı bütçenin masraflar faslındaki bazı kalemler de harp zamanlarındaki masrafların mahiyetini göstermesi bakımından mühim görülmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Eyyubî Efendi bütçesi, o zamana kadar yapılmış olan Osmanlı bütçeleri içinde en mütekâmilidir ve küçük bazı değişiklikler istisna edilirse Sultan III. Selim devrine kadar hemen hemen aynı şekil muhafaza edilmiştir.

Merkez bütçelerinden başka eyâletlerin de bütçeleri vardı. Beylerbeyiler, idarelerindeki yerlerde toplanan vergilerin mahallî masraflar çıktıktan sonra kalan kısmını merkeze gönderirlerdi. Gelir ve masrafları ihtiva eden yıl sonu bütçeleri yanında muntazaman muhasebe bilançoları da gönderilirdi. Bunların kontrolundan ise başdefterdar mes'uldü[48].

[48] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 125.

Onbirinci Bölüm

GELİR KAYNAKLARI VE BORÇLAR

I. GELİRLER

Osmanlı Devleti'nde memleketin en ücrâ köşelerine varıncaya kadar toplanan gelirlerin önce merkez hazinesine gönderilmesi ve buradan yine masrafların yapılması için dağıtılması, o devirde ulaşımın at ve deve gibi hayvanlarla yapılması yanında yollarda soygun ihtimallerinin yüksek oluşu gibi devrin şartları icabı, son derecede güç, hatta imkânsızdı. Onun içindir ki, bazı gelirler maaş karşılığı bırakılırken, diğer bazıları da ihale edilir, yani *iltizam*a verilirdi.

1. Timar Sistemi

Timar sisteminin esası, devlete ettiği hizmetlerden dolayı mükâfatlandırılmak istenen askerî sınıf mensuplarına, maaş tahsisi yerine bazı vergi gelirlerini kendi nam ve hesaplarına toplama hakkının bırakılmasıdır. Sipahi tarafından toplanan resimler, –vergiler bahsinde de temas edileceği gibi– çift resmi ve bağlantıları, öşür, duhan, tapu, gerdek resimleriyle yüksek rütbeli kimseler tasarrufundaki *serbest timar*ların *niyâbet*, *cürm ü cinâyet* ve *bâd-i hevâ* gibi resimleriydi. Sipahi, bu resimleri genellikle vekil, kethuda ve voyvodalara toplattırırdı. Zâten, timarın tamamı bir yerde olmadığından bu işin hepsini birden kendisinin yapması da zordu. Bir vergi dönemi içinde timar topraklarında sipahi değişikliği olduğu takdirde yeni sipahinin tekrar aynı vergileri isteme hakkı yoktu. Buna rağmen usûlsüzlükler olmakta ve köylünün

şikâyeti Dîvâna da aksetmekteydi. Bunun içindir ki, resimlerin ne zaman toplanacağına dair nizam konmuştu[1].

Timar sahipleri, kanunun kendilerine tanıdığı haklar dışında olarak toprağın mülkiyetini alamadıkları gibi kendileri için de kullanamazlardı. Buna karşılık boş veya çorak olan ve timar hudutları içindeki otlak ve reayanın tasarruf ettikleri topraklar, orman ve suları kontrollerinde bulundurma, hâriç reâyâya boş arazileri kiralama hakları vardı. Ancak köylüye âit topraklarda hiçbir şekilde zıraat yapamazlardı[2].

Bir gelirin, timar defterindeki kaydı demek olan *yazısı* yıllık 20.000 akçeye kadar olanlar *timar*, 20.000 - 100.000 akçe olanlar *zeâmet* ve 100.000 akçenin üstündekiler *has* olarak adlandırılırdı. Timar tasarruf edenler, kendilerine bırakılan gelirlerin karşılığı olarak harp zamanında kendileriyle birlikte, her 5.000 akçe için *cebelü* adıyla tam teçhizatlı bir askeri sefere götürmek –devrin tabiriyle *sefere eşmek*– mecburiyetinde idiler.

Timarların *kılıç* denilen bir nüve kısmı olup bunun yeri değiştirilemezdi. Sipahi öldüğünde ancak bu kısmı oğullarına geçerdi. Bir timarın tamamı bir yerden olmazdı. Parçalar genellikle, değişik yerlerdeki gelirlerden tahsis edilirdi[3]. Timar tahsis edilen şahsa bunu belgeleyen bir *berat* verilirdi. Bu beratta hangi gelirlerin ne kadarlık bir parçasının tahsis edildiği teferruatıyla belirtilirdi[4].

2. Mukataa Sistemi

Mukataa, "kesilmiş" mânâsı taşımaktadır. Osmanlı mâlî terimi olarak ise yıllık nakdî belirli gelir getiren müesseselerdir. Bunlar, maden ocağı, gümrük, tuzla, dalyan, darphane gibi gelir kaynaklarıdır. Mukataalar, birkaç şekilde idare edilmişlerdir. Bunlardan biri muka-

[1] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 112.

[2] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 157-158.

[3] Timar hakkında geniş bilgi için bkz. Barkan, "Timar", s. 295, 316-317; Halil İnalcık, "Timar", *DVİA*, XLI (2012), 169 vd.

[4] Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 138-139.

taanın, devlet tarafından tayin edilmiş olan ve devletten maaş alan memur tarafından idare edilmesidir ki, bu memura *emin*, idare şekline ise *emanet*le idare adı verilir. İltizamı alacak çıkmaması halinde veya iltizama verilmeden önce mukataanın gelirinin tesbiti için emanetle idare yoluna baş vurulurdu. Emanetle idarede, mukataanın geliri, memur, hademe vs. maaşları, kira, yakıt, tamir vs. masraflar çıktıktan sonra kalan kısımdır. Bu hasılat ya merkeze gönderilir veya merkez tarafından emredilen yere transfer edilerek mahsûbu yapılırdı.

*İltizam*la idarede ise mukataanın işletme hakkı, genellikle üç yıllık bir süre için arttırma ile satışa çıkarılır ve en yüksek meblâğı ödemeyi kabûl edene verilirdi. İltizamı alan *mültezim* (veya *âmil*) iltizam bedelinin bir kısmını *muaccele* denilen peşin olarak öder, kalan kısmı için ise kefil gösterir ve *müeccele* denilen, tarihleri belirtilmiş taksitler halinde öderdi. Mukataanın esas geliri iltizam bedelinin üstünde olacağından, mültezimin elde edeceği gelirin iltizam bedeli üzerindeki kısmı mültezimin kârı idi. İltizam bedelini ödeyemeyenlerin mallarına el konulur, mallarının borcunu karşılayamaması halinde hapsedilirdi. Mültezimin ölümü veya iltizam bedelini ödemeden kaçması gibi hallerde kalan borç kefilinden tahsil olunurdu.

İltizamlar, genellikle üç yıl süre ile verilmekle beraber, mültezimin kazançlı görmesi halinde, mukataayı birden fazla *tahvil*le, yani altı, dokuz, hatta on iki yıl gibi sürelerle de alması mümkündü. Diğer taraftan devlet, tahvil süresi dolmadan o mukataa için daha yüksek bir teklifle karşılaşırsa ilk iltizamı iptal ederek *kıste'l-yevm* (tasarruf edilen süre) üzerinden hesap görürdü. Ancak iltizam, daha yüksek fiat teklif edene verilmeden önce eski mültezime durum bildirilir, eğer o, aynı miktarı ödemeyi kabûl ederse iltizam el değiştirmez, eski mültezim yeni rakam üzerinden devam ederdi.

Bir mültezimin birkaç mukataayı bir arada iltizama alması ve dolayısıyla birinin ziyanını diğerinin kârı ile telâfi etmesi de mümkündü. İltizamlar, tek bir şahıs tarafından alınabileceği gibi bir ortaklıkça da deruhte edilebilirlerdi.

İltizam bedeli taksitleri nevruz ve ağustosta idi. Ancak, mahallinde ödenecek ulûfelerle duâgû ve selâtin vakıfları hademelerinin vazifeleri yahut askerî mühimmat, zahire veya nakliye ücretleri *mahsup* yapılmak üzere bu bedellerin karşılığında ödenebilirdi.

Emanetle idare edilen mukataaların, emin tarafından iltizama alınması halinde mültezim, vaktiyle o mukataanın emini olduğu için bu sıfatını sürdürür ve aldığı ücreti de iltizam bedeline mahsûb ederdi. Bu tür idareye *emânet ber-vech-i iltizam* adı verilirdi. Bu sistemde eminler, mültezim de olduklarından diğer mültezimlerin sorumluluklarını taşırlardı[5].

3. Mâlikâne Sistemi

XVII. yüzyılda uzun süren harplerin bir kısmının başarısızlıkla sonuçlanması dolayısıyla giderek artış gösteren masrafların karşılanabilmesi, yeni gelir kaynaklarının bulunmasını gerektiriyordu. *Sikke tağşişi* denilen paranın ayarının düşürülmeleri, idam edilenlerin veya ölenlerin mallarına devletce el konulması demek olan *müsadere*ler ve yeni vergiler konulması veya mevcut vergilerin arttırılması açığı kapatmaya yetmeyince iltizamların *kayd-ı hayat şartıyla*, yani ömür boyu satılması yolu denendi. *Mâlikâne* adı verilen bu sistem daha XVII. yüzyıl başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye'de denenmiş bulunuyordu. Ancak mâlî bir politika olarak kabûl edilip yaygın hale getirilmesi II. Viyana muhasarasını takib eden ve 1699 Karlofça Muâhedesi'yle sonuçlanan harp sırasında 1695'dedir. Mukataalar mezat yoluyla en yüksek fiatı verene satılmakta[6], satışa başlama fiatı olarak ise mültezime getireceği kârın 2-10 katı arasında bir rakam alınmaktaydı. *Muaccele* adı verilen peşin satış bedelinden başka *dellâliyye* ve *cebelü bedeliyyesi* ile her yıl da *müeccele* adıyla belli bir miktar daha ödenirdi. Buna karşılık devlet mâlî haklarla birlikte, devlet memurlarının mâlikâne mukataalarına müdahale edemeyecekleri kaydıyla, idarî hakları da mâlikâne sahibine veriyordu.

[5] Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), 145-153.

[6] Bunu gösteren belgeler için bkz. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 278-281.

Mâlikâne olarak satılan mukataalar, sahibinin ölümünde *mahlûl* olur ve yeniden müzayedeye çıkarılırdı. Ancak, mâlikâne sahibinin oğlu müzayedeye katılır ve teklif edilen en yüksek bedeli vermeği kabûl ederse mukataa tercihen ona satılırdı. Ne var ki fiiliyatta, mukataaların mahlûl olarak devlete geri dönmeleri beklenen ölçüde olmamış; mâlikâne mukataaları, sahibi hayatta iken el değiştirmiş, dolayısıyla devletin bu sistemden düşündüğü oranda kâr etmesi mümkün olamamıştır. Yine de mâlikâne sistemi Tanzimat'a kadar mevcudiyetini sürdürmüştür. XVIII. yüzyılda âyânların ortaya çıkışında da bu sistemin önemli bir rolü olmuştur[7].

II. VERGİLER

A. ŞER'Î VERGİLER

1. Öşür

*Öşr*ün kelime mânâsı "onda bir"dir. İslâmiyette fethedilen topraklara Müslümanların yerleştirilmesi veya yerli halkın İslâmiyeti kabûlleri halinde bu yerler "*arazi-i öşriyye*" addedilmiş ve dolayısıyla, tabiî veya sun'î sulama yapılmasına göre zıraatdan alınan 1/10 ilâ 5/10 oranındaki *öşür*, Müslümanlardan alınan bir vergi olmuştur. Ancak öşrün Osmanlılardaki tatbikatı bundan hayli farklıdır.

Osmanlılarda fethedilen yerlerin idaresi devlete geçtiğinden bu topraklar hemen tamamen *mîrî* hale getirilmiş; çiftçiler devlet topraklarının daimî ve irsî kiracısı durumuna girmişler ve aldıkları mahsûl karşılığında her sene *öşür* adıyla devlete bir pay vermişlerdir. Osmanlılarda Müslüman-gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın bütün tebaa

[7] Mehmet Genç, "Malikâne", s. 231-296; Avdo Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğunda Mîrî Toprakların Ömür Boyu Tasarruf Hakkı)", çev. M. Özyüksel, *İFM*, XLI/1-4 (Ord.Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan) (1984), 275 vd.

öşür mükellefidir. Vergi oranı 1/10 ile 5/10 arasında değişmektedir. Bölgeler arası farklılıklar her sancağın *kanunnâme*sinde gösterilmiştir. Öşür, aynı yerdeki bütün mahsûllerden de aynı oranda alınmamıştır. Nadir olmakla birlikte müslüman ve hıristiyanların ödedikleri öşür oranlarının farklı bulunduğu yerler vardır. Bazı bölgelerde değişik adlarla anılan vergiler de öşürle birlikte toplanmış ve dolayısıyla oran da artmıştır. *Mâlikâne-dîvânî*[8] topraklarda ise öşür daha değişik bir şekil göstermektedir. Bazı yerlerde (Karaman ve bazı Doğu vilâyetleri) bir hisse dîvânî, bir hisse mâlikâne olarak alınırken diğer bazı yerlerde, dîvânî hissesi daima fazla olmak üzere, 3/10 olarak alınan Erzincan'da iki mâlikâne, bir dîvânî; 5/10 olarak alınanlardan Halep'te üç mâlikâne, iki dîvânî; Mardin'de dört mâlikâne, bir dîvânî olmak üzere paylaştırılmıştır. Ancak bu oran farklılıkları bir keyfîlikten kaynaklanmamakta; hem çeşitli bölgelerde, Osmanlılardan önce var olan kanunlar, hem de iktisâdî şartlar göz önüne alınarak böyle bir tatbikata gidilmiş bulunmaktadır. Tanzimatın ilânıyla birlikte, bu sistemin tatbik edildiği yerlerde eşitlik prensibi ve dolayısıyla tek bir oran, verginin ismine uygun olarak 1/10 benimsenmiştir.

Öşrün toplanma şekline gelince: Timar rejiminin iyi işlediği devirlerde, öşrün toplanması, devlete yaptığı hizmetler karşılığında, sipahiye bırakılmıştı. Ancak, iktisâdî şartların bozulmasıyla yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulunca timarlar has şekline sokulup hasılatının toplanması işi mültezim denilen, devlete, bu kalemden en yüksek meblâğı ödemeği taahhüd eden şahıslara verilmiş; fakat mültezimlerin, devlete ödedikleri dışında kalan miktarların kendilerine âit olması dolayısıyla fazla kazanç sağlamak istemeleri köylüyü maddî bakımdan perişan etmişti. Köylüyü mültezimlerden kurtarmak düşüncesiyle öşrün toplanması işi devlet memuru olan *muhassıllara* havale edilmişse de bu def'a da bunların, mahsûlün pazarlara sevk edilmesinde ağır davranmaları dolayısıyla hazine büyük kayıplara uğramış; birbiri arkasından iltizam ve devlet tarafından tayin edilen bir eminle idare demek olan *emânet* usûlleri tekrar denenmiş ise de hiçbirinden istenilen sonuç

[8] Bu sistem hakkında tafsilât için bkz. Barkan, "Malikâne-Divanî", s. 151-208.

alınamamıştı. Öşür, cumhuriyetin ilânından sonra 1925'de çıkarılan bir kanunla kaldırılmıştır.

Öşür, alındığı mahsûlün cinsine göre çeşitli adlar taşır. Üzüm bağlarından, bağ bozumunda alınana *resm-i bağ*; pekmezden alınana *resm-i şıra* adları verilir. Oranlar bölgeden bölgeye değişmekle beraber pekmez yapılırken odun kullanılması dolayısıyla bağ resminin 1/10 olduğu yerde şıra resmi 1/15 kadardır. Meyve bahçelerinden, mahsûlün olgunlaştığı zaman 1/10'dan az olmamak üzere alınan resme, *resm-i bağçe* veya *resm-i fevâkih*; kavun, karpuz gibi bostan mahsûllerinden alınana *resm-i bostan* denilir. Bunlar, kazanç için yetiştirildiği takdirde resm alınır; ancak ev halkının ihtiyacını karşılayacak kadar olması halinde resme tabî değildir. *Resm-i penbe* adıyla pamuktan; *resm-i harir* adıyla ipekten; *resm-i giyah/resm-i çayır* adıyla biçilen çayırlardan; *resm-i ağ* adıyla balıktan; *resm-i kovan/resm-i küvvâre* adıyla baldan da öşür alınırdı. Bu sonuncuda öşür, kovanın bulunduğu toprağın sipahisine, arıların kışlık ihtiyaçları çıkarıldıktan sonra genellikle 1/10 oranında olmak üzere ödenirdi[9].

2. Haraç

Haracın kelime mânâsı "bir yerin hâsılatından veya işçi olarak çalıştırılan kölelerle çocukların emeğinden elde edilen şey" demekse de zamanla toprak mülkiyeti dolayısıyla şahıslardan alınan vergi için kullanılmıştır. Diğer bir tarife göre haraç, *arazi-i harâciyye*den alınan vergidir. *Arazi-i harâciyye* ise Müslümanlarca fethedilen toprakların yerli halkının, yerlerinde bırakılması halinde alınırdı. Haracın, şahıslardan alınanına *cizye* adı verilir ki bu, kitap ehli gayr-i müslimlerden alınan bir baş vergisi idi. Toprağa bağlı olarak alınan haraç, iki kısımda mütalaa edilmektedir.

a. Harac-ı mukasem

Toprağın verimliliği ile ilgilidir ve ancak mahsûl alınırsa ödenir. Yıllık mahsûl sayısı ile haraç sayısı aynidir.

[9] Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", *İA*, IX (1963), 485-488.

b. Harac-ı muvazzaf

Mahsûle bağlı olmayıp arazinin yüzölçümüne göre dönüm veya cerib* başına alınan bir vergidir[10]. XVI. yüzyılda Ebussuud Efendi tarafından öşür, harac-ı mukasem; çift resmi harac-ı muvazzaf karşılığı olarak kabûl edilmiştir.

3. Cizye

Cizye, kitap ehli gayr-i müslimlerden alınan bir baş vergisidir. Vergi, Müslümanlığı kabûl etmeyenlerin, devlet tarafından korunmaları ve savaşlara katılmamaları karşılığında alınmaktaydı. Cizye mükellefi olmak için bazı şartların mevcud olması gerekiyordu: Erkek olmak, bâliğ olmak, sıhhatli ve çalışabilecek güçte olmak. Kadınlar, çocuklar, hasta ve sakatlarla çalışacak gücü olmayan yaşlı erkekler, sadece hibelerle geçinen rahipler (büyük manastırlarda yaşayanlar bu istisnaya tâbi değildi), köle ve dilenciler cizye mükellefi değillerdi. Ancak, çalışmadığı halde vergiyi ödeyebilecek kadar servet sahibi olanlardan cizye alınırdı. Başka bir ifadeyle cizye, 14-75 yaş arasındaki sıhhatli erkeklerden alınan bir baş vergisiydi. Ayrıca eşlerinden kendilerine arazi kalmış olan dul kadınlar da cizye ödemekle mükelleftiler.

İslâm hukukuna göre cizye, mükelleflerin mâlî durumlarına göre, üç sınıf üzerinden alınırdı. Zenginlerden (âlâ) atlı olarak kendisiyle birlikte savaşa birini götürmesi karşılığı 48, orta hallilerden (evsat) savaşa atlı olarak yalnız iştiraki karşılığı 24 ve fakirlerden (ednâ) yaya olarak savaşa katılma karşılığı olarak 12 gümüş dirhem alınırdı[11]. Bu üç kategoriden en büyük orana sahib olan *evsat* olup %60-80 arasında değişirdi. Âlâ ve ednâ oranları ise %10-20 civarında idi. Maamafih, bu oranların her zaman geçerli olmadığı, bazan ednânın, evsatın önüne geçtiğine de işâret etmek gerekir[12].

---

[10] Ebül'ulâ Mardin, "Harac", *İA*, V/1 (1949), 222-225.

[11] *Kānunnāme-i Sultānī ber Mūceb-i 'Örf-i Osmānī*, s. 76-78.

[12] Meselâ, 1844'de İzmir'deki cizye mükellefi Yahudiler içinde en büyük pay (390 evsata karşılık 1.598 ednâ grubundadır.) Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir Şehri Nüfusu Üzerine Bazı Tesbitler", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 30 ve ekler Şekil 8.

Cizye, şahıs başına alındığı gibi bazı hallerde maktu' olarak da tahsil edilebiliyordu. Bunlar, Osmanlılara bağlı Hristiyan prensliklerle haraçgüzar devletler ve reayanın dağılma tehlikesi olan yerlerdi[13]. Bu miktar, bölgeden bölgeye değişiklik gösterdiği gibi zaman içinde de artışlar olmuştu ki, bunda sikke tağşişlerinin de rolü vardı. Prof. İnalcık'a göre Balkanlardaki ihtidâlarda cizyeden kurtulma fikri vardı[14].

Maktu' cizye toplanmasına kâğıt üzerinde 1691'deki vergi reformuna, tatbikatta ise Tanzimat'a kadar devam edildi.

Cizye işleriyle *Cizye Muhasebesi Kalemi* uğraşırdı. Her yıl muharrem ayında burada cizye bohçaları hazırlanıp toplayacak olanlara teslim edilerek mahallerine gönderilirdi. Cizyenin toplanması başlangıçta devlet memurları tarafından yapılırken Sultan Fatih Mehmed veya Kanûnî Süleyman saltanatından îtibâren, bazı istisnalar dışında, iltizama verilmeğe başlandı. Kısa vadeli iltizamlarla toplanmasındaki mahzurlar dolayısıyla 1691'de cizye reformuna gidildi. Sultan II. Mustafa saltanatında (1695-1703) *mâlikâne* usûlünün tatbikine geçildiyse de bu da pek uzun ömürlü olmadı; Sultan III. Ahmed saltanatında (1703-1730) eski sisteme dönüldü. Sultan II. Mahmud devrinde (1808-1839) cizye toplanmasında da bir reform yapıldı.

Tanzimatla bütün tebaanın eşitliği kabûl edildikten sonra 10 Mayıs 1855 tarihli bir irade ile gayr-i müslimlerin Müslümanlar gibi askerlik yapmaları kabûl edilirken cizye kaldırıldıysa da askerlik keyfiyeti memnuniyetsizlik yarattığından kısa bir süre sonra yerine *bedel* kondu. 1909'da ise bedel kaldırılarak yeniden askerlik mecburiyeti getirildi[15].

---

[13] B. C. Nedkoff. "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/32 (1944), 599-652; C. Becker, "Cizye", *İA*, III (1945), 199-201; Halil İnalcık, "Cizye (Osmanlılarda)", *DVİA*, VIII (1993), 45-48.

[14] *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 107-108.

[15] Nedkoff, a.g.m., s. 629-630; Karamürsel, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 171-175; Mehmet İpşirli, "Cizye (Osmanlılarda)", *DVİA*, VIII (1993), 45-48. Bu tarih İnalcık,

B. RAİYYET RÜSÛMU (SİPAHİYE ÖDENEN VERGİLER)

1. Müslüman Reâyadan Alınanlar

a. Çift Resmi

Çift resmi, hem toprağa bağlı olarak, hem de hane başına alınan bir vergidir. Toprağa bağlı olarak alındığı için Ebussuud Efendi, haracı muvazzaf olarak kabûl etmiştir[16]. Bundan sonra da bu görüş benimsenmiş, hatta kanunnâmelerde bile yer almıştır[17]. Çift resminin tamamlayıcıları olan *mücerred*, *kara* gibi toprağı olmayan reâyâdan da vergi alınması, bu resmin sadece toprağa bağlı olmayıp aynı zamanda hane reislerinden alındığını göstermektedir[18].

Fatih Kanunnâmesi'nde[19] reâyâ sipahiye yılda üç gün bedenen hizmet (=3 akçe), *orak* (bir araba ot =7 akçe), *döğen* (yarım araba saman =7 akçe), *kağnı* (bir araba odun =3 akçe), *boyunduruk* (araba ile hizmet =2 akçe) resimleri, yani toplam 22 akçe vermekle mükellef tutulmuştur. Bu miktar, XV. yüzyıl ortalarına kadar 22 akçe olarak alınan çift resminden başka birşey değildir. Bir çiftlik yer, toprağın verimine göre değiştiği gibi bölgeden bölgeye de farklılık göstermektedir. Pek çok yerde kırk adım veya 65 cm.lik terzi arşıniyle 75 zıra' veya daha kaba bir tarifle bir çift öküzle sürülebilen toprak olarak kabûl edilmiştir. Tahrir sonrasında çiftlik tasarruf edenler de bu resmi ödemekle mükelleftirler. Çift resminin toplanma zamanı harman sonrası iken XV. yüzyıl sonlarında 1 Mart olarak değiştirilmiştir.

---

a.g.m., s. 48'de 1907 olarak gösterilmektedir. Şer'i vergiler (Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977) adlı eserde incelenmiştir.

16 Prof. Barkan, bunu, öteden beri mevcut bir nizâmın şer' î formüllere uydurulmağa çalışılması olarak yorumlamaktadır. Tafsilât için bkz. *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. XLI.

17 Üsküb ve Selânik Kanûnu: Barkan, *Kanunlar*, s. 299.

18 Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), 583.

19 "Kanun-ı Sultan Mehmed Han", Barkan, *Kanunlar*, s. 390.

Osmanlılar, toprağın küçük parçalara bölünmemesine itinâ gösterdikleri için, bir çift en çok ikiye bölünebilir yani *nîm çift* olabilirdi. Çift sahibinin oğullarının ikiden fazla olması halinde kalan toprak müştereken işlenir ve resim de yine müştereken verilirdi.

Çiftbozan reâyânın boş bıraktığı topraklar ise, sipahi tarafından başkasına verilerek işletilirdi.

b. Çiftbozan Resmi

Toprağını terk edip başka bir yere göçen veya bir zenaat tutan reâyâyı sipahinin bulup eski yerine getirmeğe hakkı vardı. Bundan maksat, toprağın işlenmekten alıkonulması olduğu kadar sipahiye tahsis edilmiş olan gelirin azalmasını da önlemektir. Fakat *çiftbozan* (veya *levendlik* eden) on yıl geçtikten sonra bulunursa artık eski yerine dönmeğe mecbur edilemeyip *çiftbozan resmi* veya *levendlik akçesi* adıyla, boş bıraktığı toprağın büyüklüğüne göre bir miktar resim alınır; yahut yerleştiği yerin sipahisine verdiği öşrün aynini eski sipahisine de ödemekle yükümlü tutulurdu. Ancak, seyyid, sipahi-zâde, yağcı, yürük ve berat sahipleri ile toprağı işleyecek gücü kalmamış bulunanlar ve şehirli olup da zıraatla uğraşanlar istedikleri zaman çiftlerini bozabildikleri halde çift bozan resminden muaf tutulmuşlardı.

c. Bennâk, Kara Mücerred Resimleri

Bennâk, çift sahibi reâyânın evli oğludur. Hiç toprağı yoksa *caba bennâk,* nîm, yani yarım çiftten az toprak tasarruf ediyorsa *ekinlü bennâk* adı verilirdi. Genelde ekinlü bennâkler 12, caba bennâkler 9 akçe resim öderlerdi. Ancak, bennâkin tasarruf ettiği toprağın dönüm resmi, 12 akçenin üzerinde olursa bennâk resmi yerine dönüm resmi alınırdı.

Çift sahibi reâyânın *mücerred* denilen bekâr oğlu, XV. yüzyılda bazı yerlerde hiç resim ödemezken bazı bölgelerde 3 akçe verirdi. XVI. yüzyılda ise mücerred resmi 6 akçe olarak alınmağa başlanmıştır. Mücerred evlendiği zaman *bennâk* statüsüne girer, boşandığında tekrar *mücerred* resmi öderdi. Müslümanlığı kabûl edenler de –artık gayr-i müslim statüsünden çıktıkları için– *bennâk* addedilirlerdi.

Kara tabiri, zamana ve bölgelere göre değişik mânâlar ifade etmiştir. Bazı kanunnâmelerde bennâk, bazılarında mücerredler için kullanılmıştır[20].

d. Resm-i Zemin / Dönüm Resmi

Tapu ile tasarruf edilmeyen topraklar, hiç toprağı olmayan veya elindekinden fazla toprakta zıraat yapmak isteyen reâyâ ile *hâriç raiyyet* denilen o timarın sipahisi üzerine kayıtlı olmayan reâyâ tarafından işlendiğinde, *dönüm resmi* veya *resm-i zemin* adıyla, toprağın verimine göre değişmek üzere 2 ilâ 5 dönüme bir akçe olmak üzere, bir resm ödenirdi.

e. Resm-i Duhan / Tütün Resmi

Sipahi timarına hariçten kışı geçirmek üzere gelenlerden "bacalarını tüttürmeleri" karşılığında *duhan* veya *tütün* resmi adıyla 6 akçe alınırdı. Ancak, ikâmet süreleri üç yılı aştığı takdirde *bennâk* resmi alınmağa başlanırdı.

2. Gayr-i müslim Reâyâdan Alınanlar

a. İspenç Resmi

Gayr-i müslim reâyâ tarafından ödenen *ispenç resmi*, örfî bir vergi olup hem bir baş vergisi, hem de *çift resmi* karşılığı olarak kabûl edilmiştir. Ancak, *ispenç* mükellefi olan gayr-i müslimlerin tasarruf ettikleri toprak miktarı ve sahib oldukları hayvan sayısına bakılmaksızın, vergi mükellefi yaşına gelmiş olanların hepsinden aynı miktarda toplanmıştır. XVI. yüzyılda 25 akçe olarak alınan, daha sonra miktarı arttırılan bu resim, başta XV. yüzyılda fethedilen Rumeli topraklarıyla kısmen Macaristan ve Doğu Anadolu'da tatbik edilmiş; diğer yerlerdeki gayr-i müslim reâyâdan, müslümanlar gibi çift resmi alınmıştır. İspenç ödenen toprakların müslümanlar eline geçmesi halinde aynı vergi devam ettirilmiş; ispenç mükellefi müslümanlığı kabûl ettiği takdirde bennâk statüsüne girmiştir.

[20] Diğerleri için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA*, III (1945), 392-397.

b. Bîve Resmi

Gayr-i müslim dul kadınlar ise 6 akçe *bîve resmi* ödemekle mükellef tutulmuşlardır.

3. Diğer Resimler

Reâyâdan sahib oldukları veya ürettikleri şeylere göre, yukarıda sayılanlardan başka bir takım vergiler daha alınırdı.

a. Resm-i Âsiyâb

Su ve rüzgâr değirmenleriyle yağ değirmenleri de vergiye tâbi idiler. *Resm-i âsiyâb* da denilen değirmen resmi, bazı bölgelerde değirmenlerin yıllık çalışma kapasitesine bakılmaksızın alınırken, bazı yerlerde –üç ay, altı ay veya tam yıl gibi– yıl içindeki çalışma süreleri göz önünde bulundurularak vergilendirme yapılırdı.

b. Resm-i Arus

Sipahiler, timarları reâyâlarının kızlarının evlenmesinde damattan belli bir resim alırlardı ki buna *resm-i arus / arûsâne* veya *gerdek resmi* adı verilirdi. Bu resim, evlenenin kız, dul (seyyibe), Müslüman veya gayr-i müslim, hür veya cariye oluşuna göre değişik miktarlardaydı. Genel olarak Müslüman kız için 60, dul için 30, gayr-i müslimlerde ise bu rakamların yarısı kadardı. Seyyibenin arus resmi, ikâmet ettiği toprağın ağasına ödenirdi. Kölelerin birbirleriyle evlenmelerinden hiç resim alınmazdı. Zaim, sipahi, kale erleri gibi vazifelilerin kızlarının evlenmesinde *arus resmi*ni subaşı; subaşının kızının evlenmesinde ise sancakbeyi alırdı. XIX. yüzyılda bu resim lâğv edilerek kadılardan *izinnâme* alınmağa başlanmıştır ki, bu, kızlar için 10, dullar için 5 kuruş idi.

c. Resm-i Ağnam

Hayvancılıkla uğraşan yerleşik reâyâ ve göçebeler –müslüman ve gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın– besledikleri koyun ve keçilerden, nevruzda kuzu ve oğlaklarıyla birlikte sayılmak üzere, *resm-i ağ-*

nam/ganem veya *ağıl resmi* adıyla iki baş hayvan için bir akçe resm öderlerdi.

d. Resm-i Kovan / Resm-i Küvvâre

Arı kovanlarından da resim alınırdı. Bu resim, kovanın bulunduğu toprağın sipahisine ödenen bir resim olup kovan başına iki akçe idi[21].

e. Yâve ve Kaçkun Resmi

Bu tabirler, kaçak hayvan mânâsına kullanılmıştır. Kaçan hayvanları yakalayanlar, hakime haber verir ve masraflarını sahibi çıktığında almak üzere bunlara bakarlardı. Çok hayvan yetiştirilen yerlerde bu olaylara sıkca rastlandığından başlangıçta ayrı isimlerle alınırken sonradan müteferrik hasılat arasına alınmıştı. Sahibi çıkmayan yâvelerin hasılatı devlete gelir kaydedilirdi.

C. AVÂRIZ VERGİLERİ

Dîvânın kararı ve padişahın emriyle olağanüstü hallerde toplanan vergilere *avârız-ı dîvâniyye* adı verilir. *Örfî* vergilerden olan avârız, başlangıçta yalnız harp zamanlarındaki ihtiyaçları karşılamak için alınmışken daha sonra ulûfe dağıtılması vs. sebeplerle hazinenin düştüğü sıkıntıları hafifletmek üzere de toplanmış; XVII. yüzyıldan sonra ise devamlılık kazanmıştır.

1. Avârız Vergilerinin Dağılım Şekli ve Çeşitleri

Avârız vergilerinde esas *hane* olmakla beraber, *avârız hanesi* hakikî haneden farklı bir mânâ ifade eder. XVI. yüzyıl başlarındaki tahrir defterlerindeki kayıtlardan bir hakikî hanenin bir avârız hanesine eşit kabûl edildiği anlaşılmaktadır[22]. Zamanla, yere ve ihtiyaca göre 3, 5, 7, 10, hatta 15 hakikî hane, bir avârız hanesi îtibâr edilir olmuştur. Avârız

[21] Neş'et Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V (1947), 483-511.

[22] Meselâ, *935 (1528-29) Tarihli Aydın Livası Tahrir Defteri*, BOA, *Tapu-Tahrir Defterleri*, nr. 148.

hanelerinin tesbiti için genellikle üç yılda bir özel tahrirler yapılır, avârıza konu olacak yerdeki bütün nüfus kaydedildikten sonra muaflar çıkarılıp geri kalanların kaç avârız hanesi edeceği hesaplanırdı[23]. Bunlar, tam hane yerine bazan "buçuk", "rubu" (=1/4), "sülüs" (=1/3) gibi kesirli de olabilirdi. Bir avârız hanesinin kaç hakikî hanenin karşılığı olacağı zamana, yerine ve şartlara göre değişirdi. Avârızdan muaf olanlar derbendci, menzilci, köprücü, bazı hallerde tuzcu ve çeltikçi gibi devlete özel bazı hizmetler veren gruplardı. Harp veya tabiî âfete uğramış yerler de geçici olarak avârızdan muaf kılınırdı.

Avârız vergileri mal, hizmet veya para olarak toplanabiliyordu. Mal olarak ordunun sefere çıktığı zaman toplanan nüzûl zahiresi, hizmet olarak kürekçilik buna misâl olarak verilebilir.

2. Toplanma Şekline Göre Avârız Vergileri

a. Aynî Olarak Alınanlar

Aynî olarak alınan avârızın başında ordunun ihtiyacı olan zahirenin temini gelir. Bunlardan *nüzûl*, asker için gerekli *un* ile hayvanlar için alınan *arpa*dan ibâret olup karşılıksız alınan gerçek bir vergi hüviyetindedir. Kadılar tarafından toplanıp belirtilen menzilde nüzûl eminine teslim edilirdi. Sefer güzergâhından uzak olan yerlerde *bedel* olarak alındığı da vâki idi. Nüzûl, gerçek mânâda bir vergi olduğundan, vergi muafiyeti olanlar, bundan da muaf tutulabiliyorlardı.

Ordu için gerekli erzakın bir yere "sürülmesi"(=nakli) mânâsına gelen *sürsat* ise, *mîrî* fiattan da olsa karşılığı ödendiği için, hakikî mânâda bir vergi değil, sadece un, ekmek, arpa, koyun, yağ, bal vs. maddelerin kadılar tarafından toplanıp belli menzillerde bulundurulmasını gerektiren bir mükellefiyettir.

Devletin, sefer hazırlıkları sırasında merkezî yerlerdeki anbarlara zahire depolamak veya sefere giden yahut dönen orduların ihtiyacını

[23] Feridun Emecen, "Kayacık Kazâsının Avârız Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12 (1982), 159-160; Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 35-50.

temin etmek üzere bedeli mukabilinde satın aldığı zahireye *iştirâ zahiresi* adı verilirdi. İştira, *narh-ı rûzî* veya *narh-ı cârî* denilen piyasa fiatıyla yahut da sürsatda olduğu gibi *mîrî* fiatla ve bir mükellefiyet olarak da yapılabiliyordu[24].

Bir valinin seyahati veya fevkalâde elçilerin gelişlerinde de bunların geçtikleri bölgeler halkı "*avârızları mukabilinde*", bu kafilelerin iâşe ve ibâtelerinin, yani gıda ve barınmalarının temini ile mükellef tutulurlardı. Ancak bu gibi hallerin bir yıl içinde birkaç defa tekrarlanması dolayısıyla halkın gücünü aşması durumunda, müracaat üzerine mükellefiyyet yakın bir kazaya kaydırılırdı. Esasen halka bu cins vergiler yüklenirken daima ödeme gücü göz önünde tutulur; buna rağmen bir yanlışlık yapılmışsa derhal düzeltilmesi yoluna gidilirdi[25].

b. Hizmet Olarak Alınanlar

Osmanlı donanmasındaki kürekçilik, genelde esirlerle kürek cezasına çarptırılmış olanlara yaptırtılıyor[26] idiyse de deniz seferlerinde ihtiyacın bunlarla karşılanamaması durumunda sahil bölgelerinden *kürekçi* toplanırdı. Bunlar, donanmada bedenen hizmet ettikleri gibi bu vazifeleri sırasında ihtiyaçlarını giderecek meblâğlar da bölge halkınca temin edilip verilirdi[27].

c. Bedel Olarak Alınanlar

Avârız vergisi *avârız akçesi* veya *avârız bedeli akçe* adıyla nakit olarak da toplanırdı. Valilerin haslarından karşılayamadıkları masraflarını çeşitli adlarla ve usûlsüz olarak toplamalarını önlemek için 1130 (1718)'da bunların sefer masraflarını karşılamak üzere *imdâdiyye-i seferiyye* adıyla bir vergi toplamaları resmen kabûl edilmişti. Aynı verginin sulh zamanında alınması halinde ise *imdâdiyye-i hazeriyyye* adı verilirdi[28]. *Cihâdiyye* veya *iâne-i cihâdiyye* adlarıyla alınmış vergiler ise sadece harp masrafını karşılamak için değil, askerin sulh zamanındaki bazı ihtiyaçlarını temin etmek için de toplanırdı. Meselâ, Sultan II. Mahmud saltanatında *redif* teşkilâtının ihtiyaçlarını karşılamak üzere *iâne-i cihâdiyye* alınmıştı[29]. Ayrıca, ihtiyaç görüldükce XVII. yüzyıldan itibâren avârız vegilerinin bir kısmı, bütçe açıklarını kapatmak üzere devamlı vergiler haline getirilmişti. Fakir halkın bunlar altında ezilmesini önlemek için de zamanla bölgenin zenginleri tarafından bu vergileri karşılamak üzere *avârız vakıfları* kurulmuştur[30].

[24] Lütfi Güçer, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 67-135.

[25] M. S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması", *Prof. Dr. İsmail Ercümend Kuran'a Armağan. Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII/1-2 (Ankara 1989), 199-201.

[26] Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1982), 206-207.

[27] Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", *İA*, II (1942), 13-19.

[28] Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *DVİA*, XXII (2000), 221-222; Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 322-327.

[29] Tafsilât için bkz. Kütükoğlu, "İâne-i Cihâdiyye", s. 145-166.

[30] Barkan, "Avârız", *İA*, II, 18.

D. TANZİMAT SONRASI ÖRFÎ VERGİLER

1. An cemâatin Vergi

1839'da Tanzimatın ilânıyla birlikte tebaanın sosyal, hukukî ve mâlî bakımlardan eşitliği kabûl olunduğundan o tarihe kadar *ocaklık* olarak devlete temin ettikleri kereste, güherçile, kendir gibi maddelerle köprücülük, derbendcilik, yolculuk gibi bazı mükellefiyyetlere son verilerek bunların yerine tek bir vergi alınması prensibi getirildi. Bunun için de tebaanın gelirinin bilinmesi gerektiğinden, muhassılların nezâretinde olmak üzere, bütün mal, mülk ve hayvanları içine alan *temettü* (gelir) sayımları yapılmağa başlandı. 1840'dan itibâren yürürlüğe konan vergi, halkın eskiden ödedikleri örfî vergiler göz önünde tutularak, fakat bunların tahsili için toplanan paralar düşülerek tesbit edilip köy veya mahallelerin ödeyecekleri miktar belirlendi. Köy muhtar ve imamları ile papazlar eliyle toplanacak verginin dağılımı herkesin mâlî gücüne göre ayarlandı. Başlangıçta *rûz-ı hızır* ve *rûz-ı kasım* şeklinde

iki taksitte alınması kararlaştırılmışken sonra mükellefin mâlî gücünün elverdiği zamanlarda ve nihayet on taksitte ödenmesi prensibi getirildi[31].

İlk temettü sayımı Tanzimatı müteâkıp başlamış, fakat sonuçlanmamıştı. 1845'de yeniden sayıma başlandı ve bütün imparatorluğu içine alan bir temettü sayımı yapıldı[32].

Tanzimat öncesindeki bazı vergi ve resimlerin kaldırılmasıyla doğan hazine açığının kapatılması için önce 1845-46'da yeni kurulan *karantina* teşkilâtının masraflarını karşılamak, 1848-49'da kaldırılan *ispenç* vergisinin açığını kapatmak, 1861 Kanlıca Ticaret Muâhedesi şartlarının gümrüklerde meydana getirdiği gelir kaybını[33] gidermek üzere *an cemâatin* vergi miktarına ilâveler yapıldı.

2. Emlâk, Arazî ve Temettü Vergilerinin Ayrılması

1856 Islahat Fermanı'nı takib eden devirde, bir dizi reform gerçekleştirilirken vergilerin de yeni bir düzenlemeye tâbi tutulmasına ihtiyaç görüldüğünden 1275 (1858-59)'a kadar tatbik edilen an cemâatin

---

[31] Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 94 vd.; Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 260-261; Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 77-78; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (Ağustos 1995), 395-412.

[32] Bu sayıma âit pek çok defter üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Tevfik Güran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan. İFM*, XLI/1-4 (1985), 301-319; Sabri Sürgevil, *Kemalpaşa (Nif) ve Çevresinin Tarihi*, İzmir 2000; Arzu Terzi, "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City", *The Ottoman State and Societies in Change, a Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, Edited by. Hayashi Kayako and Mahir Aydın, Kegan Paul, London, New York, Bahrain 2004, s. 141-171; Mübahat S. Kütükoğlu, *XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası*, İstanbul 2007; Volkan Levent Akgünlü, *Temettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Muğla'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Muğla 2008, bunlardan sadece birkaçıdır.

[33] Tafsilât için haricî ticaret ve gümrükler bahislerine bkz.

vergi kaldırılıp emlâk, arazî ve temettü vergilerinin ayrı ayrı alınması kararlaştırıldı ve Anadolu'da Bursa, Rumeli'de Yanya pilot bölgelerinde tatbikine geçildi. Diğer bölgeler için de yeni sayımlara başlandı. Gelir getiren binalardan %08, getirmeyenlerden %04 olmak üzere bütün binalar için vergi ödemek mecburiyeti getirildiği gibi arazîden %04, esnaf ve tüccarın yıllık geliri üzerinden ise %3 oranında bir *temettü* vergisi alınmağa başlandı. Zıraat ve hayvancılıkla uğraşanlar ise eskiden olduğu gibi öşür ve ağnam resimlerini vermekte devam ettiler. 1297 (1880) nizamnâmesiyle bu vergilerde bazı değişiklikler yapıldı. Ezcümle öşür veren arazilerle arsaların kıymetinden %04, öşür vermeyen arazilerden %08; kıymeti 20.000 kuruşun altında olup sahibinin ikâmet ettiği binalardan %04; 20.000 kuruşun üstündeki, içinde ticaret ve san'at icra edilen binalardan %08 vergi alınmağa başlandı. Sonraki yıllarda bütçe açıklarının kapatılması için oranlar yükseltildiği gibi yeni bazı düzenlemeler de getirildi. Başlangıçta, şehirlilerin ödedikleri vergilerden eskiden olduğu gibi muaf tutulan İstanbul halkı da, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatında vergi ödemeğe başladılar.

E. İSTİKRAZLAR

1. İç İstikrazlar

Zaten bozulmuş olan mâlî durum, 1768'den sonra harp masraflarının binmesiyle daha da kötü bir hal alınca yeni gelir kaynakları aranmasına mecburiyet hasıl oldu. Mâlikâne sisteminin istenilen sonucu vermemiş olması dolayısıyla bu def'a yeni bir yol denendi. Mukataaların ömür boyu satışı yerine *faiz*lerinin (burada "faiz" kâr mânâsında kullanılmaktadır) *esham* adı verilen hisse senedleri çıkarılarak satılması yoluna gidildi. Esham sistemi, emânetle idare edilmekte olan ve kâr getiren mukataaların, yıllık kârları dikkate alınarak, belli hisseye bölünüp bunun 5-6 katı gibi bir *muaccele* ile satışa çıkarılması esasına dayanıyordu. İlk def'a 1775'de kârı yüksek görünen İstanbul Tütün Gümrüğü Mukataası'nda denenen sistem, başlangıçta hazinenin sıkıntısını giderecek bir çare olarak düşünülmüştü. Ancak, *rûz-ı hızır* (R. 23 Nisan = M. 6 Mayıs) ve *rûz-ı kasım* (R. 26 Ekim = M. 9 Kasım) olarak

tayin edilen faiz ödemeleri, diğer bazı mukataalar için de benzeri esham çıkarıldıktan sonra, hazine için bir yük olmağa başladı. Zîrâ, *kayd-ı hayat* şartıyla satılan eshamın el değiştirmesine imkân tanınmıştı. Böylece sehimlerin *mahlûl* kalarak hazineye geri dönüp yeniden satışa çıkarılmaları güçleşmişti. Gerçi mâlikâne satışlarında olduğu gibi esham satışlarında da *dellâliyye*, harp zamanlarında *cebelü bedeliyyesi* ve el değiştirmelerde *kasr-ı yed resmi* adıyla bazı resimler alınıyordu ama bunlar, geliri başlangıçtaki tahminin altına düşen mukataalarda faiz ödemelerini karşılayacak ölçüde değildi. Bu yüzden de hazine zaman zaman ödeme tarihlerini geciktirme zorunda kalmaya başladı; başka bir ifadeyle esham uygulaması da mâlî bakımdan umulan ferahlığı getiremedi. Bu yüzden de hazineye geri dönen eshamın yeniden satılmasından vaz geçilerek zaman içinde uygulamaya son verilmesi düşünüldü. Fakat, Napoléon'un Mısır'ı işgali, bu tasavvurun tatbikine imkân vermedi ve yeniden esham satışlarına başlandı[34].

Sultan II. Mahmud devrindeki siyâsî olaylar ve harpler sonunda devlet hazinesinin durumu iyice bozulmuştu. Halkın yeni vergiler ödeyecek gücü bulunmadığı gibi sikke tağşişi de söz konusu olamazdı. Hazineyi biraz olsun ferahlatabilmek üzere başka bir yola baş vuruldu; Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yılı olan 1839-1840'da *kāime-i mutebere-i nakdiyye* adıyla bir kâğıt para[35] çıkarıldı. Aslında bu, altın olarak hazinede karşılığı bulunmadığı için hakikî mânâda kâğıt para olmayıp bir nevi *hazine tahvili / esham kavâimi* idi. En büyüğü 500 kuruşluk olan bu ilk *kāime*ler, el yazısı ile hazırlanmış sergi mahiyetinde %8 faizli olup ana para sekiz yılın bitiminde, faizler ise daha sonra ödenecekti. Kāimelerin kısa bir zamanda sahtelerinin piyasaya sürülmesi piyasadan çekilerek yerine matbularının çıkarılmasını gerektirdi (1842). Kāimelere numara konmadığından ne kadar çıkarıldığının halk

[34] Mehmet Genç, "Esham", *DVİA*, XI (1995), 376-380; Yavuz Cezar, "Osmanlı Mali Tarihinde 'Esham' Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler", *Toplum ve Bilim*, sayı 12 (1980), 124-142.

[35] Tafsilât için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s. 28 vd.

tarafından bilinmesi mümkün değildi; piyasadaki miktarı devamlı artış gösterirken faizleri de %6'ya düşürüldü. Kırım Harbi (1853-1856) sırasında o anda mevcut 350.000 keselik kāimeye *ordu kāimesi* adıyla 10 ve 20 kuruşluk kupürlerden ibâret yeni kāimeler eklenmesiyle kāime tedâvülü taşraya da taşırılmış oldu. Bunlar merkeze geldikçe tekrar piyasaya verilmediğinden evrak-ı nakdiye miktarı kısmen azaltıldı; 1858'de yapılan dış istikraz, kāimelerin iptaline hasredildiyse de piyasada hâlâ mevdut 800.000 liralık kāimenin toplanması için halktan bir *iâne-i umûmiye* alınmasına teşebbüs olundu. 1859'da *eshâm-ı cedîde* adıyla %6 faiz ve 24 yılda ödemeli yeni esham ile Hazine-i Hassa sergilerinin teminatı makamında %6 faizli *sergi*ler çıkarıldı. Kāimeler, 1862'de %40'ı gümüş para, %60'ı konsolidlerden karşılık gösterilerek yapılan dış istikraz sonunda piyasadan tamamen çekildi. Esham ve tahviller ise İstanbul Borsası'nda alınıp satılırken borsa oyunları ile esas değerlerinin pek altında işlemler görmeğe başladılar. Bu alım-satımların bir nizama bağlanması için 1871'de "Der-saâdet Tahvîlât Borsası Nizamnâmesi" yayınlandı. Daha sonra bu borsanın adı Eshâm ve Tahvîlât borsası olarak değiştirildi[36].

1877-78 harbi dolayısıyla iç istikrazlar arttı. *Rüsûm-ı sitte* denilen tuz, tütün, pul ispirto, ipek ve balık resimleri tahsis edilerek, Galata sarrafları ve Osmanlı Bankası'ndan 10.000.000 altın borç alındı[37].

2. Dış İstikrazlar

İç borçlanma umulduğu ölçüde ferahlık getirememiş olduğundan 1783'de Rusya'nın Kırım'ı işgaliyle ufukta yeni bir harp ihtimali belirdiğinde devlet yeni gelir kaynakları aramak mecburiyetinde kalmıştı. Açığın bir dış borçla giderilmesi fikri o tarihte düşünülmüş; hatta bunun başlangıçta hatıra gelen Fransa, Hollanda veya İspanya yerine Müslüman bir ülke olan Fas'dan istenmesinin daha doğru olacağı fik-

[36] Haydar Kazgan, "Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilât Borsası ve Borsa Oyunları", *Toplum ve Bilim*, sayı 2 (Yaz 1977), 157-170.

[37] Refii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 275.

ri[38] kuvvet kazanmışsa da bunun yerine Aydın Eyâleti'nin valilere mahsus olan varidatının esham sûretiyle satılmasıyla açığın giderilmesi daha uygun bulunmuştu[39]. 1787 harbinin masrafları hazineyi daha da güç bir duruma sokmuş, 1789 başında mücevher, altın ve gümüş işlenmesi yasaklandığı gibi sarayda, hatta devlet ileri gelenlerinin evlerinde bulunan gümüş takımlarla İstanbul tüccarından toplanan 32.000 okka saf gümüş darphaneye gönderilerek para bastırılırken[40] bir taraftan da dış istikraz yeniden gündeme gelmiş ve bu konuda ilk olarak Hollanda düşünülmüş[41]; daha sonra İngiltere'den 20.000.000 kuruşluk borç talebinde bulunulmuş, fakat teşebbüs akim kalmıştı[42].

Bundan sonra ilk istikrazın yapıldığı 1854 yılına kadar hazinenin dara düştüğü zamanlarda istikraz taleplerinin yenilendiği görülmektedir. Fransızların 1798'de Mısır'ı işgallerini müteâkıp 1799'da ve 1838 Balta Limanı Ticaret Muâhedesi'nin ertesi yıl bu muâhede dolayısıyla meydana gelen bütçe açığını kapatmak üzere İngiltere'den istenen borçlardır[43]. Fakat her iki teşebbüs de kabûl görmemiştir.

1850'de Reşid Paşa'nın sadaretinde Paris ve Londra'daki iki firma tarafından 55.000.000 franc tutarında bir istikrazda bulunulması kabûl edilmiş; hatta hisse senetleri padişahın tasdiki beklenmeden Paris'de piyasaya sürülmüşse de sadaretteki değişiklik dolayısıyla akdin tasdikinden vazgeçildiğinden böyle sıkışık bir zamanda bir de tazminat ödemek zorunda kalınmıştır[44].

---

[38] Belin, s. 252.

[39] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakaikü'l-ahbâr*, yay. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978, s. 193.

[40] İngiliz elçisi R. Ainslie'den Carmarthen'e gönderilen nr. 5 duplicate ve 1 Şubat 1789 tarihli rapor: The National Archives (İngiliz Devlet Arşivi), Foreign Office 78/10.

[41] Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 158.

[42] NA, F.O, 78/24 ve Suvla, "İstikrazlar", s. 267.

[43] Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 272-273.

[44] Suvla, "İstikrazlar", s. 269.

Devlet, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki iç isyanlarla Rus harbinin sebeb olduğu askerî masrafların altından kalkamazken Kırım Harbi bütçe açıklarını had safhaya getirdi. 1854 martında yapılan ittifak muâhedesiyle Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti etmelerine karşılık padişahın, tebaasının şartsız eşitliği yanında muhtelit mahkemeler kurulması ve cizyenin kaldırılması gibi yeni bir takım düzenlemeler getirileceği vaadinde bulunması, 1850'deki tecrübeye rağmen Avrupalı bankerlerin borç husûsunda Osmanlılara daha sıcak bakmalarını sağladı. Fakat yine de, 1854'de alınan %6 faizli 5.000.000 sterlin tutarındaki istikraz için devletin îtibârı yetmediğinden Mısır gelirinin garanti gösterilmesi icab etti. Hazinenin açığı o kadar büyüktü ki, bu istikrazla, çeşitli masraflar çıktıktan sonra ele geçen 2.500.000 sterlinle bir yıllık harp masrafları bile karşılanamadı. Açığın bir kısmı kâime ve hazine bonosu ile kapatılmağa çalışıldıysa da 1855'de ikinci bir istikrazın akdi gerekti. Mısır vergisinin geri kalan kısmıyla Suriye ve İzmir gümrüklerinin karşılık gösterildiği 5.000.000 liralık bu ikinci istikraz için İngiliz ve Fransız hükûmetleri, sadece harp masraflarının karşılanması şartıyla garanti verdiler.

Kırım Harbi'nden sonra da istikrazlar birbirini takib etti. Bunların bir kısmı daha önce alınan borçların ödenmesine sarf ediliyordu. Balkanlar ve Girit'teki isyanlar da mâlî buhranın artmasına sebeb olduğundan 1875'de Devlet ödeme gücünü hemen tamamen kaybetmiş bulunuyordu. Ekim ayında neşredilen kararnâme ve tebliğlerle istikrazların faiz ve itfalarının beş yıl için yarıya indirildiği, birinci yarının nakit, ikincinin ise %5'lik esham ile ödeneceği, gümrük umûmî hasılatı ile tuz, tütün, Mısır vergisi ve bunlar yetmediği takdirde ağnam resminin teminat olarak gösterileceği ilân edildi. 1876'da, *Muharrem Kararnâmesi* adıyla anılan 20 Aralık 1881'deki kararnâmenin neşrine kadar, istikrazların mürettebat ödemeleri tamamen durduruldu. Bunun neticesi olarak tahvil kıymetlerinde baş gösteren düşüşler, İstanbul Bankası ve Osmanlı Bankası dahil birçok bankanın buhrana sürüklenmesine yol açtı.

1877 Rus Harbi, Osmanlı hazinesini eskisinden de kötü bir duruma soktu. Osmanlı Bankası'nın aracılığıyle Londra'da halka müracaat

usûlüyle yeni bir istikraz için teşebbüse geçildiyse de pek talip çıkmadığından tahviller, %52 fiatla Osmanlı Bankası tarafından satın alındı.

Harbin bitiminde Osmanlı Devleti Rusya'ya 35.000.000 lira harp tazminatı ödemek mecburiyetinde kalınca durum daha da vahimleşti. Diğer devletlerin aracılığıyla Berlin Kongresi'nde tazminatın hafifletilmesine çalışılarak bir kısmı Osmanlı Devleti'nden ayrılan Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'a devredilmek sûretiyle, kısmî bir rahatlama sağlandı.

Diğer taraftan, Avrupa devletlerinin temsilcileriyle yapılan müzâkereler sonunda neşredilen Muharrem Kararnamesi'yle *rüsûm-ı sitte* denilen tuz, tütün, ispirto, pul, ipek ve balık resimlerinin idaresi ile iç ve dış bütün borçların tesviyesi *Düyûn-ı Umûmiye* idaresine bırakıldı (1881). Böylece devlet içinde bir devlet meydana geldi. Ancak, borçlanma bundan sonra da devam etti. 1881-1914 yılları arasında yirmi altı istikraz daha yapıldı. İstikrazların büyük kısmının günlük ihtiyaçlar veya başka bir ifadeyle tüketime harcanması, ileriye dönük yatırımlara ayrılan kısmın sadece 1/6 gibi düşük bir orana sahip bulunması istikrazların başarısızlık sebeplerinden birini teşkil etti. Diğer taraftan faiz hadlerinin yüksek, ihraç fiatlarının ise düşük tutulmaları da olumsuz rol oynadı. Başlangıçtan îtibâren bazı gelirlerin garanti olarak gösterilmesi, Muharrem Kararnamesi'yle ise rüsûm-ı sitte gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiye emrine verilmesi, ayrıca istikrazın yapıldığı devletlere adlî, mâlî ve iktisadî imtiyazlar tanınması, istikrazlardan umulan faydanın sağlanamaması sonucunu doğurdu. Düyûn-ı Umûmiye ancak Cumhuriyet'ten sonra kaldırıldığı gibi borçların tamamen ödenmesi de bundan sonra gerçekleştirilebildi[45].

[45] Suvla, a.g.m., s. 263-288; İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, s. 64 vd; Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi "Düyunuumumiye"*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul 1979, s. 86-189.

Onikinci Bölüm

MADENLER, PARA VE FİAT POLİTİKALARI

A. MADENLER

1. Kıymetli Madenler

Diğer eski dünya devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de iki madenin ayrı bir yeri ve önemi vardı: Bunlar sikke darbında kullanılan altın ve gümüştür. Venedik, daha Haçlı seferleri sırasında ticaretini altın çıkarılan yerlere yöneltmek gâyesiyle Karadeniz ticaretine el atmış; böylece Kırım'ın zengin altın yataklarından faydalanmak imkânı bulmuştu. Eski dünyanın ikinci gelen ve Avrupa'yı besleyen altın yatakları Sudan'la Senegal arasındaki bölgede idi. Coğrafî keşiflerin başlamasına kadar Avrupa'da kullanılan altın Sudan'dan Akdeniz yoluyla götürülüyordu[1]. XV. yüzyıl ortalarında Portekizlilerin Afrika'nın batısına yaptıkları seferlerden sonra eski yoldan taşınanın yerini yavaş yavaş Portekizli denizcilerin taşıdıkları altın almağa başladı. Osmanlı ülkesinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar kullanılan altın ise daha ziyade Balkanlar'daki maden ocakları ve yabancı paraların eritilmesiyle temin ediliyordu. Osmanlılar, kuruluştan îtibâren Anadolu ve Rumeli'deki eski maden yataklarını işletmeye açarak yeni ocaklar ilâve etmişlerdi. Balkanlardaki fetihlerin hedeflerinden biri buralardaki zengin maden yataklarına sahib olmaktı. Kıymetli madenlere olan bu ihtiyaç dolayı-

[1] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. M. A. Kılıçbay, I, İstanbul 1989, s. 312-313.

sıyla, daha XIV. yüzyılda Sultan II. Murad saltanatında madenlere ihraç yasağı konmuştu[2].

Gümüşe gelince: Avrupa devletlerinin ihtiyacı, XVI. yüzyıl ortalarına kadar Almanya, Macaristan, Bohemya ve Tiroller'den karşılanmakta iken Osmanlı Devleti'nde gümüş, daha çok Rumeli'de fetihten önce de var olan ve Osmanlıların işletmeye devam ettikleri Makedonya, Bosna ve Sırbistan'daki ocaklarla kısmen de Anadolu'daki ocaklardan çıkarılıyordu ki bunların başlıcaları Bosna'da Fojinica ve Kreşevo, Srebrenica'da idi[3]. Osmanlı öncesinde 10 ton olan Balkanlar'daki gümüş üretimi 1600'de 50 tonu buluyordu ki bu, Osmanlıların üretimi ne kadar arttırmış olduklarının göstergesidir.

Ortaçağ sonunda Avrupa'da iktisâdî gelişme dolayısıyla genişleyen mübadele ihtiyacının mevcut paralarla karşılanamamasıyla ortaya çıkan kıymetli maden darlığı Anadolu'da da Osmanlı öncesinde kendini göstermiş ve bu konuda ihraç yasakları ve paranın ayarının düşürülmesi gibi bazı tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulmuştu. Bu durum Osmanlılar zamanında da devam ettiğinden her iki madenin de para darbından gayrı maksatlarla kullanılması –özellikle yeni sikke kesildiği tarihlerde– bazı şartlara bağlanmıştı. Ezcümle, Sultan Fatih Mehmed zamanında darphane âmilinin izni olmadıkça altın satışına müsaade edilmiyordu[4]. Gümüşün sadece madenlerdeki kalhanelerde kal* olunması ve darphaneye götürülüp satılmasına izin veriliyor; kaçak gümüş alanlar yakalandığında cezalandırılıyordu. Kaçakçılığın önlenebilmesi için de bezzazistanlardaki sandıklarla kervansaraylarda yolcu yüklerinin aranması, mühürsüz gümüşlere el konulması; şehirlerde kuyumcu ve simkeş gibi avadanlık işleyenlere en çok 200 dirhem gümüş verilmesi emredilmiş[5]; altın ve gümüşün memleket dışına çıkarılması yasaklanmış[6], dış ticarette mübadele usûlüne ağırlık verilmesi yolu tutulmuştu.

[2] İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, I, 243.

[3] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 97.

[4] Edirne'de altın yasağına dair hüküm: *Kānunnāme-i Sultānī ber Mūceb-i 'Örf-i Osmānī*, s. 3-4.

[5] *Kānunnāme-i Sultānī*, s. 14-16.

Amerika'nın keşfinden sonra buradaki altın ve gümüş madenleri büyük çapta İspanya'ya akmağa başladı. Buradan da diğer Avrupa memleketlerine yayılıyordu. Asrın ikinci yarısında ise Amerikan gümüşü Ceneviz üzerinden Doğu Akdeniz'e ulaştı. 1580'lerde Osmanlı ülkesine sandıklar dolusu İspanyol realleri gelmeğe başladı. Bu para bolluğu ve bazı memleketlerde para ayarının kasden düşürülmesi XVI. yüzyılın ikinci yarısında fiatlarda anormal artışlara sebeb oldu. Asrın son çeyreğindeki fiatlar genellikle ilk çeyreğindeki fiatların 3-4 misline yükseldi. Osmanlı ülkesi de bundan nasibini aldı[7]. Gümüş bollaşıp, altın - gümüş oranları değişince bu madenler üzerindeki spekülasyonlar sonucu altın tedâvülden çekildi. Merkezle eyâletler arasındaki altın dolaşımında meydana gelen aksama dolayısıyla, o zamana kadar altına dayalı olan ticaret, gümüş üzerinden yapılmağa başlandı. Bu yıllarda Balkanlar'daki maden ocaklarındaki maliyet yüksekliği dolayısıyla Amerikan gümüşü ile rekâbet imkânsız hale geldiğinden, ocakların çoğu kapandı; buralardan gümüş temin eden darphaneler ise mağşuş akçe basmağa başladılar. Devlet, gümüşü kıymetlendiremediği gibi mağşuş akçe basanlarla mücadelede de başarılı olamadı. Harp masrafları ve sıvış yılı buhranları[8] da üzerine binince paranın ayarında düşüş yapılması zarûrî hale geldi.

[6] *a.g.e.*, s. 83; Bursa Şer' iyye Sicillerinden naklen Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi II, 1453- 1559*, Ankara 1971, s. 335, 339; H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60 (1951), 655; Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 298-299.

[7] Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/136 (1970), 578 vd.

[8] Sıvış yılı, artık yıl için kullanılan bir tabir olup bu yıllardaki buhranlar hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sıvış Yılı Buhranları", *İFM*, XXVII/1-2 (1969), 75-111.

Altın - gümüş oranının bozulması gümüş akçelerin yerini bakırın alması veya gümüş akçelerdeki bakır oranının giderek arttırılması sonucunu doğurdu. Böylece Avrupa'nın mağşuş paraları Osmanlı piyasasını doldurmağa başladı. İspanyol *real*leri ile Hollanda'nın *aslanlı* da denilen *esedî*leri Osmanlı darphanelerinin başlıca ham maddelerini teşkil ediyorlar; bunlar eritilip yeniden akçe kesiliyordu. Mağşuş bir sikkeden kayba uğramadan tam ayar akçe basmak imkânsızdı. Ahidnâmelerdeki maddeler dolayısıyla yabancı tüccarın getirdiği paranın akçeye çevrilmesi mümkün değildi. Fakat gelen paraların mağşuş olduğu fark edildiğinde memlekete sokulması önleniyordu. Ancak, XVII. yüzyılda Fransız ticareti Doğu Akdeniz'de eski kuvvetini kaybedince Marsilyalı tüccar, Doğu Akdeniz'de güvenilir bir para olan İspanyol realleri, frankın 1/20'si *sou*luk gümüş parayı, Holanda'da bastırıp piyasaya sürdüler. İspanyol realinin 1/8'i olduğu için Türklerin *sümün* adını verdikleri bu paranın rağbet görmesi Fransızları paranın gümüş oranını azaltmaya sevkettiği gibi diğer Avrupalı tüccarları da kalp para ticaretine yöneltti[9] Giderek içindeki gümüş mikdarının azaltılması, hatta bakıra dönüştürülmesi, o sırada Girit Harbi ile uğraşan Osmanlı Hükûmeti'ni hemen bu konu üzerine eğilip kalp sikkeleri yasaklamasına imkân vermedi, ancak özellikle kalp sikke ticaretine karışmayan İngilizlerin tavırları ve harbin bitmesinden sonra sümün ithalinin yasaklanması hususunda karar alındıysa[10] da tam olarak tatbik edilmedi[11].

2. Diğer Madenler

Sikke bassımında kullanılan diğer bir maden bakırdı. *Mangır* adıyla anılan bakır sikke, akçenin birimi olarak da iş görüyordu. Bakır, ağır sanayide de kullanılan bir madendi. Tophane ve tersanede çeşitli

[9] R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, I, Ankara 1986, s. 255-256; G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople, A Recort of Sir John Finch's Embassy (1674-1681)*, London 1920, s. 233.

[10] Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000, s. 162 vd.

[11] Tafsilât için bkz. Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 61 vd.

yerlerde kullanılıyordu. Ahşap olan gemilerin bazı kısımları ötedenberi bakır idi. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden îtibâren ise kalyonlar, lombar çizgisine kadar bakırla kaplanmaya başlanmıştı[12]. Ayrıca ahşap olan bu gemilerde kalafatta kullanılan zift ve katranın eritilmesi için de bakır kazanlar kullanılıyordu. Bakırın, mutfak eşyası yapımında ise büyük bir yeri vardı.

Bakır, Anadolu ve Rumeli'de çeşitli yerlerde çıkarılmaktaydı. Anadolu'da en mühim bakır çıkarılan yerlerin başında Küre geliyordu. Elbistan'da (Maraş) Ahsendere'de bakır işletiliyordu. Ayrıca 1688 tarihli bir belgede Kağızman'da ve 1774 tarihli bir belgede de Rumeli'de Bosna'da Kangrad Kazası, Buşavik köyünde de bakır "zuhur ettiği" tesbit edilmektedir[13].

Ağır sanayide *demir*in de mühim yeri vardı. Tophanede top yapımında mil olarak kullanıldığı gibi bu toplarda kullanılan ve *yuvalak/yuvarlak* adlarıyla anılan gülleler de demirden imâl edilirdi. Yuvarlakların dökümü, madenin çıkarıldığı, Kiğı ve Samakovcuk gibi yerlerde kurulan kalhanelerde de yapıldığı ve İstanbul veya diğer yerlerdeki kalelere gönderildiği gibi, İstanbul'a gelen ham demirden Kâğıthane'deki kârhanelerde de imâl ettiriliyordu.

Tersanede lenger ve çivi yapımında ve kalyonların diğer bazı aksamında da demire şiddetle ihtiyaç vardı.

İnşaatlarda da demir kullanılmaktaydı. Meselâ, Süleymaniye Cami'i inşaatında kullanılan demir kiriş ve kenetler Samakov'dan kısmen deniz, daha çok da kara yoluyla getirilmişti. Gemilerle getirilenler, Ahyolu İskelesi'ne kadar arabalarla indiriliyor, oradan deniz yoluyla

[12] M. Sinan Dereli, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kalyon Teknolojisi ve Osmanlı Kalyonları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı YLT, İstanbul 2010, s. 223.

[13] Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul 1931, s. 9-10, 37, 45, 49-50'deki hükümler.

İstanbul'a geliyordu. Kara yoluyla gelenler ise tamamen arabalarla naklolunuyordu[14].

XIX. yüzyılda inşa edilen fabrikalardan biri de Zeytinburnu'ndaki demir fabrikası idi. Burada, top, kılıç ve süngü, mızrak başları, tüfek çakmakları, gibi silâh parçaları, demir boru, çelik raylar ile pulluk, bağ ve bahçe âletleri ve koşum takımları imâl ediliyordu.

Demir en çok Bulgaristan'da Sofya yakınlarındaki –kelime mânâsı "demir dövücü"[15] olan– Samakov, Trakya'da günümüzde Kırklareli Vilâyeti sınırları içinde bulunan Samakovcuk ve Anadolu'da Kiğı'da çıkarılıyordu. İstanbul adalarından Büyükada ile Heybeli'de de demir yatakları vardı, XIX. yüzyılda 1845'de Büyükada'daki maden işletilmeye açılmıştı[16].

Bu madenler, genellikle iltizama verilerek işletiliyordu.

Boyacılıkta kullanılan ve Avrupalıların da rağbet ettikleri madenlerden biri *şap*tı. Bu maden en çok Anadolu'da bugünkü adıyla Şebinkarahisar olan Şapınkarahisar'da çıkarılırdı. Rumeli'de Gümülcine yakınında ve Meğri (Fethiye)'de de şap madeni vardı.

Bakır gibi hem harp sanayi'inde, hem de inşaatta kullanılan bir maden de *kurşun*dur. Kurşun ayrıca altın tel çekme, yani simkeşhanede de kullanılmıştır[17].

Kurşun, köprü inşaatında[18], tersanede[19] kürek yapımında, saray, cami, kervansaray gibi yapıların çatı kaplamalarında kullanılırdı. Süleymaniye Cami'i inşaatında kullanılan kurşun Novabrdo, Zaplanina ve Trabiçe (kuzey Sırbistan'da) madenlerinden temin edilirdi[20].

Kalpazanlar tarafından ise kurşun kalp para basımında kullanılıyordu[21].

Günümüzde enerji üretiminde büyük çapta faydalanılan taşkömürü ve petrol de Osmanlı topraklarında bulunan madenlerdendir.

Taşkömürü çok eski devirlerden beri kullanılmış bir yakacak olmasına rağmen yanarken çıkardığı koku dolayısıyla XIII. yüzyılda İngiltere'de yasaklanmış, hatta yakalananlar idam cezasına çarptırılmıştır. Tuğlanın icadından sonra ise bacalar yapılmaya başlanınca XV. yüzyıl sonlarından îtibâren yakıt olarak kullanılmağa başlanmıştır. XVII. yüzyıl da ise bundan kok kömürü elde edilmesiyle sanayi'de yeni bir çığır açılmış, bu sâyede XVIII. yüzyılda demir imâlâtında da ilerleme kaydedilmiştir. Buhar makineleri, sanayi'e tatbikinden sonra kömür ocaklarında da kullanılır oldu. Osmanlı ülkesinde taşkömürünün mevcudiyeti ise ilk defa yabancılar tarafından keşfedildi. Sultan I. Mahmud saltanatında, tarihimizde Humbaracı Ahmed Paşa olarak anılacak olan Fransız Comte de Bonneval tarafından Bosna'da bulundu ise de işletilmesine teşebbüs edilmedi. Hatta Baron de Toot'un İstanbul civarında Yedikumlar/Yedikavimler mevkiinde taşkömürü bulunduğunu bildirmesi de sonucu değiştirmedi[22]. Sultan II. Mahmud (1808-1839) devrine gelindiğinde önce 1822, sonra 1829'da Ereğli'de "yanan taş" adı verilen kömürün bulunması olayı, ancak 30 Temmuz 1840 tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesinde halkın bilgisine sunuldu. Haberde, bu yataklardaki taşkömürünün, İngiltere'den gelenlerle hemen aynı evsafta olduklarına da işaret ediliyordu.

---

[14] Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı 1550-1557*, I, Ankara 1972, s. 366-368.

[15] Machiel Kiel, "Samakov", *DVİA*, XXXVI (2009), 62.

[16] Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 161.

[17] İleride simkeşlik bahsine bkz.

[18] Niş Köprüsü'nün tamiri için kurşun tedarik edilmesiyle ilgili Üsküb mukâta'ât nâzırına gönderilen 18 Rebi'ülâhır 1027 (14 Nisan 1618) tarihli hüküm: *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*, Ankara 2000, s. 168/250.

[19] Rodos Beği Alî Beğ'e gönderilen 29 Safer 972 (6 Ekim 1564) tarihli hüküm: *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-65)*, Ankara 1995, s. 139, hk. 213.

[20] Barkan, *Süleymaniye* I, 371.

[21] *6 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 113/167.

[22] Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, Ankara 2005, s. 48.

1848'de sınırları tesbit edilen kömür havzası *emlâk-ı şâhâne*ye katılarak önce kiralandı, 1849'da senelik 30.000 kuruş bedelle Galatalı Yahudi sarraflar kanalıyla bir İngiliz şirketine verildi[23]. Ancak şirketin iptidâî usûllerle çıkardığı kömür miktarının donanmanın bile ihtiyacını karşılamaması, yani tatminkâr olmayışı dolayısıyla şirketin ruhsatı iptal edildi. Fakat 1851'de İngilizler, kömür işletme hakkını tekrar elde ettiler ve Kırım Harbi sırasında İngiliz ve Fransız donanmasında kullanılmak üzere şirket, harp boyunca İngilizler tarafından idare edildi. Harbin bitiminde idaresi yine Hazine-i Hassa'ya geçti ve 1859-60 arasında kiralandı, daha sonra tekrar İngilizlerce işletilmeye başlandıysa da şirket, bu defa da İngiliz kömürünün satışını arttırmak gâyesiyle verimi düşürdüğünden sözleşme iptal edildi[24]. 1865'de havzanın idaresi Bahriye Nezâreti'ne devredildiktan sonra üretim arttığından 1882'de çıkarılan kömürün %40'ının ihracına izin verilmesiyle yabancı şirketler işletmeyi ele geçirmek için harakete geçtiler. Ancak havzanın padişaha âit olması dolayısıyla doğrudan bir yabancı şirkete verilemeceğinden işletilme hakkı, bir gayr-ı müslim tarafından alınıp Fransız şirketine devredildi. Şirket, önce Zonguldak Limanı inşaatını, sonra da Zonguldak, Kozlu, Kilimli ve Çatalağzı demiryollarının işletmesini almayı başardı[25]. Bu faaliyetler sonunda bölgenin önemi arttığından vaktiyle bir köy olan Zonguldak, taşkömürü sâyesinde Cumhuriyet'ten sonra vilâyet haline getirildi.

Günümüzde de taşkömürünün en çok çıkarıldığı yerler Ereğli ve Kozlu'dur[26].

Petrol ve *zift*e gelince: Petrol, Ortadoğu'da öteden beri bilinen bir maden olup, savaşlarda yangın çıkarmak üzere, aydınlatıcı olarak, bazı hastalıkların tedavisinde, hatta Mısır'da mumyalamada kullanılmıştır.

[23] Ali Sarıkoyuncu, "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", *OTAM*, IV (1993), 317'de İngiliz şirketi olarak gösterilmektedir.

[24] Sarıkoyuncu, s. 317.

[25] a.g.m., s. 318-322.

[26] Hamdi Genç, "Zonguldak", *DVİA*, XLIV (2013), 501-502.

Herodotos ve Evliya Çelebi de dahil bazı yazarlar eserlerinde bu olağanüstü maddeye yer vermişlerdir[27].

Sultan Fatih Mehmed devrinden başlayarak bazı petrol yataklarının bulunduğu bölgeler Osmanlı ülkesine katılmıştır. Eflâk'ın alınmasıyla buradaki neft madenlerine sahib olunduğu gibi, Sultan Yavuz Selim devrinde de Mısır'a kadar olan bölgenin fethiyle Ortadoğu'nun en verimli kuyularının bulunduğu Musul - Bağdat bölgesi ve Arabistan Yarımadası da Osmanlı topraklarına katılmıştır. Sanayi'in gelişmesinden sonra neftin önemi giderek artmış ve Batılı devletlerin gözleri bu topraklara çevrilmiş, Osmanlı'dan koparmak için türlü faaliyetlerde bulunmuşlardır. Küveyt'te oynanan oyunlar bu cümledendir[28]. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularının Irak'taki mağlubiyetinden sonra bölgeyi ele geçiren İngilizler, Lozan Sulhu ile hâkimiyetleri altına almışlardır. Son asırda bölge, bu maden yüzünden, harplere de sahne olmuştur.

Bölgede petrol işletme hakkı tanzimat devri sonlarına kadar timar ve toprak sahiplerine verilirken bu tarihten sonra devlet tarafından işletilmeye başlanmıştır. Musul ve Bağdat'taki zengin yatakların mevcudiyeti, bölgenin iktisâdî olduğu kadar siyâsî önemini de arttırmış, Sultan II. Abdülhamid saltanatında (1876-1909) 1881'den îtibâren Hazine-i Hassa'ya bağlanmış ve o topraklar da Sultan II. Abdülhamid'in tapulu mülkü haline getirilmişti[29].

En zengin petrol yatakları Musul Vilâyeti'inde Kerkük'te, Bağdat Vilâyeti'nde ise Mendeli'dedir. Kerkük petrolleri, en geç XVII. yüzyıldan îtibâren, lâkaplarını bile çıkardıkları madenden alan, *Neftçizâde* âilesi tarafından işletilmekte idi[30]. Bu yüzden devletçe işletilme kararı Neftçizâdelerin itirazlarına sebeb olmuştu.

[27] Ediger, *a.g.e.*, s. 3-4, 7.

[28] Cevdet Küçük, *Kuveyt Üzerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi: 1896-1913*, (profesörlük takdim tezi) Marmara Üniversitesi, İstanbul 1989.

[29] Arzu Terzi, *Paylaşılamayan Miras*, İstanbul 2007, s. 43.

[30] Evâil-i Muharrem 1049 (13 Mayıs 1639)'da bölgedeki neftin işletme hakkının Neftçizâdelere verildiğine hakkındaki fermana, Evâsıt-ı Revi'ülevvel 1196 (14-23

Bölgede incelemeler yapan Avrupalı mühendislerin hazırladıkları raporlara göre, buradaki yataklar, zeminden 400 metre derinlikten başlamakta olup 700 metre kalınlıkta idi. Bunun için de petrol çıkarılması bakımından son derecede elverişli durumdaydı[31].

Musul bölgesindeki diğer bazı kuyulardan çıkartılan ham petrol tulumlara doldurularak tasfiye edilmek üzere Kerkük, Süleymaniye veya Musul'a naklediliyordu.

O devirde Türk mühendislerin henüz yeterince tecrübeli olmayışları, işletmenin Hazine-i Hassa'ya geçişinden sonra da yabancı mühendislerin iş başına getirilmesini gerektirmişti.

Bağdat Vilâyeti'ndeki en mühim petrol yatakları Mendeli Kasabası'nda Nefthane mevkiindeydi. Petrol kaynakları 7-8 km.lik bir sahaya yayılmış olup günde yaklaşık 500 kg. civarında petrol çıkarılmaktaydı. Petrol işletmesi, iltizama verilmekte ve iptidâî metotlarla işletildiğinden yüksek verim alınamamaktaydı[32].

Verimin arttırılma yollarının tesbiti için yabancı mühendisler getirtilmiş, bunların verdikleri raporlara göre yapılacak ıslahatın masraflarının Hazine-i Hassa'ca karşılanmasının imkânsız oluşu dolayısıyla imtiyaz verilerek işletilmesi yoluna gidilmek istenmiş, fakat yerli ve yabancı şahıs ve şirketlerin müracaatları da sonuçsuz kalmış ve imtiyaz verilemeden 1914 yılı girmişti. Bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nin de harbe girmesi ve sonuçta mağlub olmasıyla bölge İngilizler'e terk edilmişti.

Şubat 1782) tarihli diğer bir fermanda işaret edilmektedir. Ahmet Refik, *Madenler*, s. 43.

31 Terzi, *a.g.e*, s. 87-88.

32 Terzi, *a.g.e*, s. 104 vd.

B. OSMANLI PARA POLİTİKASI

1. Lidyalılardan Osmanlılara Sikke

Mübadele vasıtası olarak para, daha eski çağlarda M.Ö. VII. yüzyılda Lidyalılar tarafından kullanılmıştır. Bundan önce Hindistan, Babil ve Çin'de külçe maden üzerine damga basılan bir nevi sikkelerin kullanıldığı da bilinmektedir.

Sikkeler başlangıçta ticarî bir mübadele vasıtası iken zamanla devlete olan borçların da ödenmesinde kullanılmaya başlandı ve Akdeniz havzasında sikke eski Yunan'dan îtibâren devletin hâkimiyet alâmeti olarak kabûl edildi[33].

X-XII. yüzyıllarda Doğu Akdeniz'deki İslâm ve Bizans devletleri altın ve bakır sikkeler kullanırlarken Avrupa'da gümüş sikkeler basılmaktaydı. Ancak bu durum, XIII. yüzyıl ortalarında değişmeye ve Avrupa'da altın sikkeler, yavaş yavaş gümüş sikkelerin yerini almaya başladı. Floransa *florini* ve Venedik *dükası*, iki değerli altın para olarak, bu devrede ortaya çıktı.

Anadolu'da XII. yüzyılın sonlarından îtibâren Konya ve Kayseri'de gümüş sikke basıldığı bilinmektedir.

2. Osmanlı Sikkeleri

Osmanlılar kendilerinden önceki Türk ve İslâm devletlerinin birçok bakımdan tesiri altında kalmışlardır[34].

Osmanlı para birimi gümüş *akçe* idi. İlk Osmanlı akçesinin Osman Bey zamanında mı, yoksa Orhan Bey zamanında mı basıldığı hâlâ münâkaşalıdır[35]. XVII. yüzyıla kadar da *akçe* para birimi olarak kalmıştır.

33 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 3.

34 Pamuk, s. 23-24.

35 1977'ye kadar ilk Osmanlı akçesinin Orhan Bey'e âit olduğu sanılırken üzerinde "Osman bin Ertuğrul" yazısı olan sikkenin bulunmasıyla ilk Osmanlı sikkesinin tarihinde de değişiklik yapılmıştır. İbrahim Artuk, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu

Bunun için 1479'a kadar olan devir, para tarihi bakımından *monometalizm* olarak adlandırılmaktadır. Akçenin katı olarak ilk defa Orhan Bey tarafından *ikilik* ve *beşlik*ler basılmıştı. Sultan Fatih Mehmed ise, 1470'de *Muhammed Hânî* adıyla *onluk* akçeler bastırdı[36]. Bunlar Sultan II. Bayezid devrinde de *gümüş sultaniyye* adıyla tedâvülde kaldılar.

Osmanlı Devleti'nin resmî parası akçe olmasına rağmen mahallî paralar da tedâvülde idi. Mısır'ın fethinden sonra, bu bölgede *pâre*, Basra Körfezi'nde, adını Lâristan'dan alan ve doğu ticaretinde kullanılan *lârî* Doğu'da aslı İran parası olan ve XVI. yüzyıl İran seferleri sırasında basılan daha ziyade Musul ve Bağdat'da kullanılan *şâhî*[37], Kırım'da *Kefevî akçe*, Eflâk-Boğdan, Erdel ve Macaristan'da *penz* ve komşu Avrupa memleketlerinin paraları kullanılmakta devam ediyordu. Avrupa kuruşlarının akınından sonra *şâhî*, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat, Basra, Tebriz, Van ve Diyarbekir darphanelerinde de basıldı.

1685'de saraydaki gümüş ve altın eşya eritilip sikke basıldığında akçe bir miktar revalue edilirken Mısır *pâre*si de darbedilmiş; bu tarihten sonra –hazine hesaplarında yine yer almakla beraber– akçe, fiiliyatta, yerini pâreye bırakmıştır.

Avrupa *kuruş*larının Osmanlı memleketlerine bol miktarda sürülmesinden ve darphanelerin birer birer kapanmasından sonra piyasanın para ihtiyacı bunlarla karşılanmağa başlanmış, hatta eyâletler vergileri artık altınla değil, İspanyol *real*leri (kara kuruş) veya Hollanda *esedî*leriyle (aslanlı kuruş) ödenir olmuştur. 1691'den sonra Osmanlı darphaneleri yeniden faaliyete başlayınca bunların üstü resimsiz olarak Osmanlı darphanelerinde de basılması ve paranın ayarında meydana gelen düşüşler, bir zaman sonra *pâre*nin de kuruşun küsûrâtı olarak kullanılması sonucunu doğurmuştur. Maamafih Osmanlılar, *kuruş*tan daha

Osman Gazi'ye Ait Sikke", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 27; Oğuz Tekin, "Sikke", *DVİA*, XXXVII (2009), 182-183.

[36] Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", ODTÜ *Gelişme Dergisi (özel sayı)*, Ankara 1978, s. 3.

[37] Sahillioğlu, "Maden Hareketleri", s. 10.

fazla, onun 2/3 veya 3/4'ü ağırlığında olmak üzere, *zolota* (zloty, iselote) adıyla Lehistan menşe'li olan bir sikke daha basmışlardır.

XVIII. yüzyılın son çeyreğindeki harplerin mâlî buhranı arttırması karşısında devlet mağşuş sikke basmaktan başka çare bulamadığından Sultan I. Abdülhamid'in saltanatının son yılında sikke 1/5 oranında düşürülüp *ikilik* kuruşlar basıldı[38]; Sultan III. Selim devrinde 1207 (1792-93)'de bunların yanında *yüzlük* kuruş darbı yoluna gidildi[39]. Sultan II. Mahmud devrinde (1808-1839) 1225 (1810)'de eski ikiliklere eşit olan 200 paralık *cihâdiyye* adıyla *beşlik*ler basıldı[40]. Müteâkiben bunların ayarları düşürüldüğü gibi aksâmı da tedâvüle çıkarıldı. Ayrıca 240 para, yani altı kuruşa eşit *altılık*larla bunların üç kuruş ve altmış paraya eşit aksâmı da bu devirde darbedildi.

Sultan Abdülmecid devrinde paranın ıslahı yoluna gidildi; 1844'de altınla birlikte saflık derecesi 0,830 olan yirmi, on, beş, bir kuruşluk ile yirmi paralık gümüş sikkeler basıldı[41].

Osmanlı ülkesinde yabancı paralar ve bu arada *firengî flori* denilen Floransa ve *düka* denilen Venedik altınları da tedâvül etmekte, hatta frengî floriler Osmanlı darbhanelerinde de basılmakta idi.

Osmanlılarda ilk def'a *altın sikke* 1478'de İstanbul'da basılmış ve 1640'a kadar saflığını korumuştur. Altın ve gümüş sikkelerin bir arada basıldığı devreye *bimetalizm* adı verilir. Sultan Yavuz Selim devrinde, Doğu Anadolu ile Suriye ve Mısır'da da sultânî basıldığı gibi Sultan Kanûnî Süleyman saltanatında Balkanlar'daki Sidrekapısı ve Kratova'daki altın yatakları cıvarında kurulan darbhanelerde de sultânî darbedildi. Ancak Macaristan'daki yataklar Osmanlı hakimiyetindeki bölgede olmadığı için burada sultânî basılmadı.

[38] Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 131; Belin, s. 259.

[39] Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 56; Belin, s. 276-77.

[40] İbrahim Artuk, "Cihâdiyye", *DVİA*, VII (1993), 534; Cüneyt Ölçer, *Sultan II. Mahmut Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1970, s. 16, 45.

[41] Belin, s. 286.

Bir sürelik aradan sonra kapatılan darphanelerini yeniden çalıştıran Osmanlılar, 1691'de dükayla hemen aynı olan Macar altını ayarında bir altın sikke bastılar; fakat XVI. ve XVII. asırlarda Macaristan'ın Osmanlılar elindeki topraklarında gümüş gibi altın yatakları da bulunmadığından, altın sikke basılmadı. Bunun gibi ne Kırım, ne de Eflâk-Boğdan'da altın sikke darbedildi. Mısır'da ise fetihten sonra sultânîlerin yanında Memlûkler zamanında basılan eşrefîlerle aynı ayarda olmak üzere *şerifî* adıyla altın sikke basıldı.

Osmanlılar, XVIII. yüzyılın ilk yarısında altın ayarında değişiklikler yaparken her defasında altının ayarıyla oynayarak ismini değiştirdiler. 1703'de *tuğralı*, 1706'da *zincirli*, 1716'da *fındık*, 1729'da *zer-i mahbûb* gibi yeni bir adla piyasaya sürdüler[42].

Sultan Abdülmecid saltanatında yapılan sikke ıslahatında para birimi olarak alınan altın *yüzlük mecidiye*ler 0.916,5 ayarında ve iki dirhem dört karat vezninde idi.

Osmanlılar, akçeden küçük alımlar için kullanılmak üzere, daha Sultan I. Murad saltanatında *bakır* para basmışlardı. *Füls*, *pul* yahut *mankur* adıyla anılan bu paraların piyasaya çıkarılış ve dağıtılması bir nevi vergileme oluyordu. Zîrâ bunlar, hakikî değil îtibârî değerleri üzerinden muâmele görüyorlardı. Bunların akçe karşısındaki değerleri bölgeden bölgeye değişmekle beraber genellikle akçenin 1/4 veya 1/8'i kabûl ediliyorlardı. XVI. yüzyıl sonlarındaki sikke tashihine kadar mankur, akçeden küçük bir sikke olarak kullanıldıysa da XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar önemini kaybetti. Zîrâ, XVI. yüzyıldan sonra bakır sikke mâliyeti yükseldiğinden darbhane mültezimleri bu sikkeyi basmak istememişlerdi. 1687'de ise ikisi bir dirhem ağırlığında ve îtibârî kıymeti *bir akçe* olan *mankur*lar basılıp piyasaya sürüldü. Ancak mankurlar hazinece kabûl edilmek istenmediğinden, üç yıllık bir uygulamadan sonra bakır sikkenin yerine kuruşlar tedâvüle çıkarıldı. Fakat

[42] Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740* (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1965, s. 95. Ayrıca gerek Osmanlı sikkeleri, gerekse kaimeler hakkında Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 233-262'ye bakılabilir.

daha sonra bakır sikke yine basıldı. Bunların Sultan Abdülmecid devrinde basılanlarının içinde %3 kalay, %2 kurşun bulunuyordu.

Bakır sikke basımında maden, Küre ve Gümüşhane'deki ocaklardan temin edilmekteydi. Bununla beraber, ihtiyaç halinde piyasadan da bakır satın alındığı görülmektedir.

3. Kâğıt Para

Kâğıt para ilk defa Çin'de basılmış, XIII. yüzyılda Moğollar vasıtasıyla İran'a ulaşmıştı[43]. Osmanlılarda ise ilk def'a Sultan Abdülmecid saltanatında, muhtemelen 1840'da, kâğıt para basılmasına teşebbüs edildi. Ancak ilk partinin ihtiyacı karşılayamaması üzerine aynı yıl yenileri çıkarıldı[44]. Elle yazılmış olan bu ilk kâimeler –yukarıda da işâret edildiği gibi– faizli (%12,5) olduklarından daha ziyade esham mahiyetinde idi. Halk, kâimelerin, alış-verişlerde para gibi kullanılmasını şüphe ile karşıladı. Bu rağbetsizlik üzerine el yazılı kâimelerin piyasadan çekilmesine başlandı. Fakat başarı sağlanamadı. İlk faizsiz *kâime*ler, 1267 (1850)'de 20 ve 10 kuruşluk küçük kupürler halinde basılanlardır[45]. Sultan Abdülaziz devrinde *kâime* basımına hız verildi. Ancak, tedâvüldeki kâimelerin artması kıymetlerinin düşmesi sonucunu doğurdu; 1861'de yüzlük mecidiye altını 350 kuruşa yükselince kâimelerin piyasadan çekilmesine ihtiyaç duyuldu. Bu operasyon sonunda 13 Eylül 1862'de altının yüz kuruşa inmesi kâbil oldu.

Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiğinde mâlî durumu düzeltmek üzere yeniden kâime basılması yoluna gidildi. Altın ile başa baş tutulmasını sağlamak maksadıyla, vergi ödemelerinde, kâimelerin hazine ve mal sandıkları tarafından kabûl edilmesi esası getirildiyse de bir zaman sonra kâimenin, altın karşısında değer kaybetmeğe başlaması ha-

[43] Pamuk, s. 5.

[44] Kâğıt para hakkında arşiv belgelerine dayanan bir araştırma için bkz. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 30-31; Oktay Yenal, "Türkiye'de Kâğıt Para", *BTTD*, sayı 32 (İstanbul 1970), 27-28.

[45] Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*, Ankara 1970, s. 3.

zineyi büyük zararlara soktuğundan[46] Mart 1879'da toplanmasına karar verilip ekim'de imha edildiler[47].

1915'de üçüncü def'a olarak, tedâvüle iki tertip halinde yeni *evrâk-ı nakdiyyeler* çıkarıldı. Temmuzda çıkarılan ilk tertibin tamamen altın olan karşılığı, Almanya ve Avusturya'dan temin edilip Düyûn-ı Umûmiyye'ye ödenmişti. Ekimdeki ikinci tertip ise Düyûn-ı Umûmiyye'ye yatırılan Alman hazine bonolarına karşılık olarak çıkarıldı. Ancak, altın karşılığı olmayan ikinci tertip evrak-ı nakdiyyelerle altın arasındaki değer farkı çok geçmeden artmağa başladı. Bir zaman sonra madenî paraların tedâvülden çekilmesiyle 1/4 ve 1/8 liralık kâğıt paralarla, yine Almanya'dan hazine bonosu karşılığında alınan borçla üçüncü tertip evrak-ı nakdiyyeler tedâvüle çıkarıldı. O tarihe kadar hakikî değerleri ile îtibârî değerleri değişen bozuk paraların sıkıntısı giderek arttığından Nisan 1916'da çıkarılan *Tevhîd-i Meskûkât* kanunu ile bir altın lira, 100 kuruş kabûl edilerek karışıklık giderilmeğe çalışıldı[48].

4. Sikke Tecdîd ve Tashihleri

Tahta geçen her padişah kendi adına para darbettirdiği gibi aynı padişahın da zaman zaman akçesini yenileme ihtiyacı duyduğu görülmektedir. *Sikke tecdîdi* denilen bu ameliyede eski sikkelerin kullanılması yasaklanır, halkın elindeki eski akçeleri darphanelere getirerek bunlardan yeni akçe kestirmeleri emr olunurdu. İlk def'a Sultan Yıldırım Bayezid devrinde (1389-1402) tatbikine başlanan eski akçelerin toplanıp yenilerinin darbı işlemi belli bir ücret karşılığında yapıldığın-

[46] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1962, s. 425-426.

[47] Erol, *Kaime*, s. 27.

[48] Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 özel sayısı, Ankara 1981, s. 205 vd.

dan hazineye bir gelir sağlanmış oluyor; fakat halk bundan pek memnun kalmıyordu.

Osman Bey'in Arkeoloji Müzesi'ndeki sikkesi 0,68 gr. olduğu halde Orhan Bey akçeyi 6 karat (=1,2 gr.) olarak darbettirmiş; oğlu Sultan I. Murad da saltanatının ilk yıllarında bu ağırlığı korumuş, üçüncü tecdidde ise $6\frac{1}{4}$ karata yükseltmişti ki akçedeki bu artış Rumeli'deki fetihlerden elde edilen ganimetlerle hazinenin gelirinin artmasından ileri gelmişti.

Sultan Yıldırım Bayezid akçeyi ıslah etmiş; 1,2-1,35 gr. arasında değişen ağırlıklarda akçeler bastırmıştı. Maamafih, çoğunluğu 6 karat olduğuna göre babasının bastırdıklarına nazaran akçenin biraz devalue edilmiş olduğu söylenebilir. Ankara Savaşı'ndan sonra Çelebi Mehmed'in saltanatına kadar geçen fetret devrinde (1402-1413) sikke nizamı tam olarak korunamadığı gibi Çelebi Mehmed zamanında (1413-1421) da farklı ağırlıklarda akçeler basıldı. İçlerinde 6 karatlıklar da bulunmakla beraber son basılan $5\frac{3}{4}$ karat veznindeydi. Sultan II. Murad'ın (1421-1444) ilk akçeleri aynı vezinde iken 834 (1430-31)'deki ikinci tecdidde bir miktar düşüş kaydedilerek 100 dirhem gümüşten 230 akçe kesildi.

Sultan Fatih Mehmed'in saltanatlarında (1444-1446) ve (1451-1481) altı def'a sikke tecdidine gidildi, 1444'deki ilk tecdidde Sultan II. Murad zamanındaki vezin korunduysa da bundan sonraki tecdidlerde devaluasyon ve revaluasyonlar birbirini takib etti. 1481'deki son tecdidde 100 dirhem gümüşten 400 akçe kesildi. Sultan II. Bayezid saltanatında (1481-1512) yapılan iki tecdidden birinde vezni aynı tutulurken ikincide 100 dirhem gümüşten 400 yerine 420 akçe kesilerek vezin bir miktar düşürüldü.

Bu tarihten Sultan Kanûnî Süleyman'ın Sigetvar seferi arefesine kadar akçenin değerinde değişiklik olmadı. 1565'de ise 100 dirhem

gümüşten 420 yerine 450 akçe kesilmesi gibi pek de büyük olmayan bir ayarlamaya gidildi[49].

XVI. yüzyılın son çeyreğinde akçenin değer kaybı arttığı gibi piyasada kalp ve kırkılmış akçeler de çoğaldı. Dolayısıyla artık akçenin ayar ve ağırlığının yeniden ayarlanması gerekti. Bundan sonra zaman zaman baş vurulacak olan bu ameliyelere *sikke tashîhi* adı verildi.

XVII. yüzyılda birkaç defa baş vurulacak sikke tashihlerinin ilki 1586'dadır. Piyasadaki yabancı paraların bolluğunun gümüş ocaklarının kapanması ve dolayısıyla darphane mültezimlerinin hazineye olan taahhüdlerini yerine getirebilmek için mağşuş akçe basmaktan başka çare bulamamaları yanında 6,5 akçe kıymetindeki *şâhî* XVI. yüzyılın ikinci yarısında 7 akçe îtibârî kıymet kazanırken, akçenin altın karşısında değer kaybetmesi sikke tashihine gidilmesini gerektirdi ve 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 450'den 800'e çıkarıldı. Akçenin altın karşısındaki değeri de 80'den 120'ye yükseltildi. Bu operasyona rağmen akçenin değer kaybı önlenemediğinden 1589, 1600, 1618, 1624 ve 1640 tarihlerinde sikke tashihlerine gidildi[50]. Bu tip operasyonlarda eski akçelerin toplanıp tedâvüle yenilerinin sürülmesi gerekirken 1588'de, hazineye külfet yüklememek için, *resm-i tashih-i sikke* adıyla vergi konulması yoluna gidilmesi halkın hoşnutsuzluğuna sebeb oldu[51]. Ulûfelerin züyûf akçe ile verildiğini bahane eden sipahilerin isyanı sonunda sadrazam ve başdefterdar hayatlarını kaybettiler. Sikke tashihi 1589'da gerçekleştirildiğinde akçenin vezin ve altın karşısındaki değeri 1586'daki seviyesinde tutuldu. Bu ayarlamalar sırasında akçenin eb'adı da küçültüldü. Bundan sonra da bütün gayretlere

[49] Tafsilât için bkz. Halil Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", *Belgeler*, I/2 (1965), 228; Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), 257-297.

[50] Altının kuruşlar karşısındaki değerini gösteren tablolar için bkz. Sahillioğlu, "Sikke Râici", s. 228-233.

[51] Nezihi Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 352.

rağmen değerlerin korunması mümkün olmadı, altın 220 akçeye kadar yükseldiğinden 1009 (1600)'da 100 dirhemden 950 akçe kesilmek ve altın yine eskisi gibi 120 akçe üzerinden hesap görmek üzere bir düzenleme yapıldı. Maamafih bu zorlamalar, altının hakikî kıymetini düşüremedi; ancak, akçenin devamlı kıymet kaybına rağmen 1618, 1624 ve 1640'da yapılan tashihlerde 100 dirhem gümüşten kesilen akçe adedi 1.000 olarak sabit tutulurken altının 120, İspanyol parası olan riyal kuruşun 80 ve Holanda parası olan esedî kuruşun 70 akçelik değerlerinde değişiklik yapılmadı. Ancak akçenin kıymetini sabit tutmak hususundaki bu zorlamalar uzun ömürlü olmadı; her def'asında tashihden kısa bir zaman sonra akçe değer kaybına başlayıp fiatlar yükseldi, hatta karaborsacılık arttı. Nitekim 1660'lı yılların sonlarında resmî olarak riyal kuruş 110, esedî kuruş 100 akçe; 1675'den sonra riyal 120, esedî 110 ve kısa bir süre sonra da 120 akçe üzerinden hesablanır oldu[52].

II. Viyana kuşatması (1683) sonrasındaki harpler, hazinenin hemen tamamen boşalmasına yol açtı. Enderun ve Hasahır hazinelerindeki kıymetli madenlerden yapılmış eşyanın darphaneye gönderilerek para bastırılması sıkıntıyı gidermekten uzak kaldığından akçenin yeniden ayarlanması yoluna gidildi. 100 dirhem gümüşten 1.700 akçe kesildi. Bu devrede gerçekleşen mankur darbı, enflasyonu körüklediğinden 1691'de yasaklanıp 100 dirhemden 2.300 akçe kesilmek üzere yeniden gümüş sikkeye dönüldü. Bu ayarlamalar akçenin ağırlığının gitgide azalması ve kullanım kabiliyetini kaybetmesi, yerini, içinde %70 oranındaki gümüşe karşılık %30 bakır bulunan *pâre*, daha sonra ise kuruşların almasına sebeb olduysa da bunların ayarlarının korunması da mümkün olamadı.

Prof. Pamuk, bu sikke tağşişlerinin İmparatorluk dahilinde hangi gruplara yaradığı üzerinde durmakta ve devlet gibi borçlular ve sabit akçe ödemeleri olanlarla çift resmini hep aynı miktarda ödemesi, sipahiye aynî olarak verdiği öşür ile ihtiyacından arta kalan kısmını pazar-

[52] Sahillioğlu, *Bir Asırlık Para Tarihi 1640-1740*, s. 28-31.

da sattığı için tağşişe bağlı fiat artışlarından kârlı bile çıktığını ifade etmektedir[53].

5. Osmanlı Darphaneleri

Osmanlılarda sikke darbı İstanbul'dan başka Anadolu'da Bursa, Ayasuluğ (Selçuk), Amasya, Konya[54], Tire, Kastamonu'da[55]; Rumeli'de Gelibolu, Edirne, Siroz (Serez)[56], Belgrad[57], Üsküp, Novobrdo'da[58]; Mısır ve bazı Kuzey Afrika şehirleri ile Bağdat, Şam, Halep gibi belli başlı şehirlerde de darphane bulunuyordu[59]. Ancak bu darphanelerin hepsi aynı anda çalışmadıkları gibi –yukarıda işâret edildiği üzere– tamamen tatil edildikleri dönemler de olmuştu. Darphanelerin en fazla faaliyette bulundukları dönemler sikke tecdid ve tashihleri zamanlarıydı. Bu özel durumlarda işlenen gümüş normal faaliyet sırasında işlenenin on katına kadar çıkabiliyordu. Zîrâ, çıkarılan fermanlarla eski akçenin tedâvülü yasaklanır, ellerinde gümüş bulunanların bunları darphaneye getirip "*cedîd akçe*" kestirmeleri emr olunurdu.

Darphaneler üç yıllığına iltizama verilir, ancak, mukataa defterlerindeki fiattan iltizamı alacak çıkmazsa, *emin* tarafından işletilirdi. Darphanelerin emanetle işletildiği dönemlerde, eminler, işlenen maden miktarı üzerinden resim verdiklerinden işlenen maden miktarı tesbit edilebildiği halde mültezimler tarafından iltizama verildiğinde işlenen

[53] *a.g.e.*, s. 64.

[54] *Kānunnāme-i Sultānī*, s. 23/15.

[55] Sahillioğlu, "Darbhane", s. 158, 171.

[56] *Kānunnāme-i Sultānī*, s. 17/13.

[57] Sahillioğlu, *Para Tarihi*, s. 36-37.

[58] Sahillioğlu, "Darbhane", s. 167-168.

[59] İstanbul, Bursa, Konya ve Ankara Darphaneleriyle ilgili şer'iyye sicillerinden çıkarılan bazı belgeler Bekir Sıtkı Baykal tarafından, ("Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler", *Belgeler*, IV/7-8 (1969), 49-77) yayınlanmıştır.

altın, gümüş, bakır miktarının bilinmesi mümkün değildi. Diğer taraftan, emanet dönemlerinde darphanelerin hasılatı düşük, iltizam dönemlerinde ise daha yüksek olurdu.

Mültezim, iltizamını aldığı darbhaneye "sahib-i ayar" da denilen ve sikke ayarlarının standartlara uygunluğunu kontrol eden bir emin getirirdi. Ayrıca, mahallî kadılar da darbhanelerin faaliyetlerini kontrol etmekle vazifeliydi. Darbhaneler, devletin koyduğu kanun ve nizamlar çerçevesinde çalışırlardı. Sikkenin ayarı yanında külçe altın ve gümüş fiatları, sikke kesilmesi için ödenecek bedeller hep tayin edilmişti.

Cülûs münâsebetiyle yahut sikke ayarında düzenlemeye ihtiyaç duyularak tecdid veya tashihe gidilen zamanlarda, eski sikkelerin yenileriyle değiştirilmesi gerektiğinden darphanelerin faaliyetlerinde artış kayd edilir ve bu artış tecdid/tashih işi tamamlandıktan sonra da bir müddet devam ederdi. Bu dönemlerde darphane mukataalarının iltizam bedellerinde de bir yükselme olur, sikke darbı faaliyeti azalınca mukataa bedelleri de haliyle düşerdi[60].

XVII. yüzyıl ortalarına kadar darp faaliyetinden hazineye oldukça gelir sağlanmakta iken, ayarı düşük Avrupa kuruşlarından akçe kesilmeğe başlanması sonucunda zamanla darbhanelerin sadece kârları azalmakla kalmamış; hatta zarar etmeğe başlamışlar; bu yüzden de bunların faaliyetlerinin durdurulması veya en azından asgarîye düşürülmesi yoluna gidilmişti. Nitekim 1661-1686 devresinde İstanbul darphanesinde bile sadece padişah ve âilesinin aylık cep harçlıklarını karşılayacak ölçüde sikke basılmıştı[61].

6. Bankalar

Sadece memlekette tedâvül etmesine rağmen kâimelerin dışta da menfî tesirleri oldu. Londra ve Paris'e çekilen poliçelerde İngiliz ve Fransız liralarının büyük oynamalar göstermesi devleti bazı tedbirler

[60] Sahillioğlu, "Darbhane", s. 174.

[61] Sahillioğlu, *Para Tarihi*, s. 27.

aramak zorunda bıraktı: Türk parası, sterlin karşısında sabit tutulmalıydı. Bunun için, hükûmetin yapacağı 2.000.000 kuruşluk yardım karşılığında sterlini 110 kuruşta tutacaklarına dair, 1261 (1845)'de, Galata sarraflarından Leon ve Baltacı (Baltazzi) ile bir anlaşma yapıldı. Sarraflar, gerçekten de verdikleri sözü tutarak sterlinin kurunu sabit kıldılar. Bu tecrübeden sonra 1847'de bu şahısların, *Dersaâdet Bankası* (İstanbul Bankası) adıyla bir banka kurmalarına izin verildi. Aslında bankanın belli bir sermayesi olmayıp poliçeleri, kurucularının îtibârı dolayısıyla kabûl görüyordu. Ancak, devletin buradan yaptığı istikraz zamanında ödenemeyince, bankanın durumu kötüleşti ve çare olarak piyasaya kâime sürmeğe başladı; fakat bu da mevcudiyetini devam ettirmeğe yetmedi; hazineyi 600.000 liralık bir zarara sokarak iflâs etti.

İflâsla sonuçlanmakla beraber, İstanbul Bankası, faaliyet gösterdiği yıllarda Türk lirasının sterlin karşısındaki kurunu sabit tutmayı başardığından hükûmet yeni bir bankanın kurulmasına gerek duydu. 1856'da İngiliz sermayesiyle kurulan *Bank-ı Osmânî* (Ottoman Bank) faaliyete geçti. Merkezi Londra'da bulunan banka, en mühimi İstanbul'da olmak üzere İzmir, Beyrut, Kalas ve Bükreş'te şubeler açtı. Aslında Osmanlı Hükûmeti, daha önce bir devlet bankasına ihtiyaç duyduğundan idareyi Osmanlı Hükûmeti temsilcilerine bırakmayı kabûl eden İngiliz Sir Joseph Paxton'un teklifine olumlu baktıysa da gerek 1856, gerekse 1858'deki teşebbüs sonuçsuz kaldı. Osmanlılar, ticârî muâmelelerin yürütülmesi için çok daha geniş kapsamlı bir banka düşündüğünden bu bankaya Fransız sermayesinin de katılmasıyla 1863'de vücut bulan *Bank-ı Osmânî-i Şâhane*, bir taraftan bir devlet bankası, diğer taraftan da ticarî bir banka gibi vazife gördü. 4 Şubat tarihli mukâveleye göre Banka, altın ile ödenecek banknot çıkarma imtiyazına sahib olmakta, Osmanlı Hükûmeti ise artık kâime çıkarmamayı taahhüt etmekte idi. Bankanın merkezi İstanbul'da olmakla birlikte Paris ve Londra'dan idare edilecekti. Banka, dahilî ve haricî borç ödemelerini üstleneceği gibi yeni alınacak borçlarda da mâlî bakımdan aracılık

yapacak; gerektiğinde Osmanlı Devleti'ne 500.000 sterline kadar kredi açacaktı[62].

Bu arada çeşitli adlarla –ki bunların bir kısmı Osmanlı Umûmî Nâfıa Bankası ve Osmanlı Ticaret Kumpanyası gibi Osmanlı, bir kısmı ise Avusturya Şark Bankası, İtalyan Şark Ticaret Bankası, Rus Bankası gibi yabancı adlar taşıyordu– daha küçük hacimli bankalar kurulurken, Devletin malî durumu gün geçtikçe kötüye gittiğinden, Bank-ı Osmânî-i Şâhâne, vergi gelirleriyle harcamaları, bono ve tahvil işlerini tamamen ele geçirmeği başardı.

Bu bankanın kurulduğu yıl (1863) Midhat Paşa'nın teşebbüsüyle, sonradan *Emniyet Sandığı* adını alarak bütün memleket sathına yayılacak olan bir müessesenin tamamen Türk sermayesiyle olmak üzere kurulduğunu görüyoruz. İlk defa Niş'in Pirot kasabasında 200 mecidiye altınıyla faaliyete geçen sandığın gâyesi kefâlet ve rehinle, düşük faizle köylüye kredi sağlamaktı. Teşebbüs başarıya ulaşınca önce 1864'de bütün Tuna Vilâyeti, 1867'de çıkarılan bir nizamnâme ile ise *Menâfi Sandığı* adıyla, bütün vilâyet ve sancak merkezlerine yayıldı. 1868'de, yine Midhat Paşa tarafından, *İstanbul Emniyet Sandığı* kuruldu. Banka, belli bir sermaye ile kurulmamış olduğundan halkın tasarruflarına dayanıyordu. Küçük tasarruflara %9 faiz verilirken rehin karşılığı kredilerde %12 uygulanıyordu. Vilâyetlerdeki mal sandıklarına poliçe çekilmesi sûretiyle para gönderme işlerinin kolaylaştırılması dolayısıyla Emniyet Sandığı'nın, kısa zamanda rağbeti arttı ve 1872'den îtibâren vilâyetlerde de şubeler açılmağa başlandı[63].

---

[62] Tafsilât için, Osmanlı Bankası Arşivine dayanılarak yapılan şu esere bakılabilir: Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, İstanbul 1997, s. 25 vd.

[63] Cavide Işıksal, "Emniyet Sandığının Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI/65 (1973), 23-28.

C. FİATLARIN TESBİT VE KONTROLU

1. Narh Müessesesi

Narh, "bir mala resmî makamlarca konulan âzamî fiat"tır. Narhın, câiz ve âdil olup olmadığı hakkında İslâm âlimleri arasında çeşitli görüşler bulunmakta, hatta Hz. Muhammed de kıymetleri ancak Allah'ın indirip çıkarabileceğini ifade etmiş, böylece narhı uygun bulmadığını göstermek istemiştir. Ancak haksız kazançları da tasvip etmediğini bir hadisinde belirtmiştir[64]. Osmanlılar, halkın refahının sağlanmasını temin gâyesiyle bu müesseseye büyük önem vermişlerdir. Sadrazamlar, esnafı kontrol için "*kol*"a çıktıkları[65] gibi padişahlar da konu ile yakından ilgilenmişlerdir.

Narh fiatlarının tesbiti, kadının huzûrunda olmak üzere ilgili esnafın idarecileri ve muhtesib hazır bulundukları halde yapılırdı. Tesbitler sırasında halkın menfaati ön plânda tutulmakla beraber esnafa da daima mahsûl veya mamûlün cinsine ve elde edilmesi için gerekli ham madde ve emeğin cins ve miktarına göre %10-15, çok emekli olanlarda %20 oranında bir kâr bırakılmağa çalışılırdı. Bunun için "*çaşni tutma*" tabir olunan, muayyen miktarda malzeme kullanılarak elde edilen mamûlün maliyeti hesaplanır ve üstüne kârı eklenerek fiatı tesbit edilirdi[66].

Büyük enflasyon devirleri istisna edilirse, mevsime bağlı olarak değişen yiyecek maddeleri dışındakilerin narh fiatlarında çok sık değişiklik olmadığı görülür. Mevsime bağlı olarak değişen fiatlar ise başta

---

[64] Kütükoğlu, *Narh 1640*, s. 3.

[65] Sadrazamlar, zaman zaman yanlarında İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, muhtesib ve diğer vazifeliler olduğu halde esnafın kanun ve nizamlara, tayin edilen kalite ve fiatlara uyup uymadığını kontrol etmek üzere teftişe çıkarlardı ki buna *kola çıkmak* tabir olunurdu. Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 141-142 ve Kütükoğlu, *Narh 1640*, s. 19-23'de tafsilât bulunmaktadır.

[66] Meselâ, ekmek yapımında, kullanılacak unun cins ve miktarları ile pişirilmesi için ne kadar odun yakılacağı hesablanır ve çıkan rakamın üstüne muayyen kâr konularak fiat tesbit edilirdi. Diğer mamûl maddeler için de durum aynıydı.

ekmek olmak üzere et, süt ve mamûlleri, sebze ve meyvelerdir. Ekmek fiatları harman sonrasında ayarlanır, yeni mahsûl alınıncaya kadar ihtiyaç duyuldukça değiştirilirdi. Ancak, şiddetli kış aylarında zahire kıtlığı duyulduğunda fiatlar yükselirdi. Genelde ekmek fiatı sabit tutulur –ki bu XVI-XVII. yüzyıllarda "bir akçe", XVIII-XIX. yüzyıllarda ise "bir veya iki para" idi–, ekmeğin ağırlığı eksiltilip arttırılırdı. Hayvanî gıdalar (et, süt ve mamûlleri) da ilk ve sonbahar aylarında olmak üzere düzenlenirdi. Halkın, ramazan ayını bolluk ve huzûr içinde geçirmesi de idarecilerin en fazla dikkat gösterdikleri hususlardandı. Bunun için genellikle şaban ayı sonu, bazan da ramazanın ilk günü yiyecek fiatlarına âit narhlar yeniden tesbit olunurdu.

Harp, abluka, seferberlik gibi olağanüstü durumlarla kıtlık, sel, şiddetli geçen kışlar, çekirge istilâsı gibi âfetler de yeni fiat tesbitlerini gerektiren hususlardı. Nitekim, ablukalar sırasında, daha ucuz olan deniz trafiği engellendiğinde, nakliyat kara yoluyla yapılmakta ve dolayısıyla nakliye ücretlerinin yüksekliği narhın değiştirilmesine vesile olmaktaydı. Harp durumunda mahsûlün büyük kısmının ordu için alınması, kıtlık yıllarında olduğu gibi, halka intikal eden mahsûlün azalmasına sebeb olmakta ve dolayısıyla, arz-talep dengesi bozulduğundan fiatların yükseltilmesi zarûreti doğmaktaydı.

Paranın ayarının bozulduğu ve sık sık yeni düzenlemelere gidilmesi mecburiyeti hâsıl olan devirlerde ise mal, eşya ve hizmet fiatlarının toptan ayarlanması gerekirdi. Bunun için sikke tashihlerini takiben sadrazamın konağında bütün esnaf idarecileri toplanır ve belli başlı malların fiatları kadı huzûrunda tesbit edildikten sonra ikinci derecede olanlarınki –bunlara kıyas olunarak– tesbit edilmek üzere esnaf idarecilerine bırakılırdı. İstanbul dışında narh verilirken kadı, âyân ve eşraf ile de müşâverede bulunurdu.

Narh verilirken, toptancı ve perâkendeci fiatları ayrı ayrı tesbit edilirdi. Narh defterlerinde toptancı için "*getürücü*", perâkendeci için ise "*mukim*" veya "*oturakcı*" tabirleri kullanılmaktadır. Toptancıların dükkânda perâkendeci gibi satış yapmaları ise yasaklanmıştı. Narhın tesbitinden sonra esnaf, bu fiatların üstünde satmayacakları, sattıkları

takdirde cezalarına razı olacaklarına dair söz verirlerdi. İstanbul'da narh, İstanbul kadısının huzûrunda verilir ve tesbit edilen rakamlar Bilâd-ı selâse (Üsküdar, Eyüp, Galata) kadılıklarına bildirilir; onlar da kendi kadılıkları dahilindeki mahkemelere yollarlardı. Yeni fiatlar, çarşı pazarda münâdîler çıkarılarak halka ve esnafa ilân edilirdi. Narh listeleri ayrıca Başmuhasebe kalemine de gönderilirdi. İstanbul'da verilen narhlar, örnek olmak üzere taşra şehirlerine yollandığı gibi, bilgi için taşradaki fiatlar da listeler halinde merkeze gönderilirdi.

Gerek tatbik edildiği kazada verilmiş olsun, gerekse merkezden gönderilsin, İstanbul kadılığı dışındaki kadılıklarda narh fiatları kadı sicillerine işlenirdi. İstanbul için ise sikke tashihlerini müteâkıp verilen narhlarda[67] olduğu gibi olağan hallerde[68] de, narh fiatları için ayrı defterler tutulduğu görülmektedir.

Narha büyük önem verilmesine ve sıkı kontrollar yapılmasına, hatta esnafın bunlara riâyet edecekleri husûsundaki taahhüdlerine rağmen fiatların, özellikle para ayarının bozulduğu enflasyon devirlerinde bir başı boşluk içinde seyrettiği sık rastlanan olaylardandı. Ayrıca sadrazamların narh hakkındaki görüş ve düşüncelerinin bu konudaki nizamların işlemesinde de büyük payı vardı. Meselâ Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, narh tesbiti ile esnafın zorlanmasını uygun bulmadığından, onun sadâretinde fiatlar kendi haline bırakılmış; daha sonra zabt u rabt altına alınmasında ise hayli zorluk çekilmişti[69].

Esnafın narha riâyet etmelerini temin maksadıyla çarşı-pazar devamlı kontrol altında bulundurulmuştur. Günlük kontrollar, *muhtesib* ve maiyetindeki *kol oğlanları* vasıtasıyla yürütülmüştür. Çarşamba

---

67 Bunlardan İstanbul için 1600 ve 1640 tashihlerine âit defterler mevcud olup tarafımızdan neşr edilmiştir: bkz. Bibliyografya. 1600'deki defterde tashihden sonraki fiatların yanında öncekilerin de kaydedilmesi, fiat değişmelerinin oranları hakkında fikir vermektedir.

68 Bugün bunlardan, İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi, nr. 201'de 1176-1272 yılları narhlarını ihtiva eden bir defter bulunmaktadır.

69 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ*, s. 25-27'den naklen *Narh 1640*, s. 6-7.

günleri Paşa Kapısı denen sadrazam konağındaki dîvândan sonra ise sadrazam, beraberinde İstanbul kadısı, muhtesib ve diğer vazifeliler olmak üzere "*kola çıkarak*" esnafı teftiş, narha ve kalite standardlarına uymayanları hemen orada cezalandırma yoluna gitmiştir.

Narh müessesesi, XIX. yüzyıl ortalarına kadar varlığını korumuşsa da bu asrın ikinci yarısından îtibâren yavaş yavaş ticaret şartlarında meydana gelen değişiklikler narh müessesesinin de önemini kaybetmesine sebeb olmuş; sonunda ekmek ve et gibi bazı zarûrî maddeler dışında fiatlar serbest bırakılmıştır.

2. İhtisab Müessesesi

"Emr bi'l-ma' rûf ve nehy ani'l-münker" yani iyilikleri emr etmek, kötülüklerden sakınmak esasına dayanan ihtisab, İslâmın ilk devirlerinden îtibâren var olan bir müessesedir. Müessesenin başında bulunan *muhtesib*in alâkadar olduğu konular pek çeşitlidir. Konumuz îcabı burada esnafın kontrolu üzerinde durulacaktır.

Halkın refahının sağlanması açısından malların ucuz olarak tüketiciye ulaştırılması kadar hijyen şartlarına uyulması, kalitenin, standardların altına düşürülmemesi de son derecede önem taşımaktadır. Bu konuda başta padişah olmak üzere Osmanlı idarecilerinin pek titiz davrandıkları bir gerçektir. Bunu temin etmek üzere *ihtisab kanunnâmeleri* hazırlanmıştır. Bilinen en eski ihtisab kanunları Sultan II. Bayezid devrine âittir. Bunlarda, meselâ ekmek söz konusu edilirken sadece fiat ve ağırlığı üzerinde durulmamakta, fakat ne kadar buğdaydan ne miktar un elde edileceği, fırınların bulundurmak mecburiyetinde oldukları stok miktarı, ekmeğin çiğ ve eksik ağırlıkta çıkarılması halinde fırıncılara tatbik edilecek cezalara da yer verilmekte; şehrin et ihtiyacının temini husûsunda alınacak tedbirlere işâret olunmaktadır.

Giyecek maddeleri ve dayanıklı tüketim malları hakkında da ayrı fasıllar açılmış, hatta ayakkabı gibi bazı şeylerin ne kadar süreyle dayanması gerektiği; kumaş, hasır vs. mallarda en ve boy ölçüleri belirtilmiş; yani tam bir standardizasyona gidilmeğe çalışılmıştır.

Bu kanunnâmelerde temizlik konusu üzerinde hassasiyetle durulduğu görülmektedir. Aşçılarla diğer yiyecek imâl ve satışıyla uğraşanlar, berberler ve hamamcıların uymaları gereken kâideler sayılmıştır.

Deniz taşıtlarında istiap haddi üzerinde durulmak sûretiyle insan hayatının değeri ortaya konulurken, yük taşımacılığında hayvanların da hakları gözetilmiş ve fazla yük yüklenemeyeceği belirtilmiştir[70].

İhtisab kanunnâmeleri aynı zamanda birer narh defteridir. Özellikle paranın ayarında büyük değişiklikler olmadığı dönemlerde düzenlenenler, uzun sürelerle geçerliliklerini korumuşlardır.

İhtisab kanunnâmelerinin ışığında esnafın kontrolu, muhtesib ve maiyyetindeki *kol oğlanları*nca yapılırdı. Bunlar, hem esnafın kalite ve fiat kontrolunu yaparlar; nizamlara uymayanları, selâhiyetleri dahilinde ise cezalandırırlar, değilse kadının huzûruna çıkarırlar; hem de esnafın ödemekle yükümlü olduğu *yevmiyye-i dekâkin*, *damga*, *bâc-ı bâzar*, *bitirme*, *gemi ihtisabiyyesi* gibi resimleri toplarlardı. Yeniçeri Ocağı'nın yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye kurulunca bu ordunun giderlerini karşılamak üzere gelir kaynakları aranırken, çoktandır "şîrâzesinden çıkmış olan" ihtisab teşkilâtında düzenlemeye gidilmiş; eskiden beri var olan resimlerin kapsamı genişletilip miktarları arttırılırken *ruhsatiyye* gibi yeni konan resimler de ihtisabca toplanmağa başlanmış; *yed-i vâhid*e (tek-el) bağlanan malların idaresi de, artık *ihtisab nâzırı* adını alan muhtesibe verilmişti. Bundan böyle kol oğlanları teşkilâtı da lâğvedilerek vazifeleri mansûre neferleri tarafından yürütülmeğe başlanmıştı. İhtisabca toplanan resimlerin bir kısmı iç, bir kısmı ise dış baskılarla Balta Limanı Muâhedeleriyle kısmen kaldırılmış; 1854'de ise ihtisab teşkilâtı lâğvedildiğinden bu müessese tarafından toplanmakta olan diğer vergiler de son bulmuştur[71].

---

[70] İstanbul, Edirne ve Bursa şehirleri için Sultan II. Bayezid devrinde düzenlenmiş ihtisab kanunnâmeleri için bkz. Barkan, "Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul", *TV*, I/5, 326 vd.; "Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa", *TV*, II/7, 15 vd.; "Kanunnâme-i İhtisab-ı Edirne", *TV*, II/9, 168 vd.

[71] Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 188-192.

Onüçüncü Bölüm

TİCARET

A. İÇ TİCARET

1. Ticaret Şekilleri

Şehir ve kasabalar yahut memleketler arasında yapılan geniş çaptaki ticaret, *toptan ticaret*tir. Osmanlı topraklarında gerek memleket içinde üretilen, gerekse memleket dışından gelen mahsûl ve mamûllerin üretildikleri yerler veya ulaştıkları limanlardan diğer yerleşim yerlerine dağıtılması işi de toptancı tüccar tarafından yürütülürdü. Zaten, uzak mesafe ticaretiyle uğraşanlar "tüccar" olmak vasfını hâizdi. Tüccar, nakit sahibi zengin kimselerdir. Genellikle parasını işletirse de çiftlik, mücevher gibi bir takım kıymetli şeylere de yatırım yapar. Osmanlılarda iki tip tüccar görülür. Seyahat ederek ticaret yapanlar ve yerleşik olanlar. *Müdârebe* denilen şekilde ise ortaklardan biri sermayesiyle, diğeri ise faal olarak birleşir ve kârı, aralarında özel bir anlaşma yoksa, yarı yarıya paylaşırlardı. Seyahat eden taraf, bazı şartlar dahilinde, hareketlerinde serbest idi[1]. Şehirler ve memleketler arasında gidip gelen tüccar, gittiği yerlerde memleketini tanıtır, böylece memleketinin iktisâdî ve sosyal bakımlardan gelişmesini de sağlardı. Şehirler ve ülkeler arası ticarete konu olan mallar sadece mamûl mallar olmayıp yiyecek ve ham maddeler de vardır. Bu sûretle hem şehirlerin

---

[1] *Devlet-i Aliyye*, I, 258-259.

iâşesi, hem de imalât sektörünün gelişmesi ve mamûl maddelerin ihracı da zenginliği arttırır[2].

Kendi imalâtını satan veya mamûl olarak şehirde alıp satanlar ise tüccar değil, esnaf olarak adlandırılır.

Cinsi ne olursa olsun emtia, o malın dağıtımının yapıldığı kapan veya hana getirilir ve burada perâkendeci tüccara satış yapılırdı. Bu kapan ve hanlar, özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde, her mal için ayrı olup genellikle *kapan-ı dakik* (un kapanı), *kapan-ı asel* (bal kapanı), *kapan–ı koton (pamuk)*, *koza hanı* gibi o malın adı ile anılırdı. Anadolu'da hanlar, sadece malların el değiştirdiği değil, aynı zamanda kervan bağlantılarının da yapıldığı yerlerdi. Ayrıca, pek çoğu, büyük külliyeler içinde yer alan vakıf kuruluşlardı[3].

Bugün olduğu gibi malın tüketiciye intikali perâkendeci vasıtasıyla yapılırdı. Perâkendeci esnaf, malı toptancıdan direkt olarak değil, kendi teşekkülünün idarecileri aracılığıyla alırdı[4]. Ham maddeler, esnaf tarafından işlendikten sonra, mamûl maddeler ise doğrudan tüketiciye satılırdı. Her semtte bulunması gereken fırınlarla bakkal, kasap gibi esnaf istisna edilirse, toptancı esnaf gibi perâkendeci esnaf da belli çarşılarda toplanmışlardı. İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük şehirler yanında gerek Anadolu, gerekse Rumeli'deki daha küçük yerleşme yerlerinde de esnafın toplandığı çarşılar genellikle *uzun çarşı* veya *kapalı çarşı* şeklinde idi. Nitekim, bunlardan biri olan, Bosna'nın Saraybosna'ndaki çarşı bugün hâlâ *başçarşıya* adıyla anılmaktadır. Kıymetli kumaşlar ve mücevheratın depolanıp satışa sunulduğu yerler ise bu kapalı çarşıların içinde *bedestan* adıyla anılan ve demir kapılarla çarşının diğer yerlerinden ayrılan kısımlarda saklanırdı.

---

2 *Devlet-i Aliyye*, I, 262-264. Prof. İnalcık, bu konuda *Kutadgu Bilig* ve Şeybanî'den örnekler vermektedir.

3 Meselâ, İzmir'in kazası olan Urla'daki han, Sultan Kanûnî Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın vakfı idi. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 29, 30.

4 Bu intikal şekli, esnaf teşkilâtı bahsinde yer almaktadır.

Malların tüketiciye intikalinde pazarlar da mühim ticaret yerleri idi. Gerek Anadolu, gerekse Rumeli ve bugün Suriye toprakları içinde kalan yerlerde çok sayıda pazar kuruluyordu. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde *bâc* ve *dellâliye* gibi kalemlerin bulunması orada bir pazarın mevcudiyetini göstermektedir. Pazarcılar, her gün ayrı bir yerdeki pazarda tezgâh açarlardı. Cuma camilerinin bulunduğu yerlerdeki pazarlar da cuma günleri kurulur, böylece köylü hem ibâdet eder, hem de alış-verişini yapardı[5].

Hristiyan ve Yahudilerin de yaşadığı yerlerde pazarın kurulma günü bunların kutsal günlerine denk getirilmiyor, cumartesi ve pazar günleri pazar kurulmuyordu. Birbirine yakın iki pazarın aynı günde kurulması istenmezdi. Bunun için bazan pazarlardan birinin bulunduğu yerin kadısı, bazan da halk tarafından gün değişikliği yapılması için İstanbul'a müracaat edilir; teklif uygun bulunduğu takdirde gün değişikliği yapılırdı[6]. Bu pazarlar büyük merkezlerde bütün gün devam ettiği halde küçük yerlerde öğleye doğru veya birkaç saat içinde dağılırdı.

XVI. asırdan sonra, harpler ve isyanlar sonucu siyâsî şartların yarattığı olumsuz durumlar dolayısıyla köylünün toprağını terki bazı pazarların faaliyetlerini durdurmuş; ayrıca, salgın hastalıkların bazan bir köyü tamamen ortadan kaldırması gibi olaylar da XIX. asırda pazarların sayılarında azalma görülmesi sonucunu doğurmuştur[7].

Hem toptancı, hem perakendeci tüccarın iş yaptıkları yerlerden biri panayırlar idi. Anadolu'da Seyidgazi, Alaşehir, Nazilli ve Balıkesir gibi yerlerde de bulunmasına rağmen panayırların büyük kısmı Rumeli'de idi. Sadece Edirne Eyâleti'nde her yıl 29 panayır kurulduğu tesbit

---

5 Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", ODTÜ *Gelişme Dergisi* 1978 Özel Sayısı, s. 48.

6 M. Akif Erdoğru, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, İzmir 1999, s. 6.

7 Erdoğru, *a.g.e.*, s. 16-17.

edilmiştir[8]. Rumeli'deki panayırların en meşhurları Uzuncaâbâd-ı Hasköy, Filibe, Yanya, Alasonya, Maşkolur, Dolyan gibi merkezlerde kuruluyordu[9]. Midilli ve Kıbrıs adaları da panayır kurulan yerlerdendi. Panayırların pazarlardan farkı, yılda bir defa kurulmaları ve 15 gün süreyle açık kalmaları idi. Uzun süre açık kalmamaları, diğerlerinin kurulma tarihine denk gelmemesi idi. Bununla, panayıra mal getirenlerin kazançlarının düşmemesi hedefleniyordu. Panayırlar, genellikle temmuzla eylül arasında kurulurdu. Maamafih, Rumeli'de kış aylarında kurulan panayırlar da vardı.

Panayırların hangi tarihler arasında açık kalacağı belliydi ve tarih ancak devletin müsaadesiyle değiştirilebilirdi[10].

Özellikle Rumeli'deki panayırlar, yerli mamûl ve mahsûllerle birlikte ithal mallarının satışının da geniş çapta yapıldığı yerlerdi. İngiliz, Fransız, Avusturyalı, Rus tüccarlar da panayırlara bizzat katılırlar ve aralarındaki rekabet de buralarda kendisini şiddetle hissettirirdi. Hanlar gibi çoğu büyük vakıfların içinde yer alan panayırlarda ticaret eşyasından başka hayvan satışları da yapılırdı[11]. Bunların emniyeti mahallî idarecilerin sorumluluğu altında olup, yayabaşı denilen yeniçeriler, âsayişi temin etmekle vazifelendirilirlerdi[12]. Panayırın bitiminde İstanbul'a rapor gönderilerek yapılan işler hakkında bilgi verilirdi.

2. İç Ticarette İstanbul'un Yeri

Saray ve şehir halkı, kapıkulu askeri olmak üzere çok kalabalık bir nüfusu barındıran İstanbul'un, İmparatorluğun ticaretinde ayrı ve pek önemli bir yeri vardı. Bu kalabalık nüfusun iâşesinin temini başta

8 Kıvrak, *Edirne Gümrüğü*, s. 56.

9 Anadolu ve Rumeli panayırlarının kuruldukları diğer yerler için bkz. Erdoğru, s. 3-4.

10 Erdoğru, s. 9.

11 Kıvrak, *a.g.t.*, s. 50.

12 Tafsilât için bkz. Suraiya Faroqhi, "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost-Forschungen*, band XXXVII (1978), 64.

padişah olmak üzere bütün ilgilileri en fazla işgal eden konulardan biriydi. Zîrâ, İstanbul'un yakın çevresi, halkın her türlü ihtiyacını karşılayabilmekten uzaktı. Bunun için başta Rumeli, Eflâk-Boğdan ve Batı Anadolu İstanbul'un zahire anbarı vazifesini görüyorlardı. *Hububat*, Eflâk-Boğdan, Tuna iskeleleri ile Karadeniz'in Anadolu ve Rumeli yakası iskelelerinden; Trakya ve Ege Denizi'nin bilhassa Rumeli sahilleriyle Kocaeli, Hüdâvendigâr ve Karesi sancaklarından, daha ziyade Unkapanı'na bağlı kapan tüccarı tarafından deniz yoluyla taşınıyordu. İhtiyaç duyulduğunda doğuda Erzurum, kuzeyde Kefe, güneyde Mısır ve Trablusgarb'a kadar olan bölgelerden de sevkıyat yapılabiliyordu. Karadeniz'de çalışan gemiler 7.000, Marmara'dakiler ise 1.000 İstanbul kilesi kapasitesinde idiler[13]. Vardıkları iskelelerde yükleme önceliği tanınan bu gemiler, malı İstanbul'a getireceklerine dair taahhütte bulunup kefile bağlanırlardı. Buna rağmen zaman zaman şehirde sıkıntı baş gösterdiğinden devlet tarafından da hububat satın alınarak, gerektiğinde fırınlara dağıtılmaya başlandı. 1748'de başlanan bu tatbikat *mukabele nizamı* adını taşır. Kapan defterleri incelenerek her bölgenin gücüne göre dağıtım yapılan bu sistemde hububatın toplanması ve İstanbul'a sevki ile mahallî âyânlar da vazifelendirilirdi. Karadeniz'de Tuna ve Karadeniz'deki diğer bölgeler ile Akdeniz'de Selânik, Golos, Anadolu sahilleri ve ihtiyaç duyulduğunda Trakya bölgesinden zahire alımları yapılıyordu. Ancak bunlardan anbarlarda birkaç sene dayanan Akdeniz zahiresi, ancak bir sene bekletilebilen Karadeniz zahiresine nazaran tercih ediliyordu[14]. İstanbul'a getirilen zahire, istihkaklarına göre değirmenlere dağıtılırdı. Her değirmenin hangi fırın veya fırınlara un vereceği belli idi. Fırınların bir kısmının ise kendi değirmenleri vardı[15].

13 Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İâşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İFM*, XI/1-4 (1950), 400.

14 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti (1749-1840)*, İstanbul 2001, s. 5 vd.

15 Mustafa Bayram, *18. Yüzyıl İstanbul Değirmen ve Fırınları*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1981, s. 25.

Atlar tarafından döndürülen değirmenler, taş büyüklüğü[16] ve sayısına göre hububat alırlardı ve her değirmenin, unkapanından hububat temin eden bir kapancısı bulunurdu. Kış aylarında hava şartları dolayısıyla hububat gelişinin sekteye uğrayabileceği düşüncesiyle her fırının altı aylık stok bulundurması istenirdi. Stokların yetmediği durumlarda devlet tarafından desteklenirdi[17].

Ekmek fırınlarıyla, simit, börek, çörekçi fırınları ayrı olup, esnafın nizamları gereği, birbirlerinin işlerine müdahale etmeleri yasaktı. Ancak zarurî hallerde müsaadeyle geçici bir süre için diğer bir mamûlü yapmaları mümkün olabiliyordu[18].

İâşe konusunda ikinci derecede önemli olan *et* ise Anadolu'da Kocaeli'den Diyarbekir'e kadar olan yerlerden; Eflâk-Boğdan'dan ve Rumeli'den İstanbul'a *celep*ler vasıtasıyla getiriliyordu. İşin meşakkatli oluşu dolayısıyla celeplik, hatta kasaplık gönül rızasıyla değil zorla yapılıyordu. Ölen yahut izini kaybettiren celeplerin yerine, merkezden gönderilen emirler doğrultusunda kadılar tarafından yenileri seçiliyordu. Ancak, gönderilen fermanlarda seçimin âdilâne yapılması, celeplik için yeterli sermayesi olmayan kimselerin zorla yazılmaması ve mutlaka kefile bağlanmaları hususu hatırlatılıyordu. İflâs ettiğini bildiren celeplerin durumları inceleniyor, yanlış beyanda bulunmuş olmaları halinde celeplikleri devam ediyordu. Tahkikatı yapanların hakikati aksettirmemeleri, hayatlarını kaybetmelerine sebeb olabiliyordu[19]. İstanbul'da en fazla yenen koyun eti idi ve sürüler halinde getirilen koyunlar Silivri ve Çekmeceler'deki büyük çiftliklerde beslenir, buradan

[16] Taşların 12 karış enindekiler *çarh*, 8 karış enindekiler ise *horos* olarak adlandırılıyordu. Aynural, *a.g.e.*, s. 86.

[17] Mübahat S. Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü (XVIII-XIX. Yüzyıllar Arşiv Kaynakları)", Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi *Ata Dergisi (Nejat Göyünç Armağanı)*, sayı 7 (Konya 1997), 55-56.

[18] Kütükoğlu, "Oto-Kontrol", s. 53 vd. ve Aynural, s. 111.

[19] *6 Numaralı Mühimme Defteri*, II, 110-112 ve mühimme'den naklen Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 84-86.

kasaplara dağıtılarak şehir dışındaki mezbahalarda kesilirdi[20]. Halkın birinci tercihi kuzu ve koyun eti idi. Koyunlar İstanbul'a sevkedildiği için taşrada daha çok oğlak ve keçi eti yenirdi. Kuzu rûz-ı hızır denilen 6 Mayıs'dan önce kesilemezdi. O gün ise herkes kuzu eti yemek için kasap dükkânları önünde kuyruğa girerdi. Cevdet Paşa, erkeğin, kuzu eti alamadan eve dönmesinin boşanma sebebi olduğunu yazar[21].

İstanbul'un ihtiyacı olan pirinç ve kahve Mısır'dan deniz yoluyla getirilirdi. Pirinç, bilindiği gibi Türk mutfağının vazgeçilemez bir maddesiydi. XVI. yüzyılın ilk yarısında Türk topraklarında görülen kahve ise keyif verici ve uyarıcı bir içecek olarak başköşedeki yerini almıştı. Her ne kadar zaman zaman tütünle birlikte kahve için de yasaklar konmuşsa da pek tesirli olamamıştı[22]. Mısır, aynı zamanda, kalafat işlerinde kullanıldığından donanma için mühim bir madde olan ve kenevir liflerinden elde edilen üstüpünün de temin edildiği başlıca yerdi. Mısır-İstanbul yolunun uzaklığı ve Osmanlı teknelerinin yetmemesi halinde yabancı devletlere âit gemilerden de bu hatda faydalanılırdı. Hatta XVIII. yüzyılda Akdeniz'de sefer yapan İngiliz ve Fransız bandıralı gemiler arasındaki korsanlık hareketleri Mısır-İstanbul arasındaki ticareti de geniş çapta etkilemiş ve İstanbul piyasasında, buradan gelen, Türk mutfağında pilâvdan çorbaya ve tatlılara kadar pek çok yemekte kullanılan pirinç ve kahvenin bulunması güçleşmişti[23].

Sebze ve meyve şehrin yakın civarındaki bağ ve bahçeler, hatta sur içindeki bostanlardan temin edilirdi. Şehrin kara surları yakınlarıyla, günümüzde Vatan Caddesi adını taşıyan bölge ve Langa tarafları XIX. asırda bile bostan idi[24]. Evliya Çelebi, sur içindeki bahçeleri

[20] Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 84-90'da neşr edilmiş *Mühimme* kayıtları; İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi, İstanbul Kadılığı, nr. 201'-deki etle işgili çeşitli hükümler.

[21] Tafsilât için Yedinci Bölüme bkz.

[22] Kahve ve kahvehaneler Beşinci Bölümde anlatılmıştır.

[23] Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 71.

[24] *19. Asırda İstanbul Haritası*.

saymakta ve bunların bir kısmında yetişen mahsûller hakkında da bilgi vermektedir. Bunlar içinde her biri 100 dirhem (320 gram) gelen çok nefis şeftaliler yetişir, en meşhuru da Eğrikapı'da Kiremitçi Mustafa Ağa bağındakilerdir. Kızılmusluk'ta Elçi Mustafa Paşa bahçesinde Malatya ve göksulu armutları, Halıcılar Köşkü'nde Şam kayısısından daha üstün kumru kayısıları, Avratpazarı'nda bir hanımın yetiştirdiği tanesi yaklaşık 2 okka gelen narlar bunların en meşhurlarıdır[25].

Üsküdar'da Kartal, Maltepe ve Darıca'da bağlar bulunduğunu, buralardan elde edilen üzümün pekmez ve turşu yapılıp şıra imal edilmemesi hakkındaki bir hükümden öğreniyoruz[26]. Yaş meyve ve sebze, ayrıca, Marmara Bölgesi'nden temin edilirdi. Kuru meyveler, zeytin ve zeytinyağı ise Ege sahillerinden gemilerle getirilirdi. Özellikle bazı maddelerin, belli yerlerden gelenleri daha makbuldü. Üzüm, incir, nar, kestane ve badem İzmir, Manisa ve Aydın havalisinden[27] İzmir iskelesine getirilerek İstanbul'a sevk edilirdi. Bu bölgeden gönderilen baldan başka Girit ve Eflâk balları da İstanbul piyasasında satılan maddelerdendi[28]. Şeker kullanımının yaygınlaşmasından önce üzüm ve pekmez yanında bal da tatlandırıcı olarak geniş çapta kullanılan bir madde idi. Önceleri şeker kamışından yapılan şeker ise ilk zamanlarda Kıbrıs ve Mısır'dan gelirken, sonradan ithal malları arasında görülmeye başlanmıştır[29]. Yemeklerin tadlandırılmasında kullanılan tuz ise

[25] *Seyahatnâme*, Orhan Şaik Gökyay neşri, I, İstanbul 1996, s. 264.

[26] Üsküdar Kadısına gönderilen 12 Rebi'ülevvel 973 (7 Ekim 1565) tarihli hüküm için bkz. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 86.

[27] Feridun M. Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkıyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 208.

[28] İzmir ve cıvarının incir ve üzümü hakkında arşiv mühimme defterlerinde hükümler bulunduğu gibi Girit balı ve sabunuyla ilgili olarak narh defterlerinde kayıtlar mevcuttur.

[29] İthal gümrüğü defterlerinde buna pek çok örnek vardır. Meselâ, Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devri Osmanlı İngiliz Gümrük Tarifeleri", *TED*, sayı 4-5 (1974), 380-382.

Kefe, Eflâk, Koçhisar[30], Mısır'dan, deniz tuzu ise İzmir tuzlasından gelmekteydi.

İstanbul'a gelen malların tamamı halk tarafından tüketilmiyordu. Sarayın özel tahsisleri yanında birçok gıda maddesini piyasadan da temin ettiği görülmektedir ki bazı yıllarda bu miktarlar büyük oranlara varıyordu.[31] Bu maddelerin her birinin Eminönü ile Unkapanı arasında yüklerini boşaltacakları iskeleler tesbit edilmişti. Bir kısmı burada esnafa dağıtılır; bir kısmı ise toptancı hanlarına nakledilirdi[32]. Bu malların halka intikali, yani perâkende satışı, açık pazarlarda, bakkal ve manavlarda yapılıyordu.

İstanbul'da, İmparatorluğun her yerinden gelen ham ve mamûl maddeler pazar buluyordu. İstanbul'da, dokusunda çeşitli ipeklerle birlikte altın ve gümüş bulunan ve daha çok saray ile yüksek tabakaya hitab eden *seraser*leri; Bursa'nın, Şam'ın, Haleb'in ipeklileri, Ankara'nın *sof*u, Tokat'ın *muhayyer*i, çeşitli merkezlerde dokunan bogası, kirpas, bez, tülbent vs. den başka gemiler ve kervanlarla bu şehre ulaşan pek çeşitli yabancı malları da satılırdı. Meselâ, çeşitli çukalar, ipekliler, tülbent, şal ve baharat vs. çeşitli eşyalar bunların başında yer alırdı[33]. Bunların her birinin satıldığı belli yerler vardı.

3. Diğer Büyük Şehirlerdeki Ticaret

Başta Bursa[34] ve Edirne olmak üzere diğer birçok şehirde de kesif ticârî faaliyet vardı. Özellikle, ipek sanayiinin merkezi olan Bursa, sadece kendi mallarını Halep, Şam ve Arabistan gibi imparatorluğun

[30] Narh defterlerinde bu tuz, "göl tuzu" olarak geçmektedir. İstanbul Şer'î Siciller Arşivi, nr. 201, çeşitli yerler.

[31] Arif Bilgin, "Osmanlı Sarayında Tüketilen İki Zıt Tadın Baş Temsilcileri: Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2004, s. 281 vd.

[32] Mantran, *İstanbul*, II, 62 vd.

[33] Tafsilât için Altıncı Bölüm ile 1600 ve 1640 tarihli narh defterlerine bakılabilir.

[34] Mübahat S. Kütükoğlu, "Bursa Gümrük Defterleri", TTK *Belgeler*, XXIII/27 (2003), 1-115.

uzak pazarlarına göndermekle kalmıyor, o şehirlerin tüccarı vasıtasıyla da çeşitli baharat ve özellikle de dokuma sanayiinde boya maddesi olarak kullanılan lök gibi maddeleri ithal ediyordu. Bursa, aynı zamanda doğu-batı yönündeki transit ticaretinde de büyük rol oynuyordu. İranlı tüccar, kervanlarla büyük miktarlarda ipek getirirler, bunların çoğu da Avrupa'ya ihrac edilirdi[35]. Şah Abbas, Shirley kardeşlerin teşvik ve tahrikleriyle İran ipeğini Benderabbas Limanı'ndan sevk ederek Osmanlı hazinesini zayıflatmaya çalışmışsa da, projeyi tahakkuk ettirmeğe ömrü vefa etmemişti[36].

Bursa gibi Edirne'de de kesif bir ticârî faaliyet görülmektedir. Edirneli tüccar da Balkanlar'dan Eflâk'a kadar olan yerlerle Doğu Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan topraklarda ticaret yaptığı gibi İtalya şehirlerine de ajanları vasıtasıyla Ankara sofu, yapağı ve balmumu gibi maddeleri gönderiyorlar, Venedik ve Floransa'dan çuka getiriyorlar; Lehistan ve daha kuzeydeki memleketlere deri, kürk, Anadolu ve Hindistan'ın pamuklu kumaşları ve baharatı sevk ediyorlardı[37].

4. İç Ticarette Söz Sahibi Olan Tüccar

Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde ticaretle meşgul olan zümrenin gayr-i müslimler olduğu, Müslümanların bu sahaya rağbet etmedikleri konusunda yaygın bir kanaat varsa da doğru değildir. Özelikle iç ticaret XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı tebaası olan müslüman ve gayr-i müslim tüccar taraflarından birlikte yürütülmüştür. Meselâ, XVI. yüzyıl sonlarında Bursa'ya gelen kervanların taşıdıkları mallar tamamen müslüman tüccara âitti[38]. XIX. yüzyıla âit gerek Bursa, gerekse Saraybosna gümrük defterleri de bu dahilî ticarette Müslüman tüccarın söz sahibi olduklarını göstermektedir[39]. Gayr-i müslim tüccar, lisan bilmeleri dolayısıyla yabancılarla daha kolay temas kurabildiklerinden haricî ticaretteki rolleri daha fazla idi. Ancak bu, müslüman tüccarın dış ülkelerde ticaret yapmadığı mânâsı taşımaz. Venedik, Cenova, Floransa, Ancona gibi İtalyan şehirlerinde Osmanlı tüccarının da kolonileri vardı. Müslüman tüccar, ticaretini yabancı ülkelerdeki ticareti ajanları vasıtasıyla gerçekleştirirdi. Meselâ Edirneli bazı tüccarlar Floransa'ya Ankara sofu gönderiyor, oradan ise çuka ithal ediyorlardı. Bunun gibi Eflâk'tan başka Hindistan, Mısır, Yemen gibi yerlerden pamuklu ithalâtı da yapıyorlardı. Gerek tereke defterleri[40], gerekse gümrük kayıtlarında bunlar hakkında hayli bilgi bulunmaktadır.

Her ne kadar, XVII. yüzyılda yabancı tüccar Ankara, Bursa gibi şehirlerde ajanlar bulundurarak ihrac edecekleri maddeleri üretim yerlerinde satın alıyor[41] idilerse de bunu bir iç ticaret konusu yapmıyorlardı. Fakat XIX. yüzyılda durumun değiştiği, yabancı tüccarın önce toptan ticarete, 1838 Balta Limanı Muâhedesi sonrasında ise, bu muâhedenin sadece İngilizcesinde mevcud olan "oradaki her türlü ticâret" ifadesine dayanarak, Osmanlı Hükûmeti'nin itirazlarına ve muâhedenin bu maddesini değiştirme çabalarına rağmen, perâkende ticarete de başladıkları görülecektir.

---

35 *Devlet-i Aliyye*, I, 268 vd.

36 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri*, s. 247-48 not; 250, 253-258.

37 *Devlet-i Aliyye*, I, 288-289.

38 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, terc. Ruşen Sezer, İstanbul 2006, s. 125.

39 Kütükoğlu, "Bursa Gümrük Defterleri", s. 3 ve "1253 Mâlî Yılına Âid Saraybosna Gümrük Defteri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, VIII-IX (1980), 24.

40 Barkan, "Edirne Tereke Defterleri", çeşitli yerler. Bu eserden çıkarılan bilgiler: İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, I, 288 vd.

41 Suraiya Faroqhi ("Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler (1600-1630)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağlalı Güven-Özgür Türesay, İstanbul 2008, s. 60) adlı makalesinde bazı Venedikli tüccarın pamuğu üreticiden almak üzere ülkenin iç kısımlarına gittiğini belirtirken bu konuya temas etmektedir. Aynı durum sof ticaretinde de bahis konusu idi.

5. Bazı Yasak ve Tahditler

a. Kazanın Kapalılığı Prensibi

Üç kıt' ada çok geniş bir alana yayılmış olan Osmanlı Devleti'nde her bölgenin kendine has mahsûl ve mamûlleri bulunmakta, bunların ihtiyaç fazlası diğer bölgelere götürülmek sûretiyle memleket içinde kesif bir ticârî faaliyet vuku' bulmaktaydı. Ancak, bütün mahsûller aynı akıcılığa sahip değillerdi. Halkın başlıca gıda kaynağı olan buğday başta olmak üzere bazı mahsûllerin ihtiyaç fazlası olmadıkca kaza dışına çıkarılması yasaktı. Yani bir bakıma, kazanın kapalılığı prensibi hâkimdi. Bunun sebeplerine gelince: Bölgede sun'î bir kıtlık yaratılmamasına çalışmak; kaza dahilindeki pazarlarda hububattan alınan vergi gelirlerinin düşmesini önlemek; sık sık sefere çıkan ordunun ihtiyacı olan zahireyi rahatça temin etmek ve İstanbul, Edirne, Mekke, Medine gibi kendi kendine yetmeyen büyük şehirlerin iâşesini sağlamak idi. Ancak, bu şehirlere hububat sevki dahi müsaade alınmadan gerçekleştirilemezdi. İklim şartları, tabiî âfetler gibi sebeplerle bir kazada kıtlık olması halinde de Dîvân'ın kararıyla mahsûlün bol olduğu civar kazalardan transfer yapılabilirdi. Meselâ, Rodos'a Menteşe ve Teke; Garb Ocakları'na Ege'nin Rumeli yakası; Kefe'ye Eflâk-Boğdan ve Tuna iskelelerinden vs. sevkıyat yapıldığı görülmektedir[42]. Ancak, civar bölgelerdeki ile ihtiyacın karşılanamaması halinde daha uzak yerlerden de alımlara baş vurulduğu olurdu.

Nakil müsaadesi alınan hububatın, müsaadede belirtilen yere ulaşması ve râyiç fiatla satılması, yani kaçakçılık ve karaborsacılığa meydan verilmemesi için de devlet bazı tedbirler almak lüzûmunu hissetmişti. Ezcümle, hububat satın alınacak yerin kadısına izin verildiğine dair hüküm yazıldığı gibi tüccar kefile bağlanıp, eline, alım yapılan yerin kadısı tarafından, nakliyatın yapıldığı geminin adı, reisi, hareket tarihi, hububatın cins ve miktarı ile fiatını belirten bir *temessük* (senet)

[42] Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İFM*, XIII/1-4 (1953), 81-86.

verilir; alım ve satım yerlerindeki fiatlar kontrol altında bulundurulurdu[43].

b. İnhisar Sistemi (Yed-i Vâhid)

Osmanlı Devleti'nde hububat dışında bazı mallara da yasak ve tahditler konmuş veya alım-satımı devlet eliyle yürütülmüştür. Tuz, ilk devirlerden îtibâren devlet tekelinde bulunan maddelerden biridir. Her memlahanın (tuzla) tuzunun satılabildiği *örü* adı verilen bir bölgesi vardı. Bir örünün tuzu diğerine götürülüp satılamadığı gibi tuzlaların hudutları içindeki yerlere tuz ithali de kesinlikle yasaklanmıştı[44]. Bunda, maliyet farklarından dolayı tuzlaların birbirine rakib olmasını önlemek gibi bir görüşün rol oynadığı muhakkaktır. Elverişsiz şartlar dolayısıyla bir tuzlanın tuzunun, *örü*sünün ihtiyaçlarına cevap veremeyecek derecede az olması halinde tıpkı hububatta olduğu gibi, hükûmetin izniyle diğer bir tuzlanın üretim fazlasının transferi mümkündü. Örüler içinde tuz nakliyat ve satışı da bazı kâidelere bağlanmıştı. Nakliyat, genellikle, hayvancılıkla uğraşan *yürükler* tarafından yapılırdı. Aslında yürükler sadece tuz nakliyle uğraşmıyorlardı. Diğer maddelerin nakli de bu işte uzmanlaşmış olan yürükler tarafından develerle yapılıyordu. Bunlar, tek hörgüçlü Arap develeriyle çift hörgüçlü Orta Asya develerini çiftleştirmek sûretiyle oluşturulan melez cinsin, engebeli bir araziye, soğuk ve yağışlı bir iklime karşı dayanıklılığında olup at ve katır gibi hayvanların taşıdıkları yükün iki mislini kaldırabildiklerinden, özellikle sefer levâzımatının taşınmasında başarı elde etmişlerdi[45]. Yürükler, devlet için de yapmış oldukları nakliyat hizmetlerine karşılık, avârız-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden* muaf kılınırlardı. Tuz tüccarları, tuzu, tuzlalardan muayyen mevsimlerde narh fiatından satın alır ve örü içindeki şehir ve kasaba pazarlarındaki tuz anbarlarına satarlardı. Maamafih, bu tuzlalardan halk tarafından aracısız olarak tuz

[43] Güçer, a.g.m., s. 90-97.

[44] *Kānunnāme-i Sultānī*, s. 28-34.

[45] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 77.

temini de mümkündü. Bu inhisar sistemi dolayısıyla devlet hazinesine oldukça mühim bir meblâğ girmiş oluyordu[46].

Devlet malı olan tuzlalarda çalışanlar, tahrir defterlerine madenci, çeltikçiler gibi tuzcu oldukları belirtilerek, kaydedilirler ve tuzculuk babadan oğula geçerdi. Bunlar, çıkardıkları tuzdan da %10-1/3'ü gibi bir pay aldıkları yerler de vardı ve buralarda işi daha iyi yaparlardı. Kaçanların ise bulunup getirilmesi kanundu.

Devlet tuzlaları yanında özel teşebbüs tarafından işletilenler de vardı. Bu işletmeler çıkardıkları tuzun 1/5'ini devlete vermek mecburiyetinde idiler[47].

Bu kadar kesin ve devamlı olmamakla beraber, diğer bazı malların alım ve satımlarına da devlet zaman zaman müdahale ediyordu. XIX. yüzyılda *yed-i vâhid* adıyla anılacak olan, yabancı devletlerin kaldırılması için hayli gayret sarf edecekleri bu "tek-el" sistemine, daha Sultan Fatih Mehmed veya Sultan II. Bayezid devrinde Aydın'da susam ve Rumeli'de çeltik mahsûlünde rastlıyoruz[48].

XIX. yüzyılın ilk yarısında bir taraftan halkın muhtekirlerce aldatılmasını önlemek, fakat daha mühimi, 1826'da yeniçeri teşkilâtının lâğvından sonra kurulan "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye teşkilâtının masraflarını karşılamağa medâr olmak üzere" 1828'den îtibâren, başta afyon olmak üzere, palamut, ipek, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı ve zahire alım-satımlarına devlet tekeli kondu. Diğer mahsûllerin yed-i vâhidle idaresi pek kârlı olmadığından kısa zamanda tatbikatından vaz geçildiyse de afyonunki on yıl sürdü. Bu süre içinde afyon alımları İzmir ihtisabından tezkire verilen tüccar tarafından yapıldı. Satışlar ise İzmir İhtisab nâzırı tarafından gerçekleştirilip aradaki kâr

[46] Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), 110 vd.

[47] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 98-99.

[48] *Kānunnāme-i Sultānī*, s. 67 (susam), 68 (çeltik).

Mukataat (sonra Mansûre) Hazinesi'ne gelir kaydedildi[49]. Ancak, başta İngilizler olmak üzere bu tatbikattan hoşnut kalmayan yabancı tüccarın baskısı ile sistem 1838'de bütünüyle kaldırıldı[50].

B. DIŞ TİCARET

1. Ticaret İmtiyazları

a. 1838'den Önce

Doğu ile Batı ticaret merkezleri arasında bulunan Osmanlı toprakları, Ümit Burnu yolunun keşfinden sonra da Avrupalı tüccarın ilgisini çekmekte devam etmiştir. Zîrâ, Uzak-Doğu mallarının Avrupa'ya nakli XVI. yüzyılda Yakın-Doğu ve Akdeniz üzerinden yapılmağa devam ettiği gibi, Doğu Akdeniz mahsûllerinin ticareti de Avrupalı tüccara hayli kâr sağlamıştır.

Venedik ve Ceneviz gibi ticaretle uğraşan denizci devletler, Osmanlıların ortaya çıkışından çok önce Bizans, sonra Selçuklulardan aldıkları ticârî müsaadelerle Anadolu ve Karadeniz'de faaliyette bulunmuşlar, hatta Karadeniz ve Galata'da koloniler kurmuşlardı. Osmanlılar, Anadolu'da gelişmeye başladıktan sonra XIV. yüzyıl ortalarından îtibâren, ilk olarak Cenevizliler (1352), müteâkiben de Venediklilere bu topraklarda ticaret yapma hakkı tanımışlar; Karadeniz'e hâkim olduktan sonra ise bir zaman için burada da ticaretlerine müsaade etmişlerdi. Gerçekten Sultan Fatih Mehmed'in Venediklilere verdiği 1479 tarihli ahidnâmede Trabzon ve Kefe'de ticaret yapmalarına müsaade edilmişken Sultan Kanûnî Süleyman'ın saltanatında verilen 1540 tarihli ahidnâmede bu maddenin kaldırıldığı görülmektedir. Bundan sonra diğer devletlere verilen ahidnâmelerde "Don Nehri'nden Azak ve

[49] Afyondan 1835 yılında elde edilen safi gelir 2.992.830 kuruş idi. İbrahim İhsan Poroy, "Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839", *Intertational Journal of Middle East Studies*, sayı 13 (1981), 201.

[50] Tafsilât için bkz. Kütükoğlu, *Münâsebetler*, 81 vd., 138; ayn yazr., "İzmir İhtisab Nezâreti", *TED*, sayı 13, 503-504.

Rusya'ya kadar olan memleketler ve buralarla Osmanlı toprakları arasında kara ve denizden" ticaret yapabilecekleri belirtilmişse de 1774 Küçük Kaynarca Muâhedesi'ne kadar –bazı istisnâlar dışında– Karadeniz'e yabancı bandıralı gemiler sokulmamıştır. İlk def'a Ruslara tanınan bu haktan, 1784'de Avusturyalı, 1799'da İngiliz tüccarının da faydalanmaları kabûl edilmişse de İngilizler de Fransızlar gibi ancak 1802'de Karadeniz'e çıkabilmişlerdir[51]. İspanya, Sicilyateyn, Hollanda, Danimarka gibi devletler bunları takib etmiştir[52].

XVI. yüzyılda, Fransa (1536) ve İngiltere (1580) de Osmanlı ülkesinde kendi bayrakları altında ticaret yapma müsaadesi almışlar, 1612'de bunlara Hollanda da katılmıştır. Venedik himâyesinde ticaret yapan Avusturya tüccarına 1547'de[53] Osmanlı topraklarında "emn ü amân" üzere seyahat etmeleri hakkı verilmiştir. XV. yüzyıldan îtibâren Osmanlı ülkesinde görülen Rus tüccarına ise 1739 Belgrad Muâhedesi ile, Karadeniz hariç olmak üzere Osmanlı suları ve topraklarında ticaret yapma imtiyazı tanınmıştır. XVIII. yüzyılda diğer Avrupa devletlerine de birbirini takiben ticaret ahidnâmeleri verilmiştir[54].

Osmanlı idaresinin, bu ahidnâmeleri verirken maksadı, ülke ticaretini canlandırmaktı. Bu konuda başarı da sağlanmıştır. Bütün yasak ve tahditlere rağmen bol ve ucuz ham madde temin edilen bu topraklar, Avrupalı tüccara son derecede câzip gelmiş; özellikle İstanbul ve İzmir gibi limanlarda ticarethaneler tesis etmiş ve konsolosluklar açmışlar, ajanları vasıtasıyla memleketin iç kısımlarıyla bağlantılar kurarak ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Gerek ticârî, gerekse şahsın hukuku bakımından bu ahidnâmeler, *müste'men* tüccar için son derecede elverişli maddeler ihtivâ etmektedir. Ezcümle, ahidnâmeli devletler tüccarına (müste'men tüccar), Osmanlı suları ve topraklarında kendi bay-

[51] Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Mîrî Ticâret' Teşebbüsü", *Belleten*, LV/214 (1991), 697-698.

[52] Tafsilât için bkz. Beydilli, a.g.m., s. 704 vd.

[53] Halil İnalcık, "İmtiyâzât", *DVİA*, XXII (2000), 249.

[54] "İmtiyâzât", *DVİA*, XXII, 250.

raklarını taşıyarak serbestce ticaret yapabilecekleri, hiç kimse tarafından rencide edilmeyecekleri; gemilerinin kazaya uğraması halinde ilgililer tarafından kendilerine gereken kolaylığın gösterileceği gibi mallarına da dokunulmayacağı; nizamî olan gümrük resimlerini ödedikten sonra başka herhangi bir vergi ve resim talebinde bulunulmayacağı; hiç kimsenin bir vatandaşının borcundan sorumlu tutulmayacağı; kendi aralarındaki dâvâlara konsolosları tarafından bakılacağı, Osmanlı tebaasıyla olan anlaşmazlıklarının mahallî mahkemelerde, dâvâ konusunun 4.000 akçeyi geçmesi halinde İstanbul'da görüleceği hususlarında garanti veriliyordu. Avrupalı sefir ve konsoloslar, istedikleri şahısları tercüman olarak kullanabildikleri gibi bunlar için de bazı muâfiyetler elde etmişlerdi ki bu, zamanla Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışan bir müessesenin doğmasına sebeb olmuştur. Bu ahidnâmeli devletler arasında başlangıçta üstünlük iddiaları dolayısıyla ortaya çıkan rekâbet, zamanla yerini, birine verilen müsaadenin diğerine de tanınmasına bırakmış; böylece her biri "en çok müsaadeye mazhar millet" statüsünde ticaret yapar olmuşlardır[55].

XVI. yüzyıl başlarına kadar Akdeniz ticaretini ellerinde tutan Ceneviz ve Venedikliler, önce Fransız, sonra İngiliz ve Hollandalıların sahneye çıkmasıyla yerlerini bunlara kaptırmışlardır. XVII. yüzyıl başlarından îtibâren İngiliz ve Hollandalıların ince ve hafif yünlü kumaşları bu piyasada rekâbet edilemez hale gelmiş, özellikle, Hollandalıların Uzak-Doğu'ya rağbetlerinden sonra İngilizler asrın sonlarına kadar Levant ticaretindeki üstünlüklerini korumuşlardır. 1670'de Colbert'in iş başına geçişinden ve 1673'de İstanbul'daki Fransız Elçisi Nointel'in almağı başardığı ahidnâmeden sonra Doğu Akdeniz'deki Fransız ticareti yeniden canlanmağa başlamış ve XVIII. yüzyıl boyunca İngiliz ticareti aleyhine gelişmeğe devam etmiştir. Böylece 1660'larda Levant ticaretinde İngiltere-Hollanda toplam ticaretinin ancak 1/8'i raddelerinde olan Fransa ticaret hacmi, 1780'lerde bu iki devletin toplam ticaretleri seviyesine ulaşarak 1789'da Mısır'ın Napoléon Bonapart tara-

[55] İnalcık, "İmtiyâzât", *DVİA*, XXII, 250; Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 107, 139, 208, 214, 219, 220, 225, 264; ayn. yzr. "Ahidnâme", *DVİA*, I, 538-539.

fından işgali ile münâsebetlerin hasmâne duruma girişine kadar, üstünlüğünü korumuş; bu tarihten îtibâren dengeler yine değişmiştir[56].

Sanayi inkılâbından sonra, bir taraftan artan ham madde ihtiyaçlarının temini, diğer taraftan mamûlleri için iyi bir pazar haline gelen Osmanlı topraklarında yine hemen hemen rakipsiz kalmalarından faydalanan İngilizler, ahidnâmelerin verdiği hakları alabildiğine kullanmakla kalmayıp, maddeleri kasden yanlış yorumlayarak asgarî gümrük resmi ödemek sûretiyle İngiltere'ye bir ham madde akınını gerçekleştirmeğe çalışmışlar; buna karşılık Osmanlı Hükûmeti, bazı tedbirler almak lüzûmunu hissetmiştir ki, çeşitli adlarla konan dahilî resimler bunlar arasındadır. Ayrıca, aracısız ihracat yapmak isteyen müste'men tüccara Osmanlı tebaası tüccar gibi dahilî resimleri ödeme mecburiyeti getirilmiş ve bu 1809 Kal'a-yı Sultaniye Muâhedesi'yle de İngilizlere kabûl ve tasdik ettirilmiştir[57].

Bu asırlar boyunca Doğu Akdeniz ve Ege limanları da gelişme göstermiştir. XVII. yüzyıl başlarında ihracatın antreposu durumunda olan Halep, Osmanlı-İran harbi dolayısıyla, İngilizlerin, İran ipeğini İran Körfezi yoluyla ihrac etme teşebbüsünde bulunmaları sebebiyle, bir zaman için bu üstünlüğünü kaybetmiş ve limanı olan İskenderun da İzmir, İskenderiye ve Sayda'nın ardından gelmek üzere dördüncü sıraya düşmüştür. İskenderun ticareti, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yeniden canlandığında ise artık ihracatın büyük kısmını ipek yerine pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu kumaşlar almıştır.

---

56 XVIII. yüzyıldaki Fransız ve İngiliz ticaret ve rekâbetleri hakkında tafsilât için bkz. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911; İngiliz ticareti için A. C. Wood, *History of the Levant Company*, London 1935, s. 136-178; Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square. English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, s. 26 vd., Porter, J., *Turkey, its History and Progress, A Memoir of Sir James Porter*, II, London 1854, s. 102. Daha kısa olarak Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 66-67; Bruce Mac Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge-Sydney 1981, s. 21-23.

57 *Mecmua-i Muâhedat*, İstanbul 1294, I, 268; *Münâsebetler*, s. 92.

XVII. yüzyıldan îtibâren Anadolu'nun en mühim ihracat limanı İzmir'dir. XVIII. yüzyıl sonlarından îtibâren bu limandan yapılan ihracatta da ipeğin yerini pamuk ve kuru meyveler almıştır. Selânik de İzmir seviyesinde olmamakla beraber, Ege'nin en işlek limanlarından biridir. İstanbul ise daha ziyade lüks mamûllerin idhalinin yapıldığı bir liman olmuştur.

b. 1838'den Sonra

İngilizler, gelişen sanayilerine ham madde, mamûllerine ise yeni pazarlar temini için Osmanlı ülkesinde daha müsait şartlarla ticaret imkânı aramaya başlamışlardır. XVI. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan ve Doğu Akdeniz'de ancak üyelerinin ticaretine müsaade eden Levant Company 1825'de lâğv olunmuş; böylece, isteyen her İngiliz tüccarı Akdeniz ticaretine katılma imkânını elde etmişti. Bunun içindir ki İngiliz hariciyesi, Osmanlı topraklarındaki her türlü yasak ve tahditlerin kalkması, müste'men tüccarın XIX. yüzyılın ikinci çeyreği başından beri ödemekle mükellef tutulduğu bazı resimlerin azaltılması, hatta İngiliz tüccarının sadece toptan ticaret değil, Osmanlı tebaası gibi perâkende ticaret de yapabilmesini hedeflemişti. Bu tasavvurun gerçekleştirilmesi için, Osmanlı Hükûmeti'nin, müddeti 1834'de dolan gümrük tarifesinin yenilenmesini isteme talebi mükemmel bir fırsat yarattı. 1834-36 arasındaki diplomatik faaliyetler sonunda murahhaslar arasında başlayan müzâkereler, Osmanlıların başlangıçtaki bütün direnmelerine rağmen, muâhede müzâkeresi şekline dönüştürüldü. O sırada Mehmed Ali Paşa'nın isyanı dolayısıyla müşkil vaziyette olan devlet ileri gelenleri, bir taraftan dört yıldır borç kaydedilen gümrük resimlerinin hazinede meydana getirdiği açığı bir an önce kapatabilmek, diğer taraftan diplomatik yardımını temin edebilmek gâyesiyle İngiltere'ye tâviz vermek lüzumunu hissettiler. Böylece, 16 Ağustos 1838'de *yed-i vâhid*, *ihraç yasakları* ve *tezkire* isteme usûlünün kaldırılması; bütün dahilî resimlerin yerine ihracatta %9, idhalatta %2'lik birer resim alınmasının kabûl edildiği *Balta Limanı Ticaret Muâhedesi* imzalandı.

Ancak, muâhedenin tatbikine başlanmasından sonra sadece İngilizce nüshada bulunan, Osmanlı topraklarında "her türlü ticaret" yapabileceklerine dair olan ibâre, İngiliz tüccarının, perâkende ticarete de başlamasına sebeb oldu[58]. Osmanlı Hükûmeti'nin bütün gayretlerine ve İngilizlerin, değiştirilmesinin, imzalanacak Rus ticaret muâhedesinin şartlarına bağlı olduğunu ifade etmelerine rağmen, bu ibârenin çıkarılması 1846 Rus ticaret muâhedesinden sonra da kābil olamadı. Halbuki, Ruslar bu muâhede ile, gerek tuz, şap, enfiye, içki ve harp âletleri satışları, gerekse Osmanlı sularında sülük ve balık avlanması ve satışları gibi perâkende ticarete girmemeyi kabûl etmişlerdi[59].

1860'a doğru, muhtemelen İngilizlerin de tesiriyle ortaya atılan gümrüklerde himâye sistemi fikri rağbet gördü ve ilki 29 Nisan 1861'de Fransızlarla imzalanan *Kanlıca Ticaret Muâhedeleri* ile dış ticaret yeni bir boyut kazandı. Yed-i vâhid ve ihraç yasaklarının kaldırılmış olduğu bir kere daha tekrarlanır ve yabancı tüccarın dahilî ticârette "en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar" statüsünde ticaret yapması kabûl edilirken, tuz ve tütün ile –av ve süs maksadıyla kullanılacak olanlar hariç– her türlü harp âlet ve malzemelerinin ithali tamamen yasaklandı; yerli tuz ve tütünün ise gerek alım-satımı, gerekse ihracı serbest bırakıldı. İlk yıl için %8 olarak tesbit edilen Osmanlı ihraç malları üzerindeki gümrük resmi –sekiz yıl sonra %1 olarak kalmak üzere– tedrîcen azaltılırken, ithal mallarında, –%5'den %8'e çıkarılma gibi– bunu karşılayamayacak oranda bir yükseltilme yapıldı[60].

Bu muâhedelerden sonra yabancılar, Osmanlı ülkesinde serbestce perâkende ticaret ve esnaflık yapma imkânı buldular. 1890'daki Alman Ticaret Muâhedesi istisnâ edilirse, bu tarihten sonra Avrupa devletleriyle başka ticaret muâhedesi imzalanmadı. Alman muâhedesinde de tuz, tütün ve harp malzemesinin ithalinin yasak olduğu tekrarlanırken eczalı kibrit, oyun ve sigara kâğıtlarıyla petrol inhisar altına alındı[61].

58 Tafsilât için bkz. *Münâsebetler*, s. 119 vd.

59 *Münâsebetler*, s. 219 vd.

60 *Mecmua-i Muâhedât*, I, 44 vd.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde diğer Avrupa devletleriyle de yeni ticaret muâhedeleri için müzâkerelere başlandıysa da I. Cihan Harbinin çıkmasına kadar imzalanması mümkün olamadığından, 1915 ekiminde Osmanlı Hükûmeti kapitülasyonları lâğv etti. Sevr Muâhedesiyle Osmanlı Devleti'ne yeniden kabûl ettirilen eski imtiyazlar (kapitülasyon) Lozan'la tamamen kaldırıldı.

2. Bazı Yasak ve Tahditler

Eski devirlerden îtibâren devletler, halklarının ihtiyaçlarının temini maksadıyla ticarete bazı yasak ve tahditler koymuşlardır. Bu sistem eski Yunan ve Roma'da tatbik edildiği gibi ortaçağ Avrupası devletleri ve Bizans'da da benimsenmiş; İspanya ve Portekiz gibi müstemlekeci devletler ise müstemleke mallarını yalnız kendileri için ayırmakla kalmayıp müstemlekelerine gidecek sanayi mamûllerini de münhasıran anavatandan temin etmeğe özen göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti de kuruluşundan îtibâren gıda ve sanayi ham maddeleri üzerine bazı yasak ve tahditler koymuş; böylece, malın, yerli tüccara nazaran daha yüksek fiat veren yabancı tüccara satılmasını yasaklayarak, ülkede sun'î buhranlar meydana gelmesini önlemeğe çalışmıştır.

İhraç yasaklarında ilk sırayı "*tereke*" (hububat) almıştır. Kuruluş devrinde Sultan Yıldırım Bayezid, ülke mahsûlü ile düşmanın beslenip kuvvetlenmesine mânî olmak üzere hububatın Venedik ve Ceneviz gemileriyle ihracını yasaklamak gibi siyasî bir mülâhaza ile hareket etmişken[62] sonradan yasaklara iktisâdî sebeplerle devam olunmuştur. Ancak yasaklara rağmen XVI. yüzyıl başından îtibâren kaçakçılık

61 Muâhedenin sûreti için bkz. BOA, YEE, nr. dos. 73/20.

62 Max Silberschmidt, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, İstanbul 1930, s. 58.

ciddî bir problem halini almıştır[63]. Ege adaları ve özellikle hinterlandı ile bağlantısı olan sahillerde türeyen "madrabazlar"ın, hububatı *narh-ı rûzî*den %20 gibi daha yüksek bir fiatla alıp depoladıktan sonra gizlice yahut İstanbul veya başka bir Osmanlı limanına götüreceklerini bildirerek gemilere yüklemelerini önlemek için, elinde o yerin kadı, nâib vs. hububat sevki ile ilgili memuruna hitâben yazılmış tuğralı "emr-i şerif" bulunmadıkça hiçbir gemi sahibinin hububat yüklemesine izin verilmemesi husûsunda emirler çıkarılmıştır[64]. Mahsûlün bol olduğu yıllarda özel müsaadelerle ihracına resmen izin verilmek yanında hububat ihracı yasağı tanzimatın arefesine kadar sürmüş; fakat zaman zaman büyük boyutlara varan kaçakçılık da daima yapılmıştır.

İhraç yasağı konan maddelerin ikinci grubu sanayi ham maddeleridir[65]. Ancak, bunlar üzerindeki yasaklar, hububattaki kadar kesin ve devamlı olmamıştır. Meselâ, *pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu, sof* ve *tiftik ipliği*nin merkezden vilâyet defterdarlıklarına gönderilen hükümlerde veya Avrupa devletlerine verilen bazı ahidnâmelerde ihrâcına müsaade edildiği görülmektedir. İngiliz ve Fransızlara pamuk ve pamuk ipliği verilmesine dair böyle hükümler bulunması yanında Sultan II. Selim saltanatında Fransız ve daha sonra Hollandalılara verilen *ahidnâmeler*de bu tüccarın, adı geçen iki madde ile birlikte sahtiyan ihracı da yapabilecekleri belirtilmiştir. 1673 ahidnâmesinde ise *balmumu* ve *gön* için de aynı haklar tanınmıştır[66]. 1675 İngiliz ahidnâmesinde de İngiliz tüccarının Ankara'dan *sof* ve *tiftik ipliği* satın aldıklarında "*bâc-ı ihrâciyye*" ödemeyeceklerine işâret edilmiş olması, bu malların ihracına izin verildiğini göstermektedir.

63 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, XIV/55 (1950), 391.

64 Güçer, "Hububat Ticareti", *İFM*, XIII/1-4, 79-80; Faroqhi ("Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler", s. 36). Bu emirlere rağmen taşradaki idarecilerin menfaat karşılığı kaçakçılığa göz yumduklarını yazmaktadır. Buna dair bir iki örnek bulunsa bile bütün idarecilere teşmili doğru olamaz.

65 Arıkan, "Memnu Meta", s. 289-294.

66 *Mecmua-i Muâhedât*, I, 6.

Bazı maddelerin ise bol olduğu veya yerli sanayide aranılan kaliteyi tutturamamış bulunduğu yıllarda ihracına izin verilmekteydi. Meselâ, yine 1675 İngiliz ahidnâmesinde İzmir ve Selânik limanlarından, mahsûlün bol olduğu yıllarda ikişer gemi incir ve üzüm götürebilecekleri kayıtlıdır[67]. Haziran 1826'da ise "sof imâline yaramaması" dolayısıyla kaba *tiftik* ipliğinin ihracına müsaade edilmiştir[68]. Aslında olağanüstü hallerde ihraç yasaklarına daha fazla önem verilip kapsamlarının genişletildiği, diğer zamanlarda daha müsâmahalı hareket edildiği anlaşılmaktadır. 1838 muâhedesiyle ise tamamen kaldırılmıştır.

3. Dış Ticarette Söz Sahibi Olan Tüccar

Dış ticaret, genellikle *müste'men* denilen ahidnâmeli devletler tüccarı tarafından yürütülürdü. Bunlar, Osmanlı topraklarında ahidnâme ve kanunların teminatı altında ticaret yaparlardı. Hatta, gerek ödedikleri gümrük resmi, gerekse sahib oldukları hak ve imtiyazlar bakımından, Osmanlı tebaası olan tüccardan daha imtiyazlı bir mevkide idiler.

Müslüman Osmanlı tüccarı da XIX. yüzyıl öncesinde dış ticarete katılmakla beraber, bu konuda gayr-i müslim tüccarın payı daha büyüktü. Gayr-i müslimler, lisan bilmeleri dolayısıyla, müste'men tüccarın aracılığını yaptıkları gibi, özellikle XVIII. yüzyılda, ahidnâmelerdeki boşlukları kullanarak, dış ticaretteki paylarını arttırmışlardı. Gerçekten, Avrupa devletlerine verilen ahidnâmelerde elçi ve konsolosların istedikleri kimseleri tercüman ve yasakçı* olarak kullanabilecekleri, tercümanlar ve on hizmetkârlarının örfî tekâliften muaf oldukları gibi maddelerin yer almış olması[69], gayr-i müslim tebaanın yabancı devletler himâyesine girmesini âdetâ câzip hâle getirmişti.

İlk devirlerde Alman, Macar gibi müslümanlığı kabûl etmiş olanlar dîvân tercümanı olarak kullanılırken sonradan bu usûlde değişiklik

67 *Münâsebetler*, s. 38-39.

68 Suraiya Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *İFM*, XLI/1-4 (*Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*) (1985), 251-256.

69 *Münâsebetler*, s. 33-38.

olmuş; bu iş gayr-i müslim tebaa tarafından görülmeye başlanmıştı. Ancak gerek yabancı himâyesi altında ticaretin avantajları, gerekse, bunlara berat temin eden elçi ve konsolosların bunu bir kazanç vasıtası yapmaları, yani, aslında tercüman olarak kullanmadıkları halde bazı kimselere, maddî menfaat karşılığı, tercümanlık beratları temin etmeleri sonunda gayr-i müslim tebaadan hayli şahsın beratlarındakinden farklı yerlerde yaşadıkları ve tercümanlık yerine, ticaretle uğraştıkları görülmüştür. Bu, o kadar ileri gitmişti ki, elçilik ve konsolosluklardaki tercüman beratı bulunanların sayısı 200'ü geçmişti[70]. XVIII. yüzyılda Sultan III. Ahmed ve Sultan II. Mustafa devirlerinde bu tatbikata son verilmeğe çalışılmış; sefaretlere notalar gönderilmiş, fakat XIX. yüzyıl başında, Avrupa ile ticaret yapmak isteyen gayr-i müslim tebaa için özel bir statü tanınıncaya kadar, durumun önü alınamamıştır. Ancak, 1802 veya 1806'dan sonra[71] gayr-i müslim tebaadan isteyenlere, dış ticarette Avrupalı tüccar gibi ticaret yapma hakkının tanınıp berat verilmesiyle *Avrupa tüccarı* adı verilen bir sınıf ortaya çıkmıştır. Beylikçinin nezâretinde bulunan, ticaret yaptıkları devletin tarifesi üzerinden gümrük resmi ödeyecek olan ve her birinin iki hizmetkâra sahib olacağı bu tüccar sınıfına girecekler 1.500 kuruş berat harcı ödeyeceklerdi.

Gayr-i müslimlere Avrupa tüccarı statüsü verildikten sonra da yabancı tebaasına geçenlerin sayısı az değildi. İzmir'e âit yabancı tebaanın, mensub oldukları devletlere göre kaydedilmiş bulunan bir *temettü* defteri bunu çok açık bir biçimde göstermektedir. Bunlar, İngiliz, Fransız, Felemenk, Rus, Yunan tebaaları olarak ayrı ayrı yazılmıştır. Belli meslek grupları da belli devletlerin tebaası gibidir[72].

[70] Kesbî Mustafa Efendi, *İbretnümâ-yı Devlet*, Millet Ktb., Ali Emirî-Tarih, nr. 484, vr. 15b ve oradan naklen Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayr-i Müslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983, s. 45.

[71] Ali İhsan Bağış bir lâyihaya (BOA, Kepeci, nr. 7538, s. 8-9) dayanarak Avrupa tüccarının ortaya çıkış tarihi olarak 1802'yi vermekte ise de başka bir arşiv belgesinde bu tarih 1221/1806 (HH, nr. 23982) olarak kaydedilmektedir.

[72] Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir Temettü Sayımı ve Yabancı Tebaa", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 42-44.

Avrupa tüccarının ortaya çıkmasıyla, müslüman tüccar, tamamen geri plâna itilmiş oluyordu. Ya diğerlerinin imtiyazlarına sahib olmadığı için fazla ticaret imkânı bulamıyor veya müste'men ve Avrupa tüccarının şartlarında ticaret için onların himâyesine girmek gibi haysiyet kırıcı bir duruma düşüyordu. Bunun önlenmesi için yapılan teşebbüsler sonunda Sultan II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında müslüman tüccardan dış ticaretle uğraşmak isteyenlere de diğerlerinin sahib oldukları imtiyazlar verilmek suretiyle *Hayriye tüccarı* adını taşıyan sınıf meydana getirildi. Avrupa tüccarının sayıları sınırlandırılmadığı halde, gerek İstanbul gerekse taşra şehirlerinde ancak belirli sayıda hayriye tüccarına berat veriliyordu. Buna karşılık hayriye tüccarının berat harcı daha düşük (1.200 kuruş) tutulmuştu[73].

Osmanlı tebaası tüccara verilen bu haklar, asrın ilerleyen yıllarında oldukça faal duruma geçmelerine imkân vermiş ve bilhassa Avrupa tüccarı içinden, ticaret gemisi donatmak sûretiyle, deniz taşımacılığında da faaliyet gösterenler olmuştur.

C. GÜMRÜKLER

1. Dahilî Gümrükler

Gümrük, malların, sınırdan geçişte yoklandığı yer olup bu yoklama sırasında alınan resme de *gümrük resmi* denir. Günümüzde gümrük resmi, sadece devlet sınırında alındığı halde sanayi öncesi devirlerde bölge ve şehir sınırları geçilirken de gümrük resmi alınmaktaydı. Dolayısıyla *haricî gümrük*ler yanında bir de *dahilî gümrük*ler bulunuyordu. Dahilî gümrükler, Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonlarından îtibâren kaldırılmaya başlanarak XIX. yüzyıl ortalarında mevcudiyetlerine tamamen son verilmişken, Osmanlı Devleti'nde, XX. yüzyıl başlarına kadar sür-

[73] *MUB*, I, 674 vd; Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 52 vd., 96 vd; Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarı", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 239-241; Kütükoğlu, *Mübâsebetler*, s. 92-98 ve ayn. yzr., "Avrupa tüccarı", *DVİA*, IV (1991), 159-160.

müştür. Zîrâ Osmanlı Devleti'nde ticaret ve gümrük siyasetleri birbirinden ayrılmıyordu[74].

a. Gümrük Tipleri

Osmanlı gümrük rejiminde mal, gümrük olan yere girerken ve çıkarken ayrı ayrı vergilendirilirdi. Buna sebep, belki de malın geldiği yerde satılmasını temin etmekti. Giriş ânında alınana *âmediyye*, çıkışta alınana ise *reftiyye* adı verilirdi. Transit gümrüğü ise *mürûriyye* adıyla anılırdı. Gümrük resmi, genelde kıymet esâsına göre (*advalorem*) tesbit edilir, yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden alınırdı. XVIII. yüzyıldan îtibâren ise belli tarihteki mal fiatlarına göre tesbit edilen tarifeler (*spesifik*) üzerinden tahsil edilmeğe başlandı.

İstanbul, İzmir, Antalya, Selânik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi merkezler, sadece dış ticaret değil, deniz taşımacılığının daha ucuz ve bazı hallerde kolay oluşu dolayısıyla, iç ticaret için de mühim limanlardı. Dolayısıyla bu limanlar, aynı zamanda mühim birer gümrük merkezi idiler. Bunların yanında daha az işlek olan ikinci derecedeki limanlarda da gümrükler bulunuyordu. Kara yoluyla yapılan ticarette de gümrük resmi alınması keyfiyeti, kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmişti. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbekir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardı. Resmini ödeyerek bu gümrüklerden birinden geçen mallar için sahiplerinin eline *edâ tezkiresi* verilir; böylece başka bir gümrüğe geldiğinde aynı mal için mükerrer gümrük resmi ödenmezdi. Buna rağmen nizam hilâfına hareketlere de rastlanmıyor değildi.

Sahil şehirlerine gidecek malların gümrük resimleri ise, çıktıkları değil vardıkları yerde alınırdı. Bu durumda çıktığı gümrükte, tüccara, malların cins ve miktarlarını ihtiva eden bir *ilmühaber kāimesi** verilir; vardığı büyük gümrükte vergisini ödediği elindeki ilmühabere işlendiğinden, dönüşte ilk gümrüğün yetkililerine bunu ibraz ile borcunu ödediğini ispat ederdi. Bundan maksat kaçakçılığın önlenmesi idi.

[74] Fritz Neumark, *Dış Ticaret Siyâseti*, İstanbul 1938, s. 59.

Zîrâ, tüccarın, İstanbul'a götürdüğünü söyleyerek mallarını resim ödemeden geçirdikten sonra gümrük bulunmayan yollara saparak satması pek nâdir rastlanan olaylardan değildi. Maamafih resmin, malın vardığı gümrükte alınması da zaman zaman problemlerin çıkmasına sebeb olduğundan 1273 (1857)'de *mahreç nizamnâmesi* adıyla yayınlanan bir nizamnâme ile gümrük resminin çıktığı yerde alınması prensibi getirildi. Ancak, rayice bırakılmış malların resmi, kara gümrüğünde ödendikten sonra liman şehrine geldiğinde, fiatın burada daha yüksek olması halinde, aradaki fark tüccardan, ilk tahsil edilen resim ise kara gümrükçüsünden alınmağa başlandı[75]. Tanzimatı müteâkip her ne kadar *muhdes* (sonradan kurulan) kara gümrükleri kaldırılmışsa (1843) da eskiden beri mevcûd olduğu için *kadîm* adıyla anılanlar devam ediyorlardı. Halbuki bu tip gümrükler, Avrupa devletlerinde artık tarihe karışmışlardı. Osmanlı topraklarında hâlâ devam etmesi ise asrın iktisadî şartlarıyla bağdaşamadığından 1874'de kara gümrükleri lâğv edildi; sahil gümrükleri ise, aynı zamanda dış ticaretin de başlangıç ve bitiş noktaları olması ve yabancı gemilerin sadece dış ticaret değil iç ticarette de hayli faal rol oynamaları dolayısıyla, buralarda alınan gümrük resimleri bir ara *teçhîzât-ı askeriye iânesi* adı altında %2'ye düşürüldüyse de, 1910'a kadar mevcudiyetlerini devam ettirdiler[76].

b. Gümrük Resmi Oranları

Osmanlı idaresi çeşitli tarihlerde hakimiyeti altına aldığı topraklarda mevcut kanun ve nizamları, uzun süre pek fazla değiştirmeden devam ettirme yoluna gitmişti. Bunun içindir ki, hemen bütün sancakların kendilerine mahsus kanunnâmeleri vardı. Toprak mahsûllerinden alınan vergiler gibi gümrük resimleri de eyâletten eyâlete, sancaktan sancağa değişiklik gösterirdi. Ayrıca müslüman, gayr-i müslim ve harbîlerin (ahidnâme verilmemiş olanlar) ödedikleri gümrük resmi oranları da farklı idi. XVI. yüzyılda genellikle müslümanlardan %3, gayr-i

[75] *Düstûr*, I. tertib, II, İstanbul 1289, s. 552.

[76] Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (1985), s. 790.

müslim Osmanlı tebaasından %4, harbîden %5 oranında resim alınmakla beraber Aydın veya Edirne gibi bu oranın farklılık gösterdiği yerler de vardı. Gerçekten buralarda müslüman tüccar %2 oranında resim ödüyordu. Bu asrın sonlarına doğru (1590) kapıkulunun et masraflarını karşılamak üzere, gümrük resmine *zarâr-ı kassâbiyye* adıyla %1 oranında bir zam yapıldı. Böylece dahilî gümrük resmi oranları müslümanlar için %4, gayr-i müslimler için %5 ve harbîler için %6'ya yükseltilmiş oldu.

Gümrük resmi, Osmanlı topraklarının her yerinde malın kıymeti üzerinden alınmıyordu. Tokat gibi bazı gümrüklerde resim yük başına tahsil ediliyordu[77].

Diğer taraftan, XVIII. yüzyıldan önce yabancı tüccarın dahilî ticarette fazla rolü olmamakta idi. Ancak, XVIII. yüzyılın sonlarında ham maddeyi daha ucuza temin etmek üzere, malı yerinde satın alma teşebbüsleri –yukarıda da temas edildiği gibi– yabancı tüccarın yerli tüccar statüsüne tâbî olarak dahilî gümrük resimlerini Osmanlı tebaası olan gayr-i müslim tüccar gibi ödemeleri kararının alınmasına sebeb oldu.

Tanzimattan sonra, dahilî gümrüklerde de 1838 Balta Limanı Muâhedesi'ndeki gümrük resmi oranları tatbik edilmeğe başlandı. Dahilde kullanılmak üzere bir limandan diğerine götürülen mallardan karadan iskeleye geldiğinde %9, gemiye yüklendiğinde %3 olmak üzere toplam %12 resim alınmağa başlandı. 1850'den sonra râyice bırakılanlarda bu resimler, râyiç fiattan %16 indirim yapıldıktan sonra alındı. 1862'den sonra haricî gümrüklere paralel olarak dahilî gümrük resimleri de %8'e düşürüldü. 1866'da dahilde sarf edilecek malların hepsinden, râyiç fiatlarından %10 indirim yapıldıktan sonra bu oranda resim alınması kararlaştırıldı.

[77] Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, I, 54-55.

2. Haricî Gümrükler

a. Gümrük Resmi Oranları

Osmanlıların ilk devirlerinde dış ticarette alınan gümrük resimleri oldukça düşüktü. Her ne kadar ahidnâmelerde gümrük resmi oranlarına yer verilmeyip resmin sadece "*âdet ve kanûn üzere*" alınacağı kayıdlıysa da Sultan Fatih Mehmed saltanatına kadar haricî gümrük resmi oranı %2 idi. Bu devirde önce %4'e, sonra da %5'e yükseltilmiş ve bütün XVI. yüzyıl boyunca da bu oran devam etmişti. Maamafih, Mısır gibi bazı yerlerde %5'in çok üstünde resim ödenirdi ki, bu tatbikat XVIII. yüzyıla kadar da sürmüştür.

Haricî gümrük resmi oranı ilk def'a XVI. yüzyıl sonunda William Harborne'un elçiliği sırasında İngiliz tüccarına mahsûs olmak üzere %3'e indirildi ve bu husus 1601 Ahidnâmesi'nde de yer aldı. 1612'de Hollandalılar, 1616'da Avusturyalılar için de aynı oran kabûl edildi. Ancak, bu iki millet tüccarından çok daha önce ahidnâme almış olan Fransızlar 1673'e kadar %5 resim ödemekte devam ettiler. Mısır'daki gümrük resimlerinin %3'e düşmesi ise 1690'da mümkün oldu[78].

1838 Balta Limanı muâhedelerinde gümrük resmi oranları ihraç malları için %9 âmediyye ve %3 reftiyye; ithal malları için ise %3 ithal, %2 munzam resim olarak tesbit edildi. Fakat buradaki %9 ve %2 dahilî resimler olup, aslında haricî gümrük resimlerinde artma söz konusu değildi. Ancak, yabancı tüccar, malı üretim yerinde satın alır veya memleket dahiline götürürse bunları ödeyecek, aksi takdirde eskisi gibi %3 vermiş olacaktı. 1861 Kanlıca muâhedeleriyle gümrüklerde kısmen himâye sistemine gidilirken ithal resmi %3'den 8'e yükseltildi. İhraç malları için ise ilk yıl resim, yine %8 kabûl edildi. Fakat takib eden yıllarda %1'er indirilmek üzere %1'e kadar düşürülecekti[79].

II. Meşrutiyetin arefesinde Rumeli vilâyetleri bütçe açıklarını kapatmak üzere yapılan arttırma ile gümrük resimleri %11'e çıkarıldı.

[78] İnalcık, "İmtiyazat", *DVİA*, XXII, 249.

[79] Madde 4 ve 5: *Mecmua-i Muâhedât*, I, 46.

1913'de %15 üzerinden yeni bir tarife için teşebbüse geçildi. Fransa ile bir îtilâf yapılırken, İngiltere ile de prensip kararına varıldıysa da I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine anlaşma gerçekleşemedi. Fakat Osmanlı Hükûmeti gümrük resimleri oranını Eylül 1914'de %15, Mayıs 1915'de harbin devamı müddetince %30'a çıkardığını ilân etti[80].

b. Gümrük Tarifeleri

İlk zamanlarda gümrük resimleri, *advalorem*, yani kıymet esasına göre alınıyordu. Ancak, bu durum daima gümrükçülerle tüccar arasında fiat tesbiti konusunda anlaşmazlıklara sebebiyet verdiğinden belli aralıklarla malların cins ve kalitelerine göre fiat ve alınacak gümrük resimlerini tesbit eden tarife defterleri düzenlenmeğe başlandı. Tarifeler, önceleri, sadece bir gümrükten geçecek olan mallar için hazırlanıyordu. Meselâ, 1053 (1643)'de İngilizlere verilen ahidnâmede İskenderun ve Halep'te birkaç maldan; İstanbul, Galata ve İzmir'de ise yalnız çeşitli çukalardan alınacak gümrük resmi miktarları belirlenmiş, 1675 Ahidnâmesi'nde de bu husus te'kid edilmişti[81]. XVIII. yüzyılda Selânik[82] ve İzmir[83] gibi dış ticaretin büyük çapta gerçekleştirildiği liman gümrükleri için daha mufassal tarifeler yapıldığını görmekteyiz. Asrın ortalarına doğru tarife defterleri tanzimi yaygınlaşmış[84]; sonlarından îtibâren ise belli aralıklarla tarife defterleri düzenlenerek, gümrük resimlerinin değişen fiatlara uygunluğu sağlanmağa çalışılmıştır[85]. Ahidnâmelerde "en çok müsaadeye mazhar millet" sıfatını kazanmış olanlar, diğer milletlere âit gümrük tarifelerinde, kendilerinkinden düşük rakamlar bulunduğunda, kendi tarifelerini de düzelttirme yoluna gitmişlerdir. Meselâ, İngiliz, Rus ve Avusturyalılarla, Fransa ile henüz sulh akdedilmeden önce 1801'de yapılan tarifenin tatbiki Fransa sulhu (1802)[86] sonrasına bırakılmış; fakat İngiliz elçisi kendi tarifelerindeki bazı malların fiatlarının daha yüksek tutulduğunu bildirdiğinden 1805-'de ikinci bir tarife düzenlenmiştir[87].

Tarifeler, daima taraflardan birinin daha önce belirlenen süre dolmadan müracaatı üzerine yenilenirdi. Mal fiatlarındaki değişme hangi tarafın menfaatine dokunuyorsa tabiî talep de ondan gelirdi.

1838 öncesi tarifelerinde pek açıklık olmamakla beraber, râyiç fiattan belli bir indirim yapıldıktan sonra gümrük resimlerinin tesbit edildiği anlaşılmaktadır. 1805 İngiliz tarifesinde, tarifede yer almayan malların râyiç fiatlarından %20 indirim yapıldıktan sonra resim alınacağının kaydedilmiş olması bunun delili kabûl edilmelidir[88]. Tanzimat devri tarifelerinde de resimler, hiçbir zaman râyiç fiat üzerinden hesablanmamıştır. 1839 tarifesinde son beş yıllık fiatların ortalaması; 1850'-

---

80 Meclis-i Meb'usan, *Gümrük Tarife-i Umûmiyyesi ve Ona Müteferri Kanun Lâyihası ve Tarife Encümeni Mazbatası*, İstanbul 1331.

81 *Mecmua-i Muâhedât*, I, 259-60. Ayrıca bkz. Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 37-40.

82 1732 tarihli Selânik gümrüğü tarifesi için bkz. G. R. Bosscha Erdbrink, *At the Threshold of Fecility. Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, Ankara 1975, s. 292-301.

83 Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgeler-le Türk Tarihi Dergisi*, II/8 (1968), 53-57.

84 1740 tarihli Fransız Ahidnâmesi'nde "tarife defteri"nden bahis olduğu (*Mecmua-i Muâhedât*, I, 26) gibi aynı tarihli Sicilyateyn Krallığı'na âit bir tarife de neşredilmiştir. Şerafettin Turan, "Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri", *Belgeler*, IV/7-8 (1969), 87-165.

85 Dört büyük Avrupa devletinin gümrük tarife defterlerinden tesbit edilebilenler şunlardır. Rusya: 1782, 1806, 1831, 1842, 1862 (Meral Şen, *Osmanlı-Rus Gümrük Tarifeleri*, İ.Ü. Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980); Fransa: 1792, 1816, 1839, 1850, 1862 (Müjgân İrençin, *Osmanlı-Fransız Gümrük Tarifeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982); İngiltere: 1794, 1801 (düzeltilmiş şekli 1805), 1820, 1839, 1850, 1862 (Kütükoğlu, "İngiliz Gümrük Tarifeleri", *TED*, sayı 4-5, 335-393); Avusturya: 1797, 1801, 1818, 1839, 1872 (Z. Diyarbekirlioğlu, *Avusturya Gümrük Tarifeleri*).

86 Elçi Seyyid Ali Efendi ile Talleyrand arasında başlayan müzakereler fevkalade elçi Mehmed Said Galib Efendi tarafından 25 Haziran 1802'de imzalanan muahedeyle sonuçlanmıştır. Karal, *OT*, V, 48; Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968, s. 48; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1955, s. 80.

87 Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 104-105.

88 Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 346-347.

de ihraç mallarında %16, ithal mallarında %20 indirim; 1862 tarifelerinde ise bütün mallardan %10 indirim yapıldıktan sonra bulunan rakamlar üzerinden gümrük resimleri tesbit edilmiştir[89].

[89] Tafsilât için bkz. "İngiliz Gümrük Tarifeleri", s. 338, 342, 346.

Ondördüncü Bölüm

ULAŞTIRMA VE POSTA HİZMETLERİ

A. ULAŞIM

1. Kara Ulaşımı

a. Karayolları ve Tesisleri

XIX. yüzyılın ortalarında demiryolları inşasına başlanıncaya kadar özel teşebbüs tarafından kervanlarla yapılan kara ticareti, devrin şartları dolayısıyla şiddetli kışlar ve eşkıya tehdidi altındaydı. Özellikle kış aylarında karın eksik olmadığı Doğu Anadolu'da kervanların yol alabilmeleri hemen hemen imkânsız olduğundan bu aylarda kervanlar faaliyetlerini tatil ederlerdi. Kervanların bazı istikametlerdeki hareket zamanları belli idi. Meselâ Tokat'tan İstanbul'a giden kervanlar kış sonu, İzmir'e gidenler yaz sonunda hareket ederlerdi[1].

Eşkıyaya karşı tehlikeli geçitler, devlet tarafından bazı vergi muafiyetleri verilmiş *derbentçi*ler tarafından korunduğu[2] gibi kervan sahipleri de zaman kaybını göze alarak büyük konvoylar meydana getirmek sûretiyle mallarının emniyetle naklini temine çalışırlardı[3].

[1] Tavernier'den naklen Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964, s. 175, ek IV.

[2] XVI. yüzyıl ortalarında Anadolu'da 2.288, Balkanların doğu kesiminde 1.906 âile derbentçi olarak vazife görmekteydi. İnalcık, *Klâsik Çağ*, s. 149. Derbent teşkilâtı hakkında fazla bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 8-32.

[3] Mantran, *İstanbul*, II, 87.

Anadolu'da doğu-batı ve kuzey-güney istikametindeki ana yollar İstanbul, İzmir, Trabzon gibi liman şehirlerinde son bulurdu. Rumeli tarafındaki yollar ise İstanbul'dan başlayıp bir kolu Edirne ve Makedonya üzerinden Arnavutluğa diğer kolu ise Sofya ve Filibe üzerinden Belgrad'a ulaşıyordu[4]. İran malları Erzurum-Erzincan yoluyla Tokat'a kadar getirildikten sonra İstanbul'a gidecekler Amasya-Bolu-İzmit yolunu; İzmir'e gidecekler ise Ankara-Eskişehir yolunu takib ederlerdi. Ankara ve Amasya'dan geçen yollar İzmit civarında birleşirlerdi. Bu yol dolayısıyla Tokat ve Amasya XV. yüzyıldan îtibâren Anadolu'nun mühim ticaret merkezleri haline gelmişlerdi. Gerek İran ipeğinin dağıtım merkezi olması, gerekse bu şehirde ipekçiliğin inkişaf etmiş bulunması, Bursa'nın ticarî önemini arttırıyordu. İpek ticaretinin diğer merkezi Halep, aynı zamanda Şam gibi ipek dokumacılığının geliştiği bir şehir olduğundan Bursa'ya rakip durumundaydı. Şam ve Halep, sadece Birecik - Urfa - Diyarbekir üzerinden Tebriz'e bağlanmakla kalmıyor, Mısır ve Mekke - Medine şehirlerinden gelen yol da Şam ve Halep'ten geçerek İskenderun - Adana - Karaman - Konya - Kütahya üzerinden Bursa'ya ulaşıyordu. Bu yollar üzerindeki şehirleri birbirine bağlayan tâlî yollar olduğu gibi Akdeniz'in iki mühim limanı Alanya ve Antalya'yı Kütahya'ya; Karadeniz'in limanları Sinop'u Kastamonu'ya, Trabzon'u Erzurum'a v.s. bağlayan yollar da kervan ticaretinde büyük öneme sahipti. Avrupa topraklarındaki yollar İstanbul ve Gelibolu'dan başlar ve Edirne'de birleştikten sonra bir kolu Aydos ve Babadağı üzerinden Eflâk-Boğdan'a; ikinci Selânik - Serez - Ohri üzerinden Adriyatik sahillerine ulaşır; üçüncüsü ise Filibe'den Tatarpazarı'na geldikten sonra ikiye ayrılarak bir kolu Sofya - Niş - Belgrad yoluyla Macaristan'a; diğeri Köstendil - Üsküp - Sarayovası - Mostar'dan geçerek Dubrovnik'e varırdı. Bu yolun Atina, Preveze ve Avlonya gibi şehirlerle bağlantılarını temin eden tâlî yollar mevcuttu. Bir kısmı Roma İmparatorluğu zamanında yapılmış olan bu yol ağını Osmanlılar büyük bir dikkat ve îtinâ ile hep bakımlı tutmuşlar; bakım ve onarımını

[4] Muzaffer Tufan, "Anadolu-Avrupa Yolunun Kavşağı: Edirne", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 – Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 54.

yolcu adı verilen şahıslara vererek, bunları *tekâlif-i fevkalâde*den muaf kılmışlardır.

Bu yolları kullanan kervanlar, geceleri, bir kısmı Selçuklular devrinde yapılmış kervansaraylar ve hanlarda geçirirlerdi. Bu tesisler, ya vakıf olan büyük imâretlerin bir parçası veya tek kervansaraylar şeklinde idi. Müslüman veya gayr-i müslim, zengin veya fakir, ayırım yapılmaksızın bütün yolcular, buralarda geceleyebilir, kendilerine bir kap çorba ile ekmek ve kandil, hayvanlarına yem verilirdi[5].

XVIII. yüzyıldan îtibâren özellikle dış ticaret hacminde kaydedilen gelişmelere paralel olarak artan trafiği sür'atlendirmek, kervanlar ve yolcuların daha iyi şartlar altında sefer yapabilmelerini temin etmek için gerekli muntazam yolların inşası husûsunda çağa ayak uydurmak gerektiğinden XIX. yüzyılın ilk yarısında Sultan II. Mahmud saltanatında bazı teşebbüslerde bulunuldu. Tanzimattan sonra ise Trabzon - Bağdat karayolu projesi için bazı çalışmalar yapıldıysa da mâlî imkânsızlıklar sebebiyle gerçekleştirilmesi mümkün olamadı. 1863'de ülkedeki bütün yollar ve geçitlerin elden geçirilmesi hakkında *Meclis-i Ma'âbir* tarafından neşr edilen nizamnâmeyi[6] 1869'daki erkek nüfûsa yol yapımında mükellefiyyetler getiren nizamnâme takib etti. Bu nizamnâmede, karayolları işleklik derecesine göre 1) Vilâyetleri İstanbul'a ve diğer iskelelerle demiryollarına; 2) Vilâyetleri birbirine; 3) Kazaları anayollar, iskele ve demiryolları ile birbirlerine bağlayan yollarla; 4) Trafiğin devamlı olmadığı nahiyeler arası yollar şeklinde ayrıldığı gibi bu yol ve banketlerin genişlikleri ile döşenecek taşların cins ve yolun sınıfına göre kalınlıkları vs. de tesbit edilmiş bulunuyordu[7].

Karayolu yapımının ciddî bir şekilde ele alınmış olmasına rağmen inşaat husûsunda devletin çok başarılı olduğu söylenemez. Gerçi 1860'lardan sonra gerek Tuna vilâyetleri, gerekse Anadolu'da

[5] İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 122 vd., 146-147.

[6] *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Aktepe neşr., X, Ankara 1988, s. 79.

[7] *Düstûr*, I. tertib, II, 302 vd.

limanları hinterlandlarına bağlayan yollar yapılmıştır ama bunlar, daha ziyade o eyâletler valilerinin gayretleriyledir. Doğu Akdeniz'in en işlek limanlarından olan Beyrut'u Şam'a bağlayan şosenin inşası ise Fransız şirketi tarafından 1857-1862'dedir[8]. Asrın son çeyreğine girerken İzmir-Aydın, Trabzon-Erzurum, İstanbul-Edirne, İstanbul-Bursa, Mersin-Adana-Silifke-Konya yolları tamamlanmıştır[9]. Aynı tarihte 1869 nizamnâmesiyle yol inşaatında çalışma mecburiyeti kaldırılmışsa da 1879'da Said Paşa'nın ilk sadaretinde (1879-1880) tekrar konmuştur; böylece Anadolu ve Rumeli'de 5.000 kilometreye varan yol inşa edilmiş oluyordu. Bedenen çalışma mükellefiyeti 1891'de paraya çevrildi. Said Paşa'dan sonra Rıf'at Paşa'nın sadâreti (1895-1901) zamanında da yol yapımına büyük önem verildiği halde başarılamadı[10].

b. Demiryolları

Tanzimat sonrasında dış ticaret hacminin artmasıyla birlikte limanların hinterlandlarıyla bağlantılarının sür'atlendirilip modernleştirilmesi gerektiğinden 1850'li yıllarda demiryolu inşası fikri gündeme geldi. Karayollarının Osmanlı sermayesiyle yapılmasına karşılık demiryollarının yapımı yabancı sermaye ile gerçekleştirildi. İngiliz sermayesiyle yapımına başlanan hatların ilki İskenderiye-Kahire hattıdır. 1851'de Abbas Paşa'nın (ö. 1854) verdiği müsaadeyi, Osmanlı Devleti'nin, bazı şartlar altında kabûlünden sonra faaliyete geçilerek inşaat 1856'da tamamlandı. Ancak bu hat, Süveyş Kanalı'nın açılışından (1869) sonra önemini kayb etti[11]. Rumeli ve Anadolu'da demiryolu inşaatına girişilmesi bundan sonradır. 1856'da başlanan Köstence-Çernavoda (Boğazköy) ve İzmir-Aydın hatlarından birincisi 1860; ikincisi ise, imtiyaz müddeti üç def'a uzatıldıktan, hisselerin bir kısmı devlet tarafından satın alındıktan ve kâr garantisi arttırıldıktan sonra 1866'da

8 *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut, H.1311-1312, mâlî 1310 seneleri için*, Beyrut 1310, s. 255-262.

9 Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 300.

10 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1962, s. 462.

11 Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 36-37.

tamamlanabildi. 1880'den sonra ise yeni imtiyazlarla ek hatlara kavuştu[12].

İzmir-Aydın demiryolu bitmeden 1861'de Ruscuk-Varna, 1863'de ise İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryollarının inşası için yine İngiliz şirketlerine imtiyaz verildi ve her iki hat da 1866'da bitirildi; fakat Varna demiryolunun geçtiği yerler Berlin Muâhedesi'yle Bulgaristan'a terk edildiğinden hattın inşası için yapılan borçlar Bulgaristan'a devredildi. Kasaba hattı ise 1875'de Alaşehir, 1880'lerde ise bir taraftan Bandırma, diğer taraftan Afyonkarahisar'a kadar uzatıldı[13].

Rumeli demiryollarının yapılma sebebi ise sadece modern ve sür'atli bir vasıtayla Avrupa ile olan bağlantıyı sağlamak değil, aynı zamanda ve belki de daha mühim olarak bu bölgede çıkacak bir harp veya isyanda cepheye sür'atle asker sevkedebilmek düşüncesi idi. Ancak, bu yolların yapımı, diğerlerine nazaran daha güç olmuştur. İngiliz parlementer Labro'ya verilen ve Bükreş veya Silistre'den Enez'e uzanacak ve bağlantı hatlarıyla İstanbul, Varna, Selânik, Belgrad gibi merkezlere de uzatılması plânlanan hat için ilk imtiyaz (1857), kefâlet akçesinin yatırılamaması, yine bir İngiliz şirketine verilen İstanbul'dan Sırbistan sınırına kadar uzatılması plânlanan ikinci imtiyaz (1860) ise haritanın zamanında hazırlanmaması dolayısıyla; Belçikalı Van der Elst kardeşlere verilen (1868) ve yine İstanbul'dan Sırbistan'a kadar uzanması düşünülen hat ise faaliyete geçildiği halde tamamlanamayacağı anlaşıldığından karşılıklı feshedilmişti. Devlet, bu yolun yapımına büyük önem verdiğinden riski göze alarak km. başına 14.000 franklık teminat ve 99 yıllık işletme hakkı ile 1869'da aslen Alman yahudisi olan Belçikalı banker Baron Maurice de Hirsch'le anlaşma yapmış; 1870'de biri yolun inşası, diğeri işletilmesi için iki şirket kurulmuş; iki

12 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974, s. 51 vd.; Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 249-270.

13 Ch. Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Ankara 1979, s. 307-308; 322-323.

yıl sonra ise hat uzunluğunda bir azalma yapılırken Hirsch, imtiyazı geri vermiş ve inşaatın müteahhidi olarak çalışmasını sürdürerek 1875'de hattı tamamlamış; fakat Osmanlı topraklarının Avrupa'ya bağlanması gerçekleştirilememiştir. 1878'de demiryolunun geçtiği toprakların bir kısmı Bulgaristan'a terkedildiğinden konunun halli için uzun yıllar müzâkerelerde bulunulmuştur[14].

Rumeli'deki demiryollarının önemini çok iyi bilen Osmanlı Hükûmeti ana hattı Makedonya ve kuzey Rumeli'ye bağlayacak olan hatların yapımı için 1890'dan îtibâren yeni imtiyazlar verdi. Kilometre garantisi ve 99 yıllık işletme imtiyazına sahip hatlardan Selânik-Manastır hattı 1894'de; Edirne-Dedeağaç hattına bağlanmak üzere yapımına 1893'de başlanan İstanbul-Selânik hattı ise 1896'da bitirildi[15].

Padişah başta olmak üzere Osmanlı idarecileri için Anadolu'da yapılması düşünülen en mühim hat, İstanbul'u Basra Körfezi'ne bağlayacak olandı. Böylece Süveyş Kanalı'na olan ihtiyaç da azalmış olacaktı. Aslında, Süveyş Kanalı'nın açılmasından çok önce Basra Körfezi'ni Akdeniz'e bağlamak üzere önce bir suyolu, sonra da demiryolu yapılması düşünülmüş ve bunun için İngiliz General Chesney, bölgede araştırmalar yapmış, hatta 1857'de bir de imtiyaz elde etmiş, fakat sonradan bundan vaz geçilmişti[16]. Asrın sonlarına doğru bir Avusturya-Rus şirketi, Fransız ve İngiliz bankerleri taraflarından da Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayacak demiryolları inşası husûsunda teşebbüslerde bulunuldu ise de Osmanlı Devleti bu projeyi gerek siyasî, gerek iktisadî bakımlardan mahzurlu bulduğu için rağbet etmedi. Aslında bu yol, Uzak-Doğu emtiasının Avrupa'ya taşınmasında eski kervan yollarının yerine geçeceği gibi, Torosları aşmak külfetinden de kurtaracağı

[14] A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara 1978, s. 156-157; Morawitz, *a.g.e.*, s. 308 vd.; Engin, *Rumeli Demiryolları*, s. 182.

[15] Rumeli demiryolları hakkında tafsilât için bkz. Engin, *a.g.e.*, s. 207 vd.

[16] Chesney tarafından yapılan keşifler, W. P. Andrew, *Memoir on the Euphrates Valley Route to India*, London 1857, s. 36-37'de bulunabilir. Suyolu projesi için ayrıca bkz. Kütükoğlu, *Münâsebetler*, s. 98-103.

için inşaatı yapacak olanlar bakımından çok daha avantajlı idi. Ancak, Sultan II. Abdülhamid, Doğu Akdeniz sahilini Basra'ya bağlayacak bir demiryolu yerine Anadolu'yu kat' ederek Basra'ya ulaşacak demiryolunu tercih ediyordu[17].

Haydarpaşa-Bağdat hattının İzmit'e kadar olan ilk kısmı Osmanlı Hükûmeti tarafından inşa edilmiş iken Ankara'ya kadar uzatılacak kısım için Deutsche (Doyçe) Bank tarafından kurulan Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi'ne 1888'de verilen imtiyazı müteâkip hat 31 Ocak 1892'de tamamlanarak işletmeye açıldı. Aynı şirket 1896'da Eskişehir-Konya, 1899'da Ârifiyye-Adapazarı hatları inşalarını da tamamlayarak hizmete açtı. Eskişehir-Konya hattıyla aynı zamanda imtiyaz verilen Ankara-Kayseri hattının başlaması için ise epey zaman geçmesi gerekti. Konya-Bağdat hattının devamı da Mart 1902'de yine Alman Şirketine verildi. Yolun fazla kâr bırakacak gibi görünmemesi, devletin de inşaata katkıda bulunmasını gerektirdi ve 1903'de yapılan anlaşma ile, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan Hükûmeti'nin demiryolları inşası için "Union Pasific Şirketi"ne tanıdığı haklara benzeyen haklar tanındı. Ez-cümle, 54.000.000 franklık *Osmanlı Bağdad Demiryolu* tahvili çıkarılarak kumpanyaya teslim edildi. Ayrıca, demiryolunun geçeceği toprakların kumpanyaya devri, taş ocaklarının bedelsiz kullanımı, kerestenin devlet ormanlarından tazminatsız kesilmesi ve demiryolunun geçeceği yerlerde arkeolojik kazılar yapma hakları da bahşolundu. Böylece 1903'de başlayan inşa faaliyeti merhale merhale Bağdat'a kadar gerçekleştirildi. Bu arada demiryolu için ikinci ve üçüncü tertip tahviller çıkarıldı. Fakat ümid edilenin aksine, gümrük resimlerinde yapılan %3 artışın bu inşaata tahsisi mümkün olmayınca kumpanya, hattın geri kalan kısmının Bağdat-Basra arasındaki haklarından vazgeçip, garanti olmaksızın sadece Bağdat'a kadar olan mesafeyi tamamlamayı kabûl etti (1911). Demiryolunun Halep'e kadar olan kısmının tamamlanıp ilk trenin buraya ulaşması I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunun işgalinden birkaç gün önce oldu. Bu arada, demiryo-

[17] E. M. Earle, *Bağdad Demiryolu Savaşı*, çev. K. Yargıcı, İstanbul 1972, s. 67-75.

lunun Akdeniz sahilleriyle bağlantısını sağlayan İskenderun hattı da inşa edildi[18].

Liman şehirlerini iç merkezlere bağlayan Adana-Mersin (1886) hattı iltizama verilerek yaptırıldı. Yafa-Kudüs hattı için 1875'de bir Fransız şirketine imtiyaz verildiyse de yapım gerçekleştirilemediğinden 1888'de imtiyaz bir Fransız şirketine devredildi. 1891'de başlayan inşaat 1892'de tamamlandı. Kilometre garantisi olmayan şirketin bir müddet sonra mâlî sıkıntıya girmesi dolayısıyla hattın işletilmesi 1894'de kesintiye uğradıysa da bir süre sonra yeniden faaliyete geçirildi[19]. Fransızların iktisâdî menfaatları bu bölgeyle yakından ilgilenmelerine sebeb olduğundan Beyrut-Şam-Müzeyrib hattı ile Beyrut-Şam-Hama hattının yapımları, Beyrut-Şam şosesini yapıp işleten Fransız firmasına verilen imtiyazla sonunda tamamlanıp işletmeye açıldılar[20].

Hacca gideceklere kolaylık sağlamak düşüncesi de bulunmasına rağmen esas gâyesi bu bölgedeki Osmanlı nüfûzunu kuvvetlendirmek olan ve bir Alman mühendis tarafından Türk-Müslüman sermayesiyle ve tamamen Türk emeğiyle yapılmasına girişilen Şam-Hicaz demiryolu fikrine yabancılar altından kalkılamayacak bir teşebbüs olarak bakmışlardı. Ancak Sultan Abdülhamid kendisi 50.000 lira bağışladığı gibi gerek Osmanlı toprakları, gerekse diğer memleketlerdeki müslümanları yardım yapmaya çağırmış, nitekim giderlerin yaklaşık %10'a yakın bir kısmı yurt dışındaki müslümanlardan gelmiştir. Yurt içinde ise nakdî yardımdan başka bazı bölgeler aynî yardımda da bulunmuşlardır. Meselâ Muğla ve çevresi traversler için kereste, Ereğli ise kömür bağışında bulunmuşlardır. 1901-1908 yılları arasında yapılan bu tesise müslüman halktan, iânede bulunanlar, yardımlarının miktarına göre, madalya ile mükâfatlandırılmışlardır. Hicaz demiryolu için biri İstanbul, diğeri Şam'da olmak üzere iki komisyon kurulmuş olup

[18] Earle, *a.g.e.*, s. 81 vd.

[19] Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje*, İstanbul 2010, s. 45.

[20] Morawitz, *a.g.e.*, s. 326-330.

bunlardan İstanbul'daki kararları vermekte, Şam'daki ise inşaatın yürütülmesini sağlamaktaydılar.

İnşaata, Şam'ın bir km. güneyinde bulunan Kadem mevkiinden Sultan II. Abdülhamid'in cülûsunun 25. yıldönümü olan 1 Eylül 1900'de başlandı. Fakat kısa bir süre sonra Türk mühendislerinin demiryolu inşaatında tecrübelerinin olmadığı görüldüğünden Alman bir mühendis teknik hey'etin başına getirildi.

Şam'la Müzeyrib (Der'a) arasında Fransızlar tarafından yapılan demiryolunun kullanılmasına Fransız şirketi müsaade etmediğinden ona paralel bir hat inşasına girişildi. Ancak, deniz yoluyla gelecek malzemenin naklinin Fransız şirketince yapılan demiryolunca taşınması maliyeti yükselttiğinden Hayfa-Müzeyrib arasında yapılan bir ek hatla bağımlılıktan kurtulundu. Şube hattı 1905'de tamamlanıp 1906'da işletmeye açıldı.

Müzeyrib-Medine hattı büyük güçlüklerle tamamlandı. Zîrâ, bedevîler, kervan taşımacılıklarına zarar vereceği için demiryolunu şiddetle sabote ettiler. Hayli mücadele ve çatışmalardan sonra demiryolu Medine'ye ulaştı. Proje, Medine ile Mekke ve bunun şube hattı olacak, özellikle Hindistan Müslümanlarının hac ziyaretini kolaylıkla yapabilmeleri için Mekke ile Cidde arasında bir şube hattı yapılması idi. Ne var ki, bedevî saldırıları yanında Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in şiddetli muhalefeti dolayısıyla demiryolu Medine'de kaldı. Bu arada I. Dünya Savaşı çıkmış ve Osmanlı Devleti de harbe girmiş, sonuçta bu toprakları da kaybetmiş olduğundan proje gerçekleştirilemedi[21].

[21] Hicaz demiryolu hakkında şu eserlerde tafsilâtlı bilgi bulunmaktadır: Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 2000; Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje*, İstanbul 2000.

2. Deniz Ulaşımı

a. Deniz Yolları

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında Karasi Beyliği'nin tekneleri kullanılmış, Karamürsel, Edincik, İzmit ve Gelibolu'nun fethinden sonra ise burada tersaneler kurulmuştur.

Deniz yolları ise gerek Akdeniz, gerekse Karadeniz'de sağ ve sol kollar olmak üzere İstanbul veya Üsküdar'dan başlamaktaydı[22].

Deniz Yolları

Deniz	Sağ kol		Sol kol	
	Başlangıç	Bitiş	Başlangıç	Bitiş
Akdeniz	İstanbul	Ortona (İtalya)	Üsküdar	Südde (Cebelitarık) Boğazı
Karadeniz	Üsküdar	Faş	İstanbul	Özek

b. Deniz Taşımacılığı

Osmanlı limanları arasındaki deniz taşımacılığı genellikle Osmanlı bandırası taşıyan gemilerle yapılmakla beraber ihtiyaç duyuldukça yabancı gemiler de kullanılmıştır. Özellikle Osmanlı tekneleri tonaj bakımından nisbeten küçük olduklarından uzak limanlar arasında yabancı gemilerinden daha geniş ölçüde faydalanılmıştır. Ayrıca, kaçak eşya bulunması dolayısıyla seferden men' edilen tekneler de ihtiyaç

[22] Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s. 139, 146.

halinde Osmanlı limanları arası taşımacılıkta kullanılmışlardır[23]. XVIII. yüzyılda yabancı gemilerden faydalanma giderek artmıştır. 1780'li yıllarda Fransa'nın Akdeniz limanlarına bağlı 150 gemi, Doğu Akdeniz ile Afrika limanları arasında sefer yapıyordu[24]. Maamafih, uzun süren İngiliz-Fransız harbi, bu gemilerin yerini Rum gemilerinin almasına sebeb olmuş ve yelkenli gemilerin yerlerini buharlılara bırakmasına kadar, özellikle Ege'de taşımacılık işini daha ziyade Rum kaptanlara âit gemiler yürütmüştür.

XIX. yüzyıl öncesinde Karadeniz'e yabancı gemi girmesi çok nâdiren vuku' bulduğu için taşımacılık da hemen tamamen Osmanlı gemileriyle yapılmış; gemi reisleri kefalete bağlanıp, *izn-i sefine*ler[25] (gemi geçiş izni) verilerek Karadeniz'e açılmışlardır. Yabancı devlet bayrağını taşıyan gemilerin Karadeniz'de serbest seyr ü sefer hakkını kazanmalarından sonra başta Avusturyalı olmak üzere Rus, İngiliz ve Fransız şirketleri hem Avrupa ile Osmanlı limanları, hem de Osmanlı limanlarının birbirleri arasında muntazam seferler düzenleyerek, Türk bandıralı gemilerin sayı bakımından üstün olmasına rağmen, yolcu ve yük taşımacılığında büyük faaliyet göstermişlerdir. Hatta bu konuda daha da ileri giderek XIX. yüzyılın ortalarına doğru Marmara, İstanbul Boğazı ve İzmir Körfezi gibi yerlerde de taşımacılığa başlamışlardır.

İlk zamanlarda Osmanlı idarecileri, Türk gemilerinin bu ihtiyaçları karşılamasının imkânsız olması dolayısıyla, yabancıların faaliyetlerine ses çıkarmamışlarsa da doğrudan doğruya imtiyaz vermekten kaçınmışlar; Osmanlı seyr ü sefer şirketlerinin kuruluşundan sonra ise, Türk sularındaki kabotaj hakkına yabancı gemilerin müdahalesini yasaklamışlardır. Buna rağmen, bir kısmı hurda denilebilecek kadar eskimiş

[23] Mühimme defterlerinde bu konuyla ilgili hükümler bulunmaktadır. Örnekler için Kütükoğlu, *İzmir*, s. 35-36'ya bakılabilir.

[24] Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago 1980, s. 152.

[25] Bu defterler hakkında İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6 (İstanbul 1991), 21-35.

gemilerle Osmanlı sularındaki seyr ü seferden büyük kârlar sağlayan yabancı kumpanyaların faaliyetlerini tamamen durdurabilmek mümkün olamamıştır. Halbuki, İstanbul Boğazı'ndaki seyr ü seferi üstlenen özel bir Osmanlı kuruluşu olan *Şirket-i Hayriye*'den başka Tersane'ye bağlı olarak *Fevâid-i Osmâniye* adıyla kurulan, sonra adı *Aziziye* ve nihayet *İdâre-i Mahsûsa* olarak değiştirilen kuruluşlar, daha önce imtiyaz verilmeksizin bu hatlarda çalışan yabancı şirketlerin büyük muhalefetleriyle karşılaşmışlar, bu karşı koymalara ve karşılaştıkları imkânsızlıklara rağmen İstanbul ile Cidde ve Afrika'ya kadar olan limanlar arasında taşımacılığı yürütmüşlerdir. Bundan başka, Mısır'da kurulan *Hidiviye Kumpanyası*, İskenderiye-İstanbul; İzmir'de körfez içinde vapur işletmek üzere kurulan *Hamidiye Kumpanyası* ise, bir ara körfez dışına da taşarak bazı adalar ve Ayvalık'a kadar seferler yapmışlar[26]; böylece Türk halkını yabancı gemilerle seyahat etmek mecburiyetinden kurtarmışlardır.

Dış ticaret bakımından ise yabancı gemiler daima önde gelmişlerdir. 1823'deki bir fermanla Avrupa ile olan ticaretin Osmanlı gemileriyle yapılması emredilmişse[27] de özellikle buharlı gemilerin devreye girişinden sonra bu, hiçbir şekilde mümkün olamamıştır.

c. Liman ve Rıhtımlar

Osmanlı topraklarının gerek Akdeniz, gerekse Karadeniz sahillerinde pek çok tabiî liman bulunmaktaydı. Gemilerin uygun olmayan hava şartlarında bu limanlara sığınmaları ve ihtiyaçlarını hiçbir mâni olmaksızın temin edebilmeleri yalnız Osmanlı gemilerine değil, aynı zamanda Avrupa devletlerine verilen ahidnâmelerle bu devletlere âit gemilere de tanınmıştı. Karadeniz'de Trabzon, Sinop, Amasra, Varna,

[26] Osmanlı sularında seyr ü sefer yapan şirketler hakkında genel bilgi için bkz. Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 165-206. Münhasıran Hamidiye şirketi için: Sadık Kurt, "Hamidiye Vapur Şirketi (1884-1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1 (İzmir 1991), 71-107.

[27] Issawi, *a.g.e.*, s. 154-155.

Ege'de İzmir, Selânik, Akdeniz'de Antalya, İskenderun, Beyrut gibi mahfuz limanlar gemiler için gerçekten iyi birer barınak teşkil ettikleri gibi hinterlandları ile bağlantıları olması da deniz ticareti açısından büyük avantaj sağlıyordu. Ancak, XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu limanların hiçbirinde ne yanaşabilecekleri rıhtımlar, ne de yükleme-boşaltma tesisleri mevcuttu. Gemiler, açığa demirler, yolcu ve yükler kayık ve mavnalarla sahile taşınırdı. Rıhtım yapımından önce İstanbul'da Sarayburnu ile Galata Köprüsü arasında gemilerin taşıdıkları bayraklara göre numaralandırılmış, bağlandıkları dubalar vardı[28].

XIX. yüzyılda değişen şartlar, bir taraftan demiryollarının yapımı ile emtianın limanlara akışını kolaylaştırıp sür'atlendirirken diğer taraftan da gemilerin aynı şekilde yüklenip boşaltılmalarını zarurî kıldığından demiryollarına paralel olarak rıhtımlar inşasına başlandı. Demiryollarında olduğu gibi rıhtımlar inşasında da yabancı sermaye devreye girdi. Bazı limanların inşası ise demiryolu şirketlerine veya onlarla bağlantısı olan kişi yahut kuruluşlara verildi. Nitekim, Varna rıhtımı inşaatı, Varna-Ruscuk demiryolunun tamamlanmasından dört ay önce, Temmuz 1867'de demiryolu şirketi kâtibinin mümessili olduğu şirkete verildi[29].

İzmir'e bir rıhtım yapma fikri de İzmir-Aydın demiryolunun inşasına başlanmasından sonra ortaya çıktı. İzmir'de sahil boyunca "Frenk Mahallesi" denilen yabancıların yaşadıkları mahalle bulunuyor; binaların arka kapıları sahile açıldığından kaçakçılık olayları kontrol edilemiyordu. Konu ilk def'a 1862'de gündeme geldiğinde denizde sal üzerinde demir parmaklıklarla çevrilmiş bir kordon yapılması düşünülmüşken sonradan muntazam bir rıhtım fikri kuvvet kazandı. İlk olarak 1867'de bir İngiliz kumpanyasına verilen imtiyaz bir süre sonra el değiştirerek Fransız Dussaud kardeşlere geçti. İlk etapta İngilizlerin itirâzı üzerine gümrük önünde bırakılan 100 arşınlık kısmın dışında kalan

[28] Bu dubaların yerleri 1873 Liman Nizamnâmesi ile kesin olarak belirlenmişti: Ali İhsan Gencer, "Dersaadet'te Liman Nizamnamesi", *I. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, İstanbul 2006, s. 373.

[29] Rıhtım mukāvele ve tarifesi. *İmtiyâzat ve Mukāvelât*, I, İstanbul 1302, s. 401-406.

kordon 1876'da tamamlandı, müteâkıben gümrük önündeki kısım da bitirilerek hizmete açıldı. Böylece, bir taraftan gemilere kolaylık sağlanırken, diğer taraftan gümrük kaçakçılığının da önüne geçilmiş oluyordu[30].

İzmir rıhtımının inşaatı sürerken Rumeli'nde İstanbul-Selânik, İstanbul-Mitroviç demiryolları ile Selânik-Manastır ve Selânik-Serez karayollarının inşası sırasında Selânik'de vali bulunan Sabri Paşa, Selânik rıhtımının inşasına teşebbüs etti ki, Türk sermayesi ile girişilen bir teşebbüsdür. Sermaye yetersizliği sebebiyle 1874'de tatil edilen inşaata, Edmond Bartissol adlı Fransızla yapılan anlaşmayı (1896) müteâkip yeniden başlanmışsa da Yunan harbi ve Şark demiryolları kumpanyası ile çıkan ihtilâf dolayısıyla tamamlanması gecikmiştir[31].

Beyrut liman ve rıhtımı inşaatı için ise Beyrut-Şam Yolu Osmanlı Kumpanyası'nın da içlerinde bulunduğu bir kumpanyaya Temmuz 1887'de imtiyaz verildi. Haziran 1889'da başlanan inşaatın[32] tamamlanmasını müteâkip 1894'de kumpanya gelir sağlamağa başladı[33].

Deniz trafiğinin en fazla olduğu İstanbul'a rıhtım yapılması bu limanlardan sonradır. Her ne kadar, 1875'de fenerler imtiyazını almış olan Marius Michel (Mişel Paşa)'e 1879'da İstanbul rıhtımları inşaatı imtiyazı verilmişse de, Haliç'in zemininin çamurlu oluşu dolayısıyla firmalar burada inşaat yapmaktan çekindiklerinden uzun süre faaliyete geçilememiştir. 1890'da yenilenen imtiyaza rıhtımla birlikte Haliç'de iki köprü ile gümrük yakınında dok ve antrepolar yapımı da eklenmiştir. 1892'de Galata sahilinden başlanan inşaatın bu kısmı 1895'de bitirilmiş ve ilk vapur eylül ayında rıhtıma yanaşmıştır. Galata rıhtımı inşaatı henüz tamamlanmadan 1894'de İstanbul tarafında da faaliyete

30 Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, sayı XXXII (1979), 499 vd.

31 Tafsilât için bkz. Ali Ramazanoğlu, *Selânik Rıhtımının İnşâsı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.

32 *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut*, s. 282-289.

33 Karal, *OT*, VIII, 464.

başlanmışsa da 1896'daki çöküntü, inşaatın seyrini yavaşlatmış; buna rağmen rıhtım, 1900 şubatında bitirilmiştir[34]. Mahfuz bir limana sahib olmadığı için kuzey ve güney rüzgârlarına açık olan ve dolayısıyla kötü hava şartlarında yükleme ve boşaltma işleri pek güçlükle gerçekleştirilen Haydarpaşa rıhtımı inşaatı için ise 1899 martında *Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi* ile bir mukāvele yapılmıştır. Bu mukāveleyle şirket, doklar ve yükleme-boşaltmayı kolaylaştırıcı her türlü inşaatı yapmak hakkını da almıştır. 1902'de rıhtımın inşası için *Haydarpaşa Liman Şirketi* adıyla yeni bir şirket kurulup inşaat işi ona devredilmiş[35]; 1904'de de işletmeye açılmıştır.

Derince limanının inşası da İstanbul'unki ile aynı yıllara rastlar. 1895'de imtiyaz verilen Alman firması, inşaatı kısa zamanda bitirerek 1896'da işletmeye açmıştır.

1911'de Bağdat Demiryolu Kumpanyası ile demiryolları için ilgili yeni anlaşmalar yapılırken, rıhtım, dok, antrepolar yapımını üstlenmek üzere, İskenderun limanı imtiyazı 99 yıllığına Haydarpaşa Liman Kumpanyası'na verilmiştir[36].

Böylece XX. yüzyılın başlarında yabancı sermaye ile gerçekleştirilmiş olsa dahi belli başlı sahil şehirlerinin liman ve rıhtımları ile onları hinterlandlarına bağlayan demiryolları, çok daha az olarak da şoseler inşa edilmiş; böylece ticaret ve taşımacılık daha düzenli bir hale sokulmuştur.

34 Zihni Bilge, *İstanbul Rıhtımlarının Tarihçesi*, İstanbul 1940, s. 1-11.

35 du Velay, *a.g.e.*, s. 397.

36 Earle, *a.g.e.*, s. 126.

B. HABERLEŞME

1. Posta Teşkilâtı

a. Ulak-Menzil Sistemi

Osmanlı ülkesinde XIX. yüzyıla kadar haberleşme *ulak – menzilhane* esasına dayanmakta; bu da resmî haberleşmeler için kullanılmaktaydı. *Nuzl* (نزل) kökünden gelen menzil, inme mânâsında bir kelimedir. Burada ise konak, konak yeri, iki konak arası yol gibi mânâlarda kullanılmaktadır. Sultan Kanûnî Süleyman devrinde Lütfi Paşa'nın sadaretinden önce, haberleri yerine ulaştıran ulakların, halka zarar verecek hareketlerde bulunmaları dolayısıyla bu devirde yeni bir düzenlemeye gidilmişti[37]. Anadolu ve Rumeli'deki yollar üzerinde arazinin coğrafî durumu gözönüne alınarak belli aralıklarla menziller teşkil edilmiştir. Ulaklar bu menzillerde beygirlerini, belli bir ödeme karşılığında değiştirerek yollarına devam ederlerdi. Sefer sırasında, gerek duyulduğunda geçici olarak, yeni menziller ilâve edilir ve menzillerdeki beygir sayıları da arttırılırdı. Maamafih sulh zamanında da menzil aralarının uzun olması halinde yeni menzillerin ihdas edilmesi mümkündü. Devlet tarafından tayin edilen menzilcilerden başka menzilin bulunduğu çevrenin halkı da menzilkeş (=menzilçeken) adıyla menzilcilik vazifesi görürlerdi. Gizliliği olan mühim haberler ise varacağı noktaya kadar *in'am hükmü* olan tek bir ulak tarafından götürülmüştür[38].

Yolların ticarî veya özel olarak kullanılması halinde konak yerleri, sefer sırasında kullanılanlardan farklı idi. Bunlar, diğer menzillerin yakınlarında da olabilen han ve kervansaraylardı.

Gerek Anadolu, gerekse Rumeli'deki yollar üç kola ayrılıyordu.

---

37 "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", yay. Mübahat S. Kütükoğlu, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 66-67.

38 Halaçoğlu, *Ulaşım ve Haberleşme*, s. 4.

Anadolu ve Rumeli'deki yolların başlangıç ve bitiş noktaları

Bölge	Kol	Başlangıç	Bitiş
Anadolu	Sağ	Üsküdar	Şam
	Orta	Üsküdar	
	Sol	Üsküdar	Erzurum
Rumeli	Sağ	İstanbul	
	Orta	İstanbul	Belgrad
	Sol	İstanbul	

b. Osmanlı Postaları

Halkın haberleşmesini temin eden *posta teşkilâtı*nın kurulması ise ancak Tanzimatın ilânınından sonra mümkün olmuştur. *Tatar* adıyla da anılan ve mektubları gideceği yere ulaştıran, bunun için de menzillerde atlarını değiştiren *ulak*lar, Sultan I. Abdülhamid saltanatında *Tatarân Ocağı* adı altında teşkilâtlandırıldılar. Gerçek mânâda bir posta teşkilâtının kurulmasına ise, diğer yenilik hareketleriyle birlikte, ilk def'a Sultan II. Mahmud saltanatında teşebbüs edildi. 1832'de İstanbul-İzmit arasında bir posta yolunun yapımına, 1834'den itibâren de taşımacılığa başlandı. Aynı yıl Serasker Husrev Paşa tarafından menzilhane usûlünün terkiyle posta sistemine geçilmesi konusunda bir teşebbüste bulunulduysa da bunun gerçekleşmesi için birkaç yıl beklemek gerekti. 1839'da gerek Anadolu, gerekse Rumeli'ye gönderilecek "tahrîrât-ı mühimme" denilen devlete âit yazıların *posta usûlüne uygun bir şekilde* nakli mümkün oldu. Ekim 1840'da *Posta Nezâreti*'nin kurulması ile birlikte haftada bir def'a olmak üzere İstanbul'dan Anadolu ve Rumeli'ye posta çıkarılmaya başlandı.

Posta Nezâreti önce İstanbul'da teşkilâtlandı. 1842 başında nâzır hariç 8 memur, 15 posta tatarı olmak üzere 23 vazifeli varken aynı yılın sonunda bu rakam 16 memur, 30 tatar olmak üzere 46'ya, 1843

başında ise 70'e yükseldi; teşkilât geliştikce bu sayılar da arttırıldı. 1852-1857 yılları arasında Avrupa memleketlerindeki gibi postanın iltizamla idaresi denendiyse de bir süre sonra bundan vaz geçilerek teşkilâtın kadrosu da genişletilmek üzere yeni bir düzenlemeye gidildi.

1863'de mektublara pul yapıştırılmasına başlandı. İstanbul'un muhtelif semtlerinde on posta mevki'i belirlenirken şehrin çeşitli yerlerine de posta kutuları konularak halka kolaylık sağlanmasına çalışıldı. Şehiriçi mektublaşmanın daha düzenli yapılabilmesi için 1865'de *Birinci Şehir Postası* adıyla bir teşkilât kurulup ikinci def'a denenen iltizamla idareden sonra Postahane-i Âmire'nin idaresi altında olarak, *İkinci Şehir Postası* adıyla sur içinde dört, Galata tarafında iki, Boğaz'da beş şube ile Kadıköy, Üsküdar ve Büyükada'da birer olmak üzere postahaneler açılması yoluna gidildi (1869). 1871'de ise Posta ve Telgraf nezâretleri birleştirildi[39].

Posta Nezâreti İstanbul'la birlikte taşra şehirlerinde de teşkilâtın şubelerini açma yoluna gitti. İlk olarak Edirne'de kurulan Posta müdürlüğünü diğer şehirlerdekiler takib etti. Postahane açılan şehirlerin, özellikle Tanzimatın tatbik sahasına giren yerlerde olması tercih edildi. 1868'de *tatar caddesi* (posta yolu) üzerinde Anadolu'da 142, Rumeli'de ise 116 merkez çalışır durumdaydı. Müdürlük kurulan merkezler arasında muntazam posta seferleri gerçekleştirilirken teşkilât içine alınmamış olanlarda eski tatar-menzilhane sistemindeki elemanlar, mahallî idareciler ve menzilci yahut jurnal kâtipleri nezâretinde posta taşıma işlerini yürütmekteydiler.

Posta taşımacılığı başlangıçta sadece mektublara münhasır iken tüccarın istekleri üzerine 1841'den îtibâren muntazam postalarda emânet ve surre akçeleri ile numûne eşyalarının da taşınmasına başlandı. Fakat, taşımacılığın hâlâ hayvanlarla yapılması, yük taşımacılığının ise posta hizmetlerini aksatması dolayısıyla 1858'de yük taşımacılığından vaz geçilip sadece mektup ve emânet akçesi taşınmasına karar verildi; fakat karar, ancak 1866'da tatbik mevkiine konabildi. 1871 temmuzunda çıkarılan *İkinci Posta Nizamnâmesi* ile, mektup, hurclara sığacak ve posta ile gidebilecek miktarlarda olmak şartıyla altın ve gümüş meskûkât, mücevher, ticaret eşyası numûneleri ile iki okkayı (yaklaşık 2,5 kilo) aşmayan kitap vs.nin taşınabileceği kabûl olundu.

[39] Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 140-152.

Posta ücretlerine gelince: Mesafe, taşıma vasıtası, ağırlık, ücret tesbitinde rol oynayan faktörlerdi. Nitekim, deniz yoluyla yapılan nakliyat, kara yoluyla yapılana nazaran daha ucuz olduğundan posta ücretleri de düşük tutuluyordu. Bunun içindir ki Posta Nezâreti, deniz taşımacılığına ehemmiyet vermiş; başlangıçtan îtibâren Trabzon ve Erzurum postalarını deniz yoluyla taşımış; 1859'da iki gemi satın alarak deniz nakliyatını geliştirmiş; 1863'de ise *Sahil Postaları* teşkilâtını kurmuştu. 1860'lı yıllarda demiryollarının devreye girmesinden sonra ise demiryolu geçen yerlerdeki nakliyat sür'atlenip ücretler ucuzlarken, tatarlar tarafından hayvanlarla yapılan posta nakliyatı eski şekliyle daha bir süre devam etti[40].

c. *Yabancı Postaları*

Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılda posta teşkilâtını kurmasından çok önce ülkede ecnebî postaları faaliyet gösteriyorlardı. İlk def'a Sultan III. Ahmed saltanatında (1703-1730) Avusturya Devleti tarafından, Viyana ile İstanbul'daki sefaretleri arasında posta servisi şeklinde başlayan ve ilk zamanlar gizli olarak yapılan taşımacılık, 1791 Ziştovi Muâhedesi'nde yer alan Avusturya kuryelerinin Osmanlı topraklarında serbestçe gidip gelebilecekleri maddesinden sonra alenî hale gelmiş; 1821'den îtibâren ise muntazam posta servisine dönüşmüştü. Daha XVIII. yüzyıl ortalarından îtibâren İstanbul, İzmir, Selânik gibi başlıca merkezlerde 78 postahane açan Avusturyalılar, posta taşımacılığını *Lloyd* ve *Tuna Buharlı Gemi Kumpanyaları* vasıtasıyla yürütüyorlardı.

1783 Rus Ahidnâmesi'ne konan tarafların ticaretini kolaylaştırmak üzere hududa gidip gelecek ulakların hareketlerini sür'atlendirmek maddesi de, zamanla, bu devletin Osmanlı topraklarında posta

[40] Yazıcı, *Haberleşme*, s. 153-170.

hizmetlerine başlaması neticesini doğurmuştu. Kırım Harbi sırasında Rus postalarının faaliyeti kesintiye uğramışsa da 1857'den îtibâren yeniden başlayan taşımacılık, *Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi* tarafından yürütülmüştü. Şirket vapurlarının Karadeniz'de Batum'dan başlayan seferleri İstanbul'dan geçerek Trablusşam'a kadar uzandığından bu limanlar arasında posta servisi de faaliyet gösteriyordu.

Fransız ve İngilizler ise posta taşımacılığı işine XIX. yüzyılda girmişlerdi. İlk olarak 1812'de kurulan Fransız postaları, Yunan Harbi sırasında 1827'de kapanmış; on yıl sonra yeniden faaliyete geçtikten sonra ise 45 postahane açılmıştı.

1832'de kurulan İngiliz postaları ise İstanbul, İzmir ve Beyrut'ta faaliyet göstermişler; 1900'de bunlara Selânik de katılmıştı. İngilizler, Hindistan'la alâkaları dolayısıyla, Bağdat ve Basra'da Hint postalarının birer şubesini açmışlardı.

İstiklâllerini kazandıktan sonra Yunanlılar, 1869'da İtalyanlar ve birliklerini tamamlamalarını müteâkip Almanlar da bu işe el atmışlardı. Yunanlılar, İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Rumeli'deki bazı şehirlerde; İtalyanlar Trablusgarb'da; Almanlar ise İstanbul, İzmir, Beyrut, Kudüs ve Yafa'da postahaneler açmışlardı.

Bu yabancı postalar arasında en geniş ağ kurmuş bulunan, gerek sür'at, gerekse ücret bakımından diğerleriyle kolaylıkla rekâbet edebilen Avusturya postalarıydı. Fransız postaları, ikinci def'a faaliyete geçtikten sonra, Avusturya'ya rakib olmağa çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Zîrâ, Avusturya postaları, hem hareket saatinden onbeş dakika öncesine kadar mektup kabûl ediyorlar; hem ücretleri Fransızlara nisbetle düşük tutuyorlar; hem de değişik istikametlerden gelip gidecek postaların saatlerini ayarladıklarından, sadece İstanbul muhaberâtı bakımından değil, İstanbul üzerinden yapılan Karadeniz ve Rusya muhaberâtı bakımından da daha avantajlı bir durumda bulunuyorlardı[41].

[41] Issawi, *a.g.e.*, s. 164-165.

Osmanlı posta teşkilâtının kurulmasından sonra da yabancı postaları faaliyetlerini devam ettirdiler. Osmanlı Hükûmeti, bunların kaldırılması huûsunda epey uğraştı. Özellikle kontrolsuz olan bu postalar dolayısıyla memlekete kaçak olarak mücevherat ve çeşitli kıymetli eşya sokulduğu için Gümrük Emâneti konuya titizlikle eğildi. Bir taraftan halkın Osmanlı postasına rağbetini arttırmak için 1863'de sahil şehirleri arasında taşınacak mektuplar için özel tarifeler tatbik edilirken, diğer taraftan da demiryollarında yabancı posta torbalarının taşınmasının yasaklanması gibi tatbiki mümkün olmayacak tedbirlere baş vuruldu. Ancak bu tedbirlerden hiçbiri Osmanlı postalarını güçlendirip yabancı postalarını tesirsiz kılma husûsunda başarılı olamadı.

1871'de müdürlüğün nezârete çevrilmesinden sonra yabancı postaların lâğvı konusunda Avrupa devletlerinin posta nâzırları ve İstanbul'daki elçilikleri ile yapılan temaslar da sonuç vermedi. Sefaretler, Osmanlı postalarının, yabancı postaların gördükleri işi görebileceğinde şübhe izhar edince hariciye daha fazla ısrar etmekten çekindi. Konu çeşitli tarihlerde birkaç def'a daha gündeme geldiyse de istenilen sonuç alınamadı. Ancak, Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapan Yunan gazetelerini gizlice memlekete sokan Yunan postalarından İstanbul'daki 1868'de, diğerleri de 1881'de kapatıldılar. 1883'de kapatılan İtalyan postaları 1908'de yeniden faaliyete başladıysa da Trablusgarb Harbi'nin çıkmasıyla sulhun yapılmasına kadar yeniden kapatıldı. Diğer devletlere âit postalar ise 1914'e kadar Osmanlı posta taşımacılığı ile birlikte faaliyetlerini sürdürdüler[42].

2. Telgraf Şebekesi

Elektrikli telgrafın Avrupa ve Amerika'da henüz tesis edildiği 1840'lı yıllarda Osmanlı sarayında da haberleşmeye sür'at getiren bu sisteme ilgi duyulmuş ve 1847'de Beylerbeyi Sarayı'nda denenmiş olmasına rağmen Osmanlı topraklarında telgraf şebekesi kurma çalışma-

[42] Salih M. Kuyaş, "Posta Tarihi ve Kapitülasyon Postaneleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 1 (Ocak 1984), 51-53; sayı 2 (Şubat 1984), 93-94.

ları Kırım Harbi sırasında başlamıştır. 1854'de ilk kurulan hattın gâyesi Fransız ve İngilizlerin, birlikleriyle haberleşmelerinde sür' atli hareket etmek istemeleriydi. Bunun için de Fransızlar Varna-Ruscuk-Bükreş; İngilizler ise Varna-Balıklava hatlarını yapmayı plânlamışlardı. Aynı tarihlerde Osmanlı şehirleriyle Avrupa arasındaki haberleşmeyi sağlayacak hatlar için bazı firmalardan da teklifler gelmeğe başlamış; Osmanlı topraklarındaki hatların tesisi yabancı mühendisler, fakat Türk emeği ve sermayesi ile gerçekleştirilmiştir.

1855'de, Rumeli topraklarında İstanbul'dan başlayan ve Edirne'de ikiye ayrılarak biri Filibe-Sofya-Niş üzerinden Belgrad'a ulaşan; diğeri, Şumnu'da Fransızların daha önce yaptıkları Varna-Şumnu hattına birleşen hat yapıldığı gibi İngilizlerin yaptıkları Çanakkale-İskenderiye hattına bağlanan İstanbul-Çanakkale hattı ile Hindistan'ı Avrupa'ya bağlayacak olan hattın Osmanlı toprakları dahilinde kalan kısmı da Türk sermayesi ile meydana getirilmiştir. Önce Üsküdar-İzmit ve İzmit-Sıvas arasındaki hatlar çekilmiş; Bağdat-Basra hattının İngilizler tarafından yapılan Hindistan-Basra hattına birleşmesiyle 1864'de Hindistan'ı karadan Avrupa'ya bağlayan telgraf hattı tamamlanmıştır.

İngiltere-Avusturya işbirliği ile tesis edilmesi plânlanan Avrupa-Hindistan arasındaki ikinci telgraf şebekesinin Akdeniz üzerinden yapılacak kısmı Adriyatik sahili-Girit-İskenderiye-Suriye sahili yolunu takib edecek, bura ile Basra Körfezi arasındaki kısım ise Fırat Vadisi boyunca tesis olunacaktı[43]. İskenderiye'de ayrılan bir kol ise karadan Süveyş'e geldikten sonra Kızıldeniz-Aden üzerinden Hindistan'a bağlanacaktı. 1855'de padişahın tasdik ettiği bu projenin İngiltere tarafından finanse edilmesine karşılık işletme hakkı 99 yıllığına İngiliz şirketine verilmekte; ayrıca, İngilizlere, önceden haber vermeleri şartıyla, Cidde, Savakin, Kamran Adası ve Yemen'de istedikleri yere hat çekebilmeleri; telgraf malzemesinin gümrükten muaf tutulması gibi haklar tanınmaktaydı. Osmanlı Hükûmeti bu imtiyazı verirken vergilerin zamanında ödenmesi ve Osmanlı resmî telgraflarına öncelik tanınmasını şart koşuyordu[44].

[43] W. P. Andrew, *Euphrates Valley Route*, s. 230.

İngilizlerin Akdeniz üzerinden geçirmeği plânladıkları ikinci hat Malta-İskenderiye arasındaydı ve birincinin başarısızlığının, ikinci hat için imkân aramaktan kaynaklandığı ifade ediliyordu. Nisan 1861'de verilen bu imtiyaz, müddetin 85 yıla indirilmesi hariç, Kızıldeniz mukavelesi şartlarını ihtiva etmekteydi[45]. Her ne kadar İngiltere, bunların tesisinde kendi sömürgesi olan Hindistan'la bağlantı sağlamak fikrinden hareket etmişse de topraklarından geçmesi dolayısıyla telgraf hatları, Osmanlılara, özellikle resmî muhaberelerinin sür' atlenmesi açısından büyük fayda sağlamıştır. Başlangıçta muhaberenin Fransızca olarak yapılması zarûreti varken, 1856'da mors alfabesinin Arap alfabesine göre geliştirilmesinden sonra telgraflar Türkçe olarak çekilmeğe başlanmıştır.

[44] Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 63-74.

[45] Bu anlaşmanın metni: *Mecmua-i Muâhedât*, I, 286-288.

Onbeşinci Bölüm

SANAYİ

I. AĞIR SANAYİ

Askerî bakımdan güçlü bir devletin harp âlet ve malzemeleri imalâtına önem vermesi, bunun için fabrika ve imalâthaneler kurması gerekir. Asırlar boyunca seferden sefere koşan Osmanlı ordularının ihtiyaç duydukları harp âlet ve malzemeleri de büyük çapta Osmanlı fabrika ve tezgâhlarında yapılmıştır. Bunun için en büyükleri İstanbul'da olmak üzere bazı merkezlerde tersane, tophane, baruthane gibi tesisler meydana getirilmiştir.

A. TERSANE

1. İlk Tersaneler

a. Osmanlılardan Öncekiler

Osmanlılar gemi inşa ve teçhiz tesislerine *Dârü's-sınâ'a* veya daha yaygın olarak *Tersane* (Lâtin menşe'li dillerde *arsenal*, *darsena* veya benzeri şekillerdeki kelime Türkçeye *tersane* olarak girmiştir) adını vermişlerdir. Etrafı denizlerle çevrili Osmanlı Devleti'nde Karadeniz, Marmara, Akdeniz, Kızıldeniz ile Tuna ve Fırat nehirleri kıyılarındaki tersanelerden başka pek çok liman şehrinde gemi inşa tezgâhları bulunmaktaydı. Bunlardan Sinop, İzmit ve Süveyş'dekiler Osmanlıların buraları zabtından önce de mevcuttu. Meselâ, mahfuz bir liman oluşu ve gemi inşası için gerekli malzemenin civardan kolaylıkla temin edilme imkânına sahip bulunması dolayısıyla, Karadeniz'in tersane tesisi-

ne en elverişli mevki'i Sinop'tu. Anadolu Selçukluları zamanında Antalya ve Alâiye gibi Sinop'ta da gemi inşa tezgâhları bulunuyordu. Daha sonra Candaroğulları Beyliği topraklarına katılan bu bölgenin (1322) Osmanlılar tarafından fethiyle Sinop şehri gibi tersanesi de – İsfendiyar Bey'in, beyliğin başına geçmesiyle İsfendiyar Oğulları olarak da anılan[1]– Candaroğullarından alınmış[2] ve geliştirilerek Galata ve Gelibolu tersanelerinden sonra üçüncü tersane olarak hizmet görmüştü.

Osmanlılardan önce mevcud olan diğer tersaneler İzmit ve Süveyş'te idi. Özellikle Hint Okyanusu'ndaki seferler için gerekli gemiler Süveyş'te inşa edilmiştir. Ancak, diğer tersanelerden farklı olarak, gerek çalışacak işciler, gerekse malzemenin çoğu Tersane-i Âmire'den gönderiliyordu.

b. İlk Osmanlı Tersanesi

İlk büyük ve muntazam Osmanlı tersanesi 1390'da inşasına başlanan Gelibolu tersanesi idi. Tersane inşası limanla birlikte ele alınmış, ayrıca yanına malzeme depoları, fırın ve baruthane yapılmıştı. İstanbul'un fethinden sonra Galata'da inşa edilen tersaneye rağmen Gelibolu tersanesi –Sultan Yavuz Selim devri sonlarından itibâren giderek önemini kayb etmekle birlikte– uzun zaman mevcûdiyetini korumuş; zaman zaman inşaat tatil edilmiş, ihtiyaç duyulunca yeniden faaliyete geçirilmiştir.

2. Fetihten Sonra

a. Tersane-i Âmire

Osmanlı tersanelerinin en büyük ve en faal olanı hiç şüphe yok ki *Tersane-i Âmire* adıyla anılan İstanbul tersanesi idi. Fetihten sonra ilk olarak önce Kadırga Limanı tersane olarak kullanılmış, sonra da Aynalıkavak'ta birkaç gözlük bir tersane inşa edilmişti. Sultan Yavuz Selim saltanatında ise Galata ile Kâğıthane Deresi arasında büyük bir tersane

[1] Yaşar Yücel, "Candaroğulları", *DVİA*, VII (1993), 148.

[2] Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 136, 158.

yapımına girişilerek 1515'de tamamlanmıştı[3]. Sultan Kanûnî Süleyman devrinde daha da gelişen tersanede, tersane binalarından başka baruthane kulesi, kürekhane, dîvânhaneler ve zindan bulunuyordu. İnebahtı mağlubiyetinden sonra ise yeni bir donanma inşâsına girişilirken daha fazla gemi yapabilmek için tersane genişletilmişti.

1709'da tersanenin dışında batı tarafında lengerhane yapıldı. XVII. yüzyıldan îtibâren kalyonların, ağırlıklı olarak kadırgaların yerini almasından sonra ise gemi kızağına benzer inşaat rampalarına ihtiyaç duyuldu[4].

b. Diğer Tersaneler

Sayılan tersanelerden başka XVIII. yüzyıl sonlarında Karadeniz'de; Sinop, Sohum, Marmara'da; Biga Kemer'i, Gemlik, Sultaniye ve Ege'de; Bodrum ile Limni, Midilli ve Rodos adalarında da birer tersane bulunmakta idi. Ancak arşiv belgelerinde bu taşra tersaneleri için tersane kelimesi hiç kullanılmamıştır[5]. Buralarda kalyon ve firkateyn tipi gemiler inşa edilmekteydi. Bunların plânları İstanbul'da hazırlanıyor, inşaatta vazife alacak mühendis ve mimarlar ile denize indirildikten sonra yapılacak kısımlar ve Tersane-i Âmire'ye nakl için ihtiyaç duyulan ustalarla kaptan ve gedikliler İstanbul'dan gönderiliyor, tamamlanıp toplarının yerleştirilmesi ise Tersane-i Âmire'de yapılıyordu[6].

[3] *Âsafnâme* (Kütükoğlu neşri, s. 88)'de Sultan Yavuz Selim'in 300 gözlük bir tersane yapmak tasavvurunda olduğu kayıdlıysa da çeşitli tarihlerdeki tesbitlere göre bu rakam 150'yi bile bulmamış olmalıdır. (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Asırda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 3-4).

[4] Wolfgang Müller-Wiener, "15-19.Yüzyılları Arasında İstanbulda İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992, s. 62.

[5] Bunlardan bahsedilirken "Sinop sahasında kalyon inşası ...", "Bodrum sahasında kalyon ..." gibi ifadeler kullanılmıştır. Nadiren "tezgâh" sözüne de rastlanmaktadır. BOA, Cevdet Tasnifi-BH (Bahriye) belgelerinde bunlara pek çok örnek vardır.

[6] Hazırlamakta olduğumuz Bodrum Tersanesi üzerindeki çalışmamızda bu konuya da yer verilmiştir.

3. Gemi Cinsleri

a. Donanma Gemileri

Osmanlılar denizlerde seyreden donanmaya "büyük donanma", nehir donanmalarına ise "ince donanma" adını veriyorlardı. Bu donanmalarda kullanılan gemi cinsleri farklı olduğu gibi gemiler kürekli ve yelkenli oluşlarına göre de ayrılıyorlardı. Kürek ve yelkenle seyreden gemiler *çekdiri* veya *çekdirme* sınıfına giriyorlardı. Dar, uzun, alçak ve çok sür'atli büyük donanma gemisi *kadırga*, 26-36 oturaklı*, "orta", "paşa" ve "humâyûn" tipleri olan büyük kadırgalar *baştarda*, 40-50 zıra' uzunluğunda 19-24 oturaklı olup daha ziyade takipte kullanılan kürekli gemi *kalite*, 18-19 oturaklı harp gemisi *pergende*, 26 oturaklı, çift katlı harp gemisi *mavna*, kereste ve taş vs. nakliyatı yapılan gemiler *taş* ve *top gemileri* ve daha bazı gemiler ile *kayık*lar bu gruptandı. Yelkenle seyredenlerin başında XVII. yüzyılda geliştirilmiş üç direkli yelkenli harp gemisi olan *kalyon* gelmekte, *firkateyn* daha çok nakliyede kullanılan, fakat top da taşıyan yelkenli bir gemi olan *ağribar*, altı düz 2-3 direkli harp ve nakliye gemisi *barça*, üç direkli gemi *şehtiye*, üç direkli, şehtiyeden büyük harp gemisi *korvet* ve *brik*, iki direkli küçük anbarsız harp gemisi *şalope* adlarını taşımakta; *uskuna* gibi iki direkli ve anbarsız gemiler de bu gruba girmekteydi[7].

XVII. yüzyıl sonlarına kadar her yıl 40 kadırga yapılmak kanun olduğu halde XVIII. yüzyılda kalyon yapımına ağırlık verilmişti. Maamafih, Osmanlı tersaneleri hep aynı tempo ile çalışmazlardı. Deniz seferi açılmadan önce tersanelerdeki inşa ve tamir faaliyetleri artar; diğer zamanlarda ihtiyaç oranında çalışılırdı. XVII. yüzyılda Tersane-i Âmire'de en çok baştarda ve kadırga, ikinci sırada ise kalite, mavna ve firkate inşa edilmişti. Deniz savaşlarında kaybedilen gemilerin yerine hemen yenileri yapılırdı. Nitekim, 1657'de kaybedilen donanmanın yerini doldurmak üzere ertesi yıl faaliyete geçilerek 1660-61'e kadar 60

[7] Bostan, *Tersane*, s. 83-97; ayn. yzr., *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005, s. 169-403; Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları. Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul 2011, s. 50.

gemi inşa edilmişti. Girit seferi, donanmanın yenileştirilmesi gereğini ortaya koyduğundan *kalyon* inşasına başlanmışsa da pek başarılı olunamadığından Köprülü Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde kadırga inşasına dönülmüş; fakat Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın inşa ettirdiği kalyonlardan sonra II. Viyana mağlûbiyetini takib eden yıllarda kalyon inşa faaliyetine, geliştirilerek hız verilmiş ve bundan böyle de Tersane-i Âmire'de kadırga inşası son derecede azalmıştı.

Tersane-i Âmire'de gemi inşası ile birlikte tamirleri de yapılmakta ve diğer tersanelerde inşâ olunan gemilerin de donanımları ile tamir işleri sadece İstanbul Tersanesi'nde olmaktaydı.

b. İnce Donanma Gemileri

Sultan Fatih Mehmed zamanında Tuna üzerinde gemi inşasına başlanmış, daha sonra Ruscuk'da bir tersane kurularak bu nehirde işlemeye elverişli *kalite*, 10-17 oturaklı ve sür'atli olduklarından haberleşmede kullanılan kürekli ve hem büyük, hem de ince donanma gemisi olan *firkate*, altı düz olup özellikle kazaklar tarafından kullanılan bir harp gemisi *şayka*, nakliye gemisi olan *üstüaçık*, daha ziyâde Tuna'daki ince donanmada haberci olarak kullanılan gemi *şalope*, *işkampoye*, firkatenin küçüğü, kürekli ince donanma gemisi olan *kırlangıç* cinsi gemiler inşa edilmişti. Tuna gibi Fırat üzerinde Birecik'de ve Basra'da da tersaneler kurulmuş; inşaat için lüzumlu malzeme ise civardan temin edilmiştir. Birecik'de *firkate* ve *nehir gemileri* yapımına karşılık Basra'da *kalite*den başka *kadırga* ve *kalyon*lar da inşa olunmuştur.

4. Tersanede Çalışan San'atkâr Grupları

Tersanede gemi yapımında çeşitli işler yapan pek çok işçi çalışırdı. 1530'lara doğru bunlar, *kalafatçı, neccar* (marangoz), *pârûtraş* (kürek yontucu), *makaracı* denilen, makara adlı yelkenleri açıp kapayan bir nevi makaraları kullananlar, *kumbaracı* denilen, kumbara adlı patlayıcıyı atanlar, *haddad* da denilen demirciler, *üstüpücüler* ve *meremmetci* denilen tamircilerden ibaret olmak üzere 90'ı buluyordu. Gemi yapımında en büyük iş *marangoz* ve *burgucu*larındı. Geminin cinsi ve büyüklüğüne göre, yapımında çalışan san'atkârların sayısı değişiyor-

du. 1663-64'de inşa edilen baştardalarda 221-243 marangoz çalışırken kalyonlarda bu rakam 187-195 arasındaydı[8]. Kalafatçı sayıları ise daha azdı. Bunlara malzeme hazırlayan bir kısmı tersanede, bir kısmı ise tersane dışındaki vazifelilerdi. Gemiler ahşap olduğu için gerekli kereste tersanenin bulunduğu bölgenin ormanlarından, başlarında bulunan mimarın direktiflerine göre *baltacılar* tarafından kesilir ve *errekeş* denilen bıçkıcılar tarafından ölçü üzerine biçilirdi. *Pârûtraş*ların tersanede şekil verdikleri kadırga ve baştarda küreklerini ormanlardan *teknisarcı*lar keser; makara tunçlarını *tucger*ler döker; çıpaları *lengerci*ler yapardı. *Zevrak* denilen küçük kayıklar ise *zevrakcı*lar tarafından inşa edilirdi.

5. Gemi Yapımında Kullanılan Malzeme

Gemi yapımında gerekli kereste, zift, katran, yelken, kürek, halat, lenger (çıpa) gibi malzeme, büyük çapta, tersane ocaklığı olan yerlerden sağlanıyordu. Yani bu malzemenin bulunduğu bölgeler halkı, avârızları karşılığında her yıl istenilenleri hazırlamakla mükelleftiler. Kereste, genellikle tersaneler yakınlarındaki ormanlardan –meselâ İstanbul tersanesi için Kocaeli, Çanakkale ve havalîleri; Sinop tersanesi için Samsun ve Kastamonu; Antalya tersanesi için Alanya ve Payas'daki ormanlardan, Bodrum tersanesi için Menteşe ormanlarından– kesiliyordu. Ancak, ocaklık olarak alınan maddelerin bedelinin sadece 1/5'i, mîrî fiattan olmak üzere ödendiği için, zaman içinde râyiç fiatlardaki değişiklikler bunlara tam olarak yansıtılmıyor ve dolayısıyla halk bundan müteessir oluyor; kayıplarını telâfî için devlete düşük kaliteli mal verirken, vasıflı keresteyi, –ocaklık verilmeden satış yapılmaması hususundaki yasaklara rağmen– daha yüksek fiat ödeyen tüccara satıyorlardı. Bu durumda devlet, özellikle harp yıllarında, tüccardan alım yapmak mecburiyetinde kalıyor, dolayısıyla malzeme için ödenen meblâğlar artıyordu.

[8] Bostan, *Tersane*, s. 72.

XVII. yüzyıl ortalarında, direk ve kürek gibi aksâmıyla birlikte bir kadırga için gerekli kereste bedeli 50.000 akçenin; kalyon için ise 80.000 akçenin üzerindeydi. Gemi yapımında kullanılan kereste cinsleri pek çok ve çeşitli olup belli standardlar tesbit edilmişti. Tersane-i Âmire'nin ihtiyacı olan keresteler, cins ve evsâfı belirtilmek üzere mükellefler arasında paylaştırılırdı. Ocaklık dışında da tersaneye kereste alınır; bunlar da Karadeniz'in Anadolu tarafında Samsun'a, Rumeli tarafında Varna'ya kadar olan bölgelerden sağlanırdı. Satın alınacak kerestelerin bedelleri ise o bölge halkından avârız olarak toplanırdı.

Gemilerdeki *sütûn*larla yelkenlerin bağlandıkları *seren*lerin yapımında kullanılan ağaçlar ayrı olup bunların da hem temin edildikleri yerler, hem de standardları belirlenmişti.

Gemi gövdesi ve direklerinin yapımında kullanılan bu malzemeden başka kurutma için yakılan *funda*, Üsküdar ve havâlisinden; çivi ve lenger yapımlarında kullanılan *demir*, Rumeli'de Samakov ve İstanbul hasları kazasında Samakovcuk'tan; *mermi* ve topta mermiyi ateşlemek üzere açılan *falya deliği*ni kapamak üzere kullanılan *kurşun*, Rumeli'de Bosna ve Kuzey Sırbistan'da; Anadolu'da ise, diğer madenlerin yanında Gümüşhane, Keban ve Ergani madenlerinden; tahta aralarının su geçirmesini önlemek üzere üstüpü ve katranla doldurulması demek olan kalafat için kullanılan *katran*, Çanakkale, Eflâk ve Arnavudluk'tan, *üstüpü*, Kocaeli ve Sinop havâlisinden *kendir*, Canik Sancağı'ndan; direk ve yelkenleri tutan ve her biri ayrı adlarla anılan halatlar, İzmir cıvârından getiriliyordu. Ayrıca çeşitli boyalar, yağlar, balmumu gibi maddelerin bir kısmı ocaklık olarak, bir kısmı da satın alınmak sûretiyle temin ediliyordu[9].

6. Tersanede Islahat

XVIII. yüzyılda Batı'nın ilerleyen tekniği karşısında Osmanlı donanması pek zayıf kalmış ve mağlubiyetlere sürüklenmişti. Yeni tekniklerle gemi inşası ve teknik eleman yetiştirilmesi düşüncesiyle

[9] Bostan, *Tersane*, s. 102 vd.

1773'de *Mühendishane-i Bahri-i Humâyûn* kuruldu. Fakat Sultan III. Selim tahta geçtiğinde Osmanlılar hâlâ modern bir donanmaya kavuşmuş değillerdi. Donanma ve tersanenin düzenlenmesi işiyle vazifelendirilen Kaptân-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın (1792-1803) gayretleriyle âtıl halde bulunan onbeş tersane faaliyete geçirilip 45 gemi inşa edilerek Osmanlı donanması mükemmel bir hale getirildi[10].

Sultan II. Mahmud devrinde diğer alanlar kadar bahriyeye de önem verildi. Sultan III. Selim saltanatında tersanede İsveçli mühendis ve ustalar tarafından inşa edilen kârgir havuzun yanına ikincisi yapıldı (1826). Tersane-i Âmire'ye bağlı Sinop, Gemlik, Bodrum tezgâhlarındaki gemi inşa faaliyetleri hızlandırılırken, Amasra, Samsun ve Alacaşehir'de yeni tezgâhlar kuruldu. 1826'dan sonra gemi inşa faaliyetine hız verildi; ancak 1827'de Osmanlı donanmasının Navarin'de Rus-Fransız-İngiliz ortak filoları tarafından yakılması bütün bu gayretleri bir anda yok etti.

Bu yıllarda gemi tekniklerinde de değişiklik olmakta ve yelkenlilerin yerini buharlı gemiler almaktaydı. Yapımı ilk def'a 1807'de Amerika'da gerçekleştirilen buharlı gemiler kısa zamanda Avrupa'da da yapılmağa başlandı. Osmanlı donanması ise İngiliz yapımı bir buharlı gemi ile 1827'de tanıştı. 1829'da ikincisi satın alındı. Böylece hem Osmanlılar çağa ayak uydurmuş oluyor; hem de artık Osmanlı donanmasında Avrupa tezgâhlarında yapılan gemiler kullanılmağa başlanıyordu.

Bundan bir yıl sonra Tersane-i Âmire'de Amerikalı mühendislerin nezâretinde korvet, brik ve firkateyn tipi gemilerden başka buharlı gemi yapımı da gerçekleştirildi. *Eser-i Hayr* adı verilmiş olan vapur 26 Kasım 1837'de denize indirildi. Bu devirde taşra tersanelerinde de makineleri Avrupa'dan getirilmekle beraber diğer kısımları tamamen

[10] İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-71; Karal, *OT*, V, 69-70.

Türk emeği mahsûlü olan gemiler inşa edildi[11]; Yelkenliler gibi ahşap gemilerin yavaş yavaş terk edilerek demir gemi yapımına başlandığı görüldü. Osmanlılar da buna ayak uydurarak 1848'de ilk demir vapuru yaptılar. Baruthane-i Âmire'deki demir fabrikasında inşa edilen vapur 18 Kasım 1848'de denize indirildi[12]. Ancak müteâkip yıllarda da Osmanlı donanmasına Avrupa tezgâhlarında yapılmış pek çok vapur katıldı. Sultan Abdülaziz saltanatında kuvvetli bir donanma vücûda getirildiyse de vapurların çoğu Avrupa ve özellikle İngiltere'de inşa ve teçhiz ediliyorlardı. Bu dışa bağlılık, I. Dünya Savaşı arefesinde İngiliz tezgâhlarında inşa edilen, paraları ödenmiş Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine İngiliz Hükûmetince el konmasına sebeb oldu[13].

B. TOPHANE-İ ÂMİRE

1. Tarihçe

Osmanlılar ilk def'a Sultan I. Murad zamanında 1386'da Karamanoğulları veya 1389'da I. Kosova Savaşı'nda top kullanmışlardır. Dolayısıyla İstanbul'un fethinden önce Bursa ve Edirne'de tophaneler mevcuttu. Ayrıca gerek duyulduğunda sefer sırasında top dökümü de yapılırdı. Sultan Fatih Mehmed devrinde İstanbul'un muhâsarası sırasında top dökümünde mâhir Türk ustaları yanında Macar Urban'ın yaptığı top da büyük iş görmüştü.

Fetihten sonra Galata cihetinde –daha sonra semte adını veren– *Tophane-i Âmire*, Sultan Fatih Mehmed saltanatında yapılmış, Sultan II. Bayezid zamanında ise genişletilmişti. Sultan Kanûnî Süleyman devrinde ise ihtiyaca cevap veremeyen bu tophane yıktırılarak aynı

[11] Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985, s. 99-100, 120-123.

[12] BOA, İrade-Dahiliye, nr. 10101/1.

[13] Mübahat S. Kütükoğlu, "I. Dünya Savaşı Arefesinde İngiliz Hükûmetinin El Koyduğu Gemiler ve Türk Kamu Oyu", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 206-218.

yerde yenisi inşa edilmişti. Denizden 100 adımlık mesafede olan bina, etrafı yüksek duvarlarla çevrilmiş bir kale görünüşündeydi. Ortasında yine dört köşe, etrafını kaddi* 40 zıra' olan bir duvar çevirdi. Üstü pedavra tahtası ile örtülü olup büyük bacaları vardı. Damın üzerinde, yangın ihtimaline karşı, su dolu büyük fıçılar bulunmaktaydı[14]. Tophane, muhtemelen geçirdiği bir yangın sonrasında XVIII. yüzyılın ilk yarısı sonlarına doğru yeniden yapıldı; asrın ikinci yarısında ihtiyaçlar istikāmetinde geliştirilerek yeni top imalâthaneleri eklendi. XIX. yüzyılda ise yeni tekniklere uygun tesisler ilâvesiyle geliştirildi[15].

2. Top Yapımı

Top yapımında top kalıpları kullanılırdı. Top kalıplarının içine demir millerle birlikte, 40-50.000 yumurta ile karıştırılarak çamur haline getirilmiş özel bir mâcun demir mile sarılarak konulur, kalıbın içine tunç dökülüp top meydana geldikten sonra mil çıkarılırdı. Tunç ise özel fırınlarda yapılırdı. Ateşin çok yüksek derecelere ulaşması dolayısıyla bu fırınlar, adalardan getirilmiş yeşil ateş taşlarından, altı boş, üstleri kubbeli bir şekil verilerek örülürdü. İçlerine 40-50.000 kantar bakır ile maya olmak üzere eski top kırıkları atılırdı. Kalayla bakır belli bir oranda karıştırılarak kubbenin dört tarafında ateş yakılıp eritilir; husûle gelen tunç, kubbenin önündeki derin çukurlara ağızları yukarı doğru konan top kalıplarına boşaltılırdı. Topun cinsine göre konan kalıp sayısı değişik olurdu[16]. Şayka toplarında 5, balyemezlerde her ocağa 10, kolombornolarda 20, şâhîlerde 100 kalıp konurdu. Kubbenin etrafına çam odunları konarak hazırlanırdı.

Top dökümü merasimle olurdu. Dökümcübaşı, topçubaşı, Tophane imam ve müezzinleri vs. toplanarak dua eder ve odunları içeri atarak ateşlerlerdi. Dökümcü ve ateşçiler ateşten korunmak için de keçeden kıyafetler giyerlerdi. Bir gün sonra sadrazam ve diğer vezirler

[14] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186.

[15] Müller-Wiener, a.g.m., s. 59-60.

[16] Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, 39-45.

ile ulema Tophaneye gelirler ve dökümcü ustalarıyla kârhaneye girerler, ustalar tarafından tunç içine kalaylarla birlikte verdikleri altınlar da atılır, daha sonra kapaklar açılıp tunça yol verilirdi. Döküm işi tamamlandıktan sonra ise cilâsı yapılır ve nihayet toplar kullanılmaya hazır hale getirilirdi.

Top arabaları da Tophanede ayrı kısımda imal edilirlerdi[17].

3. Tophane-i Âmire'de Dökülen Top Cinsleri

Kullanılış yerlerine göre değişik büyüklük ve güçte toplar yapılıyordu. Bazı cinslerin de "şâhî" (büyük), "miyâne" (orta) ve küçük boyları bulunuyordu. Osmanlıların *balyemez* olarak adlandırdıkları ağır toplar; *badaluşka / başaluşka / bazilik* ve *paranki / prangi* adlarıyla anılanlar, daha ziyade kale kuşatmalarında kullanılan büyük toplar; çapı ve güllesinin küçüklüğüne rağmen seri gülle atan *darbazen / zarbazen / darbzen*; kale dövmek için karada kullanıldıktan başka "şayka" denilen gemilere de yerleştirildiği için aynı adla anılan toplarla *çakaloz / çakloz / şakloz* ise yumurta şeklinde gülle atan küçük toplar; *havâî* denilen havan topları; *kolomborno / kolonborne* denilen uzun bir namludan ibâret olduğu için gemilerde de kullanılan toplar hep Osmanlı tophanelerinde dökülüyordu.

XV-XVI. yüzyıllarda zirveye ulaşan Osmanlı topculuğu, gelişen Avrupa sanayi'i karşısında XVII. yüzyıldan îtibâren gerilemeğe başladı; XVIII. yüzyılda Sultan III. Mustafa saltanatında (1757-1774) Macar mühendis Baron de Toth; Sultan III. Selim devrinde (1789-1807) ise Türk mühendisi Hüseyin Rıfkı Efendi taraflarından ıslah edilip geliştirildi. XIX. yüzyıl ortalarında Türk topculuğu, Ahmed Süreyya Emin Bey'in modelini hazırladığı seri ateşli topla yeni bir hamle yaptı (1866). Osmanlı topları bu tarihlerde Tophanede tasarımları yapıldıktan sonra Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda dökülüp, tavlanmakta; torna ve planyaları* ise Tophane'de yapılmaktaydı[18].

[17] *Seyahatnâme*, I, 186-187.

[18] Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988, s. 118-120.

Top mühimmatı olarak *gülle* kullanılırdı. Osmanlılar, zinde gücü fazla olan taş, demir ve kurşun gülleler kullanmışlardır. Demir gülleler genelikle demir madeninin çıkarıldığı yerlerde yapılırdı. Anadolu'da Bilecik, Rumeli'de Semendire Sancağı'nda Rudnik bunlardandı. Güllelerin istenilen yere fırlatılabilmesi için ise *barut*un ateşlenmesiyle elde edilen güçten faydalanılırdı[19].

C. BARUTHANE-İ ÂMİRE

1. Tarihçe

Geniş Osmanlı topraklarında İstanbul'dan başka İzmir, Selânik, Budin, Tımışvar, Bağdat ve Kahire gibi belli başlı şehirlerde baruthaneler bulunmaktaydı. Bunların en eskisi muhtemelen Sultan Yıldırım Bayezid devrinde (1389-1402) kurulmuş olan Gelibolu baruthanesidir. Budin baruthanesi Budin Beylerbeyisi Sokollu Mustafa Paşa (1566-1578)[20] tarafından yaptırılmıştır.

İstanbul'daki ilk Osmanlı baruthanesi ise Atmeydanı'nda kurulmuş olup XV. yüzyıl sonlarında yıldırım isabetiyle yanmasından sonra yenisi Kâğıthane'de inşa edilmiş ve 1647'ye kadar faaliyetini sürdürmüştür. İmalât için 100 kadar tunç dibeğin bulunduğu bu baruthanede barutcubaşının nezâretinde 200 cıvarında işçi çalışmakta ve ayda 300 kantar barut yapılmaktaydı. Ancak, bu baruthanenin ihtiyaca kâfi gelmemesi dolayısıyla Sultan IV. Mehmed saltanatında (1648-1687) Şehremini'nde yeni bir baruthane kurulmuşsa da 1698'de meydana gelen infilâkın çevreye de zarar vermesi, baruthanenin sur dışına taşınması gerektiğini gösterdiğinden İskender Çelebi[21] Bahçesi'nin Bakırköy tarafı (bugünkü Ataköy) bu iş için uygun bulunmuş; 1702'den îtibâren de Baruthane-i Âmire faaliyetini burada sürdürmüştür. Birkaç def'a

[19] *Topçuluk Tarihi*, s. 70-74.

[20] Géza David, "Budin", *DVİA*, VI (1992), 344-348.

[21] Sultan Kanûnî Süleyman devrinin meşhur defterdarı. Biyografisi için bkz. Danişmend, *Kronoloji*, II, 443-444.

yangın geçirdikten sonra 1791'de yeniden ve kârgir olarak inşa edilmiş; müteâkıp yıllarda, yeni çarklar ilâvesiyle, daha kaliteli olan İngiliz ve Felemenk perdahtı barut imâline başlanmıştır[22]. 1794'de Halkalı'da, çarkları su kuvvetiyle dönen *Azadlu Baruthanesi*[23] faaliyete geçtikten sonra artık ihtiyaç kalmayan Gelibolu ve Selânik baruthaneleri 1800'de kapatılmışlardır. Sultan II. Mahmud devrinde (1808-1839) *Mühimmat-ı Harbiye Nezâreti*'ne bağlanan baruthaneler ufak tefek ilâvelerle XIX. yüzyıl ortalarına kadar barut imalâtına aynı şekilde devam etmişlerdir.

1830'lu yıllarda Avrupa'da imâline başlanan *pamuk barutu*nun Osmanlı baruthanelerinde yapımı için 1860'lı yılları beklemek icab etmiştir. Bu yıllarda pamuk barutunun toplarda kullanılan ve *pirizmatik barut* denilen türü bir taraftan Avrupa'dan ithal edilirken diğer taraftan Baruthane-i Âmire'de yapımına başlanmak üzere yeni bir tezgâh kurulmuştur. Ancak, Krupp toplarında kullanılan prizmatik barut ihtiyacının tek tezgâhla karşılanamaması dolayısıyla 1881'de Almanya'dan yeni tezgâhlar getirilmesi yoluna gidilmiş; 1882'de ise Azadlu Baruthanesi'nde de pamuk barutu imâline karar verilmiştir.

1848'de nitrosellülozun keşfinden sonra barut yapımında yeni metotlar aranmış; Avrupa'da imâlinden (1884) on yıl kadar sonra 1895'de Baruthane-i Âmire'de de dumansız barut[24] yapımı hazırlıkları

[22] Muzaffer Erdoğan, "İstanbul Baruthâneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), 115-124; Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Ankara 2009. Baruthane-i Âmire; Ahmet Erdal, *Baruthane-i Âmire: İstanbul Baruthanesi* (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Mezuniyet tezi, İstanbul 1982) adlı tezde incelenmiştir.

[23] Azadlu Baruthanesi, Hikmet Yazıcı tarafından *Azadlu Baruthanesi* (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Mezuniyet tezi, İstanbul 1982) adlı tezde incelenmiştir. Nezâretimizde hazırlanan bu iki tezdeki belge ve bilgiler, –maalesef, tezler referans gösterilmeden– aynen Em. Kur. Alb. M. Ali Özütopçu tarafından "Osmanlı Devleti'nde Barut Sanayii", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 19 (Ağustos 1985), Ankara 1985, s. 69-78'de yayınlanmıştır.

[24] Ahmed Muhtar Paşa - Hasan Tahsin, *Dumansız Barutlar*, İstanbul 1310.

tamamlanmıştır. Ancak, Osmanlı baruthaneleri imalâtı ihtiyaca yetmediğinden barut ithali devam etmiştir.

Pamuk barutu ve dumansız barut üretimi için yeni tesisler yapılıp faaliyete geçirilirken baruthanedeki kara barut imalâtı durdurulmuş değildir. Zîrâ, dumansız barut, kara barutun kullanıldığı her yerde kullanılamamaktadır. Tane ve şarapnel paralamada; merasim ve bayramlarda atılan fişeklerde yalnız kara barut kullanılabilmektedir. Ancak, XIX. yüzyılın son yıllarında Azadlu Baruthanesi'nin kapanması, Kayseri ve Konya güherçile fabrikalarının imalâtında da düşüşler kaydedilmesi, Baruthane-i Âmire'nin 1891'de bir süre kara barut imalâtını durdurmasına sebeb olmuştur.

2. İmalât

İlk def' a Çinliler tarafından yapılan kara barut, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar %75 güherçile, %12,5 kükürt ve %12,5 söğüt kömürünün muâmelesinden meydana getiriliyordu. Güherçile Anadolu ve Rumeli'de çeşitli yerlerde çıkarılmakta ve bir kısmı mahallinde kurulan fabrikalarda işlendikten sonra İstanbul'a gönderilmekteydi. Ankara, Kayseri, Konya, Akşehir, Karahisar-ı sâhib (Afyonkarahisar), Aydın, Eskil, Ilgın, Karapınar, Kilisehisarı ve Atina'daki güherçile ocaklardan İstanbul Baruthanesi; Selânik, Manastır, Üsküp, Pirlepe, Filibe, Tatarpazarı, Demirhisar, Vodina, Teselya Yenişehri, Vardar Yenicesi ve İğriboz'daki ocaklardan ise Azadlu Baruthanesi'nin güherçile ihtiyacı karşılanıyordu.

Güherçilenin barut imalâtında kullanılabilir hâle gelmesi için yıkanıp eritilmesi gerekliydi. Yıkama işi, su sıcaklığı 18° olan dört ayrı havuzda yapılır ve müteâkiben 60°-70° deki kazanlarda kaynatılıp tulumbalarla havuza alınırdı. İlk havuzda 30°-35°, ikincide 20°-25°'lere kadar çalkalandıktan sonra kazanlarda kaynatılıp tuzu çıkarılır ve suyu uçurulduktan sonra fıçılara doldurularak yıkanır ve nihayet kalhanede hamlık giderilinceye kadar eritilip kalıplara boşaltılırdı.

Barut imâlinde kullanılan kükürtün büyük kısmı ithal edilirken bir kısmı da Erciş, Ahlat ve Lut Gölü civarından getirilirdi.

Barut yapımı için bu üç madde ayrı ayrı dibek veya çarklarda ezilip perdahtlandıktan sonra karıştırılırdı. İyi bir barut yapımı için imalât safhalarının hakkını vermek kadar güherçile-kükürt-kömür arasındaki oranı ayarlamak da çok mühimdi. Zîrâ topların istenilen menzillere ulaşabilmesi barutun ateşleme gücüne bağlıydı. Güherçiledeki potasyum nitrat (KNO_3), kömürle kükürtün yanması için gerekli oksijeni verirken kömürün yanmasından meydana gelen karbon dioksit (CO_2) ile kükürtün yanmasından meydana gelen kükürt dioksit (SO_2) gazlarının teşekkülü sırasında ortaya çıkan yüksek basınç mermilerin atılmasını sağlar. 1768 ve 1787 harplerinde top ve humbaraların menzillere ulaşamaması, barut imâl şekil ve oranlarında değişiklik yapılması gereğini ortaya koymuş ve 1793-94'de İngiliz perdahtı barut yapımına başlandığında terkibteki kükürt ve kömür oranları değiştirilmişti. 6 (güherçile) + 1 (kükürt) + 1 (kömür) formülü yerini, 6 (güherçile) + 3/4 (kükürt) + 1,5 (kömür) formülüne bırakmıştı. Kaliteli barut imâlini garanti edebilmek için de imâl edilen barutun, İngiliz barutu ayarında olmaması halinde, Baruthane nâzırının, bu vasıfsız barut miktarında İngiliz barutu alarak hatayı telâfi etmesi kararlaştırılmıştı.

1860'dan sonra yapımına başlanan *pamuk barutu*nun esas maddesini pamuk teşkil eder. Çekirdekleri çıkarılmış ve atılmış pamuk su ile yıkanıp temizlenerek nitrik asit (HNO_3) ve sülfirik asit (H_2SO_4) karışımı içinde bir süre bekletildikten sonra kurutulmak sûretiyle *pamuk barutu* elde edilir. Görünüşü âdî pamuğa benzeyen pamuk barutu, ona nazaran daha sert ve elastikî bir yapıda olup oğuşturulduğunda elektriklenme hasıl olur. *Dumansız barut* ise, pamuk barutunun nitrogliserin ile muâmele edilip dondurulduktan sonra levha haline getirilip ufalanmasıyla elde edilir. Toplarda prizmatik barut gibi iri tanelileri, tüfeklerde ise, büyüklüklerine göre değişik cinsleri kullanılmıştır[25].

[25] Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", *DVİA*, V/36-37 (1991), 96-98.

II. KÜÇÜK SANAYİ

1. Dokumacılık

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar el tezgâhlarındaki dokumacılık hayli ileri idi. Büyük atölyelerden ziyade dokuma merkezlerinde evlerdeki el tezgâhları daha yaygındı. Yünlü ve ipekli dokumacılığın belli yerlerde toplanmış olmasına karşılık pamuklu dokumacılık yaygın olarak daha çok yerde yapılıyordu.

a. Yünlü Kumaşlar

XVI-XVIII. yüzyıllarda Anadolu'nun en ünlü yünlü dokuması *sof*tu. Sadece tiftik keçisinin kılından yapılan bu kumaş, Ankara ve civarı dışında pek az yerde dokunuyordu. Ankara'da ise hemen her evde sof dokuma tezgâhı bulunmakla beraber en kesif olarak toplandıkları yer Avancık semti idi[26]. XVI. yüzyıl sonlarında Ankara'daki sof tezgâhı sayısının bin civarında olduğu tahmin edilmektedir[27]. Bu yöredeki sof dokumacılığı o kadar meşhurdu ki, Ankara'yı ziyaret eden seyyahlar, sof dokumacılığına da muhakkak yer ayırmışlardır. Hatta, Ankara'yı resmeden tablolar içinde bile sof dokumacılığıyla ilgili görüntüler bulunmaktadır[28].

Ankara'dan sonra sof dokumacılığıyla ünlü bir şehir de Tosya idi. Fakat, Tosya sofları Ankara ayarında değildi. Orada daha ziyade kısa sof imâl ediliyordu[29]. Ayrıca iktisâdî bazı zarûretler, XVI. yüzyıl sonlarından îtibâren kumaşların uzunluklarında da azaltılma yapılmasına sebeb olmuştu[30].

[26] Özer Ergenç ("1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Ankara 1975, s. 152 vd.), Michele Membré, Busbeck, Dernschwam, Evliya Çelebi gibi bu bölgede seyahat edenlerin sof üretimi hakkındaki anlattıklarına yer vermektedir.

[27] Faroqhi, "Sof İmalatı", *İFM*, XLI/1-4, 237-259.

[28] Semavi Eyice, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları*, IV, Ankara 1971, resim 8 ve 12.

[29] Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 174-175.

Tiftik keçileri mayıs ayına doğru kırkılıp yünler iğrildikten sonra sof dokunurdu. Ancak, kullanılabilir hale gelmesi için boyama, yıkama ve perdahtlama işlemlerine tâbi tutulurdu. Bu son işlemler, sofu ham olarak alan tüccar tarafından müşterinin isteğine bağlı olarak diğer esnafa yaptırtıldıktan sonra sevkedilirdi. Sevkiyat, memleket içinde başta İstanbul olmak üzere Bursa, Halep gibi şehirlerle Avrupa memleketlerine idi.

Memleketin ihtiyacı olan sof için gerekli malzeme bulunamaması ve sofcu esnafının işsiz kalması ihtimaline karşı, sof ipliğinin ihracı zaman zaman yasaklanıyordu. Buna rağmen İtalyan (Venedik), Leh, İngiliz, Hollandalı tüccarlar Ankara'da yerleşmek veya ajanlar bulundurmak sûretiyle geniş çapta sof ve sof ipliği alımları yaparak memleketlerine ihrac ediyorlardı[31].

Sof kadar olmasa da, Ankara ve Tosya'nın meşhur bir dokuma türü de *muhayyer*di. Bu kumaş da tiftik ipliğinden dokunmaktaydı. Kelime Avrupalılar tarafından tiftik keçisinin kılı kasdedilerek *mohair* şeklinde yazılmış; zamanla dilimize de girmiş ve "muhayyer" yerine "moher" kullanılır olmuştur. XVII. yüzyıl ortalarındaki fiatlardan, Tosya'nın sadece gülgûnî rengindeki muhayyerinin Ankara muhayyerleri ayarında olduğu anlaşılmaktadır.

[30] 1600'de "32 yaprak" uzunluğunda görünen âlâ sof ("Narh 1600", s. 21), 1640 yılının son günü verilen narhta 28 zıra' olarak tesbit edilmiş, altı ay sonra ise 32 zıra'a yükseltileceği husûsunda şerh verilmişken Tosya ve Koçhisar sofları 11 zıra' uzunlukta görülmektedir. Fiatlar arasında da büyük farklılık vardır (*Narh 1640*, s. 109-110).

[31] "İhrac yasakları" bahsine bkz.

Josef Piton de Tournefort[32] ve R. Pococke[33] gibi seyyahların, kıllarını ipek gibi ince olarak tavsif ettikleri Ankara keçileri 1830'lara kadar dünyanın başka bir yerinde yetiştirilemediğinden Ankara'da sof dokuma sanayi'i de çok gelişmişti. Fakat 1830'da Güney Afrika'daki ilk yetiştirme teşebbüsü başarısız olsa da 1838'den sonra ihraç yasakları kalktığında serbestçe yurttan çıkarılan Ankara keçisi daha sonra Afrika'da da yetiştirilmeğe başlandığından Ankara'nın önemini azalttı ve dolayısıyla sof ve muhayyer dokumacılığı da ömrünü tamamlamış oldu.

Devrinin çok tutulan bir diğer yünlü kumaşı *çuka / çuha* idi. Ancak, çukanın daha ziyade Avrupa'dan gelen İtalyan, Fransız ve en çok da *londra* ve onun taklidi olan *londrine* çukalar kullanılıyordu. Osmanlı ülkesinde çuka dokumacılığı, XV. yüzyıl sonlarında Almanya, İspanya (1492) ve Portekiz (1496)'den çıkarıldıktan sonra Osmanlı ülkesini kendilerine ikinci vatan olarak seçen Selânik'teki Yahudiler tarafından yapılıyordu. Sultan II. Bayezid, bunlara, yeniçeriler için çuka dokumaları karşılığında, Rumeli'de mîrî fiatla yün toplamaları için izin vermişti. Selânikli çuka dokuyucular, her yıl belli bir miktar çuka teslim etmek zorunda idiler. XVI. yüzyıl başlarında 95.000 zıra' kadar olan bu miktar aynı asrın sonunda 280.000 zıra'a yükselmişti[34]. Bunun için de Selânik'i terk edip başka şehirlerde yerleşmelerine müsaade edilmiyordu.

Selânik'te dokunan çukalar, *bârânî* denilen yağmurluk ve *mîrahûrî* denilen elbise dikiminde kullanılanlardı. Çözgü ipliklerinin mîrî çu-

[32] Botanikçi olan Tournafort, Fransa Kralı XIV. Louis'nin emriyle XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarına yaptığı gezide bütün Anadolu ve Ege adalarını dolaşmış ve intibalarını seyahatnamesinde kaleme almıştır.

[33] 1738-1741 arasında Yakın Doğu'da Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu ve Yunanistan'ı dolaşan Pococke seyahat intibalarını *Description of the East* (I, London 1743-1745) adlı eserinde kaydetmiştir.

[34] Halil Sahillioğlu, "Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 2-3 (1974), 419.

ka standardında, atkı ipliklerinin ise 40 *çile* (kamış taraklarda her 40 diş bir çile addedilir) olması gerekliydi. Çukanın sık dokunması, yani, tarak dişleri arasından geçirilen iplik sayılarının fazla olması, bacak yapağısı gibi düşük evsaflı yün kullanılmaması, çivit ile boyanması matluptu. Yeniçeri çukasının dokunması tamamlanmadan diğer çukalar ve *velençe / velense* (bir yüzü uzun tüylü örtü) dokunması da yasaklanmıştı[35]. Buna rağmen XVII. yüzyılda yerli çukanın kalitesi giderek bozulmuş, asker dahi bunu kullanmaz hale gelmişti. Selânikli çuka dokuyucuların yünü mîrî fiattan satın almalarına karşılık yabancı tüccarın yüksek fiat vermesi dolayısıyla kaliteli yünlerin önce Venedikli, sonra da Fransız tüccarlarca alınması, Selânikli dokuyuculara ise düşük evsaflı olanların kalması idi. Fakat, XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibâren bu talep azaldı[36].

Diğer taraftan, dışa olan bağımlılığı azaltabilmek üzere devlet, 1703'de Edirne ve Selânik'te çuka imâlâtına başlamağa karar verdi. Ancak bu teşebbüs Patrona isyanı ile bir süre kesintiye uğradı. 1708'de ise İstanbul'da Selânikli ustaların kullanıldığı bir çuka imalâthanesi faaliyete geçirildi. 1709'da tesisin idaresi verilen gayr-i müslim bir Osmanlı tebaası, Polonya'dan getirttiği makine ve ustalarla yeni bir organizasyonla imalâta başladı. Devlet tarafından finanse edilen müesseseye daha sonra boyahane gibi tesisler de eklendi. Ancak, bütün gayretlere rağmen –muhtemelen kullanılan yapağının kalitesinin düşük olması dolayısıyla– imalât, Avrupa çukaları seviyesine yükseltilemediğinden 1732'de kapatıldı. Bunda, XVIII. asırda, üstün kaliteli İngiliz *londra* çukalarının *londrine* adıyla taklidini yapan, böylece Osmanlı pazarını geniş çapta ele geçiren Fransızların da rolü vardır[37].

Osmanlı şehirlerinde, *aba* ve *şayak* dokumacılığı da hayli gelişmişti. Bugünkü Bulgaristan sınırları içindeki Filibe, Lofça, Tatarpaza-

[35] Sahillioğlu, "Yeniçeri Çuhası", s. 422-423.

[36] Faroqhi, *Kriz*, s. 584-588.

[37] Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 2 (İstanbul 1991), 109-113.

rı, İslimye, Kızanlık gibi bazı şehirlerle Usturumca'da ve Batı Anadolu'da Balıkesir'de abacılık hayli yaygındı. Daha XVI. yüzyıl ortalarında Filibe abalarının ünü sınırları aşmış bulunuyordu. XVIII. yüzyılda bu merkezlerde üretilen abalar sadece Osmanlı şehirlerine sevk edilmekle kalmıyor, ülke dışına da ihrac ediliyordu. Filibeli abacıların hazır giyime yönelmelerinden sonra Rodoplardaki köyler de abacılığa başlamışlardı. XVIII. yüzyılda gelişme gösteren aba merkezleri arasında Şumnu ve Tırnova, yerli pazar dışına çıkmış ve mamûlleri panayırlara gönderilmiş olmakla beraber, Filibe, İslimye ve Kazan seviyesine erişememişlerdi[38].

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde askerî alanda yapılan reformdan sonra gerek Rumeli, gerekse Batı Anadolu'daki aba merkezleri faaliyetlerini arttırmak zorunda kaldılar. Her merkezde dokunan abaların enleri ile top uzunlukları ve dolayısıyla fiatları farklı idi. 1836'da İslimye abasının topu 16, Tatarpazarı'nınki 33, Balıkesir'inki ise 28 kuruş civarındaydı[39].

b. İpekli Kumaşlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda en mühim ve meşhur ipekli dokuma merkezi Bursa olmakla beraber, İstanbul, Halep, Şam, Bilecik, Amasya ve Sakız'da da hayli gelişmiş ipekli dokuma sanayi' i vardı. Bunlardan Amasya, Tokat ve Bursa, İran'dan ipek getiren kervan yolu üzerindeydi. Bursa'da, sadece İran ipekleri kullanılmıyordu; bu şehirde ipek böcekçiliği de gelişmiş olduğundan ipek iplikler de üretiliyordu. Buna rağmen, İran harpleri ipek ithalâtına da tesir ettiği için bu yıllarda ham ipek sıkıntısı çekilebiliyordu.

Tezgâhlarda boyuna olan iplikler çözgü, enine olanlar atkı olarak adlandırılırdı. Yukarıda da temas edildiği gibi, dokuma tezgâhlarındaki taraklarda diş ve bunların aralarından geçirilen iplik sayıları ile kumaşın kalitesi doğru orantılıydı.

---

38 Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri", *İFM*, XXVII/1-2 (1969), 2-11.

39 Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre Kıyâfeti", s. 551-552.

İpekli kumaşlar, dokuma tekniklerine göre farklılıklar gösteriyordu. Hiç şüphe yok ki en makbûl ve en pahalı olanlar, dokumasında altın ve gümüş tel bulunan *serâser*lerdi. Bunların çözgü ipliklerinin ipek olmasına karşılık atkı ipliklerinde altın ve gümüş de kullanılıyordu. İpekleri ise tek cins olmayıp Bursa, İran ve Trablus ipekleri bir arada kullanılıyor ve gerek altın ve gümüş, gerekse ipeklerinin miktarları kumaşın cins ve kalitesine göre farklılık gösteriyordu. 11 zıra'[40] uzunluğundaki bir topta bunlardan ne kadar bulunacağı narh defterlerinde belirtilmişti[41]. XVI. yüzyıl ortalarından îtibâren İstanbul'da devlet atölyelerinde dokunmasına başlanan serâserlerin ipek iplikleri Bursa'da hazırlanmakta, altın ve gümüş telleri ise *Simkeşhane*'den temin edilmekteydi.

Atkı iplikleri pamuk olan, Avrupalıların Osmanlı kumaşı manasına "*ottoman*" demeleri dolayısıyla zamanla asıl adı unutulup Türkler tarafından da bu isimle anılmaya başlanan *kemha*lar, kalın kumaşlar olup, giyim eşyasından başka döşeme de yapılan bu kumaşlar, Bursa, İstanbul, Edirne, Amasya ve Sakız'da dokunmaktaydı.

Atkı ipliklerinin gizli kalıp satıhta tamamen çözgü ipliklerinin göründüğü bir teknik kullanılan *atlas*lar, XVI. yüzyıla kadar daha ziyade İran, Şam ve Venedik'ten getirilmiş; bu yüzyılda İstanbul, Bursa, Alaşehir ve Maraş'ta da dokunmuştur.

Çözgü telleri pamuk ve ipek, atkı telleri ise pamuk olan kutnî/*kutnu*, renkli ipekler kullanılması ve atlasa benzeyen dokuma tekniği dolayısıyla çizgili parlak bir kumaştır. Dokunduktan sonra pişirilip perdahtlanan kutnî, en mükemmel olarak Şam ve Bağdat'ta dokunur ve bu iki şehirde yapılanlar, renkli çizgilerinin kalınlıkları ile birbirinden ayrılabilirdi.

---

40 Osmanlılarda ne uzunluk, ne de ağırlık ölçüleri imparatorluğun her yerinde ve her mal için aynı idi. Bunun gibi zıra' da değişik uzunluklardaydı. Normal zıra' 68 santim iken çarşı zıra'ı da denilen endaze 65, mimar zıra'ı ise 72,8 santimetre kadardı. İpekte kullanılan ölçü endazedir.

41 Tafsilât için bkz. *Narh 1640*, s. 117-122.

Dokuma tekniği halıyı andıran *kadife*ler, Türklerin çok rağbet ettikleri bir kumaş cinsidir. Elbiselik ve döşemelik cinsleri farklı olan kadifelerin kabartma havlı olanlarına *çatma kadife* adı verilirdi. Kadifeyi dokuyanlar (hamcılar)la boyatanlar (sabbaglar) ayrı idi. En makbul olan kırmızı kadifenin *lök* (boyacılıkta kullanılan "lak" denilen Hint zamkı) ile boyanması gerektiğinden fiatı da diğerlerine nazaran yüksekti. Ancak, zamanla boyada lök miktarının azaltılması, kırmızı rengin de giderek bozulup morumsu bir hal almasına sebeb olmuştur.

Kadifeler sırf ipekten dokunabildiği gibi altın tel de katılıyordu. Çatma kadifelerde çözgü ipliğinin ham ipekten olmasına karşılık atkıda pişmiş ipek kullanılıyordu. Ham ipeğin kumaşa verdiği sertliği bertaraf edebilmek yanında daha ucuza da mal edebilmek endişesi zamanla çözgü ipliklerinde önce keten, sonra pamuk kullanılmasına sebeb olmuş; kadifelerin kalitesinin bozulmasıyla gerileme başlamıştı.

En çok kadife dokunan yerler Bursa, kesif olarak Üsküdar'da olmak üzere İstanbul, Bilecik, Aydos, Bağdat, Göynük ve Karaman'dı.

Türk ipekli kumaşları bunlardan ibâret değildi. Düz ipekli kumaşlardan dokunduktan sonra pişirilmeyen *tafta*lar ve tafta ile aynı ayarda olup dokunduktan sonra pişirilmesiyle ondan ayrılan *vale*ler, *bürüncük*ler, *sereng* ve *fıta / futa*lar bunlar arasında sayılabilir[42].

Osmanlılar, bu kadar gelişmiş bir ipekli sanayiine sahibken, hatta XVI. yüzyılda Türk ipeklileri, Avrupa'da pek beğenilip aranılırken bu asrın sonlarından îtibâren durumun değişmeğe, Avrupalıların artık kumaş yerine ipek almağı tercih etmeğe başlamaları, ipek dokumacılığının yavaş yavaş gerilemesine sebeb oldu[43].

[42] Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 31-61. İpekli kumaş cins ve desenleri için bkz. *İpek*, s. 21 vd.

[43] Halil İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV/93 (1960), 61-68; Murat Çizakça, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1590-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII/1-2 (1980), 147-152.

Diğer taraftan, halkın daha ucuz ipekli kumaşlar talebine cevap vermek isteyen esnafın, devletin tesbit ettiği kalitenin altında dokuma yapmaları, bu tür kalitesi düşük kumaşlara izin vermeyen nizamlar dolayısıyla durduruldu. Fakat bu defa da, Bursa imâlâtından daha ucuz ve düşük kalitedeki Avrupa kumaşlarına olan rağbet arttı, bu ise Bursa ipekli dokumacılığına olumsuz yönde tesir etti[44]. Avrupalılar, XIX. yüzyılda daha da ileri giderek ipek yerine koza ihracını tercih ettiler. Diğer taraftan, XVII. yüzyıldan başlayarak Osmanlı sınırları içinde özellikle Venedik ipekli kumaşları hayli geniş bir pazar buldu. Bununla birlikte XVIII. yüzyıl ortalarında bile Fransızlar, Türk altın ve gümüş telli kumaşlarını inceleyerek apre tekniğini öğrenmek ihtiyacı duydular[45].

Saray ve çevresinde kullanılan kaliteli ipeklilerin daha çok Venedik'ten idhal edilmesi, bu devletle harp haline girildiğinde piyasada daralma görülmesi yanında fiatların da yükselmesi gibi faktörler, 1720'de İstanbul'da devlet tarafından bir ipekli imalâthanesi kurulmasına sebeb oldu. Sakız'dan getirilen ustaların yardımlarıyla faaliyete geçen imalâthane bir süre sonra serbest pazarda satış yapacak kadar imalâtını arttırdıysa da asrın ikinci yarısında bu tempoyu devam ettiremedi[46].

c. Pamuklu Kumaşlar

Osmanlı topraklarında, pamuklu dokumacılık çok yaygındı. Tabiî olarak pamuk zıraatı yapılan yerler, bu şehir ve kasabaların başında yer alıyordu. Anadolu'da pamuk yetiştirilen yerlerin başında ise Çukurova ve Menderes nehirleri ile çevresi gelmekte, onları Alanya, Erzincan ve Malatya çevresi takib etmekte; az miktarda olmak üzere Amasya-Merzifon ve Tokat çevresinde de ekim yapılmaktaydı. Ayrıca

[44] İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, I, 90.

[45] Halil Sahillioğlu, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, III/16 (Ocak 1969), 48-53.

[46] Genç, "Sanayi", s. 114-118.

Kıbrıs Adası'nda ve Mısır'da da pamuk ekiliyordu. Pamuklu dokumacılık, sadece pazara mal vermek için değil, halkın kendi ihtiyacını temin için de yapıldığından şehir ve kasabalarda lonca mensubu dokumacılar yanında, köylere kadar yayılmış evlerdeki küçük tezgâhlar da faaliyet gösteriyordu.

Pamuklu dokumalar, özelliklerine göre değişik adlar almış olup her birinin kullanım yerleri farklıydı. *Bogası* denilen kumaştan kaftan veya pamuklu hırka demek olan kapama, şalvar, zıbın, iç çamaşırı ve entari yapıldığı gibi astar olarak da kullanılıyordu. İstanbul, Manisa, Denizli, Hamit, Borlu, Diyarbekir, Tokat, Kastamonu, Musul, dokumaları İstanbul piyasasında mamûlleri satılan, en belli başlı bogası dokuma merkezleriydi. İstanbul başta olmak üzere Kastamonu, Konya, Amasya gibi merkezlere ham olarak gelen pamuklular burada perdahtlanıp boyanarak ihrac edilirdi. 1640'da verilen fiatlara göre, İstanbul'da satılanlar içinde en üstün kalitelisi, Musul bogasıları idi. Onu Diyarbekir, Manisa ve Hamit bogasıları takib ediyordu. Karaman, Kayseri ve Kıbrıs'da ise astarlık dokunuyordu.

Değişik renkteki ipliklerle boyanarak çizgili olarak dokunan, daha ziyade kadın kaftanı ve zıbın yapımında kullanılan *alaca*ların en meşhurları Manisa, Beyşehir, Tire ve Mısır alacaları idi.

Daha ziyade sarık sarmada kullanılan ince bir pamuklu dokuma olan *tülbent*lerin Hint menşe'lilerine rağbetin fazla olduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte Musul, Ermenek, Çine gibi yerlerde tülbent dokunduğu tesbit edilmektedir.

Daha çok gömlek yapımında kullanılan ve *bez* adıyla anılan dokumalar ise Rize'den Edremit'e, Sinop'tan Mısır'a kadar pek çok yerde dokunmaktaydı[47].

[47] *Narh 1640*, s. 126-132, 135-136, 142; Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVIth and XVIIth Century Anatolia", *Journal of European Economic History*, VIII/2 (1979), 406 vd.; ayn. yzr., *Kentler ve Kentliler*, s. 163-168.

Günlük hayatta kullanılan pamuklulardan başka ordu için çadır, donanma için yelken yapımında da bol miktarda pamuklu kumaşa ihtiyaç vardı. Arşiv kayıtları bunların, Batı Anadolu'da Aydın ve Saruhan sancaklarıyla Bergama kazası, Soma ve Gelibolu ile civarından temin edildiklerini göstermektedir. Yelkenlik kumaşlardan *mayestra* (gemilerde, önden ikinci direğin en altta ve en uzun sereni üzerindeki yelken) ve *alborta* (gemi direklerinin güverteden îtibâren üçüncü serenleri üzerine açılan yelken) yelkenlerinde kullanılan dokumaların cinsleri ayrı olup bunlar daha ziyade Gelibolu ve civarından satın alınırdı. XVIII. yüzyılda kalyonların sayılarının artmasıyla daha çok yelken bezine ihtiyaç duyuldu. Ancak, alımların *mîrî fiat* üzerinden olması, miktar arttıkca dokumacıları daha fazla etkilediğinden, istenilen miktarı temin etmedikleri gibi kaliteyi de düşürmelerine yol açtı. Bu şartlar altında devlet, bir taraftan ithalâta müracaat ederken diğer taraftan da Tersane'de bir dokuma atölyesi kurdu. İmalâthanenin kapasitesi donanmanın harp yıllarındaki yelken bezi ihtiyacına göre ayarlandı; sulh zamanında üretim fazlasının özel gemi sahiplerine satılması yoluna gidildi. Ayrıca, bu müesseseye İstanbul ve civarında yelken bezi dokuma inhisarı verilerek artan talep karşısında pamuk ipliği fiatlarının yükselmesine de engel olunmağa çalışıldı. Fakat asrın son çeyreğinde iplik fiatları ve dolayısıyla maliyet yükseldi; pamuk ipliğinin temin edildiği mîrî mubayaa sistemi iyi çalışmadığından imalât seviyesi düştü. Bunun üzerine, 1826'da Tersane bünyesinde bir de iplik imalâthanesi kurulmasıyla –sadece donanma için üretim yapacak olan– ilk Osmanlı entegre tesisi faaliyete geçirildi[48]. Maamafih, askerin yazlık elbiselerinin yelkenlik kumaşlardan yapılması dolayısıyla, 1826'dan sonra da Gelibolu ve çevresinden asakir-i mansûre için kumaş tertibine devam edildi. Çadır için ise Soma bezi kullanılıyordu. Ancak, esnafın mîrî fiattan satış yapmak istememeleri dolayısıyla, bazı hallerde fiat arttırmaları ile dokumacılar tatmin edilerek ihtiyacın karşılanması mümkün olabiliyordu[49].

[48] Genç, "Sanayi", s. 118-123.

[49] Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 157; Kütükoğlu, "Kıyafet", s. 568-571.

Osmanlı pamuklu dokumaları yalnız memleket içinde sarf edilmekle kalmıyor Avrupa ülkeleri, hatta Amerika'ya ihrac ediliyordu. XVIII. yüzyılda özellikle İzmir limanından sevk edilen mallar arasında bogası, kutni ve beledîler yanında Hint pamuklularının taklitleri olan basma ve müslin gibi kumaşlar da yer alıyordu. Bunların bir kısmı ham olarak gönderiliyor, Marsilya boyahanelerinde boyandıktan sonra İspanya'ya gönderiliyordu. Amerika'daki plantasyonlarda kölelerin giydikleri mavi kumaşlar bunlardandı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibâren Almanya ve Avusturya gibi Orta Avrupa ülkelerine ise Serez, Selanik ve Teselya bölgesinden büyük miktarlarda pamuk ve pamuk ipliği ihracatı gerçekleştirilmişti[50].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından îtibâren Osmanlı dokuma sanayi'inde gerileme görülmeye başlanmıştır. Bunun sebepleri arasında Avrupa'da sanayi inkılâbından sonra dokuma ham maddelerinin daha yüksek fiat veren yabancı tüccara satılması yanında makineleşen Batı'da üretim artarken maliyetlerin düşmesi sonucu yerli imâlâtın, ithal dokuma fiatlarıyla rekabet edemez hale gelmesi; diğer taraftan 1768 ve 1787 harpleri sırasında hem ham madde temin eden ekicilerin, hem de tezgâh sahiplerinin askere alınması vardır. 1838 Balta Limanı Muâhedesi ise bu gerilemeyi hızlandırmış, artık İngilizlerin teşvikiyle bir taraftan pamuk cinsinin ıslahı çalışmaları yapılırken, diğer taraftan yabancılar tarafından çırçır fabrikaları kurularak Manchester pamuklu mamûllerinin piyasayı tutmalarına imkân hazırlanmıştır[51].

2. Boyacılık

Beyaz olarak satışa sunulanlar dışında dokuma yapılan hemen her merkezde boyacılık da vardır. Anadolu'daki boyahaneler, XVI. yüzyıldan başlayarak en kesif olarak Tokat, Çorum, Merzifon, Bursa, Hamit, Ankara, Kayseri, Adana, Urfa, Malatya, Maraş, Antep gibi belli başlı

50 İnalcık, "Pamuklu Pazarı", s. 13.

51 Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdî Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 106-107.

şehirlerde toplanmıştı. Bu hususu *tahrir* ve *temettü* defterlerinde de görmek mümkündür. Boyahane sayıları, tahrir defterlerinde boyahanelerden alınan vergiler dolayısıyla tahmin edildiği[52] halde temettü defterlerinde boyacılar isim olarak belirtildiği gibi her birinin bu zenaattan elde ettikleri gelire de yer verilmiştir. Meselâ, 1845'de Aydın Güzelhisarı'nda 12'si Müslüman, 4'ü Rum olmak üzere 16 boyacı bulunmakta, bunlardan da 6'sı sadece boyacılıkla geçinmekteydi[53].

Bu boyahanelerde, anilin boyalar çıkıncaya kadar hep tabiî boyalar kullanılmaktaydı. Boyaların bir kısmı devlet eliyle satılırdı. Üç ana renkten kırmızı için *kökboya* ve *kırmız*; mavi için *çivit*; sarı için *alacehrî* kullanılırdı. Kökboya, alacehrî ve çivit bitki, kırmız ise Hint inciri üzerinde yaşayan ve Avrupalıların *cochineal* dedikleri bir böcekti. *Kökboya*, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da da yetişmekle beraber en iyi kalitesi Batı Anadolu'da bulunurdu. Daha ziyade volkanik arazîde yetiştiği için en iyi cinsleri Kayseri civarından elde edilen alacehrî ise Orta ve Güneydoğu Anadolu'da yetiştirilirdi. Çividin en makbûlü Lahor'unki idi. İthal malı oluşu dolayısıyla kıymeti fazla idi. 1640'da çivitle *isperek neftisi* (koyu yeşil) boyama 30 akçe ile bütün diğer boyaların önünde gidiyordu. İyi boya tutabilmesi ve renginin sabit olması için kumaş, şapla muâmeleye tâbi tutulurdu. En iyi şap Anadolu'da Gediz havalisi ile Trakya'da çıkarılmakta ve Avrupalılar da bu maddeyi buralardan almaktaydılar[54].

52 Nitekim Faroqhi, boyahaneler ve kapasiteleri hakkındaki açıklamalarını *tahrir defterleri*ndeki rakamlara dayanarak yapmış; vakıflar içinde yer alan boyahanelerin, bunlara aks etmediğini belirtmiştir. Tafsilât için bkz. Faroqhi, *Kentler*, s. 185.

53 BOA, *Temettü Defterleri*, nr. 1981, 1985, 1996, 2006, 2008, 2012, 2020, 2023, 2025, 2030, 2031, 2037, 2039'dan çıkarılan bu bilgiler, Arzu Terzi, *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü YLT, İstanbul 1992, s. 50; ayn. yzr., "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a Anatolian City", *The Ottoman State and Societies in Change in the Nineteen Century Temettuat Registers*, Edited by: Hayashi Kayako and Mahir Aydın, London, New York, Bahrain 2004, s. 150.

54 Suraiya Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (About 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71. band (Wien 1979), 154; ayn. yazar, *Kentler*, s. 180-182.

Boyacı esnafı aralarındaki anlaşmalar gereği boyayacakları maddeleri tesbit etmişlerdi. Pamuk ve ipek ipliği, kumaş, deri, kâğıt gibi maddelerin her birinin hangi esnafça boyanacağı belliydi. Meselâ, XVIII. yüzyılda İstanbul'da tülbent, ipekli ve ipeksiz bez, büründük, kalpak derisi, kâğıt ve tüylü kebe Yenikapı'daki parça boyacıları; Cezayir ve Previşte ihramları, şal, Mısır kuşağı, çuka, kebe, keçe, Hint ve Mağrip şallarının mükemmelleri Fazlı Paşa[55] boyacıları tarafından boyanıyordu[56].

3. Debbağlık

Deri, ayakkabı, at koşum takımı, sofra, kırba, matara gibi çok çeşitli yerlerde kullanılması bakımından gerek halk, gerekse ordunun son derecede ihtiyaç duydukları bir maddeydi. Başlıcaları sığır, öküz, inek, koyun, kuzu, keçi gibi eti yenen hayvanlardan elde edilen derinin kullanılabilir hale getirilebilmesi için bazı kimyevî muâmelelere ihtiyaç olduğu malûmdur. Deri terbiyesi işine *debâgat* (*sepicilik*), bu işi yapan esnafa ise *debbağ* adı verilirdi. Osmanlı salhaneleri ve kasap dükkânlarında kesilen hayvanların derilerinin debbağ esnafına satılması gerekiyordu. Aslında "ihraç yasakları" faslında da işâret edildiği gibi Devlet, halk ve ordunun ihtiyacı olan eşyalarda kullanılacak deri bulmakta sıkıntı çekilmesini önlemek üzere, zaman zaman deri ihracı yasakları koyuyordu. XIX. yüzyılda bu yasaklar kaldırıldıktan sonra deri fabrikasının ihtiyacını karşılama taahhüdünde bulunan debbağ esnafı, ham

[55] Bahsi geçen Fazlı Paşa Sarayı, Sultan Kanûnî Süleyman devrinin meşhur sadrazamı İbrahim Paşa'ya âit olan, fakat daha sona tahsis edilen şahısların adlarıyla da anılan saray olmalıdır. Zîrâ Raşid Tarihi'nin üç ayrı yerinde Fazlı Paşa Sarayı hep Sultanahmet'te, "Şehriyârî kâm-kâr hazretleri meydân-ı mezkûra nâzır olan Fazlı Paşa Sarayı'nı teşrîf buyurup" (I, 216); 1099 senesi vekayi'inde "At Meydanı kurbünde olan Fazlı Paşa Sarayı" (I, 326); 1115 senesi vekayi'inde "At Meydanı'nda vâki' Fazlı Paşa Sarayı" (I, 640), şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu sarayın yan arka tarafında bir "Boyacılar Sokağı" (*19. Asır İstanbul Haritası*) da bulunmaktadır. Buna göre Fazlı Paşa boyacıları, bugün kalan kısmı Türk ve İslâm Eserleri Müzesi olan saray olmalıdır.

[56] Kütükoğlu, "Oto-kontrol", s. 69.

derilerin, daha yüksek fiat veren yabancı tüccar tarafından satın alınması dolayısıyla müşkil durumda kalmıştı[57].

Ham derinin terbiyesi birkaç safhada yapılırdı. Önce yıkanıp yabancı maddelerden temizlenen deriler, kıllarının giderilmesi için sönmüş kirece yatırılır daha sonra sepileme yapılırdı. Bu safhada en çok *palamut*, ikinci derecede ise *şap* kullanılırdı. Deriler, aralarına palamut serpilerek bir yıl kadar havuzlarda bekletilir, sepilenmiş derilerin pürüzleri giderilip bazı işlemler daha yapılırdı[58].

Debagatta kullanılan palamut, aynı maksatla kullanılmak üzere, Avrupalılarca da aranır ve ihrac edilirdi. Ancak, dericilerin ihtiyacı karşılanmadan dışarı satılamazdı. Hatta, bir ara, Osmanlı hudutları içinde yetişen palamutun tamamının İstanbul'a getirilmesi mecburiyeti konarak ihracı sınırlandırılmıştı[59].

Osmanlılarda dericilik çok gelişmiş bir sanayi koluydu. İstanbul başta olmak üzere Edirne, Bursa, Kayseri, Tokat, Ankara, Diyarbekir, Urfa gibi şehirlerde çok mükemmel deriler yapılırdı. Bunlardan Tokat, en iyi sahtiyanların yapıldığı şehirdi. XIX. yüzyılda birçok sanayi kolunda çöküş başladıktan sonra bile Tokat'ta hâlâ şöhretli debbağlar bulunuyordu[60]. Manisa sahtiyanı İstanbul'unkiyle aynı ayardaydı[61]. Divriği ve Konya sahtiyanlarının kalitesi ise bu kadar iyi değildi. İstanbul piyasasında satılan sahtiyan ayakkabıların âlâsı Kayseri, orta kalitesi Divriği, düşük kalitelisi ise Konya sahtiyanından yapılıyordu[62]. 1624'-

[57] Kütükoğlu, "Yabancıların İktisâdî Faaliyetleri", s. 96-97.

[58] Osmanlı dericiliğiyle ilgili olarak bkz. Zeki Tekin, "Türkler'de Dericilik", *DVİA*, IX (1994), 176-178.

[59] BOA, Cevdet-İktisat, nr. 155'den *Münâsebetler*, s. 82.

[60] Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu. 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 150.

[61] 1600'de bu iki şehrin sahtiyanlarından saray için yapılan ayakkabıların fiatlarının aynı olduğu görülmektedir. "Narh 1600", s. 32-33.

[62] *Narh 1640*, s. 191.

de Bursa'da satılan sahtiyan ve meşinler hep bu şehirde imâl edilmişti. Kırmızı sahtiyanlar, –kırmızı renkteki kumaşlar gibi– en pahalıları olduğu gibi aynı renkteki sahtiyanlar içinde genç teke derilerinden yapılanlar, yaşlılarınkine nazaran daha kıymetli idi[63].

4. Saraçlık

Debbağlar tarafından terbiye edilen derilerden bir kısmı ayakkabı, çizme vs. imâlinde, bir kısmı da at takımları, araba koşumları gibi saraçlar tarafından yapılan eşyalarda kullanılıyordu. İstanbul'un fethinden sonra saraçlar Bezzazistan civarında faaliyet göstermeğe başlamışlarken Sultan Fatih Mehmed 1475'de bugün de Saraçhane adıyla anılan semtte yaptırdığı çarşıya nakl ve bunun gelirini de Ayasofya Câmi'i evkâfına vakfetmişti. XVII. yüzyıl sonundaki (1693) yangından önce buradaki dükkân sayısı 300'ü geçmiş bulunuyordu.

Diğer zenaat kolları gibi saraçlık da XVIII. yüzyılda za'fa uğramaya başlamış olmakla beraber Tanzimata kadar saraçlara âit eşya yapımı bu esnafın inhisarında kaldı. XIX. yüzyılda debbağlıkta baş gösteren çöküntü saraçları da etkiledi ve saraçlar ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında toparlanmaya çalıştılarsa da pek başarılı olamadılar[64].

5. Simkeşlik

Simkeş, Farsca "*sim*" (=gümüş) ile "*keş*" (=çekmek)'den meydana gelen birleşik bir kelime olup gümüş ve altın tel çeken esnafa verilen isimdir. Bunların çalıştıkları imalâthanelerin bulunduğu binaya da *simkeşhane* denilirdi. Bursa ve Selânik'de de simkeşhane olmakla beraber en büyüğü, Sultan Fatih Mehmed tarafından İstanbul'da yaptırılan idi. XVIII. yüzyıldan önce Binbirdirek ve Çarşıkapı'da faaliyet gösterdiği

[63] Bursa'da 1624'de verilen sahtiyan, meşin ve kösele narhları Kütükoğlu, "Narh 1624", s. 157-158'de bulunabilir.

[64] *MUB*, I, 751-755.

sanılan Simkeşhane bu asrın başından îtibâren Koska'da şimdi İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılan binada faaliyetini sürdürmüştür.

İşlenilen maddelerin altın ve gümüş gibi çok kıymetli madenler olması dolayısıyla simkeş esnafı, kullanacakları madeni, Darphane'den temin etmek ve –çok özel hallerde evde çalışmak müsaadesi verilmek dışında– simkeşhanede imalât yapmak ve işlenen günlük gümüş belli bir miktarı aşmamak (–ki bu miktar XVII. yüzyıl sonlarında 360 tefe (=4.400 dirhem = 16.313 gram idi–) gibi sıkı kaidelere bağlı olarak çalışırlardı.

Simkeşhane esnafı üç gruptu. Bunlardan *sağıcı*lar, darphaneden çubuklar halinde alınan altın ve gümüşü, sırma ve kılabdan yapımı için elverişli inceliğe getiren; *simkeş*ler, sırma ve tel imâl eden; *kılabdancı*lar ise gümüş teli ipek üzerine saran san'atkârlardı.

Altın ve gümüş tel imâli için önce bu madenler kurşunla birlikte eritilir, kurşun okside olurken diğer madenler de kurşun oksidiyle birleşip cüruf meydana getirirler; böylece saf altın veya gümüş potanın dibinde kalırdı. *Halasa etmek* denilen bu saflaştırma işleminden sonra gümüş ince oluklara akıtılarak *halka* denilen çubuklar haline getirilirdi. Halkalar, önce sağıcı esnafı tarafından *hadde* denilen, bir tarafında geniş, diğer tarafında dar delikler bulunan çelik kalıpların geniş tarafından sokulup dar tarafından çekilerek inceltilir; sonra çarkçılar tarafından, haddeye benzeyen, fakat gümüşü daha incelten âletten geçirilerek tel haline getirilirdi. Sırma yapımı için bu telin altınla kaplanıp cilâlanması gerekliydi ki, bunun için tel önce asitle temizlenip yıkanarak kurutulur ve cıva ile kaplanır; sonra potada kaynama noktasına kadar gelen cıvanın içine altın parçaları atılmak sûretiyle elde edilen malgama telin üzerine sürülür; nihayet tekrar ısıtılıp cıva buharlaştırıldıktan sonra altının hakikî rengini ortaya çıkarmak üzere yaldız mumu sürülürdü. Kılabdan yapımında ise gümüş, iki kat Bursa ipeği üzerine sarıldıktan sonra gayet sıkı ve cilâlı iki silindir arasından geçirilerek inceltilirdi. Kılabdanın sarı olması halinde, sarı ipek kullanılma mecburiyeti vardı.

Simkeşhanede imâl edilen tel ve kılabdanlar, kullanılan malzeme ve kalitesine göre değişik adlarla anılmaktaydı. *Ağır altınlı üç yaldızlı sırma* gayet saf altından yapılır ve iki def'a haddeden geçirilirdi. Sırma ve kılabdanlar, devlet ricalinin elbiselerinde, sancaklarda, kılıç ve gaşiye denilen eyer örtülerinde vs.; gümüş ve altın teller ise –dokumacılık bahsinde de işâret edildiği gibi– ipekli dokumalarda kullanılırdı[65].

6. Gıda Maddeleri/Değirmenler

Başlıca üç gıda maddesi, un, zeytinyağı ve şekerin elde edilmesi de değirmenlerde olurdu.

Osmanlı ülkesinde en fazla ekilen buğdaydı. Halkın ve ordunun en mühim gıda maddesi olan ekmek yapımında kullanılan buğdayın un haline getirilmesi değirmenlerde olurdu. Her köyde un değirmenleri bulunurdu. Bunlar, su (âb, sel), rüzgâr (yel, bâd) ve hayvan gücüyle çalışanlar olmak üzere üç tipti.

Akar su bulunan yerlerde değirmenler, bu suyun gücünden faydalanılarak çalışırdı. Meselâ, Tavas Kazası'nda değirmenlerin çoğu Akçay kenarında bulunuyordu[66]. Su gücüyle çalışan değirmenlerin olduğu yerlerde tarlaların sulanması, çok kesin olmamakla birlikte, bazı şartlara bağlanmıştı. Meselâ XVI. yüzyılda İzmir Kazası'nda çeltik zıraati yapılan yerlerde suyun değirmene nasıl ve ne zaman verileceği tahrir defterlerinde yer almaktadır. Suyun nasıl kullanılacağı, bolluk derecesine göre yıldan yıla değişme gösteriyordu. Su bol olduğu takdirde tarlalara verilebilecek, değirmen sahipleri buna karşı çıkmayacaklardı. Suyun, arkın altından alınması gerektiğinde ise çeltik ekilecek yerin, sipahisi buna muhalefet etmeyecekti[67].

---

[65] Simkeşhanenin teşkilât ve imalâtı hakkında tafsilât için bkz. Himmet Taşkömür, *Osmanlı İmparatorluğunda Simkeşlik ve Tel Çekme (XV-XIX y.y.)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih YLT, İstanbul 1990.

[66] Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas*, s. 111, Harita 3.

[67] BOA, *Tapu Tahrir defterleri*, nr. 148, s. 72; *TT*, nr. 537, s. 71. Ayrıca bkz. Kütükoğlu, *İzmir*, s. 158.

Yel değirmenleri, rüzgârı fazla olan yerlerde kurulmuştu. Bu iki tabiî unsurun olmadığı bölgelerde ise hayvan gücünden faydalanılıyordu. Tahrir defterlerinde diğer iki tür değirmen adlarıyla kaydedildiği halde bunlara herhangi bir kayıt konmamıştır.

Değirmenlerin esası iki değirmen taşının döndürülmesi ve bu esnada üstten bir kanal vasıtasıyla ortasındaki delikten un veya hamur haline getirilecek maddenin akıtılması esasına dayanmaktadır.

Bütün un değirmenleri, –yukarıda da işaret edildiği gibi– devamlı çalışmazlardı. Yıl boyunca çalışanlar olduğu gibi bazıları 6, bazıları ise 3 ay çalışırlardı. Her köyde kaç değirmenin olduğu bunlardan kaçının 6 veya 3 ay çalışacağı belliydi.

Zeytin yetişen yerlerde ise zeytin değirmenleri faaliyet gösterirdi.

30-45. paraleller arasında yetişen zeytin ağacı Akdeniz iklim kuşağındaki yerlerde eski çağlardan beri var olmuştur. Kıyı şeridinde 200 metrelik bir alanda ve 600-700 metre yüksekliğe kadar görülen zeytin, killi, kireçli, kumlu ve su geçiren toprakları sever. Mahsûl vermeye ise dikildikten 4-8 sene sonra başlar. Ancak her sene aynı miktarda mahsûl vermez; mahsûl bir sene bol, ertesi sene kıt olur.

Zeytin tane olarak yendiği gibi ezilerek, son derecede sağlıklı olan yağı çıkarılır, mutfak dışında ise sabun yapımında kullanılırdı[68]. Tabiî olarak zeytin yetişen her yerde değirmen de bulunuyordu. Ege'de zeytin değirmenlerinin çok eski tarihlerden beri var olduğu bilinmektedir. Nitekim, Urla İskelesi'nde yapılan kazılar değirmenlerin M.Ö. 600'lü yıllarda var olduğunu göstermiştir. Araştırmalar, bunların, üç gözlü, o devre göre yüksek teknolojiye sahib olduklarını ortaya koymuştur. Zeytinler, değirmende ezilip hamur haline getirildikten sonra keçi kılından örülmüş torbalara doldurulur, üst üste konan torbalar, baskı altına alınıp zeytin hamurundan dışarı süzülen zeytinyağı ile karasu karışımından oluşan sıvı, alttaki çanakta toplanır ve bir oluktan, bileşik

---

[68] Zeytinyağı hakkında tafsilâtlı bilgi için Albert F. Hill, *Economic Botany, A Text of Usefull Plants and Plant Products*, Tokyo 1952, s. 199-200 ve oradan naklen Kütükoğlu, *Çeşme Kazası*, s. 124-126.

kaplar esasına göre çalışan, üç gözlü yağ ayrıştırma düzeneğine (polima) akarak, burada karasuyundan ayrılıp dinlendirilirdi[69].

Hekimlerin sakınılmasını söyledikleri ama vazgeçilemez olan şeker, XIX. yüzyıl başlarına kadar sadece şeker kamışından elde edilirken bu tarihten sonra ve özellikle şeker pancarı fabrikalarının açılmasıyla o tarihlere kadar hayvan yemi olarak kullanılan şeker pancarından şeker yapılmaya başlandı.

Anavatanı Pasifik ülkeleri olduğu sanılan uzun asırlar şekerin elde edildiği şeker kamışına gelince: Tanınması M.Ö. 510 yılına kadar uzanır. Pers Kralı Daryüs'ün Hindistan'da gördüğü tatlandırıcı olan bu bitki, Hindistan'dan İran ve Orta Doğu, oradan Mısır, Kıbrıs üzerinden Avrupa ve nihayet Amerika'ya kadar uzanmıştır. Çok kâr getiren bir madde olması, önce yerli halkın, daha sonra da Afrika'dan götürülen kölelerin gücünden faydalanılarak büyük çiftliklerde yetiştirilmiş, bundan elde edilen şeker ise bütün dünyada büyük bir pazar bulmuştur[70].

Şeker kamışı sıcağı ve suyu seven bir bitki olduğu için Mısır'da Nil kenarında bol miktarda yetiştirilmiştir. Osmanlı ülkesinde Akdeniz Bölgesi'nde ve Rumeli'de de şeker kamışı zıraati yapılmış ve bunlardan şekerhanelerde şeker elde edilmiştir.

Osmanlı şekerhaneleri biri devlete, diğeri özel teşebbüse âit olmak üzere iki ayrı statüde çalışmışlardır. Devlete âit olanlar iltizam usûlüyle idare edilmişlerdir.

Şeker yapımı için şeker kamışları soyulduktan sonra bir süre mahzenlerde dinlendirilir, müteâkiben buğday ve zeytinde olduğu gibi iki değirmen taşı arasında ezilerek hamur haline getirilir ve bu hamur, alta konan bir kazanda toplanırdı. İkinci safhada bunlar kaynatılarak suyu

[69] Tafsilât için bkz. Kütükoğlu, *Çeşme*, s. 137, n. 72.

[70] Ahmet Atalık, "Şekerin ve Şeker Sanayinin Tarihçesi", (6 Ekim 2008), http://www.karasaban.net/sekerin-ve-seker-sanayinin-tarihcesi/.

buharlaştırıldığı gibi yabancı maddelerden de temizlenir ve katılaşması için madenî kalıplara dökülüp soğutularak şeker elde edilirdi[71].

III. XIX. YÜZYILDA SANAYİ'İ KALKINDIRMA GAYRETLERİ

1. Fabrikalar Kurulması

XIX. yüzyıl başlarından îtibâren yine çoğu askerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere fabrikalar kurulmağa başlandığını görüyoruz. Sultan III. Selim saltanatında, askerî ıslahat yanında sanayi'in gelişmesine de önem verilerek Beykoz'da bir *kâğıt* ve *çuka* fabrikası kuruldu. Darphane sermayesi ile kurulan fabrikanın Kasım 1805'de faaliyete geçmesinden sonra Üsküdar matbaasıyla ordunun ihtiyacı olan hartuçluk kâğıt buradan temin edildiği gibi esnafa da çeşitli cinsteki kâğıtlar satılmağa başlandı[72]. Ancak, Beykoz fabrikasının imalâtı ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde olmadığı için bir taraftan da ithalât devam ediyordu. Bu tarihlerde Avrupa'da mekanik makinelerle imalâta başlanması dolayısıyla kâğıt fiatlarında düşüş kaydedilmesinden başka Beykoz fabrikasının, çuka yapımında kullandığı yapağıyı teminde güçlük çekmesi ve krediyle yaptığı satışlar dolayısıyla, bir zaman sonra darbhaneden aldığı borcu ödeyemez hale gelmesi de eklenince[73] tesisin önce çuka, sonra kâğıt kısmı faaliyetlerini tatil etmek mecburiyetinde kaldılar.

Beykoz'daki kâğıt fabrikasından sonra 1843'de İzmir'de de su kuvvetiyle çalışan bir kâğıt fabrikası kuruldu. *Eser-i cedid* adıyla anılan ve devlet dairelerinde kullanılması emredilen bu kâğıtların oldukça kaliteli olmasına rağmen ucuz Avrupa kâğıtlarıyla rekâbet edememesi

[71] Zafer Karademir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)", *OTAM*, XXXVII (2015), 188-189.

[72] Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı 23 (15 Ocak 1968), 25-26.

[73] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963, s. 36-48.

sebebiyle fabrika faaliyetini uzun zaman devam ettiremeyip 1850'li yıllarda kapandı. XIX. yüzyıl sonlarında İstanbul'da Serkarin Osman Bey'e *Hamidiye* adıyla bir kâğıt fabrikası kurması için imtiyaz verildiyse de âletlerin alındığı Masson Scott firmasına olan borcun ödenememesi sebebiyle kuran firma tarafından el konulan fabrika, I. Dünya Savaşı'nın çıkışından sonra dağıtıldı[74].

Sultan II. Mahmud devrindeki askerî ıslahatı takiben 1828'de Beykoz fabrikasının çuka kısmının yeniden faaliyete geçirilmesine teşebbüs edildi ve mevcut tesisin ihtiyacın ancak 1/3'ünü karşılayacak durumda olmasından dolayı 1832'de genişletilmesi için Fransa'dan makine ve ustalar getirtilmesi kararlaştırıldı ise de bir müddet sonra bu karardan vaz geçildi. Diğer taraftan Devlet, İslimye'de Dobro Celeskov'un kendi imkânlarıyla kurmuş olduğu çuka fabrikasından faydalanmak istediğinden, yeni yapılacak tezgâh ve âletlerin masraflarını karşılayarak 1836'dan îtibâren faaliyete geçirdi. 1841'de devletin tayin ettiği müdür tarafından idare edilen fabrikada maliyetler düşürüldü; 1842'de ise yanına ikinci bir fabrika kuruldu[75].

Yine asâkir-i mansûrenin ihtiyacını karşılamak üzere Kumkapı'da Cündî Meydanı'ndaki ilk feshanenin ihtiyaca cevap vermemesi üzerine Eyüp'te Defterdar semtinde 1833'te faaliyete geçen *Feshane*'de yeterli su bulunması dolayısıyla feslerin boyanması için Beykoz kâğıthanesine ihtiyaç kalmadığı[76] gibi 1843'de –sermayesinin 2/3'si Darphane'den, 1/3'i Feshane kârından olmak üzere– ilâve edilen dokuma tezgâhlarıyla tesis, aynı zamanda bir çuka fabrikası haline getirildi. 1844'te buhar makineleri kullanılmaya başlanan fabrikaya iplik ve apre makineleri de eklendi. Dokunan çukanın %70'i askerin ihtiyacı için satın alınan fabrika 1866'daki yangını müteâkip 1868'de yeniden faaliyete geçirildiğinde artık modern bir dokuma fabrikası haline gelmiş-

74 Ersoy, *Kâğıt*, s. 48-53.

75 Kütükoğlu, "Kıyâfet", s. 545-550; Adnan Giz, "İslimiye Çuha Fabrikası", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı 27 (15 Mayıs 1968), 15-16.

76 Kütükoğlu, "Kıyafet", s. 571-581.

ti[77]. 1883-85'de fabrikaya yeni binalar ilâve edildiği gibi, XX. yüzyılın başlarında fabrikada 400 beygir güçlük iki buhar makinesi bulunmaktaydı. 1916'da İzmit fabrikasının kapanmasından sonra, oradaki makineler de feshaneye taşındı[78]. Fabrika, cumhuriyetten sonra Sümerbank'a bağlı olarak 1986'ya kadar faaliyetini devam ettirdi. Bu tarihte İstanbul Büyük Şehir Belediyesi'nin Haliç'teki imar faaliyeti sırasında büyük kısmı yıkıldığından faaliyeti de son bulmuş oldu.

1843'de Hereke'de de 50 pamuklu, 20 ipekli tezgâhından oluşan bir fabrika kuruldu. İpekli dokumaları pek mükemmel olan fabrika haklı bir rağbet kazandığından 1850'de 100 jakarlı tezgâh daha eklenirken pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu Bez Fabrikası'na nakledilip Hereke Fabrikası'nın faaliyeti, sarayın elbiselik ve döşemeliklerinin teminine hasr olundu. 1891'de ise Manisa ve Sıvas'dan ustalar getirtilerek dış pazarlarda da rağbet gören halı kısmı açıldı. Bunlara 1902'de çuka ve şayak, 1905'de fes kısımları ilâve edildi[79].

1812'de Beykoz'da debbağhane olarak kurulan tesis, daha sonra geliştirilerek ayakkabı imalâtına da başlandı. 1841-42'de buharlı makinelerle genişletilen tesis, bir süre sonra ayakkabı fabrikası olarak faaliyetine devam etti. XIX. yüzyılın sonuna doğru fabrikaya orduya ayakkabı yapacak ustaların yetiştirilmesini temin maksadıyla bir kısım ilâve edildi[80]. 1908'de Harbiye Nezâreti'ne bağlandıktan sonra deri kısmı makineleştirildi[81]. 1912'de ikisi dizel olmak üzere modern makineler konuldu. Fabrika 1933'den Sümerbank'ın kapatılmasına kadar (2002)

77 Ömer Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı 16 (15 Haziran 1967), 9; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 243; Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992, s. 38 vd.

78 Müller-Wiener, a.g.m., s. 75-76.

79 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s. 119.

80 Müller-Wiener, a.g.m., s. 73.

81 Eldem, *İktisadi Şartlar*, s. 118-119.

buraya bağlı olarak çalışmasına devam etti. 2004'te özelleştirilen mekân artık film ve klip çekimlerinde plato olarak kullanılmaktadır.

Tanzimat devrinde kurulan veya geliştirilen fabrikalar bunlardan ibâret değildir. Baruthane'de, ilk demir vapurun da yapıldığı bir küçük demir fabrikası; Zeytinburnu'nda, demir fabrikası makine ve âletlerinin yapıldığı, büyük demir fabrikası ile tüfenk vs. silâhların imâl edildiği tüfenkhaneyi içine alan bir manzûme vücûde getirildi. Bunlardan demir fabrikası için gerekli modern teknolojiye uygun makine ve âletler İngiltere'ye ısmarlandı. Zeytinburnu Demir Fabrikası, bu dönemde kurulan devlet fabrikaları arasında, 50.000 kuruş gibi en fazla masrafla kurulan fabrika olmuştu. Yapımına 1843'de karar verilen fabrikanın, henüz tamamı bitirilmeden, 1846'da izâbe fırını faaliyete geçirildi. 1850'li yıllarda tam kapasite ile çalışmağa başlayan fabrikada top, kılıç ve süngü parçaları, mızrak başları, tüfenk çakmakları, demir direk ve borular, çelik ray, pulluk, koşum takımları, bağ ve bahçe âletleri imâl edildi[82]. Askerî malzemeye ihtiyacın artmasından sonra tamamen bir mühimmat fabrikası haline gelen tesis modern makinelerle donatıldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı başlarında, önce Dolmabahçe Sarayı'nın ihtiyacını karşılamak üzere faaliyete başlayan, fakat kısa zamanda halkın ihtiyaclarına da cevap verecek duruma gelen Dolmabahçe Havagazı Fabrikası'ndan sonra 1887'de Yedikule, 1891'de ise yabancı sermaye ile Kadıköy Kurbağalıdere'de de birer havagazı fabrikası yapıldı[83]. Ancak, yakıt olarak doğalgazın kullanılmaya başlamasından sonra bunlar da âtıl hâle geldiler.

Devlet eliyle kurulanlardan başka büyük kısmı ecnebî olan hususî müteşebbisler tarafından da İstanbul, İzmir, Bursa, Beyrut gibi şehirlerde çeşitli fabrikalar açılmıştır ki bunlardan başlıcaları Beykoz'daki cam ve kâğıt, Bursa ve Lübnan'da ipek ipliği, İzmir ve Afyon'da halı

[82] İlgürel, "Demir Fabrikası", s. 157-164.

[83] Müller-Wiener, a.g.m., s. 85-86.

ipliği, Adana ve Tarsus'da pamuk çekirdeği ayırma ve iplik fabrikalarıdır[84].

2. Özel Teşebbüsün Özendirilmesi: Sergiler

a. Milletlerarası Sergiler

Devlet bir taraftan öncelikle mîrî ihtiyaçları karşılamak üzere modern teknolojiye göre yapılmış makinelerle donatılmış fabrikalar açarken, küçük esnafın da bir süredir imalâtı durmuş ve kalitesi bozulmuş ürünlerini bu teknolojiye ayak uydurarak yeniden canlandırmak için çeşitli yollar denemiştir. Bunlardan biri de malların sergilerde teşhiridir. İlk olarak 1851'de Londra'da açılan milletlerarası sergiye Osmanlı Devleti çeşitli yünlü, ipekli ve pamuklu dokumalar, deri, ahşap, çini, altın ve gümüş süs eşyaları ve çeşitli toprak mahsûllerinden ibâret 700 civarında mamûl ve mahsûlle katılmış ve bunlardan Beykoz fabrikası mamûlleriyle kâğıt, deri, ipek, Tunus fesleri ve bazı el işlemeleriyle toprak mahsûlleri teşvik mükâfatları kazanmıştır.

1855'deki Paris sergisine gönderilecek eşyaların seçimi için daha iyi bir organizasyon yapılmış; vergi ve gümrük muâfiyeti tanınmış; Anadolu ve Rumeli'den yollanan halı, yünlü kumaşlar, bakır, bronz ve ahşap eşya, bazı maden ve toprak mahsûlleri dahil 2.000 mamûl ve mahsûl arasında İzmit, Hereke, Zeytinburnu, Ereğli fabrikaları ile Feshane ve Tophane mamûlleri de yer almıştır. Bunlardan incir, üzüm, susam, buğday gibi toprak mahsûlleri yanında bazı Hereke ve Feshane imalâtı, keçe, elişi yün ve örgü, altın ve gümüş işlemeler, keten ve pamuklu elbiseler, ağızlıklar vs. başta olmak üzere 27 madalya ve 20 mansiyon kazanılmıştır.

1862'deki ikinci Londra sergisinde ise bu rakamlar 83 ve 44'e yükselmiştir.

[84] Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 437-438.

b. Sergi-i Umûmî-i Osmânî

İkinci Londra sergisinin ertesi yıl İstanbul'da bütün çiftçi ve esnafa açık bir sergi düzenlendi. Bundan maksat, hem zıraat ve san'at sahiplerinin tanışıp kaynaşması, problemlerini tesbit etmesi ve bunları ilgililere duyurmasını temin, hem de en iyi mamûl ve mahsûllerin üretilmesi; böylece zıraat, ticaret ve sanayi'e canlılık kazandırılması olduğundan sergilenecek mallar için gümrük ve vergi muâfiyeti tanındığı gibi kendisi gelmek istemeyenlerin mallarının emin kimselerce gönderilmesi ve bunların her türlü masraflarının mal sandıklarınca karşılanması; sergide satılmayan şeylerin devlet tarafından satın alınması; ayrıca, Avrupa'daki sergilerde olduğu gibi en iyi mamûl ve mahsûllere mükâfatlar verilmesi kararlaştırıldı. Sergiye gönderilecek eserlerin seçimiyle taşra idarecilerinin başkanlığındaki komisyonlar vazifelendirildi. Serginin gâyesi memleket mamûl ve mahsûllerinin sergilenmesi olmakla beraber, buraya gelecek çiftçi ve san'atkârların Batı'da kullanılan modern makine ve âletleri görüp tanımaları ve dolayısıyla modern âletlerle çalışma ihtiyacını duyarak zıraat ve sanayi'i kalkındırabilmeleri için sergide, Avrupa'da imâl edilmiş bazı makine ve âletlere de yer verildi. Bunların seçimi ve İstanbul'a yollanmasıyla da yurt dışındaki sefir ve şehbenderler (=konsolos) vazifelendirildi.

28 Şubat 1863'de Sultanahmet'te 3.500 m^2.lik bir alanda açılan sergide 10.000'den fazla madde bulunmakta olup bunlar içinde de ilk sırada zıraat mahsûlleri yer alıyordu. Değişik yerlerin mahsûlü olan 212 buğday, 247 çavdar, 101 mısır, 92 pamuk, 42 pirinç vs. fiatlarıyla birlikte sergilenmişti.

Sergilenen maddeler arasında devlet fabrikaları dokumalarından başka eskiden beri ünü olan Bursa, Bilecik, Amasya, Halep, Beyrut, Şam, Diyarbekir vs.'nin kumaşları; İstanbul'un işlemeleri; Uşak, Gördes, Selânik, Niş vs.'nin halıları; başta İstanbul olmak üzere İmparatorluğun çeşitli yerlerinden gelmiş meşin, sahtiyan gibi deriler; Tophane ve Zeytinburnu silâh fabrikasında imâl edilen tüfek ve tabancalardan başka Erzurum, Bursa, Trabzon gibi şehirlerde yapılmış olan kılıç, kama, süngü vs. kesici âletler; çeşitli madenlerle madencilikte kullanılan âletler; tuz, mermer örnekleri bulunuyordu. Sergilenen mamûller arasında İstanbul, Yanya, Diyarbekir, Beyrut, Şam ve Halep'ten gelen eşyaları getirenler beşinci dereceden mecidiye nişanlarıyla mükâfatlandırıldı. Yabancı firmaların mühendis ve teknisyenlerine de değişik derecelerden nişanlar verildi.

Beş ay açık kalan sergi İmparatorluğun zengin kaynaklara sahib olduğunu, değişik bölgeler arasında mal ve eşya mübâdelesinin şart bulunduğunu; kaynakların akıllıca kullanılmasıyla dışa bağımlılığın azalacağı, üretimde modern teknolojiye yer verildiği takdirde kalitenin yükseleceği, buna bağlı olarak kısa zamanda imalâtın da artacağını ortaya koydu[85].

3. Islah-ı Sanayi Komisyonu

Küçük sanayi'i canlandırmak için alınan tedbirlerden biri de *Islah-ı Sanayi Komisyonu* kurulması oldu. Muhtemelen 1864'de faaliyete başlayan komisyonun gâyesi, esnaf ve zenaatkârların mevcut şartlar altında hamle yapmalarının hemen hemen imkânsız olması dolayısıyla bunların sermayelerini birleştirip şirketler meydana getirerek birlikte çalışmalarını sağlamaktı. Böylece dağınık bir halde bulunan esnafın, devlet desteği de temin edilerek, zabt u rabt altına alınıp düzenli çalışmaları sağlanabilecek, disiplinli bir çalışma ortamında yardımlaşma, kalitenin yükseltilmesi ve vasıflı eleman yetiştirilmesi mümkün olabilecekti.

Bir reisle esnaf ve san'atkârlardan mürekkep devamlı üyeleri bulunacak olan ve cuma ile pazar hariç haftanın diğer günlerinde toplanması kararlaştırılan komisyona, ihtiyaçları bildirme, gerekli mazbata ve nizamnâmelerin kaleme alınmasına yardımcı olmak üzere, şirketlerin mamûllerinin satılacağı devlet dairelerinden birer üye de katılacaktı. Komisyonda hazırlanan nizamnâmeler, *Meclis-i Vâlâ*'da* kabûl edi-

---

[85] Rıfat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten*, XLVII/185 (1984), 206-235.

lip sadaret kanalıyla padişahın iradesi alındıktan sonra tatbikata geçilebilecekti.

Kurulacak şirketlerin mamûllerinin kalitesinin ıslahı kadar fiatının da ucuzluğu makbûl olduğundan bunların kontrolu komisyona bırakılmakta; bozuk mal çıkaranların Şehremâneti, yani belediye nizamlarına göre cezalandırılması yoluna gidileceği; esnaf arasındaki anlaşmazlıkların, bilgi sahibi kimselerin de görüşleri alınmak sûretiyle, komisyonda incelenerek sonucun Meclis-i Vâlâ'ya sunulacağı; ayrıca, orijinal bir buluşu olup da imtiyaz verilmeğe hak kazananların durumlarının da komisyonca Meclis-i Vâlâ'ya bildirileceğine işâret edilmekteydi.

Bu nizamnâmeye göre yapılan çalışmalar sonunda simkeş, saraç, debbağ, kumaşçı, dökmeci, demirci, zilci esnafının şirketler kurmalarına karar verildi. Ancak, şirket halinde birleşmek isteyen esnafın sayısının artmasıyla komisyonda yeni bir teşkilâtlanmaya gitmek zarûreti hasıl oldu. Bu ikinci dönemde kurulmuş olan şirketlerin problemlerinin halline ağırlık verildi. Komisyon, beş yıllık faaliyetten sonra devamını lüzumsuz görerek faaliyetine son verdi (Ağustos 1874). Ancak, esnafın yine sahipsiz kalması hamleyi sekteye uğrattığından iki yıl sonra Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun vazifelerini yüklenmek üzere *Ticaret ve Zıraat Komisyonu* adıyla yeni bir komisyon kurulmasına ihtiyaç duyuldu[86].

4. Şirketler Kurulması

a. Simkeşler Şirketi

Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kararı üzerine kurulan şirketlerin ilki Simkeşhane esnafının birleşmesiyle meydana geldi (Ağustos 1866). Tanzimat sonrasında zevklerin değişmesi yanında ucuz Avrupa mallarına rağbetin artması Simkeşhane'nin faaliyetinde de gözle görü-

[86] Ergin, *MUB*, I, 717-729; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 71-94; ayn. yzr., "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV, Ankara 1993, s. 1693-1695.

lür bir düşüşe sebebiyet vermiş; devlet desteği ise yetersiz kalmıştı. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun araştırmaları sonucunda tesbit edilen bu durumu giderebilmek ve Simkeşhane'yi yeniden eski günlerine döndürebilmek için devletin vereceği 1.000 keselik sermaye ile şirket kurulmasına, devlet daireleriyle askerî ve mülkî erkânın ihtiyaçları olan sırmaların buradan peşin para ile satın alınmasına karar verildi. Ancak, simkeş esnafı çoktandır mesleklerini icra etmediklerinden böyle ince işler yapmakta tereddüt gösterdiler. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun daha uygun şartlarla hazırladığı yeni program da, hazineden verilmesi kararlaştırılan miktarın tamamının ödenmesi kābil olmadığı için yürümediğinden, teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı.

b. Debbağlar Şirketi

Debâgatın ham deri terbiyesinde kullanılan başta palamut ve sumak gibi maddelere ihtiyaç göstermesi, bunların ise XIX. yüzyılda giderek artmak üzere, yabancı tüccar tarafından memleket dışına taşınması, debbağlığın XIX. yüzyıl ortalarında za'fa uğramasına sebeb olduğundan esnafın birleşmesinin bahis konusu edildiği sırada debbağlar da, şirket halinde birleşerek kuvvetlenmek istemişlerdi. Avrupa'dan getirilecek âlet ve makinelerin altı yıl için gümrük ve damga resimlerinden muaf olması; şirkete oniki yıl süreyle imtiyaz verilmesi; ithal derilerde şirket üyelerine öncelik tanınması ve Bâb-ı Seraskerî, Tophane vs. devlet müesseselerinin ihtiyacı olan derilerin şirketten sağlanması; ayrıca şirket mensuplarının şirket dışında faaliyet göstermemesi hususlarını ihtiva eden nizamnâmenin padişah tarafından tasdikiyle faaliyete geçen şirket sermayesine, ilgili esnaftan başka hayır sahipleri ve hazine tarafından da hisse senetleri satın alınmak sûretiyle katkıda bulunulmuştu.

Debbağlar Şirketi başarılı bir politika ile yabancı mamûllerle kalite ve fiat bakımından rekābet edecek düzeye gelmiş ve ilk yıl sonunda bir taraftan hissedarlarına %51,5 kâr dağıtırken diğer taraftan da yeni hisse senetleri çıkararak sermayesini arttırma yoluna gitmişti. Debbağlar Şirketi'ndeki bu olumlu gelişme saraç, dokumacı, dökümcü ve demircileri de benzer şekilde teşkilâtlanmaya sevk etmişti.

c. Saraçlar Şirketi

Debbağlar Şirketi'nin başarılı faaliyeti saraçları da heveslendirdi. Haziran 1867'de debbağlarla hemen aynı şartları ihtiva eden bir nizamnâme ile faaliyete geçtiler. Saraç eşyasından başka ayakkabı ve terlik yapımı müsaadesini de aldılar. İlk altı ay sonunda hisse senetlerine ancak %13,5 kadar kâr isâbet etti. Ne var ki, gerek sermaye yetersizliği, gerekse yapılan vadeli satışlarda alacak tahsillerinin muntazam yapılamaması şirketin maddî durumunda hissedilir bir za' fiyete sebeb olduğundan kısa zamanda duyulan alâka kayboldu.

d. Kumaşcılar Şirketi

Yabancı rekâbetinden en fazla müteessir olan sanayi kolu dokumacılıktı. Özellikle XIX. yüzyılda giderek artan bir şekilde Avrupa kumaşları Osmanlı pazarını hemen hemen istilâ etmiş; yerli kumaşlara rağbetin azalması sonunda tezgâhlar kapanmağa başlamıştı. İstanbul ve Üsküdar'da eskiden 2.750'ye varan dokuma tezgâhı sayısı 25'e kadar inmişti. Aynı durum, en çok pamuklu dokumacılıkta olmak üzere, diğer Osmanlı şehirleri için de geçerliydi. İşte bu zenaat kolunu yeniden canlandırmak için Nisan 1868'de dokumacıların da Kumaşçılar Şirketi'ni kurmalarına karar verildi. Diğer şirketlere verilen imtiyazlar yanında, gerekli âlet ve makinelerin geçici olarak Hereke Fabrikası'ndaki fazlalıklardan karşılanması imkânı da tanındı. Başlangıçta şirket pek fazla rağbet görmedi. Buna rağmen ilk yılın sonunda hisse sahiplerine %40 civarında kâr dağıtılması rağbeti arttırarak diğer hisse senetlerinin de satılmasını sağladı.

e. Dökümcüler Şirketi

Şirket kurma faaliyetine dökümcüler de katıldılar. Şubat 1868'de Süleymaniye, Toptaşı, Ayazma vs. yerlerde çalışan dökümcüler şirket kurmak için müracaatta bulundular. Diğer şirketlere tanınan haklar bunlara da tanınarak Nisan 1868'de Dökümcüler Şirketi kurulduysa da pek rağbet görmedi.

f. Demirciler Şirketi

Demirciler Şirketi de Nisan 1868'de kuruldu. Diğer şirketler için kabûl edilenlerden başka İstanbul'da devlete âit uygun bir arsanın demir fabrikasına tahsisi; fabrika kuruluncaya kadar Topkapı Sarayı civarındaki demirhanedeki âletlerin kullanılması; Ereğli'den, Tersane ve Tophaneye verilen fiat üzerinden kömür temini gibi haklar tanındı. İmâl edecekleri eşya tesbit edildi. Burada da sermaye toplamak için hisse senetleri çıkarıldı. Ayrıca gündeliklerinden birer kuruş kesilerek çıraklar da şirkete ortak edildiler. Buna rağmen gerekli sermayenin toplanması geciktiğinden şirket ancak kuruluşunun ikinci yılında faaliyete geçebildi. İlk çalışma yılı sonundaki kârın düşük olması dolayısıyla sermaye arttırımı yoluna gidildi[87].

5. Sanayi Mektepleri Açılması

İstanbul'da ilk def' a 1848'de bir sanayi mektebi kurulmasına teşebbüs edildi. Mektep, Zeytinburnu fabrikasında staj imkânı sağlanması da düşünülerek burada inşa edildiyse de öğretime başlanılamadı. İkinci teşebbüs Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından yapıldı. Önce 1863'de Niş'de, daha sonra da Ruscuk'ta öğrencilerinin ekseriyetini din ve dil farkı gözetilmeksizin alınan kimsesiz çocukların teşkil ettiği bir *Islahhane* kuruldu. Burada okuma yazma, hesap, defter tutma gibi dersler yanında çeşitli atölyelere dağıtılan öğrencilere pratik olarak bazı san' atlar da öğretildi. Bu okulların başarılı olması üzerine diğer şehirlerde de benzerleri açıldı.

Tuna vilâyetlerinde ıslahhaneler kurulurken İstanbul'da da çeşitli san' at dallarında vasıflı elemana olan ihtiyacı karşılayacak bir *Islah-ı Sanayi Mektebi* açılması için çalışmalar yapılmaktaydı. Madencilik, ahşap işçiliği, tuğla, boyacılık, debbağlık gibi branşların açılması düşünülen bu mektebin öğrencilerinin Karaağaç tuğla, Bakırköy bez ve Beykoz deri fabrikalarında staj yapmaları plânlandı. Fakat mâlî güçlükler, tasavvurun tatbikini geciktirdi. Okulun açılması Kasım 1868'de

---

[87] *MUB*, I, 748-768; Önsoy, *Sanayi*, s. 102, 114.

gerçekleşebildi. Demircilik, marangozluk, dökmecilik, makinecilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik branşları olan mektebe yatılı olarak 13, gündüzlü olarak ise 30 yaşın altındakiler alındı. Burslu okuyan çocukların burslarının bir kısmı Emniyet Sandığı'na kesilip, mezun olduktan sonra atölye sermayesi olarak verildi. Daha sonra bu okullar Anadolu'ya da yayıldı. Sultan II. Abdülhamid saltanatında ise *Hamidiye Sanayi Mekteb-i Âlîsi* adıyla eski ıslahhanelere yeni bir şekil verildi[88].

88 *MUB*, I, 745-748; Bayram Kodaman, "Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 287-293; Önsoy, *a.g.e.*, s. 115-124.

SÖZLÜK

Adâlet Kasrı — Kubbealtında sadrazamın oturduğu yerin üst tarafında padişahın Dîvân-ı Humâyûn müzâkerelerini takib ettiği, kafesli bir penceresi olan mekân.

Abâyî (a) — Kalın yünlü bir kumaş olan abanın nisbet eki almış şekli.

Askıcı — Düğünlerde gelin veya sünnet odasını düzenleyen kadın.

Balıkçın — Martıgillerden ırmakların denize döküldüğü yerlerde, bataklıklarda yaşayan, uzun gagalı, uzun ve çatal kuyruklu bir deniz kuşu, deniz kırlangıcı.

Berat (a) — Bir memuriyet, bir pâye, imtiyaz veya muâfiyet verildiğini gösteren belge.

Biat/Beyat (a) — Bir hükümdara tâbiiyet etme.

Biniş (f) — 1. Çok bol ve geniş cüppe, ferâce. 2. Eskiden atlı alaylarda giyilen çok bol, kolları dirsekden yere kadar yırtmaçlı elbise.

Bîrûn (f) — Sarayın dış teşkilâtı ki bu vazifeliler, enderunluların aksine, sarayda yatmazlar, akşamları evlerinde geçirirlerdi.

Burma — Musluğa verilen eski isim.

Câize (a) Bahşiş ve hediye mânalarına gelen bu kelime bir memuriyete verilen şahsın, bu memuriyet karşılığında ödediği para olarak da kullanılrdı.

Car (a) Kadınların sokağa çıkarken üzerlerine boydan boya örtündükleri tek parça ve renk renk desenlerle işlenmiş örtü, çarşaf.

Canfes (a) Tek renk ipekten, desensiz, bez ayağı dokuma. Elbise, astar, yelken bezi yapımda kullanılan bir kumaş.

Cerib (a) 60 zıra'lık yer olarak kabûl edilmekle beraber, büyüklüğü, mahalline göre değişen bir arazi ölçüsü.

Cündî (a) Süvari.

Çırağ edilmek Yetiştirilip evlendirilerek ayrı eve çıkmış olanlar için kullanılan bir tabirdir.

Dirlik Daha ziyade timar rejiminde kullanılan bir gelirin tahsisi.

Dîvân rahtı Sadrazam ve vezirlerin Dîvân-ı Humâyûn'a gelirken ve merasimlerde atlarında kullandıkları eğer takımı.

Enderun Sarayın üçüncü avlusunda yer alan odaların (küçük, büyük, seferli, kiler, hazine, hasoda) bulunduğu kısım ki, burada eğitim yanında bazı hizmetler de gören gençlerin kabiliyetlileri ileride devlet kademelerinde de vazife almışlardır.

Erkân kürkü Vezirlere, büyük devlet memurlarına, mevkileri gereği giydirilen ve saray ileri gelenlerinin merâsimde giydikleri kürk.

Esedî kuruş Hollanda'nın, üzerinde aslan olan kuruşuna Osmanlıların verdikleri isimdir. Sikke tashihi denilen para ayarlamalarında bunların da akçe karşısındaki değerleri belirlenirdi.

Eyvan (f) Üç tarafı kapalı, bir tarafı açık tonozlu yapı.

Fermayiş Farsca germend: İyi cins kaşmir veya Lahor şalı.

Ferve (f) İşlenmiş ve dikilmiş kürk.

Fistan (g) Eskiden kadınların giydikleri çeşitli biçimde kırmalı ve süslü entari.

Göcen Tavşan ve bazı hayvanların yavrusu.

Has Timar rejiminde 100.000 akçeden yukarı geliri olan tahsis.

Hatâyî İpek ve kılabdanla (buna bk.) dokunmuş sert bir kumaş ki, atkısı ham ipek, çözgüsü iki bükümlü ipek tel idi.

Hayme (a) 10-12 kişilik çadır.

İcâzet (a) Kelimenin mânası izin, müsaadedir. Deyim olarak ilim ve yazıda verilen diploma karşılığı olarak kullanılmıştır.

İdâdî (a) Lise seviyesindeki okul.

İkta' (a) Mülkiyeti devlete âit araziden elde edilen gelirin hak kazanana tahsisi.

İlmühaber (a) Bir daireden diğerine gönderilen belge; – **kâimesi** İlmühaber yerine geçen belge.

İn'am (a) İhsanda bulunmak. Kapıkuluna verilen bahşiş ve terakki mânâsında da kullanılırdı.

İsale (a) Akıtma.

İstefan Taç.

İzn-i sefine Gemilerin Karadeniz'e açılmaları için verilen izin.

Kad (a) Boy.

Kal Madenlerin eritilerek ayrıştırılması.

Kalem işi 1. Boya ve fırça ile duvar, vs. yerlere yapılan desenler. 2. Maden üzerine çelik kalemle yapılan süslemeler.

Kapak gemisi Karaka da denilen ve iki anbarlı ol ahşap harp gemileri idi.

Karamandola (g) Daha çok ayakkabı yüzü yapılan bir çeşit sağlam ve parlak kumaş.

Kâşî (f) Çini yapımıyla meşhur Kâşân şehrinde imâl edilen eşyaya verilen ad.

Kontoş/kontoz Bilhassa Tatar beylerinin giydikleri, geniş ve devrik kürklü bir yakası olan, dar yenli, uzun kollu üstlük.

Kubur (m) Yazı malzemelerinin veya ferman, berat gibi bazı belgelerin içine konduğu silindirik kutu.

Kuburlu saat Ahşap kasa içindeki sarkaçlı saat.

Kakum (f) Kuzey memleketlerinde yaşayan gövdesi beyaz, kuyruğu siyah olan kürkü makbul bir hayvan, hermin.

Kolcu Muhafaza memuru.

Kuşhane Padişahın özel mutfağı olup sarayın 3. avlusunda idi.

Kuyruklu imza Defterdar imzalarının altında "S" veya "D" karnı gibi uzantı olduğundan bu ad verilmiştir.

Lüle (f) Su birimi için kullanılan bir tabir olup bir lüle dört nasura (buna bkz.) idi. Binalarda ne kadar su akacağı lüle ve masura olarak belirlenir ve satın alındığı bir senetle tesbit edilirdi.

Mahlûl Bir gelire tasarruf edenin ölümü veya feragati halinde gelirin hazineye geri dönmesi.

Masura (g) Çeşmelere, takılan akacak suyun miktarını belirleyen içi boş boru olup bir masura dört çuvaldız kalınlığında idi.

Meclis-i Vâlâ Tanzimattan sonra kurulan meclislerdendi.

Muhassıl (a) Vergi ve resimleri tahsil eden devlet memuru.

Mücevveze (a) Padişah ve devlet erkânının giydiği yuvarlak bir sarık türü.

Mülâzemet (a) Stajyer anlamında kullanılan bir tabir.

Müşâhere (a) Aylıkla tutmak.

Nahıl (a) Düğünlerde alayın önünde götürülen gümüş, balmumu gibi maddelerden yapılmış boyu iki metreye kadar varan çeşitli şeylerle süslenmiş bir nevi ağaç.

Nakibüleşraf (a) Peygamber âilesinin işleriyle meşgul vazifeli.

Niş (fr) Duvar içindeki fonksiyonel oyuklar.

Nişan esbabı Damadın sultana gönderdiği nişan hediyeleri.

Nişan kafesi Nişanda damadın gönderdiği mücevherlerin konulduğu kafes şeklindeki mahfaza.

Nişan makraması Sultan tarafından damada gönderilen nişan hediyeleri, nişan bohçası.

Ocaklık Devletin bazı giderlerinin karşılanması için belirli gelirlerin tahsisi.

Oturak Kürekli gemi ve teknelerde kürek adedini gösterir bir tabir.

Örfî destar Ulemânın sarıklarına verilen ad.

Pençe Sadrazam, vezirler, beylerbeyleri gibi yüksek rütbeli idarecilerin imzaları için kullanılan bir tabirdir.

Planya (g) Ahşap düzleme rendesi.

Potur (erm) Bacakların alt kısmı dar, önü pantolon biçiminde, arka tarafı ağından yukarı bol bir cins şalvar.

Rüsûm-ı bid'iyye (a) Öteden beri mevcud olmayıp sonradan konulan resimler.

Rüştiye (a) Ortaokul seviyesindeki okul.

Sağ akçe Tam ayar akçe.

Sâliyâne (f) Bazı memurlara senelik olarak verilen ücret.

Sâyeban (f) Gölgelik, tente.

Salgun Avârız-ı dîvâniye karşılığı kullanılan bir tabir.

Seki Odanın pabuçluktan yüksek olan kısmı.

Selimî Sultan Yavuz Selim devrinde giyilmeye başlanan serpuş.

Sevâî (a) Sırmalı bir cins ipekli kumaş.

Sıkma Dize kadar olan kısmı dar, üst kısmı bol şalvar.

Satıl/Sitil (a) Güğüm, ibrik.

Surre (a) 1. Para kesesi. 2. Her sene Hicaz'a gönderilen hediyeler.

Şayak (g) Atkısı kalın yün ipliği, çözgüsü genellikle ince pamuk ipliğinden dokunan dayanıklı kaba kumaş.

Şahnişin (f) Binalarda dışa doğru çıkan cumba benzeri çıkıntı.

Şeytan bezi Diyarbakır'da İngiliz ipliğinden dokunan bir beze verilen ad.

Şir mâhî (f) Balık dişi.

Şubara (sr) Tepesi yuvarlak, çuka başlık.

Tahmis (a) Kahvenin kavrulup dövülerek veya çekilerek satıldığı yer.

Tekâlif-i örfiyye Şer'i vergiler dışındaki vergiler.

Telhis (a) Sözlük mânâsı özettir. Osmanlı diplomatiğinde sadrazamın veya defterdar gibi bir üst düzey yöneticinin padişaha veya daha alt kademedeki bir vazifelinin üstüne sunduğu bir olayı özetleyen yazılar için kullanılmıştır.

Tereke (a) 1. Hububat; 2. Ölen şahıslardan kalan mal mülk. – **defteri** Ölenlerin mal ve mülklerinin tesbit edildiği defter.

Tonoz (g) 1. Alttan içbükey olarak harç veya tuğla ile örülmüş yarım silindir biçiminde tavan. 2. Bir kemerin aralıksız olarak devam etmesi ile meydana gelen örtü.

Yasakçı Muhafaza memuru.

Yaşmaklı ocak Ocakların üstündeki dumanı bacaya veren kısım, bir nevi davlumbaz.

Yâve (f) Başıboş, sahibsiz hayvanlar için kullanılan bir tabirdir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Humâyûn (A.DVN) dosyaları, I.

Bâbıâlî Evrak Odası, *Gelen Giden*, nr. 904

Cevdet tasnifi

Bahriye

Maliye

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Evkaf Nezâreti dosyaları

İbnülemin tasnifi,

Maliye

İrade tasnifi,

Dahiliye

Kâmil Kepeci tasnifi

İzmir Efrenc Gümrüğü defterleri, nr. 5239.

Tapu-Tahrir Defterleri

Aydın Livası 935 (1528-1529) tarihli Tahrir Defteri, nr. 148.

Sığla Livası 983 (1575) tarihli Tahrir Defteri, nr. 537.

Yıldız tasnifi

Esas Evrak

Mütenevvi Evrak

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
Sultan II. Bayezid Vakfiyesi, nr. E. 7789.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (Ankara)
Defter-i Evkaf-ı Vâlide Sultan der-Manisa, nr. 57.

Defter-i Evkaf-ı Vilâyet-i Aydın, nr. 571.

İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi
İstanbul Kadılığı Sicilleri, nr. 24 ve 201.

The National Archives (İngiliz Devlet Arşivi)
Foreign Office, 78 (Turkey).

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) Özet ve Transkripsiyon, Ankara 1993.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-65) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, II, Ankara 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-indeks, III, IV, Ankara 1999.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-79/1570-72) Özet ve Transkripsiyon ve İndeks, II, Ankara 1996.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara 2000.

85 Numaralı Mühimme Defteri, Özet, Transkripsiyon, İndeks, Ankara 2002.

[ALTINAY], *Ahmet Refik, Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1931.

——, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul 1931.

——, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935.

——, *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988.

ATEŞ, İbrahim, "Vakfiyelerde Dua ve Beddualar", *Vakıflar Dergisi*, XVII (1983), 5-54.

BAYRAM, Sadi, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Oğlu Şehzade Mehmed'in Vakfiyesi ile Hudud-Namesi ve Türk Süsleme Sanatındaki Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara 1999, s. 1017-1039.

Düstûr, I. tertib, I, II, İstanbul 1289.

İmtiyâzat ve Mukāvelât, I, İstanbul 1302.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138 - 1151 / M. 1726 - 1738) XXI, haz. Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahriman, İstanbul 2010.

KAYNAK ESERLER

KUR'AN-I KERİM.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih*, I, IV, VI, VIII, İstanbul 1303.

AHMED LÜTFÎ EFENDİ, *Târîh*, I, V, İstanbul 1302; *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, neşr. M. Münir Aktepe, IX, X, İstanbul 1984, 1988.

AHMED VÂSIF EFENDİ, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakaikü'l-ahbâr*, yay. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978.

ÂŞIKPAŞAOĞLU Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332; yeni yazı neşri haz. N[ihal] Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, I, 79-319, İstanbul 1949.

AYN-I ALİ EFENDİ, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1979.

CÂBÎ Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, I, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003.

DEFTERDAR SARI Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ veya Kitâb-ı Güldeste (Devlet Adamlarına Öğütler)*, yay. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1969.

———, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

GELİBOLULU Mustafa Âlî, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidü'n-mecâlis*, (tıpkı basım) neşr. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1956; yeni yazı neşri yay. Mehmet Şeker, Ankara 1997.

HEZARFEN Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.

İBN KEMAL, *Tevarîh-i Âl-i Osman, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957.

KÂTİB ÇELEBİ, *Mîzânü'l-hakk fi'htiyàri'l-ahakk*, İstanbul 1286.

LÜTFİ PAŞA, *Âsafnâme*, İstanbul 1326 ve karşılaştırmalı neşri Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-101.

KESBÎ Mustafa Efendi, *İbretnümâ-yı Devlet*, Millet Ktb., Ali Emirî-Tarih, nr. 484.

Meclis-i Meb'usan, *Gümrük Tarife-i Umûmiyyesi ve Ona Müteferri Kanun Lâyihası ve Tarife Encümeni Mazbatası*, İstanbul 1331.

NAÎMÂ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, I-V, Ankara 2007.

NEŞRÎ, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.

NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981.

PEÇUYLU İbrahim Efendi, *Tarih*, I, İstanbul 1283.

RAŞİD Mehmed Efendi, ÇELEBİZÂDE İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-1114 / 1660-1703)*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer, I-III, İstanbul 2013.

SAHHÂFLAR ŞEYHİ-ZÂDE Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'anüvîs Es'ad Efendi Tarihi*, neşr. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000.

———, *Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2005.

Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut, H.1311-1312, mâlî 1310 seneleri için, Beyrut 1310.

Saray Günlüğü (1802-1809), yay. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul 2007.

SELÂNİKÎ Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, yay. Mehmet İpşirli, I, İstanbul 1989.

SOLAKZÂDE Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1297.

ŞÂNÎ-ZÂDE Mehmed Atâullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi*, [Osmanlı Tarihi (1223-1237)/1808-1821)], haz. Ziya Yılmazer, I, İstanbul 2008.

———, *Miyarü'l-etibba (Hamse-i Şânizâde* içinde), İstanbul 1235.

TAYYARZÂDE Atâ, *Tarih-i Enderun*, İstanbul 1292-93; Mehmet Arslan neşri *Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn*, I, İstanbul 2010.

TUGİ, Hüseyin, *Musîbetnâme*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2010.

TURSUN BEY, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1985.

MUÂHEDAT MECMUASI, KANUNNÂME VE NİZAMNÂMELER

I. Selim Kanûnnâmeleri (1512-1520), yay. Selami Pulaha, Yaşar Yücel, Ankara 1995.

FATİH SULTAN Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2003.

"Kanunnâme-i Âl-i Osman (Sultan Süleyman Kanunnâmesi)", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ilâvesi, İstanbul 1329, s. 48-49.

Kānūnnāme-i Sultānī ber Mūceb-i 'Örf-i Osmānī. II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnâmeler, yay. Robert Anhegger - Halil İnalcık Ankara 1956.

Kolera Karantinası Hakkındaki Nizamname, İstanbul 1311.

Mecmua-i Muâhedat, I, İstanbul 1294.

TEVKİ' Î Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", *Milli Tetebbu'lar Mecmuası*, sayı 3 (İstanbul 1331), 497-544.

SEYAHATNÂMELER

AMICIS, Edmondo de, *İstanbul (1874)*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara 2006.

EVLİYA ÇELEBİ, S*eyahatnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, I, İstanbul 1996.

İBN BATUTA, *Tuhfetü'l-nuzzar fî Garibi'l-emsar ve Acibi'l-esfâr (Seyahatnâme-i İbn Batuta)*, terc. Mehmed Şerif, I, İstanbul 1333/35.

MELLING, Antoine Ignace, *İstanbul ve Boğaz Kıyılarına Pitoresk Seyahat*, İstanbul 2012.

POLONYALI SIMEON, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1964.

SURNÂMELER VE TEŞRİFATNÂMELER

ABDİ *Sûrnâmesi*, "Abdî Sûrnâmesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri: Manzûm Sûrnâmeler*, haz. Mehmet Arslan, I, İstanbul 2008, s. 487-537.

ES'AD EFENDİ, *Teşrifât-ı Kadîme*, İstanbul 1979.

İNTİZÂMÎ, *Sûrnâme*, "İntizâmî Surnâmesi (Sûrnâme-i Hümâyûn)", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, II, İstanbul 2009, s. 199-630.

LEBİB, *Sûrnâmesi*, "Lebîb Sûrnâmesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, IV-V, İstanbul 2011, s. 51-197.

MEHMED BİN AHMED, *Defter-i Teşrîfât*, İ.Ü. Merkez Ktb., Nadir Eserler, TY, nr. 9810, vr. 65a-86b arası Ârif Başgül, İ.Ü. Tarih Mezuniyet tezi, İstanbul 1975.

MUSTAFA MÜNİF, *Defter-i Teşrîfât*, İ.Ü. Merkez Ktb., Nadir Eserler, TY. nr. 8892, vr. 1b-76b arası Ali Temel, İ.Ü. Tarih Mezuniyet tezi, İstanbul 1977.

VEHBİ, *Surnâme*, "Vehbî Sûrnâmesi", *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, haz. Mehmet Arslan, III, İstanbul 2009, s. 123-375.

HATIRA KİTAPLARI

ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, I, İstanbul 1995.

ALP, Münevver, "Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, haz. İ. Gündağ Kayaoğlu, İstanbul 1998, s. 44-61.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2008.

SAZ, Leylâ, *Haremin İçyüzü*, İstanbul 1974.

TAHSİN PAŞA, *Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1999.

TUGAY, Emine Fuad, *Bir Aile Üç Asır*, çev. Şeniz Türkömer, İstanbul 2013.

ÜNÜVAR, Safiye, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 2009.

KIYAFET ALBÜMLERİ

FENERCİ MEHMED, *Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü/ Ottoman Costume Book*, İstanbul 1986.

VAN MOUR, Jean-Baptiste, *Lale Devri Ressamı Vanmour'un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü*, İstanbul 2013.

İNCELEMELER

ABBOTT, G. F, *Under the Turk in Constantinople, A Record of Sir John Finch's Embassy (1674-1681)*, London 1920.

ABDURRAHMAN VEFİK, *Tarih-i Mâlî*, İstanbul 1330.

———, *Tekâlif Kavâidi*, I-II, İstanbul 1328, 1330.

ACAR, Muhittin, *1250-1273 (1822-1856) Yıllarına Âid İstanbul'daki Fiatları Gösteren Narh Defterleri*, İ.Ü. Tarih Mezuniyet tezi, İstanbul 1980.

AFYONCU, Erhan, "Nişancı", *DVİA*, XXXIII (2007), 156-158.

AHISHALI, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttaplık*, İstanbul 2001.

AHMED MİDHAT, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Ya'ni Usûl-i Tahaffûzun Tarihçesi", *Salnâme-i Nezâret-i Hariciyye*, sene 1318, s. 435-471.

AHMED MUHTAR PAŞA - Hasan Tahsin, *Dumansız Barutlar*, İstanbul 1310.

AK, Mahmut, "Bir Osmanlı Seyyahının Şehir Gözlemleri: Bursa Örneği", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 – Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 39-52.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, XIV/55 (1950), 319-411.

———, "Medreseli İsyanları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4 (1950), 361-387.

———, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* II, 1453-1559, Ankara 1971.

———, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara 1975.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Ebüssuûd Efendi", *DVİA*, X (1994), 365-371.

AKGÜNLÜ, Volkan Levent, T*emettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Muğla'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Muğla 2008.

AKKUTAY, Ülker, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984.

AKPINAR, Cemil, "Hekimbaşı (İslâmiyet Devri)", *DVİA*, XVII (1998), 160-161.

AKTEPE, Münir, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *TD*, III/5-6 (1953), 21-52.

———, *Patrona İsyanı*, İstanbul 1958.

———, "İzmir Suları, Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma", İ.Ü. *Tarih Dergisi* (*Ord. Prof. M. Cavid Baysun Armağanı)*, XXX (1976), 135-200.

———, "İpşir Mustafa Paşa", *DVİA*, XXII (2000), 375-376.

AKYAY, Necmettin, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, VIII/2, (Ankara 1974), 209-216.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993.

———, "Osmanlı Anadolusu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın Hattı (1856-1866)", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı. Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 249-270.

———, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996.

———, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul 2015.

ALAGEYİK, Ömer, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı 16 (15 Haziran 1967), 9-11.

ALKAN, Mustafa, "Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", AÜDTCF *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, sayı 19 (2006), 13-31.

ALPKAYA, Gökçen, "Tanzimatın Daha Az Eşit Unsurları, Kadınlar ve Köleler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, I (Ankara 1990), 1-10.

ALTAY, Fikret, *Padişah Elbiselerinde Kullanılan Kumaş Cinsleri Üzerine Bir Araştırma*, terfi tezi, İstanbul ts.

ANDREW, W. P., *Memoir on the Euphrates Valley Route to India*, London 1857.

ANHEGGER EYÜBOĞLU, Mualla, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, [İstanbul] 1986.

ARAT, Reşid Rahmeti-Mustafa Kaçalin, "Kutadgu Bilig", *DVİA*, XXVI (2002), 478-480.

ARIK, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1991), 27-57.

ARIKAN, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 279-306.

ARISOY, Yalçın-Ünal Öziş, "Edirne Taşlımüsellim Suyolları", *5. Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları. Tarihi Su Yapıları Konferansı* (İzmir 26-27 Haziran 2008), s. 241-244.

ARSEVEN, Celâl Esad, "Hamam", *Sanat Ansiklopedisi*, II (İstanbul 1965), 678-683.

ARTUK, İbrahim, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", Türkiye'nin *Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 27-31.

———, "Cihâdiyye", *DVİA*, VII (1993), s. 534.

ATALIK, Ahmet, "Şekerin ve Şeker Sanayinin Tarihçesi", (6 Ekim 2008), http://www.karasaban.net/sekerin-ve-seker-sanayinin-tarihcesi/.

ATASOY, Nurhan, *Otağ-ı Hümayun*, İstanbul 2000.

——— -Walter B. Denny-Louise W. Mackie-Hülya Tezcan, *İpek. Osmanlı Dokuma Sanatı*, İstanbul 2001.

———, *İbrahim Paşa Sarayı*, Ankara 2012.

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera*, İstanbul 2007.

AYDIN, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.

———, "Aile", *DVİA*, II (1989), 196-200.

AYDIN, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları. Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul 2011.

AYKUT, Nezihi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), 257-297.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 343-360.

AYNURAL, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti (1749-1840)*, İstanbul 2001.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Saatler, Ruhlar ve Kediler. Edebiyat Tarihinin Renkli Dünyasında Kısa Bir Cevelan*, İstanbul 2015.

BABAN, Şükrü, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 233-262.

BAGATUR, Sibel, *Osmanlı'da Kölelik*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, YLT, Kırıkkale 2011.

BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Devleti'nde Gayr-i Müslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983.

BALIKHANE NÂZIRI, Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2011.

BARDAKÇI, Murat, *Şahbaba*, İstanbul 2006.

BARKAN, Ömer Lütfi, "XV. Asrın sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar. I. Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul-el-mahrûsa", *Tarih Vesikaları*, I/5 (Şubat 1942), 326-340; II. "Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa", II/7(1942), 15-40; "Kanunnâme-i İhtisab-ı Edirne", II/9 (1942), 168-177.

———, "Avârız", *İA*, II (1942), 13-19.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolo-

nizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı II, (1942), s. 279-386.

———, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul 1943.

———, "Toprak Vakıflarının İdarî-Malî Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (Ankara 1944), s. 11-25.

———, "Çiftlik", *İA*, III (1945), 392-397.

———, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, XV/1-4 (1955), 238-250.

———, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV/1-4 (1955), 251-329.

———, *İktisat Tarihi (Ders Notları) Kitap: II*, İstanbul 1957.

———, "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar", *İFM*, XVII/1-4 (1960), 193-224.

———, "954-955 (1547-1548) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, XIX/1-4 (1960), 219-276.

———, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, XIX/1-4 (1960), 277-332.

———, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İFM*, XVII/1-4 (1960), 304-347.

———, "Öşür", *İA*, IX (1963), 485-488.

———, "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri", TTK Belgeler, sayı 5-6, Ankara 1968.

———, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/136 (1970), 557-607.

———, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Târihli*, İstanbul 1970.

———, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı 1550-1557*, I, TTK, Ankara 1972.

———, "Timar", *İA*, XII (1972), 286-333.

———, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", TTK *Belgeler*, IX/13, Ankara 1979, s. 1-379.

———, "Türk İslam Toprak Hukuku Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Toplu Eserleri I, Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 209-230.

———, "Malikâne-Divanî Sistemi", *Toplu Eserler I, Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 151-208.

———, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, yay. haz. Hüseyin Özdeğer, I, İstanbul 2000, s. 509-607.

BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet. Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul 2011.

BASSANO, Luigi, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, İstanbul 2011.

BAYAT, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999.

———, "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu 2 Haziran 2007*, İstanbul 2008, s. 55-64.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler", *Belgeler*, IV/7-8 (1969), 49-77.

BAYKARA, Tuncer, "Türk Evi'nin Günümüze Ulaşan Tarihi Esasları", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri (25-26 Mayıs 1998)*, İstanbul 2000, s. 223-228.

———, "Sarı Çizmeli'ye Dâir Düşünceler", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul 2007, s. 397-400.

BAYRAM, Mustafa, *18. Yüzyıl İstanbul Değirmen ve Fırınları*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1981.

BAYSUN, Cavid, "Ebussuud", *İA*, IV, 92-99.

BECKER, C. H., "Cizye", *İA*, III (1945), 199-201.

BELİN, M., *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler*, çev. M. Ziya [Karamürsel], İstanbul 1931.

BEŞİRLİ, Hayati, "Yemek, Kültür Ve Kimlik", *Millî Folklor*, LXXXVII (2010), 159-169.

BEYDİLLİ, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Mîrî Ticâret' Teşebbüsü", *Belleten*, LV/214 (1991), 687-755.

———, "Mustafa IV", *DVİA*, XXXI (2006), 283-285.

———, "Nizâm-ı Cedîd", *DVİA*, XXXIII (2007), 175-178.

———, "Selim III", *DVİA*, XXXVI (2009), 420-425.

———, "Tirsiniklioğlu İsmâil Ağa", *DVİA*, XLI (2012), 204-205.

BİLGE, Esra, *Evliya Çelebi'den Hareketle Kahvehanelerden Cafelere Dönüşüm*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, YLT, Ankara 2010.

BİLGE, Zihni, *İstanbul Rıhtımlarının Tarihçesi*, İstanbul 1940.

BİLGİN, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2004.

———, "Osmanlı Sarayında Tüketilen İki Zıt Tadın Baş Temsilcileri: Tuz, Şeker ve Bal", *Tuz Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2004, s. 281-296.

BLAISDELL, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi "Düyunuumumiye"*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul 1979.

BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Asırda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

———, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6 (İstanbul 1991), 21-35.

———, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-90.

———, "Kahve", *DVİA*, XXIV (2001), 202-205.

———, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005.

BOZKURT, Nebi, "Kavuk", *DVİA*, XXV (2002), 71-72.

———, "Sarık", *DVİA*, XXXVI (2009), 152-154.

BÖKE, Pelin, "İzmir Karantina Teşkilâtının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII/18-19 (İzmir 2009), 137-159.

BRAUDEL, Fernand, "Kahvenin Batı'da Yayılması", çev. Mehmet Genç, *Tarih ve Toplum*, sayı 14 (1985), 94-95.

———, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. M. A. Kılıçbay, I, İstanbul 1989.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

———, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 2011.

CEZAR, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahîre Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnâmesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7 (İstanbul 1978), 111-156.

———, "Osmanlı Mali Tarihinde 'Esham' Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler", *Toplum ve Bilim*, sayı 12 (1980), 120-144.

———, "Tanzimatta Malî Durum", *İFM Özel sayı II, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan* (İstanbul 1984), 291-342.

———, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersâne-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*, XLI/1-4 (1985), 361-388.

———, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.

CLARK, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992, s. 37-52.

ÇADIRCI, Musa, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarı", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 237-241.

———, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

ÇAĞATAY, Neş'et, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V (1947), 483-511.

———, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974.

ÇAĞMAN, Filiz, "Katalog", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1993, s. 202-295.

ÇAKSU, Ali, "On Sekizinci Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri", *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri (On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri)*, der. Dana Sajdi, İstanbul 2014, s. 151-173.

ÇEÇEN, Kâzım, *Roma Suyollarının En Uzunu*, İstanbul 1996.

ÇELİK, Gülfettin, "İstanbul Kaynak Suları (Teşkilatı ve İşleyişi ile)", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002)*, II/1, (Ankara 2005), s. 791-825.

ÇETİN, Ö. Hakan, *Osmanlı İmparatorluk Dönemi Resim Sanatında Türk Giyim-Kuşamı (1600-1700)*, Gazi Ünv. Sos. Bil. Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı DT, Ankara 2008.

ÇİZAKÇA, Murat, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1590-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII/1-2 (1980), 142-152.

ÇİFTÇİ, Cafer, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", A.Ü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), 79-102.

ÇOKYİĞİT, Coşkun, *Cerîde-i Havâdis Gazetesindeki Satılık ve Kiralık İlânları (1252-1256)*, İ.Ü. Tarih Bölümü çalışması, İstanbul 1984.

ÇORUHLU, Yaşar, "Orta ve İç Asya'da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materyale Göre Erken Devir Türklerinde Çizme", *Ayakkabı Kitabı*, İstanbul 2003, s. 159-199.

DALSAR, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, IV, İstanbul 1948, 1955.

DAŞCIOĞLU, Kemal, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2007.

DAVIS, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square. English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London-Toronto 1967.

DEMİRHAN, Ayşegül, *Mısır Çarşısı Drogları*, İstanbul 1974.

DERELİ, M. Sinan, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kalyon Teknolojisi ve Osmanlı Kalyonları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı YLT, İstanbul 2010.

DIRAĞ, Havane, *İstanbul Yangınları (1831-1900)*, İstanbul 1977.

DİA, "İstanbul (Sanat)", *DVİA*, XXIII (2001), 243-267.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972.

DİYARBEKİRLİOĞLU, Zeynep, *Osmanlı-Avusturya Gümrük Târifeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, 1979.

DOĞAN, Güner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhıyye Konferansı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XV (Güz 2011), 91-100.

DUBEN, Alan - Cem Behar, *İstanbul Haneleri. Evlilik, Âile ve Doğurganlık*, İstanbul 1996.

DÜZBAKAR, Ömer, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, XXIII (2008), 85-100.

DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972.

DÜZGÜN, Ertuğrul-Fügen Durlu Özkaya, "Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü (Cuinary Culture from Mesopotamia to the Present)", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, III/1(2015), 41-47.

EARLE, Edward Mead, *Bağdad Demiryolu Savaşı*, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul 1972.

EDİGER, Volkan Ş., *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, Ankara 2005.

EGEMEN, Affan, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993.

EKEN, Galip, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile", *OTAM*, XI (2000), 109-123.

EKİNCİ, Yusuf, *Ahilik*, İstanbul 2001.

ELDEM, Edhem, *135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, İstanbul 1997.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970.

ELMACI, İrfan, "Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Belleten*, LXXIX/285 (2015), 611-627.

EMECEN, Feridun, "Kayacık Kazâsının Avârız Defteri", *TED*, sayı 12 (1982), 159-170.

———, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkıyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, 197-230.

———, "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *Tarih Dergisi*, XXXV (1994), 131-149.

———, "Mehmed III", *DVİA*, XXVIII (2003), 407-413.

———, "Şehzadenin Mutfağı. III. Mehmed'in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayı'na Âid Bir Mutfak Masraf Defteri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, ed. Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, İstanbul 2006, s. 111-147.

———, "Osman II", *DVİA*, XXXIII (2007), 453-456.

EMEKSİZ, Abdulkadir, "İstanbul Kahvehaneleri", *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, II, haz. Filiz Özdem, İstanbul 2009, s. 123-140.

EMİROĞLU, İzlem, *Konya'da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, YLT, Konya 2010.

ENGİN, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.

ERCAN, Yavuz "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, I/1 (1990), 117-127.

ERDAL, Ahmet, *Baruthâne-i Âmire: İstanbul Baruthânesi*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982.

ERDBRINK, G. R. Bosscha, *At the Threshold of Fecility. Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, Ankara 1975.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, XII (1955), 179-204.

———, "İstanbul Baruthâneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), 117-138.

ERDOĞDU, Ayşe, "Osmanlı Mutfağında Kullanılan Sofra Gereçleri", ed. Nihal Kadıoğlu, *Hünkâr Beğendi: 700 Yıllık Mutfak Kültürü*, Ankara 2000, s. 61-71.

ERDOĞRU, M. Akif, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, İzmir 1999.

ERENDİL, Muzaffer, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988.

ERGENÇ, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Ankara 1975, s. 145-163.

———, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), 69-78.

ERGİN, Nina, "İstanbul'da Hamam İşletmeciliği: On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılda Çemberlitaş Hamamı", *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, der. Nina Ergin, İstanbul 2002, s. 182-211.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, V, İstanbul 1338, 1335.

———, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936.

EROĞLU, Haldun-Güven Dinç-Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Millî Folklor*, XXVI/101 (2014), 193-208.

EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*, Ankara 1970.

ERSOY, Osman, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963.

ERTUĞ, Zeynep Tarım – Saadettin Ökten, "Kültür Açısından Aile-Konut İlişkisi Üzerine Bir Örnekleme", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri 25-26 Mayıs 1998 –Bildiriler*, İstanbul 2000, s. 251-263.

ERÜNSAL, İsmail, "Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri", *Türk Dünyası Kültür Atlası Osmanlı Dönemi*, III, İstanbul 2000, s. 226-260.

———, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008.

ESEMENLİ, Deniz, "Tarihte Yıkanma Kültürü ve Osmanlı Sarayında Hamam", *Hamam*, İstanbul 2007, s. 9-29.

EYİCE, Semavi, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları*, IV, Ankara 1971, s. 61-124.

———, "Hamam", *DVİA*, XV (1997), 402-430.

———, "Kale", *DVİA*, XXIV (2001), 234-242.

FAROQHI, Suraiya, "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost-Forschungen*, band XXXVII (1978), 50-68.

———, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", ODTÜ *Gelişme Dergisi* 1978 Özel Sayısı, s. 39-85.

———, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVIth and XVIIth Century Anatolia", *Journal of European Economic History*, VIII/2 (1979), 405-417.

———, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (About 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71. band (Wien 1979), 153-175.

———, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *İFM*, XLI/1-4 *(Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan)* (1985), 237-259.

———, *Men of Modest Substance House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987.

———, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1994.

———, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, çev. Ayşe Berktay, Süphan Andıç, Serdar Alper, II, İstanbul 2006, s. 543-757.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler (1600-1630)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağlalı Güven-Özgür Türesay, İstanbul 2008, s. 35-76.

———, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2014.

GENCER, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985.

———, "Dersaadet'te Liman Nizamnamesi", *I. Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, İstanbul 2006, s. 372-373.

GENÇ, Hamdi, "Zonguldak", *DVİA*, XLIV (2013), 501-502.

GENÇ, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar. 8-10 Haziran 1973*, Ankara 1975, s. 231-296.

———, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (1985), s. 786-790.

———, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu. 2-6 Temmuz 1986*, Ankara 1987, s. 145-169.

———, "18.Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 2 (İstanbul 1991), 99-124.

———, "Esham", *DVİA*, XI (1995), 376-380.

——— - Erol Özvar, "I. Bayezid Dönemine Ait 1509-10 (Hicrî 914) Tarihli Bütçe", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, II, İstanbul 2006, s. 22-30.

GÉZA, David, "Budin", *DVİA*, VI (1992), 344-348.

GIBB, H.A.R. - Harold Bowen, *Islamic Society and the West A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, I/1, London 1950.

GİZ, Adnan, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı 23 (15 Ocak 1968), 25-26.

———, "İslimye Çuha Fabrikası", *İSOD*, sayı 27 (15 Mayıs 1968), 15-16.

GÖKA, Erol, "Su ile Mahrem Maceramız", *Kültür Tarihimizde Hamam*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, *Acta Turcica*, II/2 (2010), 72-79.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Edirne", MEB *İslâm Ansiklopedisi*, IV (1946), 107-127.

———, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977.

GÖLEN, Zafer, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Ankara 2009.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İFM*, XI/1-4 (1952), 3-354.

GÖNCÜ, T. Cengiz, *Harem ve Cariyelik (19.yüzyıl)*, İstanbul 2011.

GÖNEY, Süha, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul 1984[2].

GÖRÜNÜR, Lale, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri*, İstanbul 2010.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi*, XVII/22 (1967), 17-34.

GÜÇER, Lütfi, "XV. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İâşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İFM*, XI/1-4 (1950), 397-416.

———, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İFM*, XIII/1-4 (1953), 79-98.

———, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), 81-143.

———, *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.

GÜLSOY, Ufuk, *Kutsal Proje*, İstanbul 2010.

GÜNDAY, Dündar, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı, Özellikleri ve Divan Rakamları*, Ankara 1974.

GÜNDÜZ, Tufan, "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşu'nun Hikayesi", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 – Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 171-177.

GÜRAN, Tevfik, "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan. İFM*, XLI/1-4 (1985), 301-319.

———, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989.

———, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 235-257.

———, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000.

GÜVEMLİ, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimata Kadar*, II, İstanbul 2000.

——— - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 9 (İstanbul 2015), 18-42.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

———, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002.

HATTOX, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1998.

HIRSCHON, Renée, *Mübadele Çocukları*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul 2000.

ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago 1980.

IŞIKSAL, Cavide, "Emniyet Sandığının Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI/65 (1973), 23-28.

IŞIN, Priscilla Mary, *Gülbeşeker. Türk Tatlıları Tarihi*, İstanbul 2008.

———, "Kavatanın Peşinde", *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul 2014, s. 213-228.

İLGÜREL, Mücteba, "Abaza Hasan", *DVİA*, I (1988), 10-11.

———, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 155-164.

———, "Celâlî İsyanları", *DVİA*, VII (1993), 252-257.

———, "Kalender Şah", *DVİA*, XXIV (2001), 249.

———, "Kalenderoğlu Mehmed", *DVİA*, XXIV (2001), 256-257.

———, "Karayazıcı Abdülhalim", *DVİA*, XXIV (2001), 482-483.

İLHAN, M. Mehdi, "Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/44 (1963), 41-66.

———, "Osmanlı Döneminde İstanbul Su Yolları", *ICANAS: Problems and Solutions of Environment and Urbanization*, II (Ankara 2008), 539-548.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal - Hüseyin Hüsameddin, *Evkaf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60 (1951), 629-684.

———, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), 575-610.

———, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV/93 (1960), 45-96.

———, "Adâletnâmeler", TTK *Belgeler* II/3-4 (1967), 49-145+14 (adâletnâmelerden örnekler).

———, "Military and Fiscal Transformation of the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-327.

———, "Osmanlı Pamuklu Pazarı. Hindistan ve İngiltere", *ODTÜ Gelişim Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı*, Ankara 1981, s. 1-65.

———, "Eyalet", *DVİA*, XI (1989), 548-550.

———, "Cizye (Osmanlılarda)", *DVİA*, VIII (1993), 45-48.

———, "İmtiyâzât", *DVİA*, XXII (2000), 245-252.

———, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-600*, çev. Halil Berktay, I, İstanbul 2000.

———, "İstanbul –Türk Devri", *DVİA*, XXIII (2001), 220-239.

———, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, terc. Ruşen Sezer, İstanbul 2006.

———, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009.

———, "Timar", *DVİA*, XLI (2012), 168-173.

İPŞİRLİ, Mehmet, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *TED*, XII (1982), 203-248.

———, "Bâb-ı Humâyûn", *DVİA*, IV (1991), 359-362.

———, "Cizye (Osmanlılarda)", *DVİA*, VIII (1993), 45-48.

———, "Ehl-i Örf", *DVİA*, X (1994), 519-520.

———, "Galata Sarayı", *DVİA*, XIII (1996), 322-323.

———, "İlmiye", *DVİA*, XXII (2000), 141-145.

———, "Kalemiye", *DVİA*, XXIV (2001), 248-249.

———, "Kazasker", *DVİA*, XXV (2002), 140-143.

———, "Lutfi Paşa", *DVİA*, XXVII (2003), 234-236.

İRENÇİN, Müjgan, *Osmanlı-Fransız Gümrük Târifeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982.

İŞBİLİR, Ömer, "Kuyucu Murad Paşa", *DVİA*, XXVI, 507-508.

KAÇAR, Mustafa, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, İstanbul 1995, s. 45-120.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 752-790.

"Kahve", *Tarih ve Toplum*, sayı 12 (Aralık 1984), 371-372.

KARACA, Filiz, "Kürk", *DVİA*, XXVI (2002), 568-570.

KARADEMİR, Zafer, "Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyâlet-i Rum Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1 (İzmir 2014), 189-211.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)", *OTAM*, XXXVII (2015), 181-218.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III.ün Hatt-ı Humayunları*, Ankara 1942.

———, *Osmanlı Tarihi*, V, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Ankara 1947; VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, Ankara 1962.

KARAMÜRSEL, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940.

"Karantina", *Ana Britannica*, XII (İstanbul 1986-1988), 593-594.

KARATAŞ, Ali İhsan, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/2 (Bursa 2008), 379-417.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003.

KAZGAN, Haydar, "Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilât Borsası ve Borsa Oyunları", *Toplum ve Bilim*, sayı 2 (Yaz 1977), 157-170.

KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977.

———, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.

———, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.

———, "Yörüklerde Kız İsteme Âdetleri Üzerine Bir Deneme", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri (25-26 Mayıs 1998)*, İstanbul 2000, s. 207-213.

KESKİN, Mustafa, "Türkçeci Bir Bilge Önder: Şeyh İbrahim Tennûrî", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI (Kayseri 2001), 39-60.

KESKİNKILIÇ, Erdoğan, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış", *OTAM*, sayı 14 (Ekim 2003), 319-345.

KIEL, Machiel, "Samakov", *DVİA*, XXXVI (2009), 62-64.

KILIÇ, Selda, "Su Yolları ve Su-Yolcu Esnafına Dair Bazı Tespitler", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), 175-188.

KIVRAK, Hanım (Güler), *1183 (1769/1770) Tarihli Erzurum Gümrük Defteri*, İ.Ü. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Mezuniyet Tezi, 1979.

———, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih YLT, İstanbul 1989.

KOCA, Emine, "18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Erkek Modası", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, VII (Konya 2009), 63-80.

KOÇU, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul 1969.

———, "Yeniçeri Kahveleri", *Ehlikeyfin Kitabı*, haz. Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 121-123.

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 287-295.

"Kolera", *Türk Ansiklopedisi*, XXII (Ankara 1975), 158-159.

KOLOĞLU, Orhan, "Ev Eşyasının Batılılaşmasının Kanıtı Olarak Gazete İlânları", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri 25-26 Mayıs 1998 –Bildiriler*, İstanbul 2000, s. 237-249.

KÖKER, Ahmet Hulusi, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *DVİA*, XIV (1996), 39-42.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Anadolu'da İslamiyet", *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/5, İstanbul 1922, s. 281-311.

———, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseseleri Üzerine Tesiri*, İstanbul 1986.

———, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 2003.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Hasan Paşa, Yemişçi", *DVİA*, XVI (1997), 342-343.

KUBAN, Doğan, *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul 1975.

KUNTER, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, sayı 1 (1938), 103-129.

———, Halim Baki, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı IV (Ankara 1958), 39-63-+17 s. (görüntüler).

KURAN, Ercümend, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968.

KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974.

KURMUŞ, Ömer, H. 1190-1210 (1776-1795) Yıllarına Âit İstanbul'daki Fiatları Gösteren Narh Defterleri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1977.

KURT, Sadık, "Hamidiye Vapur Şirketi (1884-1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1 (İzmir 1991), 71-107.

KURZ, Otto, *Sultan İçin Bir Saat Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2005.

KUT, Günay, "Mutfağın Günlük Yaşamımızdaki Yeri, Dünü-Bugünü", *Hünkâr Beğendi: 700 Yıllık Mutfak Kültürü*, ed. Nihal Kadıoğlu, Ankara 2000, 39-51.

KUT, Turgut, "Eski Harfli Basılı Yemek Kitapları Bibliyografyası (1844-1927)", *Hünkâr Beğendi: 700 Yıllık Mutfak Kültürü*, Ankara 2000, s. 75-79.

KUYAŞ, Salih, "Posta Tarihi ve Kapitülasyon Postaneleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 1 (Ocak 1984), 49-53; sayı 2 (Şubat 1984), 13-15 (üstte 93-95).

KÜÇÜK, Cevdet, *Kuveyt Üzerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi: 1896-1913*, (profesörlük takdim tezi) Marmara Üniversitesi, İstanbul 1989.

KÜÇÜKERMAN, Önder, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde TÜRK EVİ (Turkish House in Search of Spatial Identity)*, İstanbul 2007.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Tarih-i Gılmânî'nin İlk Redaksiyonuna Dâir" *TD*, sayı 27, (1973), s. 21-40.

———, "Fâtih, Fetih ve İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988-Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 1-10.

———, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Tanzimat Devri Osmanlı İngiliz Gümrük Tarifeleri", *TED*, sayı 4-5 (1974), 335-393.

———, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978), 1-85.

———, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *TD*, XXXII (1979), 495-558 .

———, "1253 Mâlî Yılına Âid Saraybosna Gümrük Defteri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, VIII-IX (1980), 23-36.

———, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 519-605 .

———, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu: Redîf-i Asâkir-i Mansûre", *TED*, sayı 12 (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı) (1982), 127-158.

———, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi: İâne-i Cihâdiyye", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, II, Ankara 1983, s. 145-166 .

———, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

———, "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *TD*, sayı 34 (1984), 123-182.

———, "Osmanlı Esnafında Oto-kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul 1986, s. 55-76.

———, "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 199-222.

———, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *TED*, sayı 13 (1987), 481-520.

———, "Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'î Kahvesi", *Kaynaklar*, sayı 6 (İstanbul 1988), 44-50.

———, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması", *Prof. Dr. İsmail Ercümend Kuran'a Armağan. Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII/1-2, Ankara 1989, s. 199-231.

———, "Ahidnâme", *DVİA*, I (1989), 536-540.

———, "Avrupa tüccarı", *DVİA*, IV (1991), 159-160.

———, "Baruthâne-i Âmire", DVİA, V (1991), 96-98.

———, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdî Faaliyeti", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 91-138.

———, "Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (Ağustos 1995), 395-412.

———, "Son Devir Osmanlı Resmî Ziyâfetleri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 369-391.

———, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 165-206.

———, "I. Dünya Savaşı Arefesinde İngiliz Hükûmetinin El Koyduğu Gemiler ve Türk Kamu Oyu", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 206-218.

———, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü (XVIII-XIX. Yüzyıllar Arşiv Kaynakları)", Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi *Ata Dergisi (Nejat Göyünç Armağanı)*, sayı 7 (Konya 1997), 55-74.

———, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000.

———, "İzmir Şehri Nüfusu Üzerine Bazı Tesbitler", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 11-33.

———, "İzmir Temettü Sayımı ve Yabancı Tebaa", *İzmir Tarihinden Kesitler,* İzmir 2000, s. 35-59.

———, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000.

———, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İstanbul 2002.

———, "Bursa Gümrük Defterleri", TTK *Belgeler*, XXIII/27 (2003), 1-115.

———, "Gelin Kızların Gözdesi: Çıkçıkalı Ayakkabılar Yahut Lâpçin-Galoş", *Ayakkabı Kitabı*, İstanbul 2003, s. 283-287.

———, *XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası*, İstanbul 2007.

———, *Menteşe 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara 2010.

———, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Ankara 2010.

———, "Bir Âyân Âilesi. Tavaslızâdeler", *Belleten*, sayı 273 (2011), s. 447-469+7.

———, "Tezkire", *DVİA*, XLI (2012), 73-74.

———, *Balta Limanı'na Giden Yol. Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, Ankara 2013.

———, *Osmanlı Belgelerinin Dili, (Diplomatik)*, Ankara 2013.

LEVY, R., "Müstevfî", *İA*, VIII (1960), 837-838.

MAC GOWAN, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge-Sydney 1981.

MAJER, Hans Georg, "Fatih Sultan Mehmet Zamanında Bir Osmanlı Bütçesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, III (İzmir 1987), 115-140.

MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, I, II, Ankara 1986.

———, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991.

MARDİN, Ebül'ulâ, "Harac", *İA*, V/1 (1949), 222-225.

MARTAL, Abdullah, "Suyolcu", *DVİA*, XXXVIII (2010), 1-2.

MASSON, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911.

MEHMED ZEKİ, bkz. Pakalın.

MEHMET TEVFİK, "Mahalle Kahvesi", *Ehlikeyfin Kitabı*, haz. Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 111-120.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.

MERT, Özcan, *Çapan Oğulları*, Ankara 1980.

MONTEGUE, Mary Worthley, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, İstanbul ts.

MORAWITZ, Ch., *Türkiye Maliyesi*, Ankara 1979.

MÜLLER-WİENER, Wolfgang, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Tekno-*

lojisi. Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, İstanbul 1992, s. 53-120.

NECİPOĞLU, Gülru, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, Mimarî, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007.

NEDKOFF, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/32 (1944), 599-652.

NEUMANN, Christoph K., "18. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfağında Baharat", *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, İstanbul 2006, s. 149-184.

NEUMARK, Fritz, *Dış Ticaret Siyâseti*, İstanbul 1938.

NİRVEN, Sâdi Nâzım, *İstanbul'da Fatih II. Sultan Mehmed Devri Su Medeniyeti*, İstanbul 1953.

———, "Osmanlı Sultanları Zamanında Cevâmi-i Şerîfe Suları", *Arkitekt*, sayı 1-4 (İstanbul 1953), 20-21.

NOTHGİ, Asya, *İstanbul'da Fiyatlar* (1211-1224 tarihli narh defterine göre, İstanbul Şer'î Siciller Arşivi, nr. 201, vr. 64b-120a), İstanbul 1980.

NUTKU, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*, Ankara 1972.

OFLAZ, Mustafa, "Ürgüp", *DVİA*, XLII (2012), 359-361.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963.

———, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

———, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolcu Kuruluşu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen Salih Özbaran, İzmir 1984.

———, "Hazine", *DVİA*, XVII (1998), 130-133.

ORTAYLI, İlber, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), 33-40.

———, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994.

———, "Kadı", *DVİA*, XXIV (2001), 69-73.

ÖLÇER, Cüneyt, *Sultan II. Mahmut Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1970.

ÖNSOY, Rifat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten*, XLVII/185 (1984), 206-235.

———, *Tanzimat Dönemi Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

———, "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", X. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV, Ankara 1993, s. 1693-1695.

ÖZ, Mehmet, "Reâyâ", *DVİA*, XXXIV, (2007), 490-493.

ÖZ, Tahsin, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, I, İstanbul 1946.

———, *İstanbul Camileri*, I, Ankara 1962.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Buçuktepe Vak'ası", *DVİA*, VI (1992), 343-344.

———, "Devşirme", *DVİA*, IX (1994), 254-257.

———, "Patrona İsyanı", *DVİA*, XXXII (2007), 189-192.

———, "Rikâb", *DVİA*, XXXV (2008), 110-111.

ÖZEL, Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 35-50.

ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adâlet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", TTK *Belleten*, sayı 151 (1974), 445-491+7.

———, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*, Ankara 1977.

———, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirişleri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Belleten*, XLII/168 (1978), 667-723.

ÖZTÜRK, Cevat, *1224-1238 (1809-1823) Yıllarına Âid İstanbul'daki Fiatları Gösteren Narh Defterleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1978.

ÖZTÜRK, Nazif, "Osmanlılar'da Vakıfların Merkezi Otoriteye Bağlanması ve Sonuçları", *Le Waqf dans le Monde Musulman Contemporain (XIXe-XXe siecles) Fonctions sociales, economicques et politiques, Actes de la Table Ronde d'Istanbul 13-14 novembre 1992*, Istanbul 1994, s. 19-41.

———, "Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti", *DVİA*, XI (1995), 521-524.

ÖZTÜRK, Said, "Osmanlı Kültürel Mirasında Sabun" *Kültür Tarihimizde Hamam*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, *Acta Turcica*, II/2 (Paris 2010), 80-93.

——— -Gülden Sarıyıldız, "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü Sabun", *Tombak*, sayı 15 (1997), 42-54.

ÖZYÜKSEL, Murat, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 2000.

PAKALIN, M. Zeki "Teşkilât-ı Atîkada Defterdâr", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XVI/14-16 (1926), 96-102; 234-244.

———, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, II, İstanbul 1953.

———, *Mâliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, I, İstanbul 1977.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.

PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 2011.

PARDOE, Miss Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2010.

PEKOLCAY, Neclâ, "İslâmî Türk Edebiyatı Metinlerinde Ahî Kelimesinin Yeri", *Türk Kültürü ve Ahilik. XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri. 13-15 Eylül 1985*, İstanbul 1986, s. 73-77.

POROY, İbrahim İhsan, "Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839", *Intertational Journal of Middle East Studies*, 13 (1981), 191-211.

PORTER, J., *Turkey, its History and Progress, A Memoir of Sir James Porter*, II, London 1854.

RAMAZANOĞLU, Ali, *Selânik Rıhtımının İnşası*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İFM*, XXIII/1-2 (1963), 145-218.

———, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740* (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1965.

———, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici", Belgeler, I/2 (1965), 227-233.

———, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II/8 (1968), 53-57.

———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sıvış Yılı Buhranları", *İFM*, XXVII/1-2 (1969), 75-111.

———, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II/16 (Ocak 1969), 48-53.

———, "Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 2-3 (1974), 415-466.

———, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", ODTÜ *Gelişme Dergisi (özel sayı)*, Ankara 1978, s. 1-38.

———, "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı; Kölelikten Patronluğa", Ömer Lûtfi Barkan Armağanı, İstanbul 1980, s. 179-188.

———, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", (Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan) *İFM*, XLI/1-4 (1985), 415-452 .

———, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, I, ed. Mehmet Genç- Erol Özvar İstanbul 2006, s. 149-166.

SAKAOĞLU, Necdet, "Yangınlar (Osmanlı Dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1994), 427-438.

SAMANCI, Özge, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme-İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur*, s. 185-207.

SARBÂĞ, Abbas - Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *DVİA*, XXXII (2006), 147-148.

SARÇ, Ömer Celâl, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, 423-440.

SARI, Nil, "Hekimbaşı (Osmanlı Dönemi)", *DVİA*, XVII (1998), 161-164.

SARICAOĞLU, Fikret, "Melek Ahmed Paşa", *DVİA*, XXIX (2004), 42-44.

SARIKOYUNCU, Ali, "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", *OTAM*, IV (1993), 309-331.

SARIYILDIZ, Gülden, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhânesi", *Bilim Tarihi*, sayı 19 (Mayıs 1993), 25-30.

———, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII/222 (1994), 329-376.

———, *Hicaz Karantina Teşkilâtı 1865-1914*, Ankara 1996.

———, "Osmanlı'da Sanayi Sabunla Başladı", *Hürriyet Gazetesi*, 18 Ekim 1999.

———, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul 2002, s. 309-318.

SAVAŞ, Saim, "Fetvâ ve Şer'iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II (Ankara 1992), 504-547.

SELÇUK, Furuzan, "Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar)", *VD*, sayı 6 (1965), 21-29.

SIDKI, *Gedikler*, İstanbul 1325.

SILBERSCHMIDT, Max, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, İstanbul 1930.

SÖZEN, Metin, *Türklerde Ev Kültürü*, İstanbul 2001.

SUCESKA, Avdo, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğunda Mîrî Toprakların Ömür Boyu Tasarruf Hakkı)" çev. M. Özyüksel, *İFM*, XLI/1-4 (Ord.Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan) (1984), 273-282.

SUVLA, Refii Şükrü, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, I (İstanbul 1940), 263-288.

SÜRGEVİL, Sabri, *Kemalpaşa (Nif) ve Çevresinin Tarihi*, İzmir 2000.

SÜRÜCÜ, Şefika, *İstanbul Yangınları (1900-1923)*, İstanbul 1978.

ŞAHBAZ, Selin, *Geçmişten Günümüze Kahvehaneler, Kahvehanelerin Sosyal Yaşamdaki Yeri Ve Önemi: Aydın Merkez Örneği*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YLT, Aydın 2007.

ŞEN, Meral, *Osmanlı-Rus Gümrük Târifeleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1980.

ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.

———, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 259-275.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

———, "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İFM* Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, XLI/1-4 (1985), 389-414.

———, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994.

———, "İmdâdiyye", *DVİA*, XXII (2000), 221-222.

TAESCHNER, Franz, "İslam Ortaçağı'nda Futuvva Teşkilâtı" *İFM*, XIV/1-4, (1955), 1-32.

Takvim-i Vekayi, 7 Cemâziye'l-âhır 1247 (13 Kasım 1831).

TANIŞIK, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, I-II, İstanbul 1943-1945.

TANYELİ, Uğur, "Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (16.-18. yüzyıl)", *Soframız Nur, Hanemiz Mamur. Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, çev. Zeynep Yelçe, İstanbul 2006, s. 333-349.

TARIM, Cevat Hakkı, *Tarihte Kırşehri-Gülşehri. Babailer-Ahiler-Bektaşiler*, İstanbul 1948.

TARIM, Zeynep, *Matbah-ı Âmire Müessesesi ve 1105-1106 Muhasebe Defteri*, M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Yeniçağ Anabilim Dalı, YLT, İstanbul 1987.

———, "The Ottoman Imperial Kitchens as İmarets", *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, Edited by Nina Ergin, Christoph Neumann, Amy Singer, İstanbul 2007, s. 254-255.

———, "Sorguç", *DVİA*, XXXVII (2009), 378-380.

———, *Osmanlı Döneminde İstanbul'un İlk Sarayı: Kızlar Sarayı (Eski Saray)*, İstanbul 2013.

———, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Kahve İkrâmı", *Bir Taşım Keyif. Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*, İstanbul 2015, s. 199-216.

TARUS, İlhan, *Ahiler*, Ankara 1974.

TAŞÇIOĞLU, Muhaddere, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara 1958.

TAŞKÖMÜR, *Himmet, Osmanlı İmparatorluğunda Simkeşlik ve Tel Çekme (XV-XIX y.y.)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih YLT, İstanbul 1990.

TAŞTAN Yahya Kemal, "Sufi Şarabından Kapitalist Metaya Kahvenin Öyküsü", *Akademik Bakış*, II/4 (2009), 53-86.

TEKİN , Oğuz, "Sikke", *DVİA*, XXXVII (2009), 182-183.

TEKİN, Zeki, *Teşrîfâtda Giydirilen Hil'atlar*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982.

———, "Türkler'de Dericilik", *DVİA*, IX (1994), 176-178.

TERZİ, Arzu T., *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü YLT, İstanbul 1998.

———, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000.

———, "Güzelhisar-ı Aydın: Portrait of a West Anatolian City" *The Ottoman State and Societies in Change in the Nineteen Century Temettuat Registers*, ed. Hayashi Kayako and Mahir Aydın, Kegan Paul, London, New York, Bahrain 2004, s. 141-171.

———, *Paylaşılamayan Miras*, İstanbul 2007.

TEZ, Zeki, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, İstanbul 2009.

TEZCAN, Hülya, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, İstanbul 2006.

TEZCAN, Semih, *Bir Ziyafet Defteri*, İstanbul 2008.

TOGAN, A. Z. Velidî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 19-41.

TODOROV, Nikolay, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri", *İFM*, XXVII/1-2 (1969), 2-11.

TOPRAK, Zafer, "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 özel sayısı, Ankara 1981, s. 205-238.

TUFAN, Muzaffer, "Anadolu-Avrupa Yolunun Kavşağı: Edirne", *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 –Bildiriler*, İstanbul 2002, s. 53-71.

TUFAN, Ömür, "Hamam Malzemeleri", *Hamam*, İstanbul 2006, s. 52-65.

TURAN, Namık Sinan, "16. yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair

Düzenlemeler", *Ankara Ünversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, LX (2005), 239-267.

TURAN, Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961.

———, "Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaret ile İlgili Gümrük Tarife Defterleri", *Belgeler*, IV/7-8 (1969), 87-165.

ULUÇAY, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985.

USAL, S. Selhan Yalçın, "Türklerde Çeyiz Sandığının Kullanımı ve Geleneksel Süslemeleri", Ordu Ünviversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I (Ordu 2010), 144-155.

UZUNAĞAÇ, Ömer, *Selçuklu Anadolu'sunda Beslenme ve Yemek Kültürü*, İstanbul 2015.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Tuğra ve Pençelerle Ferman ve Buyruldulara Dair", *Belleten*, V/17-18 (1941), 101-157.

———, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941.

———, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I, II, Ankara 1943, 1944.

———, "Defterdar", *İA*, III (1946), 505-508.

———, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948.

———, *Osmanlı Tarihi*, II, III/1, Ankara 1949, 1951.

———, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrıâzamın Takriri ve Sultan II. Mahmud'un Hatt-ı Hümâyunu", *Belleten*, XVIII/70 (1954), 223-230.

———, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.

———, "Çapan Oğulları", TTK *Belleten*, XXXVIII/150 (1974), 215-261.

———, "Osmanlı Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, XLII/165 (1978), 67-93.

———, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Ankara 2010.

———, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 2014.

ÜLGENER, Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1981.

———, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul 1981.

ÜNVER, Süheyl "Türkiye'de Son Bir Buçuk Asırlık Çiçek Aşısı Tarihimize ve Kısaca Dünya Yüzünde Tarihine Bir Bakış", *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948, s. 5-18.

———, *Fatih Devri Yemekleri*, İstanbul 1952.

———, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi*, V (Ankara 1963), 39-84.

VELAY, A. du, *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara 1978.

VELKOV, Asparuh, "Les Notes Complémentaires dns les Documents Financiers Ottomans XVIIe–XVIIe siècles (Études diplomatique et paléographique)", *Turcica* (Paris 1979), 37-77.

WOOD, Alfred C., *History of the Levant Company*, London 1935.

YAĞAN, Şahin Yüksel, *Türk Dokumacılığı*, İstanbul 1978.

YAKUT, Esra "Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin "Fetavâ-yi Ali Efendi" Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda

Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, VII (1996), 287-319.

YALILI, Melike-Seval Kutlu Akal Solmaz, "Su Temini Tesislerinin Tarihsel Gelişimi Sürecinde Bursa İli", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, IX/1 (2004), 171-181.

YARANGA, Olaf, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*, çev. Gürhan Tümer, İzmir 2002.

YAZICI, Hikmet, *Azadlu Baruthanesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 139-210.

YAZICI, Tahsin, "Cüveynî, Şemseddin", *DVİA*, VIII (1993), 144-146.

YAZIR, Mahmud, *Siyakat Yazısı*, İstanbul 1941.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV (Ankara 1982), 23-53.

———, "Vakıf", *İA*, XIII (1986), 153-172.

YENİAY, İ.Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964.

YENAL, Oktay, "Türkiye'de Kâğıt Para", *BTTD*, sayı 32 (İstanbul 1970), 26-30.

YERASIMOS, Stefanos, *Sultan Sofraları. 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2002.

———, "16. Yüzyılda İstanbul Evleri", *Soframız Nur, Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, İstanbul 2006, s. 307-332.

YILDIZ, Dursun-Özdemir Özbay, *Osmanlıdan Bugüne Su Politikaları ve Hukuku*, İstanbul 2012.

YILMAZ, Fehmi, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Giyim Kuşamlarını Düzenleyen Kanunlar", *Ayakkabı Kitabı*, İstanbul 2003, s. 201-207.

YILMAZ, Güzin Özen, *Elçiye Zeval Olmaz*, İstanbul 2014.

YÜCEL, Yaşar, "Candaroğulları", *DVİA*, VII (1993), 146-149.

HARİTALAR

İstanbul Yangın Yerleri Haritası (1911-1918), İstanbul Tapu Kadastro Müdürlüğü Arşivi.

19. Asırda İstanbul Haritası, haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul 1958.

1852 İzmir yangını haritası, Başbakanlık Osmanlı Aşivi, İrade tasnifi-Dahiliye, nr. 16128.

İNDEKS

A

ab (su), – değirmeni, 436.
aba, – dokumacılığı, 423; – ithali, 162; – merkezleri, 424; Balıkesir –sı, 162, 424; Filibe –sı, 162, 424; Filibeli –cılar, 424; İslimye –sı, 162, 424; Lofça'da –, 424; Tatarpazarı'nda –, 424; Usturumca'da –, 424.
Âbâdî, – kâğıtlar, 22.
Abanoz, – kaşık, 195.
ABAZA Hasan Ağa, 91; –'nın isyanı, 96; –'nın ikinci defa isyanı, 96; –'ya Yeniil voyvodalığı verilmesi, 95; İpşir Paşa'nın –'ya katılması, 96.
ABAZA Mehmed Paşa, 91; –'nın Erzurum valiliğine tayini, 95; –'nın esir düşmesi, 95; –'ya Türkmen ağalığı verilmesi, 96.
ABBAS PAŞA, 384.
ABBAS I., Şah – (1587-1629), 358; –'ın Bağdad'ı zabtı, 95.
Abbasi, – halifesi, bk. Me'mun, Muktedir Billâh, Nâsır li-Dînillâh; –ler, 231.
ABDULLAH, Şehzâde – (Fatih'in torunu), –'ın sünneti, 130.
ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* yazarı, 17, 18, 127, 129, 143, 190, 192.
ABDÜLAZİZ, Sultan – (sal. 1861-1876), 119, 335, 413; – devri fesi, 180; – devrinde kuvvetli bir donanma kurulduğu, 413.
ABDÜLCELİL BEY b. el-Hakim Mehmed Şirvaniyü'd-defterî, 257.
ABDÜLFETTAH BEY, Canpolatoğlu –, –'in ilmiyyeye intisab ettiği, 100.
ABDÜLHAMİD I., Sultan – (sal. 1774-1789), 67, 333, 397; – devrinde vakıfların idaresi, 66; – vakfiyesi, 66, 70; – vakıflarının II. Mahmud vakıflarıyla birleştirilmesi, 67.
ABDÜLHAMİD II., Sultan – (sal. 1876-1909), 119, 123, 176, 199, 233, 281, 329, 335, 387-389, 450; – devri fesi, 180; – devrinde kutlamaların Yıldız Sarayı'nda yapıldığı, 115; – zamanında İstanbullulara vergi ödemeye başladığı, 315; –'in bayram namazını Beşiktaş Camii'nde kıldığı, 113; –'in çarşafı yasaklaması, 175; –'in feracelerin şekliyle ilgili emri, 175; –'in yemeklerini eşiyle yediği, 195.
ABDÜLKADİR AĞA (Memiş Ağa'nın yiğeni), –'nın idamı, 101.
ABDÜLMECİD, Sultan – (sal. 1839-1861), 116, 131, 199, 233, 335; – devri fesi, 180; – devrinde köleliğin kaldırılması teşebbüsü, 4; –'in evliliği, 116; –'in kaime çıkarması, 316; –'in kızlarının evliliği, 119, 121, 123; –'in para ıslahatı, 333-335.
ABDÜLMECİD EFENDİ, son halife (1922-1924), 123; –'nin eşleri, 116.
ABDURRAHMAN PAŞA, Kadı –, 82.
ABDURRAHMAN VEFİK BEY, *Tekâlif Kavâidi* yazarı, 256.
Acem, – dârâyîsi, 160; – dîbâsı, 160; – malları, 163; –'den kürk ithali, 170.
Acemi, – Ocağı, 72; –oğlanı/ları, 106, 267, 285.
acı ağaç, –ın temizleyici olarak kullanıldığı, 226.
Adalar, – karantina teşkilâtı, 240.
adâlet fermânı, 98.
Adâlet Kasrı, 111.
adâletnâme, –ler, 104, 106.
Adana, 86, 382, 384, 430; – - Mersin hattı, 388; – pamuk çekirdeği ayırma fabrikası, 443.
Adapazarı, – bezi, 167; – mukataası, 268; Ârifiye - – hattı, 387.
ÂDEM, Hz., ekincilerin pîri, 50.